

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

42

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Το Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ιδρύθηκε τὸ 1929 με πρωτοβουλία τοῦ Δημήτριου Παππούλια καὶ ἔφερε μέχρι τὸ 1966 τὴν ἐπωνυμία Ἀρχεῖον τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου. Ἀπὸ τὸ 1948 ἄρχισε ἡ ἐκδοσὴ τοῦ ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ Ἑπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ τὸ τεῦχος 10/11 καὶ ἐφεξῆς μετονομάζεται σὲ Ἑπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (= Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.). Περιοδικὴ ἐκδοσὴ ποὺ ἀριθμεῖ μέχρι σήμερὰ 42 τόμους, ἡ Ἑπετηρὶς δημοσιεύει ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἐλληνικῆς θεσμικῆς ἱστορίας. Ἀπὸ τὸν 34^ο τόμο ἐγκαινιάσθηκε καὶ ἡ παράλληλη ἐκδοσὴ Παραρτημάτων, ἐλληνικῶν καὶ ξενόγλωσσων, με μονογραφίες ποὺ ἔχουν σχέση με τὴν ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου.

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
42

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΣ

ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

42

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2010

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Υπεύθυνος έκδοσης: Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ (Διευθύντρια Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.)

Ἡ διόρθωση τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων ἔγινε ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων.

© Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Κέντρο Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας
τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Ἀναγνωστοπούλου 14 – 10 673 Ἀθήνα.

Τηλ. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.

Fax 210-3664627-8.

Academy of Athens.

Research Centre for the History
of Greek Law.

14, Anagnostopoulou str. – 10 673 Athens.

Tel. 210-3664607, 210-3664627-629,
210-3664623.

Fax 210-3664627-8.

e-mail: keied@academyofathens.gr

ISSN 1105-0055

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αικατερίνη ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

Κριτικές παρατηρήσεις στην επιγραφή

ICret I x (Ελτυνία) 2 9-42

Φωτεινή ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Εργασίες και δραστηριότητες γυναικών

στην κλασική Αθήνα 43-65

Richard V. CUDJOE – Sophia ADAM-MAGNISSALI

Family Law in [Demosthenes] 43:

Against Makartatos, 75 67-93

Ελένη Δ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ

Από τη Ρώμη στην Αστυπάλαια:

μία αθωωτική απόφαση του Αυγούστου. *I. Kuidos* 34 95-109

Δημήτρης ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Νομικές «στάσεις» και Ελληνικά Δίκαια

από τον Ερμαγόρα στον Ερμογόρα 111-134

Μέγα ΜΠΕΝΟΥ

Οι «συλλογές» νόμων του 14ου αιώνα:

Έργα αποθησαυρισμού νομικών διατάξεων
ή νέα πρόταση κωδικοποίησης; 135-146

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

Υιοθετημένα και «αναθρεπτά» παιδιά.

Ο νομικός θεσμός και η πρακτική του εφαρμογή

στην κοινωνία της βενετικής Κρήτης 147-180

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Η σύμβαση ναυπήγησης και οι συναφείς μ' αυτή συμβάσεις
για την προμήθεια ξυλείας και άλλων υλικών

Από την Κέρκυρα στην Ύδρα (τέλη 15ου-μέσα 19ου αι.) 181-219

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας Άρμενόπουλος που ήταν σὲ ἀφάνεια.

Μία, ἀκόμα, ἀθησαύριστη ἀπόδοση τῆς «Ἐξαβίβλου»

στὴ δημώδη (ante 1741) 221-236

Αναστασία Γ. ΠΑΛΗΟΥ

Παράλληλη δικαιοδοσία δικαστικών οργάνων

επί γαμικών διαφορών στην Κοζάνη

στα τέλη του 19ου αι. 237-268

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Αικατερίνη ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

Κριτικές παρατηρήσεις στην επιγραφή ICret I x (Ελτυνία) 2*

Ι. Αντικείμενο της παρούσης μελέτης αποτελεί πρώιμη επιγραφική μαρτυρία (ICret I x 2=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, περί το 500 π. Χ.) από την Ελτυνία, πόλη της αρχαίας Κρήτης¹. Η επιγραφική μαρτυρία της Ελτυνίας έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο μελέτης αρχαιολόγων, ιστορικών, γλωσσολόγων και ιστορικών του δικαίου. Αν και

* Θερμές ευχαριστίες απευδύνονται και από τη θέση αυτή στη Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου κ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη (Ακαδημία Αθηνών) και στον καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας κ. Άγγελο Χανιώτη (Oxford - Princeton) για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους και τις βιβλιογραφικές υποδείξεις τους.

1. Το τοπωνύμιο Ελτυνία δεν μαρτυρείται επιγραφικά. Ωστόσο, έχουμε μαρτυρίες του εθνικού Έλτυνιεύς σε επιγραφικές πηγές [ICret I x 2, στ. 2 Έλτυνιοῦσι; ICret IV (Γόρτυν) 206, 3ος/2ος αι. π. Χ., G2 Έλτυνιεύς; Milet I3 140 (περί το 259-260 π. Χ.)], στ. 36 Έλ{ευ}τυνιεύς- Έλτυνιεύς, πρβλ. ICret IV (Γόρτυν) 179 (περί το 183 π. Χ.), στ. 7 Έλτυναιεύς]. Κατά την ελληνιστική εποχή εμφανίζεται ο τύπος Έλτύνιος σε επιγραφικές πηγές που προέρχονται από περιοχές εκτός Κρήτης [SB 5273 (3ος αι. π. Χ.); IMagnesia 21 (μετά το 200 π. Χ.), στ. 3 Έλτύνιοι]. Η πιο πρώιμη αναφορά στην Ελτυνία ως πόλις με την πολιτική έννοια του όρου εμφανίζεται στην υπό συζήτηση επιγραφική πηγή, ICret I x 2, στ. 3 ἐς πόλιν. Βλ. σχετικά Guarducci 1935, 89 κ.ε.; Perlman 2004, 1160-1161; Σκουντάκης 2007, 47 κ.ε.

σώζεται σε αποσπασματική μορφή, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, ένα είδος “*code pénal*”². Πρόκειται για ψήφισμα των Ελτυνίων νομικού χαρακτήρα, στο οποίο προβλέπονται ποινικές ρυθμίσεις για κτυπήματα και πρόκληση σωματικών βλαβών με δύματα κυρίως ανηλίκους.

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η επανεξέταση και κριτική θεώρηση των ρυθμίσεων της επιγραφής, καθώς και η συγκριτική τους εξέταση με σχετικές νομοθετικές διατάξεις από άλλες κρητικές πόλεις, και συγκεκριμένα την Αξό (ICret II v 25, ICret II v 26), τη Λατώ (ICret I xvi 6) και τη Γόρτυνα (ICret IV 72 Col. II 2-45). Σε αυτό το πλαίσιο το ενδιαφέρον μας εστιάζεται στο ρόλο που διαδραματίζει η πόλις σε μια πρώιμη χρονική περίοδο στην απονομή δικαιοσύνης, στην ποινική καταστολή και, γενικότερα, στην οργάνωση της κοινωνίας και την απόκτηση ευνομίας μέσω της δημιουργίας γραπτής νομοθεσίας.

Παράλληλα, η μελέτη μας εκτείνεται σε όρους, οι οποίοι αφορούν κατά κύριο λόγο τη νομική ορολογία του κειμένου της επιγραφής, καθώς και την υφιστάμενη κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Ελτυνίας, και βρίσκονται πάντα στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος. Η ακριβής απόδοση του περιεχομένου των όρων αυτών δεν είναι εύκολη, δεδομένης της βραχυλογίας που χαρακτηρίζει τα πρώτα νομοθετικά κείμενα της αρχαίας Κρήτης. Μια ακόμη αποπειρά ερευνητικής προσέγγισης του ερμηνευτικού περιεχομένου των επίμαχων όρων θα βοηθήσει κατά τη γνώμη μας στην ορθή ερμηνεία των σχετικών νομοθετικών διατάξεων, στην αντικειμενική αξιολόγησή τους και την αποτίμησή τους ως ενός ενδιαμέσου σταδίου στη μακρά πορεία ιστορικής εξέλιξης του αρχαίου ελληνικού δικαίου.

II. Η επιγραφική μαρτυρία³:

[— —]ι.ο | αἱ δέ κα | κηρὶ | τροόσει | ἀποτ[ει]σεῖ | πέντε |
δαρκν[άς]· | αἱ δὲ κῆ ῥινὸς | αἶμα ῥυῆι [— —]

2. Van Effenterre - Van Effenterre 2000, 180. Πρβλ. Maffi 2003, 168.

3. ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80 (περί το 500 π.Χ.). Βλ. ενδεικτικά σχετική βιβλιογραφία: Ξανθουδίδης 1920, 75 κ.ε.; Comparetti 1927, 245-257; Guarducci 1931a, 218-226; Guarducci 1935, 91 κ.ε.; Latte 1968, 272-288; Koerner 1993, no. 94, 342 κ.ε.; Van Effenterre - Ruzé 1995, no. 80, 290-293; SEG XLV 1274; Gehrke 1997, 43 κ.ε.; Bile 1997, 113-122; SEG XLVII 1385; Hölkeskamp 1999, 107-109; Arnaoutoglou 1998, no. 32, 34; Σκουντάκης 2007, 47-65; Καράμπελας 2008, no. 175, 110-111.

[— —] τοῖς Ἐλτυνιοῦσι· | αἴ κ' ἄρκει μάκας | ἀποτεισεῖ | δέκα
 δαρκνάς | ὁπὲ κ' ἄρκε[ι — —]
 [— —] ἀμερᾶν | αἴ κ' ἀνφείπη | ὕστερον δὲ μή· | κόσμον δὲ
 πράδεν | τὰν ἐς πόλιν | τιμὰν· | ὅτερος [— —]
 [— —] τὸν Φερημένον | Φὸν Φειπόν· | αἱ δέ κ' ἀλεκσόμενος
 π[α]ίηι | ἄνατον ἤμεν | τῶι ἀλεκσο[μένοι — —]
 5 [— —] τιμὰν· | κατιστάμεν | τὸν τροοσ[άν]τον. | [αἰ] δέ κ' ἀνῆρ
 τὸν πηῖσκον παίηι | μὴ [— —]
 [— —] τον | ἦν ἀνδρηῖοι | ἦν ἀγ[έ]λα[ι] | ἦ συν[β]ολήτραι | ἦ 'πὶ
 κοροῖ | ἦ 'πὶ γῆο | η[— —]
 [— —] αἱ δέ κ' ἀγέ[λ]α[ος] | τὸν πηῖσκον | ὄνη[δῆι] ἃ ἡγρᾶται | αἱ
 ἐς καιρὸν ἤμ[εν — —]
 [— —] | κόσμος | γ[ι]γνόςκεν | ὁμνύντας | τὸν ἐπὶ πόλεος | τὸν τ'
 ἀν[— —]
 [— —] τρο[ό]σ[ηι] | ἀποτεισεῖ | πέντε δαρκνάς | ὁ[πὲ ν]ίν κα
 παῖσει· | α[ἴ] κα ι[— —]
 10 [— —]ι ἦ | παῖσει ἀποτει[σ]εῖ | [πὲ]ντε δαρκνάς | ὁδά[κι]ς κα
 π[α]ίσε[ι] | η[— —]
 [— —]ς | πέντε δαρκνάς | [δο]σεῖ | αἱ δὲ | ὁ παδὸν | πανσα[— —]

Απόδοση στη νεοελληνική:

Ὅποιος κτυπήσει κάποιον με το χέρι, θα καταβάλει πέντε δραχμές· εάν τρέξει αίμα από τη μύτη [...] για τους/στους Ελτυνίους· όποιος κάνει την αρχή μιας βίαιης συμπλοκής, θα καταβάλει δέκα δραχμές, όπου και αν αρχίσει (η συμπλοκή) [...] (εντός...) ημερών από τότε που θα γίνει η καταγγελία, όχι όμως αργότερα· ο κόσμος (ή οι κόσμοι ως σώμα) να εισπράξει το πρόστιμο υπέρ της πόλεως. Ὅποιος από τους δύο [...] ενώ διατυπώνει τον ισχυρισμό του. Εάν κανείς κτυπά αμυνόμενος, να μην τιμωρείται όποιος αμύνεται [...] την ποινή να την πληρώσουν (οι οικείοι) εκείνου που προξένησε τον τραυματισμό.

Εάν άνδρας κτυπήσει παιδί, να μην [...] στο ανδρείον ή στην αγέλα ή στη συμβολήτρα ή στο χοροστάσι ή στο [...] Εάν μέλος της αγέλας εξυβρίσει παιδί, να ισχύουν οι γραπτοί νόμοι, όταν είναι η στιγμή [...] οι κόσμοι να αποφασίσουν αφού ορκιστούν, ο επί των υποθέσεων της πόλεως [...] τραυματίζει να πληρώσει πέντε δραχμές, όπου και αν τον κτυπήσει. Εάν... ή κτυπήσει, να καταβάλει πέντε δραχμές, κάθε φορά που κτυπά [...] να δίνει πέντε δραχμές. Εάν εκείνος που έπαθε τα πάντα (το δýμα;)...

III. Ιστορικό Πλαίσιο

Η μελέτη των επιγραφικών πηγών αποδεικνύει ότι ήδη από την πρώιμη αρχαϊκή εποχή στην Ελτυνία είχαν γίνει σημαντικά βήματα μετάβασης από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική με τη δημιουργία πάγιων πολιτειακών και κοινωνικών δεσμών. Βασικό ερώτημα στο οποίο καλούνται να δώσουν απάντηση οι ιστορικοί του δικαίου είναι αν η καταγραφή του δικαίου αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για τη γένεση της πόλης κράτους ή αν ο γραπτός νόμος ήταν απότοκος της ύπαρξης ενός οργανωμένου, συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού⁴. Η μελέτη σχετικών επιγραφικών πηγών από κρητικές πόλεις της αρχαϊκής εποχής συνηγορεί υπέρ της δεύτερης άποψης. Ο εισαγωγικός τύπος πολλών ψηφισμάτων από κρητικές πόλεις «ἄδε ἔφαδε πόλι»⁵, «τάδ' ἔφαδε Λυκτίοισι»⁶, «τάδ' ἔφαδε τοῖς Γορτυνίοισι ψαπίδονσι»⁷ καταδεικνύει ότι αποτελούσαν απόφαση ενός συλλογικού οργάνου της πόλεως, της συνέλευσης των πολιτών⁸. Η συγκεκριμένη επιγραφή από την Ελτυνία φαίνεται να ακολουθεί την παράδοση αυτή, αν δεχθεί κανείς την αποκατάσταση του κειμένου που προτείνουν οι εκδότες της επιγραφής «[τάδ' ἔφαδε] τοῖς Ἐλτυνιοῦσι»⁹.

Σε ό,τι αφορά την πολιτική οργάνωση της Ελτυνίας, οι διατάξεις της επιγραφής σκιαγραφούν ένα σχῆμα εξουσίας ανάλογο με αυτό που επικρατούσε στις άλλες κρητικές πόλεις την ίδια εποχή. Από επιγραφικές πηγές προκύπτει ότι τρία ήταν τα βασικά πολιτειακά όργανα των περισσότερων κρητικών πόλεων: ο δεσμός των κόσμων, η βουλή (βολά/βωλά στις πηγές), και η συνέλευση των πολιτών (η οποία εμφανίζεται στις πηγές ως ἀγορά, ἐκκλησία, κοινόν, δᾶμος/δῆμος)¹⁰.

4. Hölkeskamp 1992, 94 κ.ε.; Hölkeskamp 1994, 143 κ.ε.; Hölkeskamp 1999, 270-273.

5. Demargne - Van Effenterre 1937, 333-348=Meiggs - Lewis 1988, no. 2=Koerner 1993, no. 90=Nomima I, no. 81 (650-600 π. X.).

6. Van Effenterre - Van Effenterre 1985, 157-188=SEG XXXV 991 B=Koerner 1993, no. 88=Nomima I, no. 12 (πρώιμος 5ος αι. π. X.).

7. ICret IV (Γόρτυν) 78=Koerner 1993, no. 153=Nomima I, no. 16 (5ος αι. π. X.) Πρβλ. ICret IV (Γόρτυν) 162 (3ος αι. π. X.) και ICret IV (Γόρτυν) 181 (168/167 π. X.).

8. Για τα προοίμια των κρητικών ψηφισμάτων γενικότερα, βλ. Rhodes - Lewis 1997, 298-313; Σακελλαρίου 1999, 141 με σημ. 212; Ghinatti 2004, 95 κ.ε., 109-217, 230, 241 κ.ε., 272 κ.ε.

9. Crönert στο SEG II 509; Comparetti 1927, 248-249; Πρβλ. Guarducci 1931a, 221; Koerner 1993, 334; Bile 1997, 114; Hölkeskamp 1999, 107; Ghinatti 2004, 140.

10. Για την κοινωνική και πολιτική οργάνωση των κρητικών πόλεων βλ. κυρίως Willetts 1955; Willetts 1965; Petropoulou 1985; Link 1994; Chaniotis 1996; Chaniotis 1999; Μανδαλάκη 2004; Chaniotis 2005.

καθήκοντα δικαστή. Στην περίπτωση δίκης που αφορά αδίκημα για σωματική βλάβη οι κόσμοι, στο πλαίσιο των καθηκόντων τους, εκδίδουν δικαστική απόφαση ορκιζόμενοι (ὁμνύοντες)¹⁸.

Οι αναλογίες που παρατηρούνται μεταξύ της κοινωνικής πραγματικότητας της Ελτυνίας και αυτής άλλων κρητικών πόλεων είναι αξιοσημείωτες. Οι όροι πηῖσκος=παῖς, ἀγέλαος και ἀνὴρ, που χρησιμοποιούνται στην επιγραφή για να δηλώσουν ηλικιακές ομάδες, παραπέμπουν στην γνωστή και από άλλες κρητικές πόλεις κατάταξη των νέων σε ηλικιακές ομάδες, η οποία αποτελούσε σημαντικό στοιχείο της αγωγής στην αρχαία Κρήτη¹⁹. Έτσι, οι παραπάνω όροι μπορούν να συσχετισθούν με τους όρους ἄνηβοι ή ἄνοροι, ἐβίοντες, ἀγέλαοι, ἀπόδρομοι και δρομεῖς, που απαντούν σε άλλες κρητικές επιγραφές.

Στην επιγραφή της Γόρτυνος ειδικότερα, χρησιμοποιούνται αναφορικά με την ηλικία ανδρών και γυναικών που ανήκουν στην κατηγορία των πολιτών οι ακόλουθοι χαρακτηρισμοί ἄνεβος²⁰ (δηλαδή ἄνηβος αυτός που δεν έχει εισέλθει ακόμη στην εφηβική ηλικία) ή ἄνορος²¹ (δηλαδή ἄνωρος), ἐβίον²², ἐβίονσα²³ (δηλαδή ἡβών=έφηβος, ἡβοῦσα), ἐβίοντες²⁴,

18. ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, στ. 8: κόσμος | γ[ι]γνόσκεν | ὁμνύοντας. Η έκφραση αυτή και η διαδικασία στην οποία αναφέρεται παρέχει πολλές δυσκολίες. Σύμφωνα με μια άποψη ο δικαστής στις περιπτώσεις κατά τις οποίες παρέμεναν, μετά τις καταθέσεις των μαρτύρων, αμφισβητήσεις και σημεία διαφωνίας, έπρεπε συχνά να αποφασίσει ορκιζόμενος. Ο όρκος αυτός είναι κατά κάποιον τρόπο όρκος διαιτητού. Ο δικαστής ορκίζεται να εκδώσει μια δίκαιη απόφαση σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του αλλά και μέσα στο γενικότερο πνεύμα του νόμου, βλ. Papakonstantinou 2008, 113 και σημ. 32 και 116 σημ. 40. Πρβλ. Koerner 1993, 348; Gehrke 1997, 53 κ.ε.; Hölkeskamp 1999, 108. Η έκφραση ὁμνύοντας γ[ι]γνόσκεν αντιστοιχεί στην έκφραση ὁμνύοντα κρίνεν της μεγάλης επιγραφής της Γόρτυνος (ICret IV 72 Cols. I 11-12, 12-14, 21-24, 38-39, II 54-III 1, V 39-43, VI 51-55, XI 29-31). Βλ. σχετικά Περάκη – Φιοράκης 1973, σελ. 62 με σημ. 97, 63, 123-124; Bile 1988, 348-349 (όπου και σχετική προς το θέμα βιβλιογραφία); Chaniotis 2005, 186 με υποσημ. 50; Σκουντάκης 2007, 58; Papakonstantinou 2008, 112 κ.ε.

19. Βλ. σχετικά Chaniotis 1996, 126-128; Chaniotis 2005, 177 με υποσημ. 9 (όπου και σχετική προς το θέμα βιβλιογραφία), 178 με υποσημ. 10.

20. ICret IV (Γόρτυν) 72 (480-450 π. Χ.) Col. XI 19=Koerner 1993, no. 180=Nomima II, no. 40. Πρβλ. ICret IV (Γόρτυν) 14s 2 και ICret v (Αξός) 25 A 7 (3 ος αι. π. Χ.).

21. ICret IV (Γόρτυν) 72 Cols. VII 29-30, VII 54, VIII 46, 50= Koerner 1993, no. 174=Nomima II, no. 51.

22. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. VII 37= Koerner 1993, no. 174=Nomima II, no. 51. Πρβλ. ICret IV (Γόρτυν) 51= Koerner 1993, no. 139=Nomima II, no. 13.

23. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. VII 37, 41-42, 53= Koerner 1993, no. 174=Nomima II, no. 51.

24. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. IX 46-47= Koerner 1993, no. 177= Nomima II, no. 76.

ὀρίμα²⁵ (δηλαδή ὥριμος). Ὅπως προκύπτει από τις σχετικές διατάξεις, ἐβίονσα ἢ ὀρίμα θεωρεῖται ἡ γυναίκα ἡ ἔχουσα ηλικία δώδεκα ἐτῶν²⁶. Ἐχει διατυπωθεῖ ἡ υπόθεση ὅτι πιθανόν νὰ συνέβαινε τὸ αὐτὸ καὶ με τοὺς ἄρρενες²⁷. Φαίνεται ωστόσο πιθανότερο ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς εφηβείας γιὰ τοὺς ἄρρενες τοποθετεῖται στὸ δέκατο τέταρτο ἐτος²⁸ ἢ σύμφωνα με ἄλλη ἀποψη στὸ δέκατο ἑβδομο ἐτος τῆς ηλικίας²⁹, μετὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ οἱοῦ οἱ νέοι εἰσέρχονται στὶς ἀγέλες³⁰.

Σύμφωνα με τὶς διατάξεις τῆς ἐπιγραφῆς ὁ ἄνηθος καὶ ἡ γυναίκα δὲν εἶχαν τὴν ικανότητα νὰ υιοθετήσουν³¹ ἢ νὰ καταστούν μάρτυρες. Ἡ νόμιμη ηλικία γιὰ τὴ διενέργεια ὀρισμένων νομικῶν πράξεων ἢ τὴ κτήση ὀρισμένων ιδιοτήτων προσδιορίζεται γιὰ τοὺς ἄρρενες με τὸν ὅρο δρομεύς³². Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς διατάξεις τῆς ἐπιγραφῆς στὸ σύνολό τῆς, οἱ δρομεῖς ἦταν ἐνήλικοι ἄρρενες οἱ οἱοῦ ἀνήκαν στὴν ηλικιακὴ ομάδα ἀμέσως μετὰ τὴν εφηβεία, δηλαδή μετὰ τὸ δέκατο ἑβδομο ἢ μάλλον τὸ εἰκοστὸ ἐτος τῆς ηλικίας, καὶ ἦταν αὐτεξούσιοι καὶ ικανοὶ γιὰ τὴ διενέργεια ὀρισμένων νομικῶν πράξεων. Συγκεκριμένα, προβλέπεται ἡ παρουσία τοὺς ὡς μαρτύρων γιὰ τὴ θεώρηση νομικῶν πράξεων ἢ ἐκπλήρωσης υποχρεώσεων³³. Ἡ περιορισμένη δικαιοπρακτικὴ ικανότητα

25. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. VIII 39= Koerner 1993, no. 174= Nomima II, no. 51.

26. Πρβλ. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. XIII 17-19= Koerner 1993, no. 174= Nomima II, no. 51: «ὁπιῦεθαι δὲ δυοδεκαετία ἔπειγοντα».

27. Περάκη – Φιοράκης 1973, 36; Cobetto Ghiggia 1999, 12 με σημ. 15, 13, 18.

28. Dareste – Haussoullier – Reinach 1894, 407.

29. Guarducci 1950, 150; Willetts 1955, 7.

30. Πρβλ. Ησύχιος s.v. ἀπάγελος· «ὁ μηδέπω συναγελαζόμενος παῖς, ὁ μέχρι ἐτῶν ἑπτακαίδεκα».

31. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. XI 18-19= Koerner 1993, no. 180= Nomima II, no. 40. Βλ. σχετικά Cobetto Ghiggia 1999.

32. Σὲ διάταξη τῆς μεγάλης ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνος (ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. VII 35-47= Koerner 1993, no. 174= Nomima II, no. 51) ἡ οἱοῦ ἀναφέρεται στὸ δίκαιο τῆς πατροιόκου γίνεται διάκριση ἀνάμεσα σὲ ἀποδρόμους καὶ δρομεῖς. Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα σχηματίζει κανεῖς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ ἀπόδρομος ἦταν νεώτερος τοῦ δρομέως. Ὁ ὅρος ἀπόδρομοι ἀναφέρεται στους ἐφήβους οἱ οἱοῦ δὲν μετείχαν ἀκόμη στὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου καὶ σὲ ἄλλες ἀθλητικὲς ἐκδηλώσεις. Σύμφωνα με τὸν Ἀριστοφάνη τὸν Βυζάντιο (Ευστάθ. Σχολ. στὴν Ὀδ. 8, 247 [1592, 58]: «ἐν Κρήτῃ ἀποδρόμους [καλοῦσι τοὺς ἐφήβους] διὰ τὸ μηδέπω τῶν κοινῶν δρόμων μετέχειν». Κατ' ἀντιδιαστολή, ὁ ὅρος δρομεῖς ἀναφέρεται στους ἐνήλικους ἄρρενες οἱ οἱοῦ εἶχαν πρόσβαση στὰ γυμνάσια καὶ τὴ δυνατότητα νὰ φέρουν ὅπλα. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ δρόμου ὡς τεχνικοῦ ὅρου στὸ πλαίσιο τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων στὶς κρητικὲς πόλεις βλ. Tzifopoulos 1998, 150 κ.ε.

33. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. V 51-54= Koerner 1993, no. 169= Nomima II, no. 49. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. I 39-46= Koerner 1993, no. 163= Nomima II, no. 6. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. III 17-22= Koerner 1993, no. 167= Nomima II, no. 32. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. XI 53-55= Koerner 1993, no. 166= Nomima II, no. 16. ICret IV

των δρομέων οδήγησε στη διατύπωση της υπόθεσης ότι οι δρομεῖς δεν είχαν ενσωματωθεί ακόμη πλήρως στην πολιτική κοινότητα και, ως εκ τούτου, διέδεταν περιορισμένα δικαιώματα και προνόμια³⁴. Αξιοποιώντας όλες αυτές τις πληροφορίες θα μπορούσε κανείς να ανασυνθέσει, αν και όχι με απόλυτη βεβαιότητα, το ακόλουθο σχήμα ηλικιακών ομάδων που αντιστοιχεί σε διαδοχικά στάδια εκπαίδευσης: ἄνεβοι ή ἄνοροι=ἀπάγελοι, τα παιδιά από 7-13 ετών, ἐβίοντες, οι ἑφηβοί από 13-17 ή 18 ετών, ἀγέλαοι, οι ἑφηβοί από 17/18-20/21 ετών, και δρομεῖς, οι νέοι από 20/21-30 ετών³⁵. Στο σχήμα αυτό μπορούν να ενταχθούν κατ' αντιστοιχία οι ηλικιακές ομάδες της επιγραφής της Ελτυνίας πηῖσκος=παῖς, ἀγέλαος³⁶ και ἀνήρ.

Οι ἄνθρωποι κάθε εταιρίας σχημάτιζαν ιδιαίτερη ομάδα κάτω από την ευθύνη ενός παιδονόμου και αμιλλώνταν με τα παιδιά άλλων ἐταιριῶν σε αγώνες και εικονικές μάχες³⁷. Μετά το 17ο ἔτος της ηλικίας τους οι νέοι εισέρχονταν σε ομάδες που λέγονταν ἀγέλαι. Στο πλαίσιο της εκπαίδευσής τους στις ἀγέλες, οι ἑφηβοί εκπαιδεύονταν στα ὅπλα, γυμνάζονταν καθημερινά με σκληρές σωματικές ασκήσεις και συνήθιζαν να υπομένουν τις στερήσεις και τις κακουχίες³⁸. Σε ορισμένες ημέρες οι ἀγέλες οργάνωναν εικονικές αλλά σκληρές μάχες, ὅπως παραδίδει ο Ἐφορος στον Στράβωνα και ο Ηρακλείδης ο Λέμβος³⁹. Με αφετηρία

(Γόρτυν) 72 Col. VI 31-36= Koerner 1993, no. 170=Nomima II, no. 54. Βλ. σχετικά Willetts 1955, 12; Lévy 1997, 34 κ.ε., Tzifopoulos 1998, 153 κ.ε.

34. Tzifopoulos 1998, 155 κ.ε., 166-167.

35. Πρβλ. Gehrke 1997, 37 με σημ. 62.

36. Πρβλ. τον ὅρο ἀγελάται σε επιγραφή της Ελεούδερνας ICret II xii 26, (2ος αι. π. Χ.) και τον ὅρο ἀγέλαοι σε επιγραφή από τη Δρήρο ICret I ix 1=Chaniotis 1996, no. 7 (3ος αι. π. Χ.). Ο ὅρος ἀγέλα μαρτυρεῖται επιγραφικά από την αρχαϊκή ἕως και την ελληνιστική εποχή, βλ. Chaniotis 1996, 123, 128, 196-200, 208, 212, 278-279, 352 κ.ε. (ὅπου εξετάζονται οι σχετικές πηγές).

37. Ἐφορος FGrHist 70 F 149 (=Στράβων Χ, 4, 20 C 483). «τοὺς μὲν ἔτι νεωτέρους εἰς τὰ συσσίτια ἄγουσι [τὰ ἀνδρεῖα]...συμβάλλουσι <δ> εἰς μάχην καὶ οἱ ἐκ τοῦ αὐτοῦ συσσιτίου πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς ἕτερα συσσίτια».

38. Για την εκπαίδευση στις ἀγέλες και τις τελετές μύησης των εφήβων στην Κρήτη βλ. κυρίως Willetts 1955, 7-17; Link 1994, 21 κ.ε.; Chaniotis 1996, 18, 21 με υποσημ. 81 (ὅπου και σχετική προς το θέμα βιβλιογραφία), 122-128; Gehrke 1997, 37 κ.ε.

39. Ἐφορος FGrHist 70 F 149 (=Στράβων Χ, 4, 20 C 483): «τακταῖς δέ τισιν ἡμέραις ἀγέλη πρὸς ἀγέλην συμβάλλει μετὰ αὐλοῦ καὶ λύρας εἰς μάχην ἐν ῥυθμῶι, ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς πολεμικοῖς εἰώδασιν· ἐκφέρουσιν δὲ τὰς πληγὰς τὰς μὲν διὰ χειρὸς τὰς δὲ καὶ δι' ὅπλων σιδηρῶν». Ηρακλείδης ο Λέμβος (Dilts, Exc. Polit. 15): «ἀδροίζονται δὲ ἀγέλαι τούτων (:παίδων), καὶ ἐφ' ἐκάστης ἄρχων γίνεται, ὃν καλοῦσιν ἀγελάτην, καὶ ἀδροίζει αὐτοὺς ὅπου θέλει καὶ ἐπὶ θήραν ἐξάγει, καὶ τὰ πολλὰ κοιμῶνται μετ' ἀλλήλων, ποιοῦνται δὲ καὶ μάχας κατὰ νόμον πύξ τε καὶ ξύλοις, καὶ ὅταν συμβάλλωνται, αὐλοῦσί τινες αὐτοῖς καὶ κιθαρίζουσι». Βλ. σχετικά

τις μαρτυρίες αυτές ο Comparetti διατύπωσε την άποψη ότι ο όρος συμβολήτρα στην επιγραφή της Ελτυνίας αναφέρεται στον ειδικό τόπο αθλητικών ασκήσεων ή συνάντησης των νέων για την εκγύμναση του σώματος, την οργάνωση αθλητικών εκδηλώσεων και τις προαναφερθείσες στρατιωτικές ασκήσεις⁴⁰. Ωστόσο, δεν μπορεί αβασάνιστα να αποκλείσει κανείς και την άποψη της Guarducci, σύμφωνα με την οποία η συμβολήτρα, σε συσχετισμό προς τον όρο συμβολή (=συνεισφορά στα συσσίτια)⁴¹, ήταν ο χώρος στον οποίο γίνονταν τα κοινά συσσίτια για τις αγέλες⁴². Ο όρος ανδρήιον ή ανδρεϊον σε κρητικές επιγραφές χρησιμοποιείται κυρίως για να δηλώσει το ειδικό κτήριο στο οποίο ελάμβαναν χώρα τα κοινά συσσίτια⁴³. Η παρουσία ανηλίκων στα συσσίτια μαρτυρείται από φιλολογικές πηγές⁴⁴.

Στην εκπαίδευση για τη διάπλαση του σωστού πολίτη στις κρητικές πόλεις σημαντική θέση είχε η μουσική και ο χορός. Σε φιλολογικές πηγές γίνεται λόγος για ένοπλους χορούς (ένόπλιος ὄρχησις, πύρριχος) στην

Chaniotis 1996, 127 με υποσημ. 783; Gehrke 1997, 40 με υποσημ. 70 και 72. Βλ. επίσης Van Effenterre 1993, 7 κ.ε.; Για την ασκήση των κρητών στην όπλομαχία, την τοξοβολία και τον ακοντισμό κατά την ελληνιστική εποχή βλ. Gauthier - Hatzopoulos 1993, ιδίως 68 κ.ε και Kah 2004, 82-90.

40. Comparetti 1927, 251; Gehrke 1997, 44 με υποσημ. 89; Chaniotis 1996, 127 με υποσημ. 783; Bile 1997, 117; Σκουντάκης 2007, 60-61. Η άποψη την οποία είχε διατυπώσει αρχικά η Bile 1988, 179 ότι η συμβολήτρα ήταν χώρος συναλλαγών και κατάρτισης συμβάσεων φαίνεται να έχει τα λιγότερα ερείσματα από όλες τις ερμηνευτικές εκδοχές. Ο όρος συμβολήτρα υπό την έννοια ειδικά διαμορφωμένου χώρου για σωματική άσκηση και αθλητικούς αγώνες δεν μαρτυρείται σε άλλες κρητικές πόλεις. Μαρτυρείται, ωστόσο, ο όρος γυμνάσιο (γ[υν]ασίο) σε επιγραφική πηγή της πρώιμης αρχαϊκής εποχής από τη Γόρτυνα [ICret IV 64, στ. 6], ο οποίος κατά τον Ferruti 2004, 283-294 συνηγορεί υπέρ της ύπαρξης γυμνασίου στη Γόρτυνα και πιθανώς και σε άλλες κρητικές πόλεις. Σε κρητικές επιγραφές εμφανίζεται επίσης ο όρος δρόμος που, από ό,τι φαίνεται, αντιστοιχεί στον όρο γυμνάσιον βλ. Tzifopoulos 1998, 150 κ.ε.

41. Guarducci 1931a, 224 με υποσημ. 10 και Guarducci 1935, 92. Προς επίρρωση των ισχυρισμών της Guarducci θα μπορούσε να αναφέρει κανείς επιγραφική μαρτυρία από την κρητική πόλη Γόρτυνα η οποία δημοσιεύθηκε το 1999 από τον Magnelli. Ο εκδότης της επιγραφής εκτιμά ότι η αποσπασματικά σωζόμενη λέξη [---]ν βολαι (στιχ. 6) της επιγραφής της Γόρτυνος παραπέμπει στον όρο συμβολή, για τον οποίο κάνει λόγο η Guarducci. Βλ. σχετικά Magnelli 1999, 145, 146 με υποσημ. 9, 147.

42. Guarducci 1931a, 224 με υποσημ. 10. Την άποψη της Guarducci ακολουθεί και ο Koerner 1993, 347 κ.ε. Πρβλ. και Van Effenterre – Ruzé 1995, 292, οι οποίοι ωστόσο δεν τάσσονται με σαφήνεια υπέρ της μιας ή της άλλης άποψης.

43. Δωσιάδας FGrHist 458 F 2 (=Αθήν. IV 143 a-d). Βλ. σχετικά Chaniotis 1996, 133; Gehrke 1997, 38 με υποσημ. 64 και 65. Βλ. επίσης Whitley 2009, 289 κ.ε.

44. Έφορος FGrHist 70 F 149 (=Στράβ. X, 4, 20 C 483); Δωσιάδας FGrHist 458 F 2 (=Αθήν. IV 143c); Πυργίων FGrHist 467 F 1 (=Αθήν. IV 143e).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Κρήτη κατά το υπόδειγμα των Κουρήτων, ενώ σε επιγραφικές πηγές βρίσκει κανείς αναφορές σε μουσικούς (χοροί)⁴⁵ και αθλητικούς αγώνες (δρόμοι)⁴⁶. Στην επιγραφική μαρτυρία της Ελτυνίας ο όρος χορός αναφέρεται μάλλον στον τόπο που είχε διαμορφωθεί για μουσικούς αγώνες (χοροί)⁴⁷.

IV. Οι διατάξεις της επιγραφής Αδικοπραξίες - Προβλεπόμενη διαδικασία

Πρόκειται για ψήφισμα νομικού χαρακτήρα των Ελτυνίων, στο οποίο προβλέπονται ποινικές ρυθμίσεις για κτυπήματα που είχαν ως συνέπεια την πρόκληση σωματικών βλαβών⁴⁸ με δύματα κυρίως ανηλίκους⁴⁹.

Το πνεύμα των ρυθμίσεων συνάδει με το νομοθετικό πνεύμα της εποχής. Οι αδικοπραξίες υπήρξαν από τις προτεραιότητες των αρχαϊκών νομοθετών, οι οποίοι είχαν προβεί στην ποινικοποίηση των πράξεων που γίνονται με τη χρήση βίας και αδικήματα που στρέφονται κατά της σωματικής ακεραιότητας ή κατά της περιουσίας⁵⁰. Οι αρχαϊκές ποινικές

45. Chaniotis 1996, 127 κ. ε. και υποσημ. 778, 779, 780, 781, 782, 783 (με αναφορά στις πηγές).

46. Chaniotis 1996, 127 κ.ε. και υποσημ. 778, 781.

47. Van Effenterre - Ruzé 1995, 290. Βλ. επίσης LSJ s.v. και Chantraine s.v. Πρβλ. προσέτι Reinach 1911, 390, ο οποίος, όπως έχει ήδη επισημάνει ο Chaniotis 1996, 189 υποσημ. 1156, εκλαμβάνει τον όρο χορός σε κρητική επιγραφή (ICret III iv (Ιτανός) 1, B 68-69=Chaniotis 1996, no. 5 B 68-69), ως τον ειδικά διαμορφωμένο χώρο για μουσικούς αγώνες (χοροί). Για τους ένοπλους χορούς στο πλαίσιο της εκπαίδευσης των νέων, πρβλ. υποσημ. 45.

48. Το ίδιο αντικείμενο, αδικοπραξίες που στρέφονται κατά της σωματικής ακεραιότητας, έχουν δύο ακόμα επιγραφικές πηγές που σώζονται αποσπασματικά και προέρχονται από την κρητική πόλη Αζό. Πρόκειται για τις επιγραφικές πηγές ICret II v 25, (3ος αι. π. Χ.) και ICret II v 26, (3ος αι. π. Χ.). Διατάξεις ποινικού χαρακτήρα για αδικήματα που στρέφονται κατά της σωματικής ακεραιότητας και προσβάλλουν τη γενετήσιο ελευθερία περιλαμβάνονται στη μεγάλη επιγραφή της Γόρτυνος ICret IV 72 (480-450 π. Χ.) Col. II 2-45. Αξιοσημείωτο είναι ότι η μεγάλη Επιγραφή της Γόρτυνος δεν περιέχει διατάξεις για την ανθρωποκτονία. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι ενδεχομένως είχαν διατηρηθεί παλαιότερες διατάξεις σχετικές με αυτό το δικαιοκό πεδίο, βλ. Τρωιάνος - Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 2002, 46. Είναι πολύ πιθανόν η επιγραφή της Γόρτυνος ICret IV (Γόρτυν) 79=Koerner 1993, no. 119*=Nomima II, no. 78, τέλος του 6ου αιώνα π. Χ., στην οποία εμφανίζεται ο ρηματικός πονόσει, τύπος της κρητικής διαλέκτου για το φονεύω (βλ. Van Effenterre - Ruzé 1995, 285) να είναι μια από αυτές τις επιγραφικές πηγές. Για τις νομοθετικές διατάξεις των κρητικών πόλεων ποινικού χαρακτήρα που αναφέρονται σε αδικοπραξίες κατά της σωματικής ακεραιότητας βλ. και Van Effenterre 1990, 83-86; Gagarin 1990, 87-91.

49. Guarducci 1931a, 224; Guarducci 1935, 92. Πρβλ. ωστόσο Koerner 1993, 344.

50. Για ουσιαστική επισκόπηση και κριτική προσέγγιση διατάξεων ποινικού χαρα-

διατάξεις διακρίνονται από τη χαρακτηριστική σε όλες τις πρώιμες έννομες τάξεις εμμονή στη λεπτομερή και σχολαστική καταγραφή των περιπτώσεων αδικοπραξιών (περιπτωσιολογικός χαρακτήρας του δικαίου)⁵¹. Στο πλαίσιο αυτό, τον αρχαϊκό νομοδότη απασχολεί ο σαφής προσδιορισμός του περιεχομένου των αδικημάτων και, σε ό,τι αφορά το δικονομικό πεδίο, ο νομοθετικός προσδιορισμός των αρμοδίων οργάνων, ο τρόπος διώξεως του αδικήματος και η επιβαλλόμενη ποινή για τον ένοχο.

Στην υπό συζήτηση επιγραφική μαρτυρία της Ελτυνίας, ο αρχαϊκός νομοδότης προχωρεί στην ταξινόμηση των αδικοπραξιών που πλήττουν τη σωματική ακεραιότητα, καταρτίζοντας κατάλογο των ζημιών και των αντίστοιχων ποινών. Έχει επισημανθεί στην έρευνα ότι η πρακτική αυτή η οποία εντοπίζεται στις πρώιμες έννομες τάξεις γενικότερα⁵², είναι δεδομένη και στα εκτός Ελλάδος αρχαϊκά δίκαια, τόσο της αρχαίας Μεσοποταμίας⁵³ όσο και στον ρωμαϊκό Δωδεκάδελτο⁵⁴. Η ταξινόμηση αδικοπραξιών εμφανίζεται επίσης στο δίκαιο μιας άλλης κρητικής πόλης, στη μεγάλη Επιγραφή της Γόρτυνος. Ο γορτύνιος νομοδότης είχε δεσπίσει έναν κατάλογο ποινών αναφορικά με τα αδικήματα του βιασμού και της μοιχείας, λαμβάνοντας υπ' όψιν για την επιμέτρηση της ποινής την ιδιότητα του δύματος και του δράστη⁵⁵. Οι ποινές είναι ιδιωτικές. Πρόκειται για χρηματική αποζημίωση που επιβάλλεται σε αυτόν που διαπράττει το αδίκημα, για να ικανοποιηθεί ο παθών, ο οποίος δικαιούται κατά κανόνα στην επιβολή της ποινής⁵⁶.

Στο δίκαιο της Ελτυνίας, ο νομοδότης εξαρτά την προβλεπόμενη χρη-

κτήρα, οι οποίες αναφέρονται σε βιαιοπραγίες κατά της σωματικής ακεραιότητας του ατόμου και κατά της περιουσίας, σε γραμματειακές και επιγραφικές πηγές της αρχαϊκής εποχής βλ. Latte 1968; Gagarin 1986, 63 κ.ε.; Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 1993, 81 κ.ε. και Γιούνη 2006, 176 κ.ε., 209 κ.ε., 335 κ.ε., 381 κ.ε.; Gagarin 2008, 13 κ.ε.

51. Gagarin 1986, 63-67; Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 1993, 112; Τρωιάνος – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 2002, 47, 172.

52. Βλ. σχετικά Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 1993, 81 κ.ε.

53. Τρωιάνος – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 2002, 47; Ibbetson 2003, 479 κ.ε.; Ibbetson 2004, 107. Ειδικώς για τις αδικοπραξίες στα δίκαια της αρχαίας Μεσοποταμίας βλ. κυρίως Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 1993, 81 με υποσημ. 1 (όπου και σχετική προς το θέμα βιβλιογραφία); Roth 1995; Ibbetson 2003, 479 κ.ε., 489 κ.ε.; Ibbetson 2004, 102 κ.ε.; Gagarin 2008, 145 κ.ε.

54. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 1993, 112; Τρωιάνος – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 2002, 47, 172-173.

55. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. II 2-45=Koerner 1993, no. 164=Nomima II, no. 81. Βλ. σχετικά κυρίως Cole 1984, 97-113; Koerner 1993, 464-473; Van Effenterre – Ruzé 1995, 292-298; Arnaoutoglou 1998, 23-25; Maffi 1999, 100 κ.ε.

56. Περάκη – Φιοράκης 1973, 57 κ.ε.

ματική ποινή από τη βαρύτητα του αδικήματος, την ηλικία του δράστη⁵⁷, τον τόπο ή τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διεπράχθη το αδίκημα.

Η αποσπασματική μορφή στην οποία σώζονται οι διατάξεις της επιγραφής της Ελτυνίας δεν επιτρέπουν να διαφανεί αν συντρέχει το στοιχείο του καταλογισμού στο δράστη για την απόδοση των ποινικών ευθυνών. Ειδικότερα, δεν προκύπτει από τις σχετικές διατάξεις της επιγραφής ένα σημαντικό στοιχείο ή κριτήριο του καταλογισμού, η υπαιτιότητα, η υποκειμενική διάθεση του δράστη απέναντι στην πράξη⁵⁸. Με τα κριτήρια της εποχής μας για να συντρέχει το στοιχείο της υπαιτιότητας πρέπει ο δράστης να είχε κατά το χρόνο τέλεσης της πράξης μια ορισμένης μορφής ψυχική στάση απέναντι στην πράξη του, συγκεκριμένα να είχε είτε δόλο είτε αμέλεια, ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί όχι απλώς ως αίτιος, αλλά και υπαίτιος της τέλεσής της.

Αναγνωρίζοντας τη σημασία της υπαιτιότητας για τον προσδιορισμό του αξιόποινου της πράξης και την αναγνώριση της ποινικής ευθύνης του δράστη, ο νομοθέτης είχε εισαγάγει στο αττικό δίκαιο την έννοια

57. Σε ό,τι αφορά την ηλικία του δράστη, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι γίνεται διάκριση μεταξύ ανηλίκων δράστων, όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από τον όρο πῆϊσκον (στ. 5 και 7 της επιγραφής) και δράστων που ανήκουν σε μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες, όπως προκύπτει από τους όρους ἀνὴρ και ἀνέλαθε (στ. 5 και 7 της επιγραφής). Εξαιτίας της αποσπασματικής μορφής της επιγραφής δεν καθίσταται απολύτως σαφές αν η διάκριση αυτή συναρτάται με ανάλογη διαφοροποίηση των χρηματικών ποινών. Προβλ. στο σημείο αυτό τον προβληματισμό που αναπτύσσει σχετικά ο Koerner 1993, 347. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει στο σημείο αυτό η άποψη που διατυπώνει η Guarducci (Guarducci 1931a, 224 και Guarducci 1935, 92), με αφορμή τη γενική τὸν τροοσ[άν]τον (στ. 5 της επιγραφής), κατά την οποία αν οι δράστες είναι ανήλικοι, και, κατά συνέπεια, δεν έχουν δικαιοπρακτική ικανότητα, αναλαμβάνουν οι γονείς ή άτομα του συγγενικού κύκλου την υποχρέωση της καταβολής της προβλεπόμενης χρηματικής ποινής.

58. Στο δέμα αυτό οι γνώμες των μελετητών διίστανται. Ο Ibbetson 2004, 107 επισημαίνει ότι το δίκαιο της Ελτυνίας δεσπίζει ποινές για ορισμένα αδικήματα χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν το στοιχείο του καταλογισμού στο δράστη για την απόδοση ποινικών ευθυνών. Αντίθετη άποψη διατυπώνει η Guarducci 1931a, 224 και 1935, 92, η οποία δέχεται ότι στο δίκαιο της Ελτυνίας ο νομοθέτης εξαρτά την προβλεπόμενη χρηματική ποινή από τη βαρύτητα του αδικήματος, τον τόπο στον οποίο διεπράχθη, και την υποκειμενική διάθεση του δράστη απέναντι στην πράξη. Σχολιάζοντας την άποψη της Guarducci, την οποία ακολουθούν οι Koerner 1993, 344 και Gehrke 1997, 43, θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι το στοιχείο του καταλογισμού υπό την έννοια της εκδήλωσης ορισμένης βουλητικής στάσης εκ μέρους του δράστη κατά τη διάρκεια τέλεσης της πράξης, μπορεί να εντοπισθεί μόνο στη διάταξη της επιγραφής που προβλέπει, σύμφωνα με την κρατούσα αντίληψη, το αδίκημα της εξύβρισης ανηλίκου από ενήλικα (ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, στ. 7: αἱ δέ κ' ἀγέ[λ]α[ος] | τὸν πῆϊσκον | ὄνη[δῆι] ᾗ ἤγρῃται | αἱ ἐς καιρὸν ἡμ[εν — —]), βλ. σχετική συζήτηση κατωτέρω.

του δόλου και της αμέλειας⁵⁹, αν και, κατά την άποψη που διατυπώνει ο MacDowell⁶⁰, οι έννοιες αυτές δεν ήταν σχηματοποιημένες και επεξεργασμένες σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αντιστοιχούν ακριβώς στις έννοιες του δόλου και της αμέλειας των σημερινών έννομων τάξεων⁶¹.

Σε ό,τι αφορά το δίκαιο των κρητικών πόλεων, θα μπορούσε να διακρίνει κανείς σπάργανα διαμόρφωσης των εννοιών αυτών σε πρώιμες επιγραφές, οι οποίες είναι περίπου σύγχρονες με την επιγραφή της Ελτύνιας. Σε επιγραφική πηγή από την κρητική πόλη Αξό⁶², η οποία σώζεται σε αποσπασματική μορφή εμφανίζεται η έννοια της ακούσιας πράξης. Πρόκειται για κείμενο νομικού χαρακτήρα, το οποίο αναφέρεται σε αδικήματα που πλήττουν τη σωματική ακεραιότητα. Άξια αναφοράς είναι η διατύπωση μὴ Φε[κὼν, η οποία μάλλον υποδηλώνει την τέλεση της πράξης ακούσια, όχι ηδελημένα⁶³. Η έννοια της ακούσιας πράξης

59. Στο αττικό δίκαιο προβλέπονται περιπτώσεις πρόκλησης σωματικής βλάβης εκ προδέσεως (τραῦμα ἐκ προνοίας), βλ. κατωτέρω υποσημ. 67. Στις υποδέσεις ανθρωποκτονίας σημειώνεται η διάκριση μεταξύ φόνου ἐκ προνοίας (εκ προδέσεως) και ἀκουσίου φόνου. Οι πληροφορίες μας για την ανθρωποκτονία ἐκ προνοίας προέρχονται από απόσπασμα του φονικού νόμου του Δράκοντα στον Κατά Αριστοκράτους λόγο του Δημοσθένη [Δημοσθένης 23, Κατά Αριστοκράτους, 28-34. Βλ. σχετικά Γιούνη 2006, 338 κ.ε., 352-355. Διατάξεις περί ακούσιου φόνου διασώζονται σε ένα τμήμα από τον πρώτο άξονα του φονικού νόμου του Δράκοντα: IG I¹ 104=Koerner 1993, no. 11=Nomima I, no. 02 (409/408 π. Χ. ε. βλ. σχετικά Γιούνη 2006, 335 κ.ε. (όπου και σχετική προς το θέμα βιβλιογραφία), 348-351. Το δέμα της ποινικής ευθύνης του δράστη απασχόλησε και τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Η συμβολή των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων στην ανάλυση εννοιών όπως το εκούσιο, η προαίρεσις ή η υπευθυνότητα ήταν σημαντική. Αν και δεν μπορεί να ισχυρισθεί με βεβαιότητα κανείς ότι οι απόψεις των δύο φιλοσόφων αποδίδουν κατά γράμμα νομοθετικές διατάξεις του δετού δικαίου της εποχής τους, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις κρατούσες αντιλήψεις και αξιολογήσεις στο δέμα της υπαιτιότητας στην Αθήνα της κλασικής εποχής. Βλ. σχετικά Biscardi 1998, 471-485 και την πιο πρόσφατη μελέτη της Παντοπούλου 2008, 143-151.

60. Κατά τον MacDowell 1986, 179, η διάκριση στο αττικό δίκαιο μεταξύ εσκεμμένης και ακούσιας ανθρωποκτονίας παρέμεινε, σύμφωνα με τα μέτρα της εποχής μας, χονδροειδής. Η φράση ἐκ προνοίας στο πεδίο των αδικοπραξιών παραπέμπει στην έννοια που εμείς σήμερα αντιλαμβανόμαστε ως «εσκεμμένος» ή «εκ προμελέτης». Ωστόσο, όπως επισημαίνει ο MacDowell 1986, 179 με υποσημ. 243 στις σχετικές πηγές το ἐκ προνοίας χρησιμοποιείται ως απλό συνώνυμο του «ηδελημένος» (ἐκὼν ή ἐκούσιος).

61. Για την έννοια του δόλου, την έννοια της αμέλειας και τις επιμέρους διακρίσεις στις σύγχρονες έννομες τάξεις, βλ. προχείρως Μαγκάκης 1984, 305 κ.ε. και 313 κ.ε.

62. ICret II v (Αξός) 25, (3ος αι. π. Χ.). Βλ. σχετικά Guarducci 1939, 70.

63. ICret II v 25, στ. Β 1 και 5: μὴ Φε[κὼν, βλ. σχετικά Guarducci 1939, 70. Το μὴ Φε[κὼν μπορεί να συσχετισθεί με ανάλογες διατυπώσεις σε επιγραφικές πηγές που έχουν ως αντικείμενο αδικοπραξίες, όπως τις εκφράσεις δέλων/μ[ή] δέλων σε

απαντά επίσης σε μεταγενέστερη κρητική επιγραφική πηγή από την πόλη Λατώ, η οποία πραγματεύεται το θέμα του εξαγνισμού του ενόχου για ανθρωποκτονία ή πρόκληση σωματικών βλαβών σε άλλο άτομο⁶⁴. Σε κρητική επιγραφή, η οποία προέρχεται από την Γόρτυνα του πρώιμου 5ου αιώνος π. Χ., εμφανίζεται επίσης η έννοια της πρόκλησης βλάβης από αμέλεια, αν δεχθεί κανείς την αποκατάσταση του κειμένου στο σημείο αυτό από την Guarducci: [αἰ δέ] κ' ἀμελ]ία λαγαίη⁶⁵. Στην προκειμένη περίπτωση, αν μεταφέρει κανείς στο αρχαίο δίκαιο την έννοια της αμέλειας στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο, θα μπορούσε να ισχυριστεί ότι ο δράστης της αξιόποινης πράξης δεν κατέβαλε την προσήκουσα προσοχή την οποία όφειλε κατά τις περιστάσεις και μπορούσε να καταβάλει, για να προβλέψει και έτσι να αποφύγει την τέλεση της πράξης του. Στο

επιγραφική πηγή από τη Μυτιλήνη, Cauer – Schwyzer 1987, 619, στ. 14, 15, την έκφραση ἐκὼν σε επιγραφή από την Πριήνη [IPriene 84 (2 αι. π. Χ.), στ. 8. Βλ. σχετικά Latte 1968, 274], και την έκφραση ἐκὼν σε επιγραφική πηγή από την Αττική IG II² 46 (μετά το 400 π. Χ.), στ. 18. Το ἐκὼν μπορεί επίσης να συσχετισθεί με το εἰδὼς σε επιγραφικές πηγές από την Αττική [IG I³ 4=Koerner 1993, no. 4 και no. 5=Nomima I, no. 96 (485/484 π. Χ.), στ. Β 12. Βλ. σχετικά Koerner 1993, 12 με υποσημ. 10; Van Effenterre – Ruzé 1994, 346; Ibbetson 2003, 492 με υποσημ. 91], την Τέων [Meiggs – Lewis, no. 30=Koerner 1993, no. 78=Nomima I, no. 104, στ. 25 (αρχές του 5ου αι. π. Χ.), Β II, 21 και 25. Βλ. σχετικά Latte 1968, 271 με υποσημ. 35; Koerner 1993, 300; Van Effenterre – Ruzé 1994, 371; Ibbetson 2003, 492 με υποσημ. 91] και την Ολυμπία [HvO 2=Koerner 1993, no. 37=Nomima I, no. 23 (αρχές του 5ου αι. π. Χ.), στ. 8. Βλ. σχετικά Latte 1968, 271 με υποσημ. 35; Koerner 1993, 110 με υποσημ. 24 και 25; Van Effenterre – Ruzé 1994, 371]. Αν και η αποσπασματική μορφή στην οποία σώζονται οι σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες δεν επιτρέπει τη διατύπωση ασφαλών συμπερασμάτων, ωστόσο η εντύπωση που αποκομίζει κανείς είναι στις παραπάνω περιπτώσεις ο ενδιαφερόμενος ενεργεί εἰδὼς, δηλαδή όχι παρορμητικά, αλλά με επίγνωση της πράξης. Στο σημείο αυτό δύναται να παραπέμψει κανείς στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλους όπου ο φιλόσοφος χαρακτηρίζει ως αδίκημα τη βλάβη που προξενεί κανείς εν γνώσει του, χωρίς όμως να την έχει προμελετήσει: Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια V II35b 19-27 (...εἰδὼς μὲν μὴ προβουλεύσας δέ).

64. ICret I xvi (Λατώ) 6 (2ος αι. π. Χ.)=Guarducci 1931b, 33 κ.ε. Για την επιμέτρηση της ποινής λαμβάνεται υπόψη η βαρύτητα της βλάβης και η υποκειμενική διάθεση του δράστη, ο οποίος μπορούσε να είχε διαπράξει το αδίκημα ἄκων, ἀκούσια. Πρβλ. τη συγκριτική προσέγγιση που επιχειρεί η Guarducci 1931b, 36 κ.ε. μεταξύ των διατάξεων της επιγραφικής μαρτυρίας της Λατούς και συναφών νομοθετικών διατάξεων της σχεδιαζόμενης πολιτείας των Νόμων του Πλάτωνος, Νόμοι IX 865 a-c. Πρβλ. Van Effenterre 1968, 58.

65. ICret IV (Γόρτυν) 52B=Koerner 1993, no. 140=Nomima II, no. 90 (500-450 π. Χ.): [αἰ δέ] κ' ἀμελ]ία λαγαίη, πέντε δαρκνὰς | ἀποτει]σῆται κατ' | ἀμέραν ὅττ[άκιν κα | λαγαίη]ι. αἰ δέ κ' ὀκλετὸ ἰόντος -----]τος ἀνάγεν δι[-----]. Βλ. σχετικά Guarducci 1950, III.

δίκαιο της Γόρτυνος, ο κύριος αγροτικού ακινήτου, επιδεικνύοντας ολιγωρία και αδιαφορία, είχε επιτρέψει τη διαρροή νερού μέσα από ξένο αγρό με επιζήμια αποτελέσματα⁶⁶.

Σε ό,τι αφορά τον τόπο ή τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διεπράχθησαν οι αδικοπραξίες των ποινικών διατάξεων της Ελτυνίας, η εικόνα είναι σαφέστερη. Ο νόμος προβλέπει αδικήματα τα οποία ο δράστης διέπραξε με το χέρι (κηρί-χερί), χωρίς τη χρήση άλλου οργάνου⁶⁷. Η προβλεπόμενη χρηματική ποινή είναι πέντε δραχμές, χωρίς ωστόσο να καθίσταται σαφές αν πρόκειται για χρηματική αποζημίωση υπέρ του παθόντος⁶⁸ ή για καταβολή προστίμου προς την πολιτεία⁶⁹.

66. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο σημείο αυτό η παράλληλη εξέταση της νομοθετικής ρύθμισης της Γόρτυνος με νομοθετική διάταξη της σχεδιαζόμενης πολιτείας των Νόμων από τον Klingenberg 1976, 107-108. Η νομοθετική διάταξη των Νόμων έχει ως αντικείμενο τις υποχρεώσεις του ιδιοκτήτη ακινήτου από τη ροή των ομβρίων υδάτων (Πλάτων, *Νόμοι* VIII 844c 1-7): «ἐὰν δὲ ἐκ Διὸς ὕδατα γινόμενα, τὸν ἐπάνω γεωργοῦντα ἢ καὶ ὁμότοιχον οἰκοῦντα τῶν ὑποκάτω θάλαπτη τις μὴ διδοὺς ἐκροήν, ἢ τοῦναντίον ὁ ἐπάνω μεδιεῖς εἰκῇ τὰ ῥεύματα θάλαπτη τὸν κάτω, καὶ περὶ ταῦτα μὴ ἐδέλωσιν διὰ ταῦτα κοινωνεῖν ἀλλήλοις, ἐν ἄστει μὲν ἀστυνόμον, ἐν ἀγρῷ δὲ ἀγρονόμον ἐπάγων ὁ βουλόμενος ταξάσθω τί χρὴ ποιεῖν ἑκάτερον». Ο Klingenberg 1976, 107-108, στο πλαίσιο της συγκριτικής εξέτασης των διατάξεων των Νόμων με τη διάταξη της Γόρτυνος, αντιπαραβάλλει τη φραστική διατύπωση μεδιεῖς εἰκῇ με το ἀμελῖα λαλγαίη του νόμου της Γόρτυνος. Σύμφωνα με την πλατωνική νομοδοσία, αν προκληθεί ζημία σε χαμηλότερο ακίνητο από ομβρία υδάτα τα οποία ο ιδιοκτήτης υψηλότερου ακινήτου αφήνει να τρέχουν όπως τρέχει (μεδιεῖς εἰκῇ), ο ζημιωθεὶς γείτονας μπορεί να ζητήσει αποκατάσταση της ζημίας κατά την προβλεπόμενη διαδικασία. Στο δίκαιο της Γόρτυνος ο νόμος θέτει ζήτημα ποινικής ευθύνης στην περίπτωση κατά την οποία ο ιδιοκτήτης ακινήτου από ολιγωρία ή αδιαφορία (ἀμελῖα) επιτρέπει τη διαρροή νερού μέσα από ξένο αγρό με επιβαρυντικό για το ακίνητο τρόπο.

67. ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, στ. 1. Σε ανάλογες περιπτώσεις, στο αλεξανδρινό δίκαιο, γίνεται διάκριση ανάμεσα σε αδικήματα που ο δράστης διέπραξε με τη χρήση ενός σιδερένιου, χάλκινου, πέτρινου ή άλλου οργάνου και σε αδικοπραξίες που εξετέλεσε με τα ίδια του τα χέρια: P. Halensis I, στ. 186-213, βλ. σχετικά Βελισσαροπούλου 1981, 126-127, 160-161. Στο αττικό δίκαιο η πρόκληση σωματικής βλάβης με τη χρήση όπλου ή οποιουδήποτε άλλου αντικειμένου, ακόμη και πέτρας, που, από ό,τι φαίνεται, αποδείκνυε την ύπαρξη πρόθεσης εκ μέρους του δράστη, κατατάσσεται στα τραύματα ἐκ προνοίας (εκ προδέσεως), τα οποία εκδικάζονταν ενώπιον του Αρείου Πάγου. Ο τραυματισμός με γρονθοκοπήματα στοιχειοθετούσε αἰκείαν, βλ. σχετικά Γιούνη 1998, 51-52. Πρβλ. Latte 1968, 283.

68. Αυτή είναι η άποψη που διατυπώνει ο Latte 1968, 285 κ.ε.

69. Koerner 1993, 344. Η Guarducci 1935, 92 διατυπώνει την άποψη ότι πρόκειται για χρηματική αποζημίωση υπέρ του παθόντος, μέρος της οποίας έπρεπε να καταβληθεί προς την πολιτεία. Πρβλ. Σκουντάκης 2007, 55 κ.ε. Σημειώνεται εδώ ότι στο αττικό δίκαιο της κλασικής εποχής προβλέπεται για αδικήματα που στρέφονταν κατά ιδιώτη χρηματική αποζημίωση υπέρ του παθόντος η οποία επιβαλλόταν από

Ο νομοθέτης προχωρεί στην κλιμάκωση των αδικοπραξιών, σημειώνοντας διάκριση μεταξύ αδικοπραξιών που μπορεί να προκαλέσουν ελαφριά σωματική κάκωση ή βλάβη και αδικοπραξιών που μπορεί να έχουν βαρύτερες συνέπειες για το δύμα. Η ρινορραγία από κτύπημα είναι μία από τις ενδεχόμενες συνέπειες. Ο όρος μάκας=μάχας παραπέμπει πιθανώς σε βίαιη συμπλοκή, στην οποία θα μπορούσε να εμπλακεί κανείς⁷⁰. Η προβλεπόμενη χρηματική ποινή είναι δέκα δραχμές, για τον υπαίτιο της συμπλοκής, χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν ο τόπος τέλεσης της πράξεως (ὁπῆ κ' ἄρκσε[ι])⁷¹.

Η ρύθμιση αυτή η έρχεται σε αντίθεση με όσα αναφέρονται πιο κάτω, όπου για την επιμέτρηση της ποινής λαμβάνονται υπ' όψιν ο χώρος και οι συνθήκες τέλεσης της αδικοπραξίας⁷². Σύμφωνα με την Guarducci, στις σχετικές διατάξεις της επιγραφής, απαριθμούνται οι χώροι, στους οποίους ήταν δυνατόν προκληθούν συγκρούσεις (ubi rixae fieri possunt)⁷³. Κατά τον Koerner ωστόσο, πρόκειται μάλλον για την απαγόρευση της τέλεσης αδικημάτων εις βάρος ανηλίκων από ενήλικες και μάλιστα σε συγκεκριμένους χώρους, των οποίων η ιερότητα δεν θα έπρεπε να παραβιαστεί⁷⁴. Προς επίρρωση των ισχυρισμών του, παραπέμπει σε νόμο τον οποίο ο Πλούταρχος αποδίδει στο Σόλωνα⁷⁵. Ο νόμος αυτός τιμωρούσε ορισμένες ειδικές μορφές εξύβρισης ή δυσφημίας, όταν η πράξη γινόταν μέσα στους δημοσίους χώρους, και συγκεκριμένα σε ναούς, στα δικαστήρια, στα γραφεία των αρχόντων ή στη διάρκεια αγώνων. Για τους παραβάτες όριζε χρηματική αποζημίωση υπέρ του δύματος και πρόστιμο υπέρ της πόλεως⁷⁶.

το δικαστήριο σε ιδιωτικές δίκες (ἴδιαι δίκαι). Σε ορισμένα αδικήματα στρεφόμενα κατά ιδιώτη, τα οποία ταυτόχρονα θεωρούνταν ότι έπλητταν και τα συμφέροντα της πόλεως (κοινὰ ἀδικήματα), ο καταδικασθείς υποχρεωνόταν από το νόμο σε διπλή καταβολή: χρηματική αποζημίωση στον ενάγοντα και πρόστιμο ίσου συνήθως ποσού προς την πολιτεία, βλ. σχετικά Γιούνη 1998, 65 κ.ε.

70. ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, στ. 2. Βλ. σχετικά Guarducci 1935, 92; Koerner 1993, 345 με σημ. 10; Σκουντάκης 2007, 54.

71. ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, στ. 2.

72. ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, στ. 5-6: «[αἰ] δέ κ' ἀγῆρ | τὸν πῆϊσκον παίηι | μὴ [— —][— —]τον | ἦν ἀνδρηῖοι | ἦν ἀγ[έ]λα[ι] | ἦ συν[β]ολήτραι | ἦ 'πὶ κοροῖ | ἦ 'πὶ νηο..... | η[— —].

73. Guarducci 1935, 92.

74. Koerner 1993, 348.

75. Koerner 1993, 348 με σημ. 23.

76. Πλούταρχος, Σόλων, 21, 2: ««ζῶντα δὲ κακῶς λέγειν ἐκώλυσε πρὸς ἱεροῖς καὶ δικαστηρίοις καὶ ἀρχείοις καὶ θεωρίας οὔσης ἀγώνων, ἢ τρεῖς δραχμὰς τῷ ιδιώτῃ, δύο

Συνηγορώντας υπέρ της άποψης του Koerner θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι οι νομοθετικές διατάξεις της μεγάλης Επιγραφής της Γόρτυνος που αναφέρονται στο αδίκημα της μοιχείας εμφορούνται από το ίδιο πνεύμα. Στην περίπτωση της μοιχείας η ποινή επιμετράται κατά περιστάσεις. Έτσι, ο συλλαμβανόμενος να μοιχεύει ελευθέραν στην οικία του πατέρα, του αδελφού ή του ανδρός όφειλε να καταβάλλει 100 στατήρες, εάν σε άλλη οικία 50 στατήρες⁷⁷. Η διάκριση αυτή οφείλεται, σύμφωνα με μία άποψη, στην προσβολή της ιερότητας του οίκου κατά την πρώτη περίπτωση⁷⁸. Η αδικοπραγία σε δημόσιο ή ιερό χώρο ήταν πράξη κολάσιμη και στο αλεξανδρινό δίκαιο. Ο αλεξανδρινός νόμος προβλέπει ότι σε περίπτωση βιαιοπραγίας κατά της σωματικής ακεραιότητας του ατόμου η ποινή διπλασιάζεται, αν ο δράστης είναι σε κατάσταση μέθης ή αν η αδικοπραγία διαπραχθεί νύχτα, σε ιερό χώρο ή στην αγορά των Αλεξανδρέων⁷⁹.

Οι ανωτέρω ποινικές διατάξεις αποκαλύπτουν το ενδιαφέρον του νομοθέτη για την προστασία της ιερότητας των χώρων λατρείας ή άλλων δημόσιων χώρων. Κατά κύριο λόγο, όμως, οι διατάξεις αυτές εντάσσονται στο πεδίο του δικαίου των αδικοπραγιών που στρέφονται κατά της σωματικής ακεραιότητας αλλά και αδικοπραγιών που συνιστούν προσβολή της τιμής ενός προσώπου και μάλιστα σε δημόσιο χώρο⁸⁰. Οι αρχαίοι νόμοι, ειδικότερα, απέβλεπαν κατά κύριο λόγο στην αποκατάσταση της κοινωνικής ειρήνης και δικαιοσύνης και στη ρύθμιση της ζωής μέσα στην πόλη, ορίζοντας τους κανόνες που πρέπει να διέπουν τη ζωή και τη συμπεριφορά των πολιτών.

Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνείας εντάσσεται και η απαγόρευση της υπερβολικής κατανάλωσης κρασιού σε διάφορες περιστάσεις στην κοινωνία κρητικών πόλεων σύμφωνα με πληροφορίες που διαθέτουμε από

δ' ἄλλας ἀποτίνειν εἰς τὸ δημόσιον ἔταξε...». Βλ. σχετικά Γιούνη 2006, 383, 419. Σχετικές προς το θέμα είναι και οι διατάξεις του αττικού δικαίου που αποκλείουν τους δράστες ορισμένων αδικημάτων από τη δημόσια και δηρσκευτική ζωή, απαγορεύοντας σε αυτούς την είσοδο σε δημόσιους χώρους ή δημόσια ιερά (πρόρρησις), βλ. σχετικά Ruschenbusch 2005, 81 κ.ε. (πηγές και βιβλιογραφία); Γιούνη 2006, 338, 361. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται η μία από τις δύο ερμηνείες που δίνει στη σχετική διάταξη [ICret 1 x (Ελτυνία) 2 στ. 5-6] του νόμου της Ελτυνίας ο Σκουντάκης. Κατά τον Σκουντάκη 2007, 57 απαριθμούνται πιθανώς στο σημείο αυτό οι χώροι, και κατ' επέκταση, βασικοί δεσμοί της κοινότητας, από τους οποίους ο παραβάτης του νόμου αποκλείεται.

77. ICret IV (Γόρτυν) 72 Col. II 20-24.

78. Περάκη – Φιοράκης 1973, 60. Πρβλ. Koerner 1993, 472 με υποσημ. 36.

79. P. Halensis I, στ. 193-195. Βλ. σχετικά Βελισσαροπούλου 1981, 127.

80. Πρβλ. Gehrke 1997, 44.

αρχαίους συγγραφείς⁸¹ και επιγραφικές μαρτυρίες. Σε αρχαϊκή επιγραφή από την Ελεύθερνα η πόλη απαγορεύει στους δρομείς, μέλη της συνοριακής φρουράς, οι οποίοι είχαν αναλάβει το έργο της περιφρούρησης ενός περιφερειακού ιερού την κατανάλωση κρασιού, και μάλιστα την υπερβολική κατανάλωση κρασιού που οδηγεί στη μέθη⁸². Σε άλλες δύο κρητικές επιγραφές καθορίζεται η ποσότητα του κρασιού που επιτρέπεται να καταναλωθεί στο πλαίσιο ορισμένων εορτών⁸³. Οι διατάξεις αυτές μπορούν να ερμηνευθούν στο πλαίσιο των παραδόσεων για τον αυστηρό τρόπο ζωής όλων των πολιτών στις δωρικές κοινωνίες, που χαρακτηρίζεται από διαιτητική λιτότητα και εγκράτεια στις ηδονές.

Αντίστοιχες νομοθετικές ρυθμίσεις που επιτάσσουν εγκράτεια σε ό,τι αφορά την κατανάλωση οίνου απαντούν και σε άλλες νομοθεσίες της αρχαϊκής εποχής, όπως, για παράδειγμα, στη νομοθεσία του Ζαλεύκου, η οποία προέβλεπε την επιβολή θανατικής ποινής για τη χρήση άκρατου οίνου⁸⁴ ή στη νομοθετική επιταγή για πλήρη αποχή των γυναικών από το κρασί στη Μίλητο και τη Μασσαλία⁸⁵ ή ακόμη στην απαγόρευση της πώλησης άκρατου οίνου στην Αθήνα με νόμο που αποδίδεται στο Σόλωνα⁸⁶. Οι αρχαϊκοί νομοθέτες, προδιαγράφοντας τα όρια εντός των οποίων έπρεπε να κινούνται οι συμπεριφορές των πολιτών, αποσκοπούσαν στην προστασία της ανδρώπινης κοινωνίας και στη δημιουργία κατάλληλων προϋποθέσεων για έναν ομαλό τρόπο διαβίωσης μέσα στην πόλη⁸⁷. Υπηρετώντας τον σκοπό της γενικής προάληψης οι σχετικές ποινικές διατάξεις στόχευαν στην αναστολή του κινδύνου να εκδηλωθούν επιθετικές και βίαιες συμπεριφορές που στρέφονται κατά της τιμής και της σωματικής ακεραιότητας ενός ατόμου⁸⁸. Η κατάχρηση αλκοόλ είναι ένας παρά-

81. Πλάτων, *Νόμοι* II 673e-674c. Πρβλ. Πλάτων, *Νόμοι* I 639d-640a. Πρβλ. Πλάτων, *Μίνως 320a. Βλ. σχετικά Παναγόπουλος 1981, 110 κ.ε.; Marangou-Lerat 1995, 9-10; Bernhardt 2003, 175 κ.ε.

82. Van Effenterre 1991, 17-21 E 1 = Nomima II, no. 98 (τέλος του 6ου αιώνα π. Χ.). Βλ. σχετικά Van Effenterre 1991, 17-21; Van Effenterre – Ruzé 1994, 346.

83. ICret IV (Γόρτυν) 143 (5ος/ 4ος αι. π. Χ.). ICret III iii (Ιεράπυτνα) 7 (125 μ. Χ.). Βλ. σχετικά Chaniotis 1988, 66.

84. Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, 2.37. Βλ. σχετικά Hölkeskamp 1999, 190 κ.ε.; Bernhardt 2003, 249 με υποσημ. 6, 312; Γιούνη 2006, 178-179, 197.

85. Αιλιανός, *Ποικίλη Ιστορία*, 2.38. Βλ. σχετικά Bernhardt 2003, 249 με υποσημ. 7; Γιούνη 2006, 185 με υποσημ. 39.

86. Αθήναιος 10. 431d. Βλ. σχετικά Bernhardt 2003, 36 με υποσημ. 98; Γιούνη 2006, 185 με υποσημ. 40.

87. Η νομοδότηση τέτοιων μέτρων εντάσσεται σε ένα γενικότερο κλίμα περιορισμού της πολυτέλειας και ελέγχου των ηθών, βλ. σχετικά Bernhardt 2003, 199 κ.ε., 248 κ.ε.; Γιούνη 2006, 184-185.

88. Πρβλ. Gehrke 2009, 40.

γων που μπορεί να οδηγήσει σε κλιμακούμενη ένταση και παραβατικές συμπεριφορές που καλύπτουν όλο το φάσμα της εγκληματικότητας, από τη λεκτική βία, την άσκηση σωματικής βίας και τον φόνο⁸⁹.

Παρεκκλίνοντας μερικώς από το θέμα, οδηγείται κανείς συνειρμικά στο γνωστό χωρίο από το λόγο του Δημοσθένη *Κατά Κόνωνος* το οποίο κλιμακώνει μερικές αδικοπραξίες κατά τη βαρύτητα του εγκλήματος⁹⁰. Εντύπωση προξενεί στο σημείο αυτό ο σκοπός στον οποίο αποβλέπουν οι σχετικές διατάξεις, και συγκεκριμένα η ειδική πρόληψη, η οποία μάλιστα αναφέρεται στο δύμα και όχι στο δράστη. Η προληπτική λειτουργία των προβλεπομένων νομικών ενεργειών συνίσταται στο να αποτρέψει το δύμα, που έχει διγεί από την αξιόποινη πράξη, από το να διαπράξει σοβαρό παράπτωμα ικανοποιώντας το συναίσθημα της εκδίκησης. Έτσι, η δίκη κακηγορίας αποσκοπούσε στο εμποδίσει μια φιλονικία να εξελιχθεί από λεκτική επίθεση ή εξύβριση (λοιδορία) σε άσκηση σωματικής βίας και πρόκληση σωματικής βλάβης (ἐκ λοιδορίας εἰς πληγάς)· η δίκη αἰκείας απέβλεπε στο να αποτρέψει να οδηγηθεί κανείς από τα κτυπήματα σε σοβαρότερες σωματικές βλάβες (ἐκ πληγῶν εἰς τραύματα), ενώ η γραφή τραύματος αποσκοπούσε στην αποτροπή ανθρωποκτονιών (ἐκ τραυμάτων εἰς θάνατον), που μπορούσαν να εγείρουν δίκην φόνου. Όπως επισημαίνεται χαρακτηριστικά στο σχετικό χωρίο, ο νόμος πρόβλεπε συγκεκριμένη νομική διαδικασία για καθεμία από τις παραπάνω αδικοπραξίες, προκειμένου να μην επαφίεται η έκβαση των υποθέσεων και η αυθαίρετη ρύθμιση των διαφορών στην εκτροπή των συναισθημάτων των εμπλεκομένων (...ἀλλ' ἐν τοῖς νόμοις εἶναι τούτων ἑκάστου τὴν δίκην, μὴ τῇ τοῦ προστυχόντος ὀργῇ μηδὲ βουλήσει ταῦτα κρίνεσθαι)⁹¹.

Εάν δεχθεί κανείς την αποκατάσταση του κειμένου, που προτείνουν οι εκδότες της επιγραφής και έχει γίνει δεκτή από μεγάλο τμήμα της σύγχρονης έρευνας, στην επιγραφή της Ελτυνίας στα προβλεπόμενα αδικήματα κατατάσσεται και η προσβλητική συμπεριφορά που στρέ-

89. Για τη σύνδεση της υπερβολικής κατανάλωσης οίνου στα συμπόσια με παραβατικές συμπεριφορές και εκδηλώσεις βίας και υβριστικής συμπεριφοράς στην Αθήνα της κλασικής εποχής βλ. Fisher 1990, 128-129; Cohen 1995, 124 με σημ. 6 και 132 με σημ. 24; Spatharas 2006, 90 με υποσημ. 8.

90. Δημοσθένης, 54, *Κατά Κόνωνος*, 17-19. Βλ. σχετικά MacDowell 1986, 190; Todd 1993, 268-269.

91. Δημοσθένης, 54, *Κατά Κόνωνος*, 19: «τὸ φαυλότατον, οἶμαι, τὸ τῆς λοιδορίας, πρὸ τοῦ τελευταίου καὶ δεινοτάτου προεώραται, τοῦ μὴ φόνον γίνεσθαι, μηδὲ κατὰ μικρὸν ὑπάγεσθαι ἐκ μὲν λοιδορίας εἰς πληγάς, ἐκ δὲ πληγῶν εἰς τραύματα, ἐκ δὲ τραυμάτων εἰς θάνατον, ἀλλ' ἐν τοῖς νόμοις εἶναι τούτων ἑκάστου τὴν δίκην, μὴ τῇ τοῦ προστυχόντος ὀργῇ μηδὲ βουλήσει ταῦτα κρίνεσθαι».

φεται με λόγια ή με έργα κατά της τιμής και της προσωπικότητας ενός ατόμου. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη ο νομοθέτης προβλέπει, πέρα από τις βιαιοπραγίες κατά της σωματικής ακεραιότητας ανηλίκων, και το ενδεχόμενο της προσβολής ή της ατίμωσης ενός παιδιού από ενήλικα, μέλος αγέλας: ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, στ. 7: αἱ δέ κ' ἀγέ[λ]α[ος] | τὸν πηῖσκον | ὄνη[δῆι] ἃ ἤγρᾱται | αἱ ἐς καιρὸν ἤμ[εν — —]⁹².

Η αποκατάσταση του κειμένου της επιγραφής στο σημείο αυτό, σε ό,τι αφορά το ρηματικό τύπο ὄνη[δῆι] έχει αμφισβητηθεί με καθαρά γλωσσικά κριτήρια⁹³. Ωστόσο, νοηματικά τουλάχιστον, δεν μπορεί κανείς να αποκλείσει το ενδεχόμενο αυτό. Στα κείμενα της πτολεμαϊκής περιόδου πολύ συχνά απαντάται η ὕβρις, η οποία, περιλαμβάνει κάθε είδους προσβλητική της προσωπικότητας συμπεριφορά, με λόγια ή έργα, που όμως δεν έχει ως στόχο τη σωματική ακεραιότητα του δύματος, σε συνδυασμό με το αδίκημα πληγῶν. Όπως επισημαίνουν ιστορικοί του δικαίου, ο συνδυασμός αυτός καδιστά πιθανή την εκδοχή η ὕβρις να ισοδυναμεί στις σχετικές πηγές με τη σημερινή εξύβριση και οι πληγαι να ανήκουν στα εἰς τὸ σῶμα ἀδικήματα⁹⁴. Η δίκη ὕβρεως δεν θα πρέπει να ἴσται ἀνώστη στο αλεξανδρινό δίκαιο⁹⁵. Πρόκειται για αγωγή με καθαρά ιδιωτικό χαρακτήρα που δίνεται στο δῦμα του αδικήματος της ὕβρεως. Στο αττικό δίκαιο η αντίστοιχη αγωγή είχε διαφορετικό χαρακτήρα. Από κείμενα αττικῶν ρητόρων προκύπτει ο δημοσιος χαρακτήρας του αδικήματος, που περιελάμβανε αδικήματα κατά του σώματος αλλά και κάθε είδους συμπεριφορά προσβλητική της τάξης των πραγμάτων. Οι πιο συνήδεις συμπεριφορές που χαρακτηρίζονται ως υβριστικές σε δικανικά κείμενα είναι η άσκηση βίας εναντίον άλλου προσώπου, η λεκτική προσβολή και η σεξουαλική παρενόχληση⁹⁶.

Ο ρήτορας Αισχίνης στο λόγο του Κατά Τιμάρχου δίνει πληροφορίες για τις νομικές διατάξεις που ρύθμιζαν τη λειτουργία των σχολείων και άλλων χώρων αθλητικής εκπαίδευσης των νέων, όπως τα γυμνάσια και παλαίστρες⁹⁷. Αν και είναι δύσκολο να αξιοποιηθεί η σχετική πηγή για

92. Koerner 1993, 343; Gehrke 1997, 44; Bile 1997, 118 σημ. 29. Πρβλ. επίσης Hölkeskamp 1999, 107, ο οποίος αναφέρεται στο αδίκημα χαρακτηρίζοντάς το ως απλή λεκτική προσβολή.

93. Bile 1997, 118. Πρβλ. SEG XLVII 1385.

94. Βελισσαροπούλου 1981, 126-129 (πηγές και σχετική βιβλιογραφία 128).

95. Βελισσαροπούλου 1981, 127 με σημ. 6. Βλ. και Latte 1968, 283.

96. Από τις πολυάριθμες μελέτες σχετικά με την έννοια της ὕβρεως βλ. κυρίως MacDowell 1976, 14-31; Gagarin 1979; Fisher 1990, 123-145; Cohen 1991, 176-180; Fisher 1992; Cohen 1995, 143-162; Cairns 1996, 1-32. Βλ. επίσης Armaoutoglou 1998, 67-68 (πηγές και εκτενής βιβλιογραφία).

97. Αισχίνης, 1. Κατά Τιμάρχου, 9-10.

την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων στο θέμα αυτό, δεδομένου ότι οι νόμοι που παραθέτει ο ρήτορας είναι αμφίβολης γνησιότητας και δεν γνωρίζουμε με ασφάλεια από ποιον και πότε δεσπίστηκαν, εν τούτοις παρουσιάζουν ενδιαφέρον, καθώς αποκαλύπτουν το ενδιαφέρον της πολιτείας να προστατεύσει τα παιδιά από απόπειρες αποπλάνησης και υβριστικής συμπεριφοράς εκ μέρους των ενηλίκων σε χώρους όπου ήταν φυσικό να εκδηλωθούν παρόμοιες συμπεριφορές, δηλαδή σε χώρους εκπαίδευσης, άθλησης και κοινών συναναστροφών των νέων⁹⁸. Ερευνώντας τις ομοφυλοφιλικές σχέσεις γενικότερα, στην αρχαία Αθήνα, όχι τόσο με αξιολογικά κριτήρια κοινωνικού ή ηθικού χαρακτήρα όσο με κριτήρια καθαρά νομικά, διαπιστώνει κανείς ότι τέτοιου είδους σχέσεις ήταν επιτρεπτές μέσα σε ένα πλαίσιο ρυθμιζόμενο από την πόλη, όπως άλλωστε συνέβαινε στη Σπάρτη και τις κρητικές πόλεις⁹⁹.

Συνεχίζοντας την επισκόπηση των προβλεπόμενων αδικοπραξιών στην επιγραφή της Ελτυνίας, αξίζει να επισημάνει κανείς ότι προβλέπεται, σε μια τόσο πρόωπη εποχή, η άμυνα ως λόγος αποκλεισμού του άδικου χαρακτήρα μιας πράξεως. Συγκεκριμένα, προβλέπεται το ενδεχόμενο να δικαιολογήσει κανείς, προσπαθώντας να αμυνθεί απέναντι σε κάποιον που τον απειλεί. Στην περίπτωση αυτή το κτύπημα εθεωρείτο νόμιμο και δεν επέσυρε καμία τιμωρία: ICret I x (Ελτυνία) 2=SEG II 509=Koerner 1993, no. 94=Nomima II, no. 80, στ. 4: αἱ δὲ κ' ἄλεκσόμενος π[α]ίηι ἢ ἄνατον ἤμεν ἢ τὰ ἄλεκσο[μένοι — —]

Η άμυνα ως λόγος που αποκλείει το άδικο εμφανίζεται και στο αττικό δίκαιο και θα μπορούσε να οριστεί ως η υπό του ατόμου προς υπεράσπιση από άδικη και παρούσα επίθεση, που απευθύνεται εναντίον του, προσβολή του επιτιθέμενου (ἄρχων χειρῶν ἀδίκων)¹⁰⁰.

Σε ό,τι αφορά την ανθρωποκτονία ειδικότερα, το αττικό δίκαιο διέκρινε ευρύ φάσμα περιπτώσεων στις οποίες η ανθρωποκτονία ήταν νόμιμη (δίκαιος φόνος) και ο δράστης μένει ατιμώρητος¹⁰¹. Στις περιπτώσεις δίκαιου φόνου, σύμφωνα με τον σχετικό νόμο, εντάσσεται η θανάτωση

98. Βλ. σχετικά MacDowell, 2000; Fisher 2001, 128 κ.ε., 274 κ.ε.;

99. Βλ. σχετικά Fisher 2001, 25 κ.ε., 36 κ.ε., 274 κ.ε. Για την ομοφυλοφιλία στην αρχαία Σπάρτη και την αρχαία Κρήτη βλ. τώρα Davidson 2007, κυρίως 300-343.

100. Πρβλ. IG I³ 104 και Αντιφών, *Τετραλογία Γ'*, 2.1. Για τη διατύπωση ἄρχων χειρῶν ἀδίκων βλ. Latte 1968, 272, κ.ε.; Γιούνη 1998, 38 κ.ε.; Spatharas 2006, 102 με υποσημ. 47.

101. Βλ. σχετικά (πηγές και βιβλιογραφία) MacDowell 1986, 177 κ.ε. ; Velissaropoulos-Karakostas 1990, 93-105; Carawan 1990, 107-114; Γιούνη 1998, 38-40; Τρωιάνος - Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 2002, 68; Ruschenbusch 2005, 81 κ.ε.; Γιούνη 2006, 341 κε.

συναδλητή στη διάρκεια αθλητικών αγώνων, η θανάτωση συμπολεμιστή στον πόλεμο, τον οποίο ο δράστης εξέλαβε για εχθρό, και η θανάτωση εκείνου που συλλαμβάνει κανείς επ' αυτοφώρω να μοιχεύει τη σύζυγο, τη μητέρα, την κόρη, την αδελφή ή την παλλακίδα του με την οποία σκόπευε να αποκτήσει ελεύθερα παιδιά¹⁰². Ατιμώρητος μένει επίσης, καθώς αίρεται ο άδικος χαρακτήρας της πράξης, όποιος σκοτώνει ληστή που του έστησε ενέδρα στο δρόμο, ή όποιος θανατώνει εκείνον που του επιτίθεται άδικα ασκώντας βία (ἄρχων χειρῶν ἀδίκων)¹⁰³. Σύμφωνα με νόμο που ο Δημοσθένης αποδίδει στον Σόλωνα δεν επισύρει καμία ποινή ο φόνος κλέπτη που συλλαμβανόταν να κλέβει τη νύχτα¹⁰⁴. Επίσης, δεν επισύρει κυρώσεις ο φόνος όποιου επιχειρούσε να καταλύσει τη δημοκρατία ή να εγκαθιδρύσει τυραννίδα¹⁰⁵. Στο πεδίο των δίκαιων φόνων εντάσσεται προ-σέτι η περίπτωση θανάτου ασθενούς που τον παρακολουδούσε γιατρός. Ακόμη και εάν ο γιατρός βαρύνεται με αμέλεια, δεν φέρει καμία ευθύνη για τον θάνατο του ασθενούς και παραμένει ατιμώρητος¹⁰⁶.

Σχολιάζοντας κριτικά τις περιπτώσεις ατιμώρητου φόνου, η Γιούνη παρατηρεί ότι οι περιπτώσεις αυτές κατατάσσονται συνήδως από νεότερους ερευνητές στην κατηγορία των περιστάσεων άμυνας¹⁰⁷. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η Γιούνη, άμυνα αυτή καθαυτή εντοπίζεται μόνον στην περίπτωση του νυχτερινού κλέφτη, του ληστή και του επιτιθέμενου σε κάποιον ἄρχων χειρῶν ἀδίκων¹⁰⁸. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινείται και ο προβληματισμός του Latte, ο οποίος στο πλαίσιο σχετικής μελέτης για τις ποινές στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο, διατυπώνει την άποψη ότι η έννοια της άμυνας με τα κριτήρια της εποχής μας δεν ήταν γνωστή στο αρχαίο ελληνικό δίκαιο¹⁰⁹. Στις σύγχρονες έννομες τάξεις, το αναγκαίο μέτρο της άμυνας συναρτάται με τον βαθμό του επικινδύνου της επιθέσεως, τον τρόπο και την ένταση της επιθέσεως και το είδος και τη σπουδαιότητα της απειλούμενης βλάβης. Ωστόσο, οι αρχαίοι Έλληνες φαίνεται ότι δεν έκαναν τόσο λεπτές διακρίσεις και θεωρητικές αποσαφηνίσεις και είχαν αρκεσθεί στην παραδοχή της ανάγκης αυτοπροστασίας του ατόμου και την αναγνώριση του δικαιώματος της άμυνας από το Δίκαιο ως έκφρασης αυτής της ανάγκης.

102. Δημοσθένης, 23, *Κατά Αριστοκράτους*, 53-56.

103. Δημοσθένης, 23, *Κατά Αριστοκράτους*, 60.

104. Δημοσθένης, 24, *Κατά Τιμοκράτους*, 113. Βλ. Γιούνη 1998, 39 με υποσημ. 46.

105. SEG XII, 87, στ. 7-11. Βλ. Γιούνη 1998, 39 με υποσημ. 47.

106. Αντιφών, *Τετραλογία Γ'*, 5. Βλ. σχετικά Τρωιάνος - Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 2002, 68.

107. Γιούνη 1998, 38 κ.ε.

108. Γιούνη 1998, 39-40.

109. Latte 1968, 273.

Η έννοια του φόνου που δεν επισύρει τιμωρία εμφανίζεται, εκτός Αττικής, σε επιγραφική πηγή από την πόλη Κλεωναί¹¹⁰. Στις διατάξεις της επιγραφής που σώζονται αποσπασματικά προβλέπονται οι ειδικές συνθήκες κάτω από τις οποίες προκλήθηκε η θανάτωση κάποιου προσώπου και οι επιβαλλόμενες ποινές για την τιμωρία του φονέως και την απομάκρυνση κάθε μιάσματος που είχε προκαλέσει η ανθρωποκτονία. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε μία από αυτές τις προβλεπόμενες περιπτώσεις ανθρωποκτονίας, αν δεχθεί κανείς την ανάγνωση του κειμένου που προτείνει ο Koerner, ο φόνος δεν επισύρει τιμωρία και την ανάγκη καθαρμού του δράστη. Ενδεχομένως να γίνεται αναφορά στο σημείο αυτό σε φόνο στο πεδίο της μάχης, όπως διατείνεται ο Koerner¹¹¹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διατυπωθείσα άποψη ότι δεν πρόκειται για αληθινό πόλεμο αλλά μάλλον για τραυματισμούς που προκλήθηκαν κατά τη διάρκεια στρατιωτικής εκπαίδευσης¹¹², διατύπωση που παραπέμπει στις εικονικές μάχες της εκπαίδευσης των νέων στην Κρήτη.

V. Μια τελική αποτίμηση

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι η επιγραφή της Ελτυνίας αποτελεί μια από τις πρώτες μαρτυρίες για την καταγραφή του ισχύοντος και τη δημιουργία νέου δικαίου στην αρχαϊκή εποχή. Αν και από ορισμένους μελετητές χαρακτηρίζεται ως ένα είδος “*code pénal*”¹¹³, στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για συστηματική και συνολική καταγραφή ποινικών διατάξεων αυτής της μικρής κρητικής πόλης. Ακολουθώντας την παράδοση των νομοθετικών διατάξεων της εποχής, οι διατάξεις της Ελτυνίας, οι οποίες σώζονται αποσπασματικά αποτελούν *ad hoc* ρυθμίσεις υπαρκτών προβλημάτων της δεδομένης κοινότητας τη δεδομένη χρονική στιγμή¹¹⁴.

Στο πεδίο του ποινικού δικαίου ειδικότερα, οι νομοθετικές ρυθμίσεις της επιγραφής σηματοδοτούν ένα σημαντικό σταθμό στην εξελικτική πορεία της απονομής της δικαιοσύνης. Με την αναγνώριση και καδιέ-

110. IG IV 1607=Koerner 1993, no. 32=Nomima II, no. 79=Sokolowski 1969, no. 56 (6ος αι. π. Χ.)

111. Koerner 1993, no. 32, 94.

112. Van Effenterre – Ruzé 1995, 286: «nous fait plutôt croire à l'accident survenu lors d'un entraînement militaire».

113. Van Effenterre - Van Effenterre 2000, 178-179; Gehrke 1997, 43.

114. Για τις αρχαϊκές νομοθεσίες γενικότερα βλ. Τρωιάνος - Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 2002, 43-44; Γιούνη 2006, 130, 442; Gagarin 2008, 13 κ.ε. Για την επιγραφή της Ελτυνίας ειδικότερα, βλ. Whitley 1997, 655 και Whitley 1998, 320; Hölkeskamp 1999, 108 με υποσημ. 11.

ρωση δια νόμου της αδικοπρακτικής ευθύνης και της υποχρεώσεως αποκαταστάσεως της βλάβης ή της ζημίας για αδικήματα που πλήττουν τη σωματική ακεραιότητα, την προσωπικότητα ή την περιουσία, καταργείται η αυτοδικία και ορίζεται μια ποινή ενιαία και κοινή για όλους. Οι ποινές στην προκείμενη περίπτωση είναι χρηματικές. Η καδιέρωση των χρηματικών ποινών εντάσσεται στο πλαίσιο των γενικότερων οικονομικών μεταβολών που χαρακτηρίζουν τους αρχαϊκούς χρόνους. Η ενίσχυση της κρατικής εξουσίας κατά αρχαϊκό στάδιο απονομής της δικαιοσύνης σε συνδυασμό με την αύξηση των περιουσιακών αγαθών και την επακόλουθη διάδοση του νομίσματος συνέβαλε στην *ex lege* χρηματική αποτίμηση των διαφόρων αδικημάτων¹¹⁵.

Αυτό ωστόσο που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην προκείμενη επιγραφική πηγή δεν τόσο ο τρόπος της τιμωρίας ενός αδικήματος ή το ύψος της χρηματικής αποζημίωσης που επιβάλλεται όσο το είδος των αδικημάτων που ρυθμίζονται με το νόμο. Πρόκειται για αδικήματα που στρέφονται κατά της σωματικής ακεραιότητας και της τιμής και της υπόληψης ενός ατόμου. Η ρύθμιση αδικημάτων που πλήττουν τη σωματική ακεραιότητα και προκαλούν φθορά σε ξένη περιουσία αποτελεί βασικό μέλημα των αρχαϊκών νομοθεσιών γενικότερα¹¹⁶. Ωστόσο, αυτό που εντυπωσιάζει στο δίκαιο της Ελτυνίας είναι, κατά κύριο λόγο, η μέριμνα του νομοδότη για την προστασία των ανηλίκων, που εκφράζεται εμπράκτως με την ποινικοποίηση των σωματικών βλαβών με δύματα (ενδεχομένως σε κάποιες περιπτώσεις και δράστες) ανηλίκους. Η δετική αυτή εντύπωση ενισχύεται από το γεγονός ότι η επιγραφή της Ελτυνίας αποτελεί ίσως τη μοναδική επιγραφική μαρτυρία έκφρασης ανάλογου ενδιαφέροντος σε μια τόσο πρώιμη εποχή.

Ωστόσο, η ευαισθησία που επιδεικνύει ο νομοδότης απέναντι στους ανηλίκους δεν είναι το μοναδικό κριτήριο για την αξιολόγηση των διατάξεων της Ελτυνίας ως ενός σημαντικού σταδίου στην εξελικτική πορεία της απονομής της δικαιοσύνης. Την προσοχή των μελετητών επισύρει επίσης

115. Βλ. Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 1987, 182 κ.ε.; Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 1993, 33-35.

116. Αξιοσημείωτο είναι ότι σε μελέτες για τις αρχαϊκές νομοθεσίες η ποινικοποίηση των αδικοπραξιών αυτού του είδους συναρτάται με την ανάδυση και εδραίωση της πόλης κράτους. Αυτό που ενδιαφέρει τον νομοδότη στο αρχαϊκό δίκαιο των αδικοπραξιών είναι η διατήρηση της υφισταμένης κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης, η εγκαθίδρυση της ευνομίας και η αποκατάσταση της κοινωνικής ειρήνης, που εξασφαλίζονται μέσω της γενικής υποχρεώσεως αποκαταστάσεως της ζημίας η οποία προκαλείται σε συγκεκριμένο έννομο αγαθό, είτε πρόκειται για περιουσιακά αγαθά είτε για τη σωματική ακεραιότητα και την τιμή και την υπόληψη ενός ατόμου. Βλ. σχετικά Βελισσαροπούλου-Καράκωστα 1993, 81 κ.ε., 96 κ.ε. και Γιούνη 2006, 209 κ.ε.

η εξάρτηση των προβλεπόμενων ποινών από τη βαρύτητα του αδικήματος, την ηλικία του δράστη, τον τόπο ή τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διεπράχθη το αδίκημα. Σημαντική επίσης για τα δεδομένα της εποχής είναι η αναγνώριση της άμυνας ως λόγου που αποκλείει το άδικο.

Τέλος, σε ό,τι αφορά την πορεία διαμόρφωσης και εξέλιξης του αρχαιοελληνικού δικαίου πολύ σημαντικό είναι αυτό καθαυτό το γεγονός της καταγραφής και της δημοσιοποίησης των συγκεκριμένων ποινικών διατάξεων, που αποτελούν σημείο αναφοράς για όλα τα μέλη της δεδομένης κοινότητας. Υπό την έννοια αυτή οι ποινικού χαρακτήρα διατάξεις της Ελτυνίας εντάσσονται στις πρώτες νομοθετικές απόπειρες των πόλεων της αρχαίας Κρήτης, του αρχαίου ελληνικού κόσμου γενικότερα, κατά την αρχαϊκή εποχή για την θέσπιση κανόνων γενικής αποδοχής που θα διασφαλίζουν την ευνομία, την ευταξία και τη διατήρηση της καδεστηκυίας τάξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Arnaoutoglou, I.

1998: *Ancient Greek Laws. A Sourcebook*, London and New York.

Bernhardt, R.

2003: *Luxuskritik und Aufwandsbeschränkungen in der griechischen Welt*, (Historia Einzelschriften 168), Stuttgart.

Βελισσαροπούλου, Ι. Π.

1981: *Αλεξανδρινοί Νόμοι. Πολιτική Αυτονομία και Νομική Αυτοτέλεια της Πτολεμαϊκής Αλεξάνδρειας*, Αθήνα – Κομοτηνή.

Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ι.

1987: *Θεσμοί της Αρχαιότητας, Ι. η πόλις*, Αθήνα – Κομοτηνή.

1993: *Λόγοι Ευθύνης. Ιστορική γένεση και σύγχρονη αμφισβήτηση των πηγών της ενοχικής δέσμευσης*, Αθήνα – Κομοτηνή.

Velissaropoulos-Karakostas, J.

1990: *Νηποινεί τεθνάναι*, *Symposion* 1990, 93-105.

Bile, M.

1988: *Le dialecte crétois ancien. Étude de la langue des inscriptions. Recueil des inscriptions postérieures aux IC*, (Études Crétoises XXVII), Paris.

1997: *Une inscription d' Eltynia: IC I-X 2*, στο: C. Brixhe (εκδ.), *Poikila Epigraphica*, *Études d' archéologie classique* 9, Paris, 113-122.

Biscardi, A.

1998: *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, μτφρ. Παν. Δ. Δημάκη, Αθήνα³.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΘΗΝΩΝ

Cairns, D.

1996: Hybris, dishonour, and thinking big, *JHS* 116, 1-32.

Carawan, E. M.

1990: Response to Julie Velissaropoulos, *Symposion* 1990, 107-114.

Cauer, P. – Schwyzer, E.

1987: *Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora* [Texte imprimé]. ("Delectus inscriptionum Graecarum propter dialectum memorabilium" quem primum atque iterum ediderat P. Cauer editio tertia renovata) edidit E. Schwyzer, Zürich – New York.

Chaniotis, A.

1988: Vinum Creticum excellens: Zum Weinhandel Kretas, *MBAH* 7.1, 62-89.

1992: Die Geschichte von Amnisos von Homer bis zur Eroberung Kretas durch die Türken, στο: J. Schäfer (εκδ.), *Amnisos nach den archäologischen, historischen und epigraphischen Zeugnissen des Altertums und der Neuzeit*, Berlin, 73-127. Die Inschriften von Amnisos, αυτόδι 287-322. Amnisos als ein Problem der historischen Geographie, αυτόδι 354-355.

1996: *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart.

1999: Milking the Mountains: Economic Activities on the Cretan Uplands in the Classical and Hellenistic Period, στο: A. Chaniotis (εκδ.), *From Minoan Farmers to Roman Traders, Sidelights on the Economy of Ancient Crete*, Stuttgart, 181-200.

2005: The Great Inscription, its Political and Social Institutions and the Common Institutions of the Cretans, στο: E. Greco - M. Lombardo (εκδ.), *La Grande Iscrizione di Gortyna. Centoventi anni dopo la scoperta*. Atti del I Convegno Internazionale di Studi sulla Messarà, Atene: Scuola Archeologica Italiana di Atene, 175-194.

Chantraine, P.

2009: *Dictionnaire Étymologique de la langue grecque, Histoire des mots*, Klincksieck (nouvelle édition).

Cobetto Ghiggia, P.

1999: Il limite minimo di età per adottare a Gortina. Interpretazione di IC IV 72, XI, 18-19, *Minima Epigraphica et Papyrologica* 2, 9-22.

Cohen, D.

1991: Sexuality, Violence and the Athenian Law of "Hybris", *G & R* 28, 171-188.

1995: *Law, Violence and Community in Classical Athens*, Cambridge.

Cole, S. G.

1984: Greek Sanctions against sexual assault, *CPh* 79.2, 97-113.

Comparetti, D.

1927: Iscrizioni greche arcaiche di Eltyna e Gortyna in Creta e della città di Teos nella Ionia, *Memorie della R. Accademia Nazionale dei Lincei*, Classe di Scienze Morali Storiche e Filologiche, Vol. II, Fasc. III, Roma, 245-276.

Dareste, R. – Haussoullier, B. – Reinach, Th.

1891-1904: Recueil des inscriptions juridiques grecques, Paris.

Davidson, J.

2007: *The Greeks and Greek Love. A Radical Reappraisal of Homosexuality in Ancient Greece*, London.

Demargne, P. – Van Effenterre, H.

1937: Recherches à Dréros, II: Les inscriptions archaïques, *BCH* 61, 333-348.

Dittenberger, W. – Purgold, K.

1896: *Die Inschriften von Olympia*, Berlin.

Ferruti, F.

2004: Un Ginnasio a Gortina in un'iscrizione del V sec. A. C., *Creta Antica* 5, 283-294.

Fisher, N. R. E.

1990: The law of hybris in Athens, στο: P. Cartledge, P. Millett, S. Todd (εκδ.), *Nomos. Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge, 123-145.

1992: *Hybris: A Study in the Values of Honour and Shame in Ancient Greece*, Warminster.

2001: *Aeschines Against Timarchos* (Introduction, Translation and Commentary), Oxford.

Gagarin, M.

1979: The Athenian Law against Hybris, στο: *Arktouros: Hellenic Studies presented to Bernard M. W. Knox*, Berlin, 229-236.

1986: *Early Greek Law*, Berkeley – Los Angeles London (ανατ. 1989).

1990: Response to Van Effenterre on Criminal Law in Archaic Crete, *Symposion* 1990, 87-91.

2008: *Writing Greek Law*, New York.

Gauthier, Ph. – Hatzopoulos M. B.

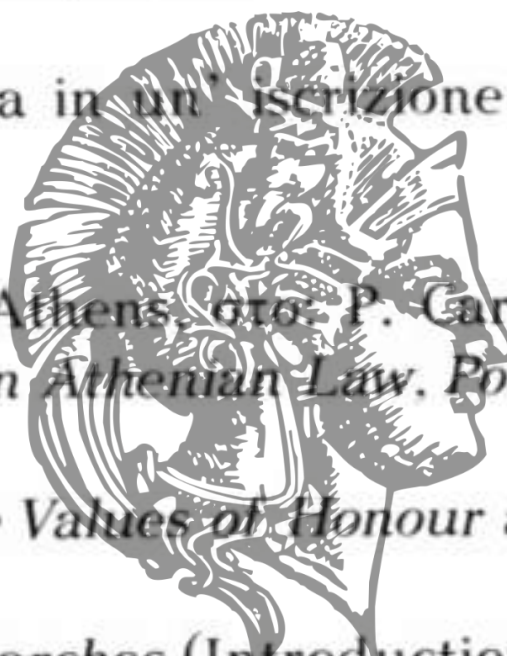
1993: La Loi gymnasiarchique de Beroia, Athènes, (Meletemata 16).

Gehrke, H. –J.

1997: Gewalt und Gesetz. Die soziale und politische Ordnung Kretas in der Archaischen und Klassischen Zeit, *Klio* 79.1, 23-68.

2009: States, στο: K. A. Raaflaub – H. van Wees (εκδ.), *A Companion to Archaic Greece*, Oxford Blackwell, 395-410.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ghinatti, F.

2004: *I decreti dalla Grecia a Creta*, Alessandria: Edizioni dell' Orso.

Γιούννη, Μ. Σ.

1998: *Άτιμος έστω – Άτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινής ατιμίας και της δέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη.

2006: *Νόμος Πόλεως. Δικαιοσύνη και Νομοθεσία στην Αρχαία Ελληνική Πόλιν, I. Οι αρχαϊκοί χρόνοι*, Θεσσαλονίκη.

Guarducci, M.

1931a: *Studi Epigrafia Cretese, Historia* 5, 218-235.

1931b: *Leggi Sacre di Lato, RIA* 3, 31-43.

1935: *Inscriptiones Creticae opera et consilio F. Halbherr collectae*, τόμ. I. *Tituli Cretae mediae praeter Gortynios*, Rome.

1939: *Inscriptiones Creticae*, τόμ. II. *Tituli Cretae Occidentalis*, Rome.

1950: *Inscriptiones Creticae*, τόμ. IV. *Tituli Gortynii*, Rome.

Guizzi, F.

2001: *Hierapytna. Storia di una polis cretese dalla fondazione alla conquista romana*, Roma (Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Classe di Scienze morali, storiche e filologiche. Memorie, ser. 9, v. 13, fasc. 3).

Hiller von Gaertringen, F.

1906: *Inscripfen von Priene*, Berlin.

Hölkeskamp, K. J.

1992: *Written Law in Archaic Greece, PCPhS* n.s. 38, 87-117.

1994: *Tempel, Agora und Alphabet, Die Entstehungsbedingungen von Gesetzgebung in der archaischen Polis*, στο: H. J. Gehrke (εκδ.), *Rechtskodifizierung und soziale Normen im interkulturellen Vergleich*, (ScriptOralia 66), Tübingen, 135-164.

1999: *Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*, (Historia Einzelschriften 131), Stuttgart.

Ibbetson, D.

2003: *How the Romans Did for Us: Ancient Roots of the Tort of Negligence*, *University of New South Wales Law Journal* 26. 2, 475-514.

2004: *Wrongs and Responsibility in the Pre-Roman Law*, *The Journal of Legal History* 25. 2, 99-127.

ICret: βλ. Guarducci, M. 1935-1950

IG: *Inscriptiones Graecae*

IMagnesia: βλ. Kern, O. 1900.

IPriene: βλ. Hiller von Gaertringen, F. 1906.

IvO: βλ. Dittenberger, W. – Purgold, K. 1896.

Kah, D.

2004: Militärische Ausbildung im hellenistischen Gymnasion, στο: D. Kah - P. Scholz (εκδ.), *Das hellenistische Gymnasion*, Berlin, 47–90.

Καράμπελας, Δ.

2008: *Πηγές Ιστορίας του Δικαίου, Νομοθεσία – Νομολογία – Θεωρία – Πράξη*, Αθήνα.

Kern, O.

1900: *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin 1900.

Klingenberg, E.

1976: *Platons Nómoi Γεωργικοί und das positive griechische Recht*, Berlin.

Koerner, R.

1993: *Inschriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis. Aus dem Nachlaß herausgegeben von K. Hallof*, (Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte 9), Köln-Weimar-Wien 1993.

Latte, K.

1968: Beiträge zum griechischen Strafrecht, II. Die Strafen, στο: K. Latte, *Kleine Schriften zur Religion, Recht, Literatur und Sprache der Griechen und Römer*, München, 268–293.

Lévy, E.

1997: Libres et non-libres dans le code de Gortyne, στο: *Esclavage, guerre, économie en Grèce ancienne*. Textes réunis par P. Brulé et J. Ouhlen, Hommages à Y. Garlan, Presses Universitaires de Rennes, 25–41.

Liddell, H. G. – Scott, R. – Jones, H. S. – McKenzie, R. N.

1969: *A Greek English Lexicon*, Oxford.

Link, S.

1994: *Das griechische Kreta. Untersuchungen zu seiner staatlichen und gesellschaftlichen Entwicklung von 6. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*, Stuttgart.

Μαγκάκης, Γ. Α.

1984: *Ποινικό Δίκαιο. Διάγραμμα Γενικού Μέρους*, Αθήνα².

MacDowell D. M.

1976: Hybris in Athens, *G & R* 23, 14–31.

1986: *Το Δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, μτφρ. Γ. Μαδιουδάκη, Αθήνα 1986.

2000: Athenians Laws about Homosexuality, *Revue Internationale des droits de l' Antiquité* 3ème série 42, 13–27.

Maffi, A.

1999: La condizione della schiava nel Codice di Gortina, στο: *Femmes-Esclaves. Modèles d'interprétation anthropologique, économique, juridique*. Atti del XXI Colloquio Internazionale Girea. Lacco Ameno-Ischia, 27-29 ottobre 1994, a cura di F. Reduzzi Merola – A. Storch Marino, Napoli, 81-109.

2003: Studi Recenti di Codice di Gortina, *Dike* 6, 161-226.

Magnelli, A.

1999: Disposizioni legislative riguardanti il regimo della terra in tre inediti frammenti da Gortyna (Creta), *Dike* 2, 143-160.

Μανδαλάκη, Α. Ι.

2004: *Κοινωνία και Οικονομία στην Κρήτη κατά την αρχαϊκή και την κλασική εποχή*, Ηράκλειο.

Marangou-Lerat, A.

1995: *Le vin et les amphores de Crète de l' époque classique à l' époque imperial*, Paris.

Meiggs, R. – Lewis, D.

1988: *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B. C.*, Oxford (revised edition).

Milet I 3: βλ. Rehm 1914 A.

P. Halensis I: *Graeca Halensis. Dikaionmata: Auszüge aus alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universität Halle mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung*, Berlin, 1913 (ανατύπωση Milano, 1972).

Παναγόπουλος, Α.

1981: *Πλάτων και Κρήτη*, Αθήνα.

Παντοπούλου, Π.

2008: Οι έννοιες του δόλου και της αμέλειας στο αττικό δίκαιο, στο: Μ. Σ. Γιούνη (επιμ.), *Δίκαιο και Ιστορία, Μελέτες Ιστορίας του Δικαίου I*, Αθήνα – Κομοτηνή, 143-151.

Parakonstantinou, Z.

2008: *Lawmaking and Adjudication in Archaic Greece*, London.

Perlman, P.

2004: Crete, στο: Μ. H. Hansen – Th. H. Nielsen (εκδ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford 2004, 1144-1195.

Περάκη, Ε. Ε. – Φιοράκης, Σ. Ι.

1973: *Η μεγάλη Δωδεκάδελτος Επιγραφή της Γόρτυνος*, Ηράκλειο.

Petropoulou, A.

1985: *Beiträge zur Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Preisigke, F. – Bilabel, F. – Kiessling, E.,

1915-: *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*, Berlin.

Rehm, A.

1914: Die Inschriften, στο: G. Kawerau – A. Rehm, *Das Delphinion in Milet (Milet I 3)*, Berlin, 162-406.

Reinach, A. -J.

1911: Inscriptions d' Itanos, *REG* 24, 377-425.

Rhodes, P. J. – Lewis, D. M.

1997: *The Decrees of the Greek States*, Oxford.

Roth, M. T.

1995: Mesopotamian Legal Traditions and the Laws of Hammurabi, *Chicago-Kent Law Review* 71, 13-39.

Ruschenbusch, E.

2005: Untersuchungen zur Geschichte des athenischen Strafrechts, στο: E. Ruschenbusch, *Kleine Schriften zur griechischen Rechtsgeschichte*, Philippika – Marburger altertumskundliche Abhandlungen 10, Wiesbaden, 75-124.

Σακελλαρίου, Μ. Β.

1999: *Πόλις. Ένας τύπος αρχαίου ελληνικού κράτους*, Αθήνα.

SB: G. Preisigke, F. – Bilabel F. – Kiessling, E. 1915-

SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden 1923.

Σκουντάκης, Ε.

2007: Αρχαία Έλτυνα: Το όνομα της πόλης μέσα από τις πηγές, στο: Αικ. Κ. Μυλοποταμιτάκη (επιμ.), *Έλτυνα Sconavi Kounáboi. Από τα αρχαϊκά στα νεότερα χρόνια*, Κουνάβοι 2007, 47-65.

Spatharas, D.

2006: Wounding, Rhetoric and the Law in Lysias IV, *Revue Internationale des droits de l' Antiquité* 53, 87-106.

Sokolowski, F.

1969: *Lois sacrées des cites grecques*, Paris.

Todd, S.

1993: *The Shape of Athenian Law*, Oxford.

Τρωιάνος, Σ. – Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ι.

2002: *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα³.

Tzifopoulos, J.

1998: "Hemerodromoi" and Cretan "Dromeis": Athletes or Military Personnel? The case of Cretan Philonides, *Nikephoros* 11, 137-170.

Van Effenterre, H.

1968: *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe*, Paris².

1990: Criminal Law in Archaic Greece, *Symposion* 1990, 83-86.

1991: Loi archaïque sur l' excès de boisson, στο: Θ. Καλπαξής

(εκδ.), *Ελεύθερα, Τομέας II. 1. Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί, Ρέθυμνο*, 17-21.

1993: Modernité du droit grec: un patrimoine, *Cahiers du Centre G. Glotz: Revue d'histoire ancienne* 4, 1-11.

Van Effenterre, H. – Van Effenterre, M.

1985: Nouvelles lois archaïques de Lyttos, *BCH* 109, 157-188.

2000: La codification Gortynienne, mythe où réalité, στο: E. Lévy (εκδ.), *La codification des Lois dans l'Antiquité. Actes du Colloque de Strasbourg 27-29 novembre 1997*, Paris, 175-284.

Van Effenterre, H. – Ruzé, F.

1994: *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec. I.* (Collection de l'École Française de Rome 188, I), Rome 1994.

1995: *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec. II.* (Collection de l'École Française de Rome 188, II), Rome 1995.

Whitley, J.

1997: Cretan Laws and Cretan Literacy, *AJA* 101, 653-661.

1998: Literacy and Lawmaking: the case of archaic Crete, στο: N. Fisher – H. van Wees (εκδ.), *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, London, 311-331.

2009: Crete, στο: K. A. Raftlaub – H. van Wees (εκδ.), *A Companion to Archaic Greece*, Oxford Blackwell, 273-293.

Willetts, R. F.

1955: *Aristocratic Society in Ancient Crete*, London.

1965: *Ancient Crete: A Social History from Early Times Until the Roman Occupation*, London.

Ξανθουδίδης, Σ.

1920: Κρητικά Επιγραφαί, *Αρχαιολογική Εφημερίς*, 75-81.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

AIKATERINI MANDALAKI: *The inscription ICret I x (Eltynia) 2: critical notes*

The object of the present study is the early fifth century epigraphic evidence from Cretan city of Eltynia. This inscription of legal character deals with personal injuries mainly to minors, listing injuries and providing the appropriate penalty for them. The claim compensation varies and depends on the gravity of the injury, the age of the perpetrator and the place or the circumstances under which the injury occurs.

The law of Eltynia has already been studied by archaeologists, historians, linguists and historians of the law. The present study attempts to carry out a critical review of the inscription's regulations, as well as their comparative examination in relationship to legislative provisions from other Cretan cities. In this context our interest is focused in the role that is held by the polis in the administration of justice, the suppression of crime and generally in the organization of the society and the achievement or rule of law by means of written legislature in this early period. At the same time the study is extending to terms that refer mainly to legal terminology as well as to the everyday social and political life of Eltynia and are of special interest to the research. The exact definition of the semantic content of these terms is not easy, given the conciseness that characterizes the early legislative provisions in archaic Crete. The attempt of another explanatory approach to the semantic content of the disputed terms will in our opinion contribute to the correct interpretation of the related legislative provisions, to their objective evaluation and to their assessment as an intermediary stage in the long course of the historic development of the ancient Greek Law.

Although some researchers consider the law of Eltynia as a kind of "penal code" it is actually not a systematic and aggregate record of the penal provisions of this small city in Crete. Following the tradition of the legal provisions of the time, the regulation of Eltynia, of which only fragments are preserved, represent ad hoc regulation of concrete problems of this given community in this given moment in time. The regulations concerning personal injuries and damages to

foreign property constitute a fundamental area of the archaic legal systems. However what is so impressive about the law of Eltynia is the legislator’s consideration of the protection of the under-aged that is expressed through the penalization of bodily injury with victims (perpetrators in some cases) being minors. This positive impression is underlined by the fact that the inscription of Eltynia is possibly the only epigraphic evidence expressing such in interest at such an early stage.

Of great importance by itself is the recording and promulgation of the specific penal provisions that constituted a point of reference for all members of the given community. From this point of view the provisions of Eltynia are placed among the first legislative attempts of the cities in archaic Crete, of the ancient Greek world so to speak, to institute generally accepted rules that would secure rule of law, decency and the preservation of standing order.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Φωτεινή ΔΕΚΑΖΟΥ-ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Εργασίες και δραστηριότητες γυναικών στην κλασική Αθήνα

Οι πληροφορίες των πηγών σχετικά με την εργασία των γυναικών στην κλασική Αθήνα αναφέρονται συνήθως στα «ἔνδον ἔργα» και επικεντρώνονται στα καθήκοντα διαχείρισης του συζυγικού οίκου. Είναι ενδεικτική η εικόνα που αποτυπώνεται στην γνωστή πραγματεία του Ξενοφώντα με τον τίτλο «Οικονομικός»¹ όπου, στον διάλογο ανάμεσα στον Σωκράτη και τον «καλό κάγαδό» Αθηναίο Ισχόμαχο, καταγράφονται με

1. Ο ιστορικός και στρατιωτικός Ξενοφών γεννήθηκε το 434 π. Χ. στην Αθήνα, έζησε περιπετειώδη ζωή και πέθανε το 355 π. Χ. στην Κόρινθο. Στα έργα του συγκαταλέγονται: Κύρου Ανάβασις, Κύρου Παιδεία, Ελληνικά, Απομνημονεύματα, Συμπόσιον, Απολογία Σωκράτους, Αγησίλαος, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Ιππαρχικός, Κυνηγετικός, Οικονομικός, Πόροι ή περί προσόδων. Στον Οικονομικό, ο οποίος θεωρείται ιδιαίτερα αξιόλογο έργο, διαλέγεται ο Σωκράτης με τον Κριτόβουλο αφενός και με τον Ισχόμαχο αφετέρου. Στους διαλόγους αυτούς εγκωμιάζεται η γεωργία, εξαιρούνται τα πλεονεκτήματα της γεωργικής τέχνης και επακολουθεί η διδασκαλία για την άριστη διοίκηση και εκτέλεση των γεωργικών εργασιών. Ειδικότερα, στον διάλογο Σωκράτη και Ισχόμαχου, ο οποίος αποτελεί το πρότυπο του «καλοῦ κάγαδοῦ» Αθηναίου πολίτη, αναφέρεται ο σκοπός του γάμου, οι σχέσεις των συζύγων καθώς και τα καθήκοντα και οι εργασίες της γυναίκας στον συζυγικό οίκο.

διεξοδικό τρόπο— εκτός από το «παιδοποιεῖσθαι γνησίως»² —οι εργασίες, οι οποίες αναλογούσαν στην έγγαμη Αθηναία και την επιβάρυναν σε όλη την διάρκεια της ζωής της.

Ο Ισχόμαχος, απαντώντας στα σχετικά ερωτήματα του Σωκράτη, αναφέρει ότι η σύζυγός του ήταν μόλις δεκαπέντε ετών³, όταν την παντρεύτηκε και δεν γνώριζε τίποτα για τον κόσμο⁴ αλλά είχε διδαχτεί στο πατρικό της σπίτι την υφαντική τέχνη καθώς και την μαγειρική⁵. Συνεχίζοντας την αφήγησή του επισημαίνει ότι ξεκίνησε να την εκπαιδεύει⁶ μόνο όταν σιγουρεύτηκε πως είχε ξεδαρρέψει και είχε «εξημερωθεί» ώστε να μπορεί να συζητήσει: «ἐπεὶ ἤδη μοι χειροήθης ἦν καὶ ἐτετιθαύσετο ὥστε διαλέγεσθαι»⁷.

Άρχισε τότε να της εξηγεί την κατανομή των ρόλων των συζύγων στην κοινή τους ζωή⁸ λέγοντας ότι οι άνδρες έχουν σωματική δύναμη και αντοχή στα καιρικά φαινόμενα, τις κακουχίες και τις εκστρατείες ενώ ο οργανισμός της γυναίκας είναι λιγότερο ανθεκτικός και δυνατός. Διαθέτει όμως η γυναίκα περισσότερη στοργή και τρυφερότητα, που την καδιστούν καταλληλότερη για την ανατροφή των νεογνών. Έτσι το συμπέρασμα προκύπτει αδιαστά: «Ἐπεὶ δ' ἀμφοτέρω ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δεῖται τὰ τε ἐνδόν καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν, φάναι, εὐ-

2. Αποστολή της έγγαμης γυναίκας ήταν η γέννηση νόμιμων παιδιών, κυρίως αγοριών, που προορίζονταν να διασφαλίσουν την συνέχεια του οίκου αλλά και της ίδιας της πόλης αφού θα μετείχαν στο σώμα των πολιτών. Γι' αυτό χρειαζόταν η «μεσολάβηση» της Αθηναίας που θα «τροφοδοτούσε» την πόλη με τους αυριανούς πολίτες.

3. Οι Αττίδες παντρεύονταν συνήθως στα δεκαπέντε τους, περίπου, χρόνια, όπως η γυναίκα του Ισχόμαχου αλλά και η αδελφή του Δημοσθένη (Κατά Αφόβου, Α, 4 και Προς Άφοβον, 43). Ο Ησίοδος (Έργα και Ημέραι, στιχ. 698) συμβούλευε να παντρεύονται οι νέες στην ηλικία των δεκαέξι ετών, ο Πλάτων (Νόμοι, Στ, 785B) μεταξύ δεκαέξι και είκοσι ενώ ο Αριστοτέλης (Πολιτικά, 1335a 30) περί το 18^ο έτος της ηλικίας τους.

4. Ξενοφών, Οικονομικός, 7, 5-6: «... τὸν δ' ἔμπροσθεν χρόνον ἔξη ὑπὸ πολλῆς ἐπιμελείας ὅπως ὡς ἐλάχιστα μὲν ὄψοιτο, ἐλάχιστα δ' ἀκούσοιτο, ἐλάχιστα δ' ἔροιτο;».

5. Ξενοφών, ό.π. 7, 6: «...ἤλθεν ἐπισταμένη ἔρια παραλαβοῦσα ἱμάτιον ἀποδεῖξαι, καὶ ἑορακυῖα ὡς ἔργα ταλάσια θεραπαίναις δίδοται; Ἐπεὶ τὰ γε ἀμφὶ γαστέρα ... ἤλθε πεπαιδευμένη· ὅπερ μέγιστον ἔμοιγε δοκεῖ παιδεύμα εἶναι καὶ ἀνδρὶ καὶ γυναικί».

6. Σχετικά με την καθοδήγηση του Ισχόμαχου βλ. Donald C. Richter, «The position of women in classical Athens», CJ 67, (1971), σελ. 4, David Cohen, «Seclusion, Separation, and the Status of Women in Classical Athens», Greece and Rome 36, (1989), σελ. 6 – 7, Claude Mossé, Η γυναίκα στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993, σελ. 39, η οποία αναφέρει επιγραμματικά ότι ο Ισχόμαχος σκόπευε να αναδείξει την γυναίκα του σε μια καλή διαχειρίστρια των αγαθών του.

7. Ξενοφών, ό.π. 7, 10.

8. Για τους τομείς ευθύνης ανδρών και γυναικών βλ. και Walter Scheidel, «The most silent women of Greece and Rome: rural labour and women's life in the ancient world», Greece and Rome 42, (1995), σελ. 210 επ.

δὺς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὥς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω ἔργα καὶ ἐπιμελήματα»⁹.

Ἡ ταύτιση τῆς γυναίκας με τα «ἔνδον ἔργα» επαναλαμβάνεται συχνά από τον Ισχύμαχο¹⁰ ενώ, ταυτόχρονα, ο ίδιος θεωρεί εξευτελιστική για τον άνδρα την παραμονή στον οἶκο αντί της ενασχόλησης με τις εξωτερικές του υποθέσεις: «..... τῷ δὲ ἀνδρὶ αἴσχιον ἔνδον μένειν ἢ τῶν ἔξω ἐπιμελεῖσθαι»¹¹. Χαρακτηριστικό δηλαδή τῆς ζωῆς στην κλασική Ελλάδα ἦταν να παραμένουν οι γυναῖκες στο σπίτι¹² ενώ οι δραστηριότητες των ἀνδρῶν να αναπτύσσονται ἔξω από αυτό.

Ἡ γυναίκα, συνεχίζει ο Ισχύμαχος, επιφορτίζεται με την διεύθυνση και την επιστασία των δούλων του οἴκου. Οφείλει να εποπτεύει αυτούς, οι οποίοι ἔχουν δουλειές στο εσωτερικό του σπιτιοῦ και να στέλνει ἔξω, ὅλους μαζί, εκείνους που προορίζονται για τις εξωτερικές εργασίες.¹³ Είναι υπεύδυνη για την παραλαβή των αγαθῶν που εισάγονται στον οἶκο, για την διανομή ὧν προορίζονται να ἀναλωθῶν ἄμεσα ἀλλὰ και για την φύλαξη αὐτῶν που περισσεύουν και πρέπει να αποθηκευτοῦν. Καθήκον τῆς ὅμως εἶναι ὄχι μόνο η παραλαβὴ καὶ ἡ αποθήκευση ἀλλὰ, κυρίως, ἡ διαχείριση των αγαθῶν. Πρέπει λοιπὸν να προνοεῖ ὥστε να μὴ ἀναλίσκονται μέσα σε ἓνα μῆνα τὰ αγαθὰ, τὰ οποία προορίζονται για ἓνα χρόνο ἀλλὰ να ὑπάρχει ἐπάρκεια εὐλόγητο το χρονικὸ διάστημα για το οποίο ἔχουν προϋπολογιστῆι: «...καὶ τὰ τε εἰσφερόμενα ἀποδεκτέον, καὶ ἃ μὲν ἂν αὐτῶν δέη δαπανᾶν, σοὶ διανεμητέον, ἃ δ' ἂν περιττεύειν δέη, προνοητέον καὶ φυλακτέον, ὅπως μὴ ἢ εἰς τὸν ἐνιαυτὸν κειμένη δαπάνη εἰς τὸν μῆνα δαπανᾶται»¹⁴. Με ἄλλα λόγια στην δική τῆς δικαιοδοσία υπάγεται ἡ ορδολογικὴ κατανομή των αγαθῶν, ὥστε να αποφεύγονται φαινόμενα σπατάλης.

9. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 22-23.

10. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 30: «Τῇ μὲν γὰρ γυναικὶ κάλλιον ἔνδον μένειν ἢ θυραυλεῖν», 7, 35: «Δεήσει μέντοι σε.... ἔνδον τε μένειν...», 7, 23: «τῇ δὲ γυναικὶ ἥττον τὸ σῶμα δυνατόν πρὸς ταῦτα φύσας τὰ ἔνδον ἔργα αὐτῇ...».

11. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 30-31.

12. Ο διαχωρισμός αὐτός συναντάται ἤδη στα ομηρικά ἔπη, ὅπως φαίνεται και ἀπὸ την περιγραφή τῆς ἀσπίδας του Ἀχιλλέα, ὅπου οι γυναῖκες εἰκονίζονται να στέκονται στην πόρτα κατὰ την διάρκεια μίας γαμήλιας πομπῆς: «αἱ δὲ γυναῖκες ἰστάμεναι θαύμαζον ἐπὶ προθύρισιν ἐκάστη» (Ιλιάδα, Σ 495 επ.). Βλ. Jan N. Bremmer, «Ἡ ἡλικιωμένη γυναίκα: ἐλευθερία και ανεξαρτησία» στο Οι γυναῖκες στην ἀρχαία Ελλάδα (Giampiera Arrigoni επιμ.), Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 315-337 και J. Gould, «Law, Custom and Myth: Aspects of the Social Position of Women in Classical Athens», JHS 100, (1980), σελ. 38-59.

13. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 35-36.

14. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 36.

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για δύο κατηγορίες αγαθών, πολύτιμων στην οικιακή οικονομία. Πρόκειται για το σιτάρι που πρέπει να μετατραπεί, με τις φροντίδες της νοικοκυράς, σε άρτο και για τα μαλλιά που προορίζονται για την κατασκευή των ενδυμάτων όλης της οικογένειας. Ιδιαίτερα η κατεργασία του μαλλιού και η παραγωγή υφασμάτων φάνταζαν στα μάτια των Ελλήνων ως το αρχέτυπο της γυναικείας ολοκλήρωσης.¹⁵ Στην κλασική Αθήνα θεωρούσαν την υφαντική ως την τυπική γυναικεία τέχνη.¹⁶ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι ο Ισχύμαχος τονίζει πως η γυναίκα του ήλθε μαθημένη στην υφαντική τέχνη.¹⁷ Το πιο συνηθισμένο ύφασμα ήταν το μάλλινο. Στα εύπορα σπίτια μερικές φορές έφτιαχναν και λινά. Η κατεργασία του μαλλιού ήταν κοπιαστική και χρονοβόρα αφού περιλάμβανε μια σειρά από διαδικασίες, όπως το μάδημα του μαλλιού από το δέρμα του ζώου, το πλύσιμο, το ξεμπέρδεμα και το χτένισμα, το βάψιμο, την κλώση σε νήμα¹⁸, που αποτελούσε το πιο χρονοβόρο στάδιο και, τελικά, την ύφανση στον αργαλειό.

Η τέχνη της κατεργασίας του μαλλιού γεννούσε την εκτίμηση και τον θαυμασμό όχι μόνο των γυναικών αλλά και των ανδρών, οι οποίοι την συνταύτιζαν με την αφοσίωση της γυναίκας στην οικογένεια και την ολοκληρωτική απασχόλησή της στο σπίτι, χωρίς περίσσευμα ελεύθερου χρόνου για κουτομπολιά ή γλέντια. Υπήρχε μάλιστα η συνήθεια να εκθέτουν, κατά κάποιο τρόπο, στην τραπεζαρία των ανδρών, τα χειροτεχνήματα των γυναικείων μελών της οικογένειας, επιδεικνύοντας έτσι τις αρετές και τις ικανότητες τους.¹⁹

Στην αρμοδιότητα της γυναίκας υπαγόταν, ως φυσικό επακόλουθο, η διδαχή της τέχνης αυτής στις νέες και άπειρες δούλες ενώ ακολουδούσε και η διδαχή της εργασίας της αποθήκευσης των τροφίμων: «Ἄλλαι δέ τοι... ἴδιαι ἐπιμέλειαί... ἡδεῖαί σοι γίνονται, ὅποταν ἀνεπιστήμονα ταλασίας λαβοῦσα ἐπιστήμονα ποιήσης καὶ διπλασίου σοι ἀξία γένηται, καὶ ὅποταν ἀνεπιστήμονα ταμείας καὶ διακονίας παραλαβοῦσα ἐπιστήμονα

15. Η αντίληψη αυτή αποτυπώνεται και στην Ιλιάδα, στα λόγια του Έκτορα προς την Ανδρομάχη: «Ἄλλ' εἰς οἶκον ἰοῦσα τὰ σ' αὐτῆς ἔργα κόμιζε, ἰστόν τ' ἡλακάτην τε...». (Ιλιάδα, ΣΤ 490-491)

16. Βλ. Eva Cantarella, Οι γυναίκες της Αρχαίας Ελλάδας, Αθήνα 1998, σελ. 49.

17. Βλ. υποσ. 5.

18. Οι γυναίκες μάλιστα, όταν πήγαιναν στη βρύση για νερό, δεν σταματούσαν την δουλειά αλλά συνήθιζαν να παίρνουν μαζί τις ρόκες και τα αδράχτια τους, Ηρόδοτος Ε, 12: «... φέρουσα τὸ ὕδωρ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ ἐπέλκουσα ἐκ τοῦ βραχίονος τὸν ἵππον καὶ στρέφουσα τὸν ἄτρακτον».

19. Βλ. Sue Blundell, Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα, Αθήνα 2006, σελ. 97-98.

καὶ πιστὴν καὶ διακονικὴν ποιησαμένη παντὸς ἀξίαν ἔχης...»²⁰. Στον τομέα της γυναικείας ευθύνης ανήκε και το ἔργο της επιμέλειας της υγείας των δούλων και ειδικότερα η μέριμνα για την θεραπεία τους σε περίπτωση τέτοιας ανάγκης.²¹

Συνεχίζοντας τον διάλογο με τον Σωκράτη, ο Ισχόμαχος εξηγεί ότι ανέπτυξε στην γυναίκα του ορισμένες δεμελιώδεις αρχές διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού του οίκου με βασικούς κανόνες την τιμωρία, σε περιπτώσεις αδιαφορίας και αμέλειας αλλά και την ανταμοιβή και την επιβράβευση της σωστής και υπεύθυνης εργασίας και συμπεριφοράς. Ἐτσι, όσοι είναι σώφρονες και ωφέλιμοι για τον οἶκο, μπορεί να ευεργετηθούν ενώ, αντίθετα, τιμωρίες περιμένουν τους πονηρούς: «... καὶ ὁπόταν τοὺς μὲν σώφρονάς τε καὶ ὠφελίμους τῷ σῶ οἴκῳ ἐξῇ σοι εὖ ποιῆσαι, ἐὰν δέ τις πονηρὸς φαίνεται, ἐξῇ σοι κολάσαι»²². Και καταλήγει αναφέροντας ότι οι σωστοὶ δουλευτές, όταν επιβραβεύονται, γίνονται ακόμα καλύτεροι, ὅπως συμβαίνει με τους χρηστούς δούλους, οι οποίοι, όταν αμείβονται με την τεκνοποίηση, καθίστανται ακόμα πιο ευμενεῖς προς τους κυρίους τους: «Οἱ μὲν γὰρ χρηστοὶ παιδοποιησάμενοι εὐνούστεροι ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ»²³. Το ίδιο ισχύει και για την ταμία του οἴκου, η οποία οφείλει να μεριμνά για την ποσὴ διεκπεραίωση των καθηκόντων της και να φροντίζει να μην τιμωρεῖται για αμέλεια σε σχέση με την εκτέλεση της εργασίας της. Αντίθετα, ὅσα προσπαδεῖ να ικανοποιεῖ και να ευχαριστεῖ τους κυρίους της με την ευσυνείδησίᾳ και την εργατικότητα της, τόσο θα επιβραβεύεται ἀπὸ αὐτοὺς προσδέτει ο Ισχόμαχος: «...καὶ τὸ προνοεῖν μή τι κακὸν λάβῃ παρ' ἡμῶν ἀμελοῦσα, καὶ σκοπεῖν ὅπως χαριζομένη τί ἡμῖν ὑφ' ἡμῶν ἀντιτιμήσεται»²⁴.

Ενώ ὁμως ο παραδοσιακός χώρος ευθύνης των γυναικῶν ἦταν τα «ἔνδον ἔργα» και οι δραστηριότητές τους επικεντρώνονταν στο εσωτερικό του οἴκου, δεν λείπουν κάποιες ενδείξεις που υποδηλώνουν μια αξιοσημείωτη γυναικεία κινητικότητα σε διαφορετικούς εργασιακούς χώρους. Πρέπει ωστόσο να επισημανθεῖ ὅτι οι πηγές, οι οποίες παρέχουν πληροφορίες για την εκτὸς του οἴκου δράση των γυναικῶν στην κλασικὴ Αθήνα, εἶναι αφενός λίγες και αφετέρου αποσπασματικές, πράγμα, ἄλλωστε, φυσικό αφού η αθηναϊκή παράδοση, σμιλεμένη με την «ἐπίσημη»

20. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 41.

21. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 37: «Ἐν μέντοι τῶν σοὶ προσηκόντων... ἐπιμελημάτων ἴσως ἀχαριστότερον δόξει εἶναι, ὅτι, ὅς ἂν κάμνῃ τῶν οἰκετῶν, τούτου σοι ἐπιμελητέον πάντως ὅπως θεραπεύηται».

22. Ξενοφών, ὁ.π., 7, 41.

23. Ξενοφών, ὁ.π., 9, 5.

24. Ξενοφών, ὁ.π., 9, 11-12.

αντίληψη της ανδροκρατούμενης κοινωνίας, ήδελε τις γυναίκες να ζουν σε καθεστώς αποκλεισμού αφιερωμένες στα καθήκοντα διαχείρισης του σπιτιού και στον παιδοποιητικό τους ρόλο.²⁵ Σημαντική πηγή πληροφοριών αποτελεί το αριστοφανικό έργο, που –«αιρετικό» το ίδιο– δεν διστάζει να μεταδώσει όσες πληροφορίες διαθέτει. Δεν θα είναι άλλωστε η πρώτη φορά που η κωμωδία προσφέρεται να συμπληρώσει το πεδίο της ενημέρωσης.

Φαίνεται λοιπόν ότι, πέρα από τα βασικά καθήκοντα και τις καθιερωμένες ενασχολήσεις στο εσωτερικό του οίκου, καταγράφεται ένα ευρύτατο φάσμα εξωτερικών εργασιών, στις οποίες συμμετείχαν οι γυναίκες. Το γυναικείο πλήθος δεν παραλείπει βέβαια να κάνει αισθητή την παρουσία του και στην αθηναϊκή αγορά. Μόνο που οι γυναίκες σύχναζαν στους χώρους της αγοράς όχι για να αγοράσουν αλλά για να πουλήσουν λαχανικά, χόρτα, σκόρδα, φασόλια, μπιζέλια, μελι, σύκα και άλλα φρούτα. Μερικές φορές το εμπόρευσμά τους ήταν η σοδειά από τα οικογενειακά κτήματα, όπως συνέβαινε προφανώς με την Κλειτώ, την μητέρα του τραγικού ποιητή Ευριπίδη, η οποία έγινε ευρύτερα γνωστή χάρη στην αριστοφανική πέννα: «...πρωτί μόνον, σκάνδικά μοι δὸς μητρόθεν δεδεγμένος»²⁶ ή «ἀλλὰ γὰρ βάρεως φέρω τάλαινα πολὺν ἤδη χρόνον, προπηλακίζομένης ὅσως ἡμᾶς ὑπὸ Εὐριπίδου τοῦ τῆς λαχανοπωλητρίας καὶ πολλὰ καὶ παντοῖ' ἀκούσας κακά»²⁷. Οι περισσότερες Αθηναίες καλλιεργούσαν οι ίδιες τα προϊόντα αυτά στην αυλή τους, στο πίσω μέρος του σπιτιού. Συνήθιζαν μάλιστα να εκτρέφουν εκεί πουλερικά και πήγαιναν καθημερινά στην αγορά για να πουλήσουν τα αυγά τους: «Πανδοκεύτριαν ἢ λεκιδόπολιν»²⁸. Ήταν δηλαδή ταυτόχρονα παραγωγοί και καπηλίδες, όπως αποκαλούνταν οι γυναίκες– αστές ή μέτοικοι, χωρίς διάκριση –που ασκούσαν το λιανεμπόριο στην αθηναϊκή αγορά.

Πολλές είναι επίσης οι αναφορές των κειμένων σε γυναίκες που παρασκεύαζαν και πουλούσαν ψωμί: «λοιδορεῖσθαι δ' οὐ πρέπει ἄνδρας ποιητὰς ὥσπερ ἄρτοπώλιδας».²⁹ Κάποιοι πελάτες μάλιστα είχαν αποκτήσει την συνήθεια να ερωτοτροπούν μαζί τους, στα κρυφά, όταν πήγαιναν να πάρουν ψωμί, σύμφωνα, τουλάχιστον, με τα λεγόμενα του Θεόφραστου στους «Χαρακτήρες»: «καὶ τὴν σιτοποιὸν πειρῶν λαθεῖν,

25. [Δημοσθένης], Κατά Νεαίρας, 122, όπου διατυπώνεται η γνωστή ρήση: «...τὰς δὲ γυναῖκας τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὴν ἔχειν».

26. Αριστοφάνης, Αχαρνές, στιχ. 477-478.

27. Αριστοφάνης, Θεσμοφοριάζουσες, στιχ. 384-388.

28. Αριστοφάνης, Πλούτος, στιχ. 426-427.

29. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 857-858.

κᾶτ' ἀλέσαι μετ' αὐτῆς τοῖς ἔνδον πᾶσι καὶ αὐτῷ τὰ ἐπιτήδεια»³⁰. Μερικές από αυτές διακρίνονταν για τον δυναμισμό και την μαχητικότητά τους και δεν δίσταζαν να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους οδηγώντας στο δικαστήριο όσους τολμούσαν να τις βλάψουν. Έτσι, όταν ο Φιλοκλέων, στους Σφήκες, σπρώχνει με βίαιο τρόπο την Μυρτιά, μια δυναμική αρτοπώλισσα, με αποτέλεσμα να της πετάξει καταγής τα ψωμιά³¹, η τελευταία σπεύδει να υποβάλλει μήνυση για την φθορά του εμπορεύματός της, συνεπικουρούμενη από έναν αυτόπτη μάρτυρα: «Καὶ καταγελᾶς μου; Προσκαλοῦμαί σ' ὅστις εἶ πρὸς τοὺς ἀγορανόμους βλάβης τῶν φορτίων, κλητῆρ' ἔχουσα Χαιρεφῶντα τουτονί»³². Δεν είναι απίθανο ο Φιλοκλέων να είχε απωδημένα με τις αρτοπώλισσες, αν μάλιστα ληφθούν υπόψη τα κατορθώματά του, τον καιρό που ήταν φρουρός στο Βυζάντιο και κατέστρεψε το σκαφίδι μιας ακόμα εκπροσώπου του επαγγέλματος αυτού. Φαίνεται πάντως ότι ο Φιλοκλέων, ήδη από τα χρόνια της νεότητάς του, συνήδιζε να βιαιοπραγεί και να διολισθαίνει σε παραβατικές συμπεριφορές.³³

Οι γυναίκες όμως δεν δούλευαν μόνο στο κέντρο της πόλης, στην αγορά, πουλώντας τα προϊόντα της παραγωγής τους. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι οι δραστηριότητές τους εξαπλώνονταν σε περισσότερους τομείς απασχόλησης. Υπήρχαν αρκετές που διέθεταν πολύ μεγαλύτερη επιφάνεια από το λιανεμπόριο και η ενασχόλησή τους αφορούσε πιο σημαντικές «επιχειρήσεις». Έτσι, δεν έλειπαν οι ταβερνίστριες καθώς και οι πανδοκεύτριες. Στους στίχους του Αριστοφάνη παρελαύνουν γυναίκες που λειτουργούσαν τα πανδοχεία τους επιδεικνύοντας όχι μόνο αξιωσύνη αλλά και αξιοσημείωτη δυναμικότητα. Μια τέτοια περίπτωση παρουσιάζεται στους Βατράχους όπου δυο δυναμικές πανδοκεύτριες, προερχόμενες, καθώς φαίνεται, από την πληθυσμιακή ομάδα των μετοίκων,³⁴ μόλις γίνεται γνωστή στο βασίλειο του Άδη η άφιξη του θεού Διόνυσου –ο οποίος έχει μεταμφιεστεί και παριστάνει τον Ηρακλή– πέφτουν στην κυριολεξία πάνω του, απειλώντας και ζητώντας την τιμωρία του. Ισχυ-

30. Θεόφραστος, Χαρακτήρες Δ'.

31. Αριστοφάνης, Σφήκες, στιχ. 1396 – 1398: «Οὔτοι μὰ τῷ θεῷ καταπροίξει Μυρτίας τῆς Ἀγκυλίωνος θυγατέρος καὶ Σωστράτης, οὕτω διαφθείρας ἐμοῦ τὰ φορτία».

32. Αριστοφάνης, Σφήκες, στιχ. 1406-1408. Βλ. και D.M. Macdowell, «Ο Αριστοφάνης και τα Αθηναϊκά δικαστήρια» στο Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, 1, σελ. 140επ.

33. Αριστοφάνης, Σφήκες, στιχ. 236-238: «.... ἥβης ἐκείνης, ἥνικ' ἐν Βυζαντίῳ ξυνῆμεν φρουροῦντ' ἐγὼ τε καὶ σύ' κᾶτα περιπατοῦντε νύκτωρ τῆς ἀρτοπώλιδος λαθόντ' ἐκλέψαμεν τὸν ὄλμον».

34. Όπως συνάγεται από την αναφορά στους προστάτες τους Κλέωνα και Υπερβολο. Βλ. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 569-571.

ρίζονται ότι κατά την πρώτη του μετάβαση στον Άδη, ο Ηρακλής, αφού έφαγε πολύ στο πανδοχείο τους, έφυγε χωρίς να πληρώσει. Η αντίδρασή τους, μόλις τον αναγνωρίζουν, είναι χαρακτηριστική της αποφασιστικότητας, του θάρρους και του δυναμισμού τους. Η μια σπεύδει αμέσως να ειδοποιήσει την άλλη για την παρουσία του: «Πλαδάνη, Πλαδάνη, δεῦρ' ἔλθ' ὁ πανοῦργος οὔτοσί, ὃς εἰς τὸ πανδοκεῖον εἰσελθὼν ποτε ἑκκαίδεκ' ἄρτους κατέφαγ' ἡμῶν»³⁵. Στο τέλος –παρά τις προσπάθειες του δούλου Ξανθία να σώσει τον κύριό του Διόνυσο από το μένος των δυο γυναικών, μεταμφιεζόμενος ο ίδιος σε Ηρακλή– εμφανίζεται ο Αιακός, με τους τοξότες του και προβαίνει στην σύλληψη και τον βασανισμό του Διόνυσου και του Ξανθία ώστε να ομολογήσουν την αλήθεια³⁶.

Η ποικιλία πάντως, των εργασιών των γυναικών είναι κυριολεκτικά ανεξάντλητη. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι οι σχοινοτενεῖς λέξεις που σχηματίζει ο Αριστοφάνης προκειμένου να περιγράψει τόσο τα προϊόντα της παραγωγής των γυναικών, όσο και την ποικιλία των εργασιών, στις οποίες συμμετείχαν: «ὦ σπερμαγοραιολεκιδολαχανοπώλιδες, ὦ σκοροδοπανδοκευτριάτοπώλιδες»³⁷.

Οι γυναίκες φαίνεται ότι κυριαρχούσαν στο εμπόριο των αρωμάτων³⁸ και των καλλυντικών. Οι επιχειρήσεις αυτές μάλιστα ήταν ιδιαίτερα κερδοφόρες αφού είναι γνωστό ότι οι Αθηναῖες συνήθιζαν να περιποιούνται το πρόσωπό τους με μεγάλη επιμέλεια και να χρησιμοποιούν διάφορες κρέμες και πομάδες.³⁹ Πολλές ήταν και οι ανδοπώλισσες. Πασίγνωστη έγινε η ανδοπώλισσα Φύη όταν, σύμφωνα με την παράδοση, ο Πεισίστρατος κατέλαβε την Αθήνα με το γνωστό τεχνασμα, παρουσιάζοντας, δηλαδή, όρδια μέσα σε άμαξα μια ψηλή γυναίκα, ντυμένη με τρόπο που δύμιζε την θεά Αθηνά. Οι Αθηναῖοι ξεγελάστηκαν από την ομοιότητα και πίστεψαν

35. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 549-551.

36. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 605-606.

37. Αριστοφάνης, Λυσιστράτη, στιχ. 457-458.

38. Βλ. Αριστοφάνης, Εκκλησιάζουσες, στιχ. 841-842: «αἱ μυροπώλιδες ἐστᾶσ' ἐφεξῆς». Βλ. και IG II² II688 όπου αναφέρεται η «Θρᾶττα μυρεψός», προφανώς κάποια εξειδικευμένη δούλη. Πωλήσεις αρωμάτων εικονίζονται και στην αρχαία ελληνική αγγειογραφία, βλ. E. Fantham, H. Pitt Foley, N. Boymel Kampen, S. B. Pomeroy, H. Alan Shapiro, Οι γυναίκες στον αρχαίο κόσμο, Αθήνα 2001, σελ. 149, εικόνες 3.24 A και 3.24B.

39. Βλ. Ξενοφών, ό.π., X, 2, όπου ο Ισχόμαχος περιγράφει στον Σωκράτη την εικόνα της γυναίκας του όταν εμφανίστηκε κάποια στιγμή θαμμένη: «...ἰδὼν ποτε αὐτήν, ὦ Σώκρατες, ἐντετριμμένην πολλῶ μὲν ψιμυδίῳ, ὅπως λευκοτέρα ἔτι δοκοίη εἶναι ἢ ἦν, πολλῇ δ' ἐγχοῦσῃ, ὅπως ἐρυθροτέρα φαίνοιτο τῆς ἀληθείας...». Πρβλ. Αριστοφάνης, Εκκλησιάζουσες, στιχ. 878: «ἐγὼ δὲ καταπεπλασμένη ψιμυδίῳ», Λυσιστράτη, στιχ. 43: «αἱ καθήμεθ' ἐξηνδισμένοι» και στιχ. 149: «Εἰ γὰρ καθήμεθ' ἔνδον ἐντετριμμένοι».

ότι ήταν η πολιούχος θεότητα. Στην πραγματικότητα όμως δεν ήταν άλλη από την Φύη, όπως παραδίδει η Αθηναίων Πολιτεία: «Προδιασπείρας γάρ λόγον ως τῆς Ἀθηνᾶς καταγούσης Πεισίστρατον, καὶ γυναῖκα μεγάλην καὶ καλὴν ἐξευρών, ὡς μὲν Ἡρόδοτός φησιν ἐκ τοῦ δήμου τῶν Παιανιέων, ὡς δ' ἔνιοι λέγουσιν ἐκ τοῦ Κολλυτοῦ στεφανόπωλιν Θραῖτταν, ἧ ὄνομα Φύη, τὴν θεὸν ἀπομιμησάμενος τῷ κόσμῳ συνεισήγαγεν μετ' αὐτοῦ· καὶ ὁ μὲν Πεισίστρατος ἐφ' ἄρματος εἰσήλαυνε παραιβατούσης τῆς γυναικός, οἱ δ' ἐν τῷ ἄστει προσκυνοῦντες ἐδέχοντο θαυμάζοντες»⁴⁰.

Στις Θεσμοφοριάζουσες κάνει την εμφάνισή της και μια χήρα, μητέρα πέντε παιδιών που αναγκάστηκε, όταν ο άντρας της πέθανε στην Κύπρο, να πλέκει και να πουλά στεφάνια για να τα δρέψει: «Εμοὶ γὰρ ἀνὴρ ἀπέθανεν μὲν ἐν Κύπρῳ παιδάρια πέντε καταλιπών, ἀγὼ μόλις στεφανηπλοκοῦς ἔβοσκον ἐν ταῖς μυρρίναις» και «Ἄλλ' εἰς ἀγορὰν ἄπειμι· δεῖ γὰρ ἀνδράσιν πλέξαι στεφάνους ξυνθηματιαίους εἴκοσιν»⁴¹.

Αξιοσημείωτη ήταν η συμμετοχή των γυναικών και στην παρασκευὴ ἐτοιμῶν φαγητῶν. Εἶναι γνωστό ἄλλωστε ὅτι στην ἀγορὰ υπήρχαν γυναῖκες που πουλούσαν φαγητά, τα οποία παρασκευάζαν στο σπίτι τους, με πιο γνωστό ἓνα εἶδος χυλοῦ ἀπὸ ὄσπρια. Αἰξίζει να μνημονευθεῖ ἐδῶ ἓνα περιστατικό που ἀφηγεῖται ὁ Θουκυδίδης ἀναδεικνύοντας ὡς προνομιακὸν ὄχι μόνο τὸν ἄνδρα ἀλλὰ καὶ τὴν γυναῖκα τὴν ἐργασίαν τῆς παρασκευῆς τοῦ φαγητοῦ. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς πολιορκίας τῶν Πλαταιῶν, ἀναφέρει ὁ ἱστορικός, ὅταν ἡ πόλις ἐγκαταλείφθηκε, ἑκατὸν δέκα γυναῖκες εἶναι πίσω ἀναλαμβάνοντας τὸ ἔργο τῆς ετοιμασίας τοῦ φαγητοῦ γιὰ τοὺς τετρακόσιους ἄνδρες που παρέμειναν με ἀποστολὴν τὴν υπεράσπιση τῆς πόλεως.⁴²

Υπάρχει ὡστόσο και μια αξιοπερίεργη καὶ ἀνακόλουθη πλευρὰ τῆς γυναικείας κυριαρχίας στον ὅρο των φαγητῶν. Ενώ, δηλαδή, ἡ μαγειρική ἀποτελοῦσε τὴν πεμπτουςίαν τῆς γυναικείας ἐργασίας, δεν καταγράφονται γυναῖκες ἐπαγγελματίες μαγείρισσες. Στὴν κωμῶδια, γιὰ παράδειγμα, ὅπου ἀναφέρεται συχνά αὐτή ἡ ἐπαγγελματικὴ κατηγορία, γίνεται λόγος μόνο γιὰ ἄνδρες. Φαίνεται μάλιστα ὅτι υπήρχαν καὶ συγκροτημένες ομάδες –με ἓναν μάγειρο ἐπικεφαλῆς⁴³– που εἶχαν ὡς ἀντικείμενο ἐργασίας τὴν προετοιμασία ἐδεσμάτων γιὰ διάφορες τελε-

40. Αθηναίων Πολιτεία, XIV, 4.

41. Αριστοφάνης, Θεσμοφοριάζουσες, στιχ. 446-448 καὶ 457-458.

42. Θουκυδίδης, 2. 78: «Πλαταιῆς δὲ παῖδας μὲν καὶ γυναῖκας καὶ τοὺς πρεσβυτάτους τε καὶ πλῆθος τὸ ἀχρεῖον τῶν ἀνθρώπων πρότερον ἐκκεκομισμένοι ἦσαν ἐς τὰς Ἀθήνας, αὐτοὶ δὲ ἐπολιορκούντο ἐγκαταλελειμμένοι τετρακόσιοι, Ἀθηναίων δὲ ὀγδοήκοντα, γυναῖκες δὲ δέκα καὶ ἑκατὸν σιτοποιοί».

43. Μένανδρος, Δύσκολος, στιχ. 393 επ., ὅπου ἐμφανίζεται ὁ μάγειρος Σίκων φέρνοντας ἓνα πρόβατο γιὰ νὰ τελέσει θυσία στο ἱερό των Νυμφῶν. Μαζί εἶναι καὶ οἱ βοηθοὶ του που μεταφέρουν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν περίσταση.

τές όπως το γαμήλιο γεύμα ή το γεύμα που επακολουθούσε μετά την τέλεση θυσίας. Τα επαγγελματικά αυτά συνεργεία έφερναν μαζί, εκτός των άλλων αναγκαίων και τον εξοπλισμό τους σε μαγειρικά σκεύη.⁴⁴ Στις ομάδες, πάντως, αυτές δεν σημειώνεται η παρουσία γυναικών. Οι τελευταίες εμφανίζονται μόνο ως «δημιουργαί» δηλαδή ως ζαχαροπλάστρες.⁴⁵ Αντίθετα, οι γυναίκες διατηρούσαν την πρωτοκαθεδρία τους στην κατεργασία του μαλλιού. Πολλές έκαναν νήματα και πήγαιναν νωρίς το πρωί να τα πουλήσουν στην αγορά. Μια τέτοια περίπτωση αφηγείται ο Αριστοφάνης στους Βατράχους του: «Εγὼ δ' ἅ τάλαινα προσέχουσ' ἔτυχον ἑμαυτῆς ἔργοισι, λίνου μεστὸν ἄτρακτον εἰειειλίσσουσα χεροῖν κλωστήρα ποιοῦσ', ὅπως κνεφαῖος εἰς ἀγορὰν φέρουσ' ἀποδοίμαν»⁴⁶. Άλλες πάλι έφτιαχναν ταινίες, έκαναν δηλαδή μια ταπεινή εργασία. Πρέπει βέβαια να επισημανθεί ότι τέτοιες εργασίες υπαγορεύονταν σε μεγάλο βαθμό από τις ανάγκες που δημιούργησε ο Πελοποννησιακός πόλεμος.⁴⁷ Αυτό όμως δεν σήμαινε αναγκαστικά και την υιοθέτηση της ανατροπής των παραδοσιακών αρχών και των αξιών της πόλης. Κάτι τέτοιο δεν γινόταν εύκολα αποδεκτό. Μια χαρακτηριστική περίπτωση απαντάται στον Προς Ευβουλίδην λόγο του Δημοσθένη, όπου ο Ευξίδεος, ο οποίος ήταν εγγεγραμμένος στους καταλόγους του Δήμου Αλιμού-ντος, διατρέχει τον κίνδυνο να διαγραφεί και να απώλεσει την ιδιότητα του πολίτη επειδή, όπως ισχυρίζεται ο αντιδικός του, η μητέρα του ήταν πωλήτρια ταινιών στην αγορά, μια εργασία δηλαδή που δεν θα έκανε αν ήταν «πολίτις». Ο Ευξίδεος αναγκάζεται να παραδεχτεί ότι η ταπεινή εργασία σωστά αποτελεί πηγή προκατάληψης αλλά η φτώχεια, που οδήγησε την μητέρα του σε αυτήν, αξίζει την συμπάθεια του δικαστηρίου και πρέπει να γίνει ανεκτή αφού είχε παροδικό χαρακτήρα και τελούσε κάτω από την πίεση «ανωτέρας βίας».⁴⁸

44. Μένανδρος, Δύσκολος, στιχ. 505. Ο Σίκων αντιλαμβάνεται ότι δεν έχει φέρει μαζί του μια κατσαρόλα που του είναι απαραίτητη και ζητά μια δανεική: «Χυτρόγαυλον αἰτησόμενος ἦλθον».

45. F. H. Sandbach (επιμ.), *Menandri reliquiae selectae*, New York 1990, απ. 451,: «ἡ δημιουργὸς δ' ἀντιπαρατεταγμένη κρεαίδι' ὀπτᾷ καὶ κίχλας, τραγήματα, ἔπειθ' ὁ δειπνῶν μὲν τραγηματίζεται, μυρισάμενος δὲ καὶ στεφανωσάμενος πάλιν <σύμμεικτα> δειπνεῖ τὰ μελίπηκτα ταῖς κίχλαις». Οι υπηρεσίες της δημιουργού φαίνεται ότι σχετίζονταν με τις γαμήλιες τελετές.

46. Αριστοφάνης, Βάτραχοι, στιχ. 1346-1351.

47. O P. Herfst, *Le travail de la femme dans la Grèce ancienne*, New York 1979, σελ. 18 – 24, θεωρεί ότι το φαινόμενο της μεγάλης γυναικείας κινητικότητας πρέπει να αποδοθεί όχι μόνο στην φτώχεια αλλά και στην ανάγκη των γυναικών της Αθήνας για χειραφέτηση.

48. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 35-36: «Εἰ δέ γε πλούσιοι ἦμεν, οὔτ' ἂν τὰς ταινίας ἐπωλοῦμεν οὔτ' ἂν ὅλως ἦμεν ἄποροι. Ἀλλὰ τί ταῦτα κοινῶνεί τῷ γένει;»

Η υφαντική τέχνη πάντως αποτελούσε, όπως ήδη αναφέρθηκε, έναν παραδοσιακό χώρο εργασίας για τις γυναίκες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των συγγενισσών του Αρίσταρχου, την οποία διηγείται ο Ξενοφών στα Απομνημονεύματά του. Καταγράφει εκεί έναν διάλογο ανάμεσα στον Αρίσταρχο και τον Σωκράτη, ο οποίος βλέποντας τον φίλο του σκυθρωπό και ανήσυχο, ρωτά να μάθει την αιτία της κακής του διάθεσης. Εκείνος του εξηγεί ότι, εξαιτίας των πρόσφατων πολιτικών αναταραχών, που ακολούθησαν την άνοδο των ολιγαρχικών στην εξουσία⁴⁹, έμειναν άστεγες κάποιες συγγένισσές του, αδελφές, εξαδέλφες και ανηψιές. Μερικές από αυτές λοιπόν αναγκάστηκαν να μετακομίσουν στο σπίτι του με αποτέλεσμα να υποχρεωθεί να συντηρεί τουλάχιστον δεκατέσσερις ανθρώπους. Και καταλήγει λέγοντας: «Χαλεπὸν μὲν οὖν ἔστιν, ὦ Σώκρατες, τοὺς οἰκείους περιορᾶν ἀπολλυμένους, ἀδύνατον δὲ τοσούτους τρέφειν ἐν τοιούτοις πράγμασιν»⁵⁰.

Ο Σωκράτης αναφέρει, τότε, ανάλογες περιπτώσεις άλλων Αθηναίων που κατάφεραν να αντιμετωπίσουν παρόμοια προβλήματα και προβάλλει επιχειρήματα προκειμένου να τον πείσει ότι η εργασία δεν είναι υποτιμητική και ότι οι ίδιες οι γυναίκες θα είναι ευτυχισμένες αν απασχολούνται δημιουργικά. Στο τέλος ο Αρίσταρχος πείστηκε από τα επιχειρήματά του φίλου του και αποφάσισε να διαχειστεί ένα μικρό κεφάλαιο και να το επενδύσει σε ακατέργαστο μαλλί.

Το αποτέλεσμα ήταν να συνηθίσουν οι συγγένισσες του Αρίσταρχου να εργάζονται ακόμα και την ώρα του μεσημεριανού τους φαγητού σταματώντας μόνο για το δείπνο. Ήταν χαρούμενες και θεωρούσαν τον Αρίσταρχο ως σωτήρα τους.⁵¹ Και αυτός όμως τις συμπαδούσε γιατί ήταν χρήσιμες, όπως εξήγησε στον Σωκράτη όταν πήγε να τον δει. «Το μοναδικό παράπονό τους είναι» είπε «πως είμαι το μόνο άτομο μέσα στο σπίτι, το οποίο δεν κερδίζει το ψωμί του».⁵²

49. Μετά την άλωση των Αθηνών από τον Λύσανδρο το 404 π.Χ. και την εγκατάσταση των Τριάκοντα, πολλοί δημοκρατικοί Αθηναίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στον Πειραιά, τον οποίο είχε καταλάβει ο αρχηγός των φυγάδων δημοκρατικών Θρασύβουλος.

50. Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Β, VII, 2-3. Βλ., σχετικά με το περιστατικό που αφηγείται ο Ξενοφών, S. B. Pomeroy, *Godesses, Whores, Wives and Slaves*, Great Britain, 1974, σελ. 71επ.

51. Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Β, VII, 12: «...καὶ ἐργαζόμεναι μὲν ἡρίστων, ἐργασάμεναι δὲ ἐδείπνουν, ἰλαραὶ δὲ ἀντὶ σκυθρωπῶν ἦσαν, καὶ ἀντὶ ὑφορωμένων ἑαυτοὺς ἡδέως ἀλλήλους ἐώρων, καὶ αἱ μὲν ὡς κηδεμόνα ἐφίλουν, ὁ δὲ ὡς ὠφελίμους ἡγάπα».

52. Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Β, VII, 12: «... ὅτι αἰτιῶνται αὐτὸν μόνον τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ ἀργὸν ἔσθιειν».

Στον τομέα της κατασκευής ενδυμάτων έγινε γνωστή και η Θετταλή, πιθανότατα δούλη ή μέτοικος, που έφτιαχνε και πουλούσε τσόχινους σκούφους για τους δούλους.⁵³ Φημισμένη για τα περίτεχνα κεντήματά της ήταν μια δούλη από την Αμοργό, για την οποία γίνεται λόγος στον Κατά Τιμάρχου λόγο του Αισχίνη.⁵⁴

Μια άλλη εργασία, η οποία απασχολούσε αποκλειστικά γυναίκες ήταν αυτή της τροφού. Ως τροφός φαίνεται ότι εργαζόταν η μητέρα του Ευξίδεου, γνωστού από τον Προς Ευβουλίδην λόγο του Δημοσθένη. Ο Ευξίδεος, ο οποίος κινδυνεύει να απωλέσει την ιδιότητα του πολίτη, προσπαθεί να αντικρούσει τους ισχυρισμούς του αντιδίκου του σχετικά με τις, ασύμβατες για τις αστές, εργασίες της μητέρας του⁵⁵ και, στην συγκεκριμένη περίπτωση, με την απασχόλησή της ως τροφού: «Επεὶ κάκεῖνο περὶ τῆς μητρὸς εἶρηκεν ὅτι ἐτίτθυσεν. Ἡμεῖς δέ, ὅθ' ἡ πόλις ἡτύχει καὶ πάντες κακῶς ἔπραττον, οὐκ ἄρνούμεθα τοῦτο γενέσθαι· ὃν δὲ τρόπον καὶ ὧν ἔνεκ' ἐτίτθυσεν, ἐγὼ σαφῶς ὑμῖν ἐπιδείξω. Μηδεὶς δ' ὑμῶν, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, δυσχερῶς ὑπολάβῃ καὶ γὰρ νῦν ἀσπὲς γυναῖκας πολλὰς εὐρήσετε τιτθεύουσας, ἃς ὑμῖν καὶ κατ' ὄνομα, εἰάν θούλησθε, ἐροῦμεν»⁵⁶.

Εἶναι ενδεικτικό ὅτι δεν χάνει ευκαιρία, αναφερόμενος στην μητέρα του, να επαναλαμβάνει τον χαρακτηρισμό «ἀσπὴν τ' αὐτὴν καὶ πολίτιν εἶναι»⁵⁷. Επικαλούμενος μάλιστα την φτώχεια και τις ανάγκες που δημιούργησε ο πόλεμος, μνημονεύει τον νόμο, ο οποίος λειτουργούσε προστατευτικά για τους πολίτες και τις «πολίτιδες» που εργάζονταν στην αγορά, απαγορεύοντας την εξύβρισή τους: «Καίτοι, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, οὐ μόνον παρὰ τὸ φήμισμα τὰ περὶ τὴν ἀγορὰν διέβαλλεν ἡμᾶς Εὐβουλίδης, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοὺς νόμους, οἱ κελεύουσιν ἔνοχον εἶναι τῇ κακηγορίᾳ τὸν τὴν ἐργασίαν τὴν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἢ τῶν πολιτῶν ἢ τῶν πολιτίδων ὀνειδίζοντά τινι».⁵⁸

Η εργασία της τίτθης ή της τροφού ή, γενικότερα, της παραμάνας ανήκε στις αμιγώς γυναικείες επαγγελματικές ενασχολήσεις, που εμφανίζουν λειτουργηματικό χαρακτήρα. Στον αρχαιοελληνικό οίκο η τροφός αποτελεί μια οικεία μορφή, ένα πρόσωπο σεβαστό που έχαιρε ιδιαίτερης εκτίμησης. Τροφός φαίνεται ότι υπήρξε, σύμφωνα με την μυθολογία, η

53. IG II² 1672.

54. Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 97 όπου αναφέρεται ὅτι ἡ Αμοργός ἦταν φημισμένη για τις αραχνούφαντες εσθήτες της. Βλ. και Λυσιστράτη, στιχ. 150: «κάν τοῖς χιτωνίοις τοῖς Ἀμοργίνοις».

55. Βλ. υποσ. 48.

56. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 35.

57. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 43.

58. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 30-31.

θεά Δήμητρα στο παλάτι του Βασιλιά Κελεού.⁵⁹ Στα καθήκοντά τους περιλαμβανόταν συχνά και ο δηλασμός του νεογέννητου: «τὴν δὲ δηλάζουσαν Εὐπολὶς τιτθὴν δηλάστριαν ὠνόμασεν».⁶⁰ Τις περισσότερες φορές οι τροφοί ανήκαν στην κατηγορία των δούλων, τις οποίες συνήθιζαν, μετά από χρόνια, να απελευθερώνουν. Μια τέτοια περίπτωση αναφέρει και ο Μένανδρος στην Σαμία: «τοῦ δὲ Μοσχίωνος ἦν τίτθη τις αὐτῇ, πρεσβυτέρα, γεγонуῖ' ἐμὴ δερᾶπαιν', ἐλευθέρα δὲ νῦν».⁶¹

Οι πηγές κάνουν λόγο για τροφούς που ανήκαν στην τάξη των αστών ή «πολιτίδων» αλλά εργάζονταν από ανάγκη, εξαιτίας της φτώχειας. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι τις περισσότερες φορές κατείχαν μια δέση ανάλογη με αυτήν της μητέρας. Ο άλυτος δεσμός που αναπτυσσόταν ανάμεσα στο παιδί –και στην οικογένειά του πολλές φορές– και την παραμάνα του⁶² πιστοποιείται και από τις επιτύμβιες στήλες, όπου αναφέρονται οι προσωνυμίες «δικαιοτάτη» ή «φίλη» και πιο συχνά «χρηστή».⁶³ Οι στήλες αυτές μάλιστα πιστοποιούν συχνά και την απελευθέρωση τους. Η σχέση εμπιστοσύνης και αγάπης μεταξύ κυρίων και τροφών αποτυπώνεται και στις τραγωδίες. Έτσι η αφοσιωμένη τροφός της Μήδειας, στην ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη, ζει με τον φόβο ότι η κυρά της μελετά κάποιο κακό⁶⁴ και εκμυστηρεύεται στον παιδαγωγό των παιδιών της Μήδειας και του Ιάσονα ότι οι συμφορές των αφεντικών τους φέρνουν δαίψη στους πιστούς δούλους και τους πληγώνουν την καρδιά.⁶⁵ Παρόμοια είναι τα συναισθήματα της πιστής τροφού της Φαίδρας που αισθάνεται «δεινὸν ἐξαιφνίῃ φόβον» για την «συμφορά» της κυράς της.⁶⁶

Παρόμοιες σχέσεις τρυφερότητας και εμπιστοσύνης αναπτύσσονταν συχνά ανάμεσα στις γυναίκες και τις μαίες. Οι τελευταίες ήταν απαραί-

59. Πausanías, Αττικά, 39, ο οποίος αναφέρει: «Ἐποίησε δὲ Πάμφως... ἐντεῦθεν δὲ αὐτὴν ἄτε γυναῖκα Ἀργεῖαν ὑπὸ τῶν θυγατέρων τῶν Κελεοῦ κομισθῆναι παρὰ τὴν μητέρα καὶ οἱ τὴν Μετάνειραν οὕτω πιστεῦσαι τοῦ παιδὸς τὴν ἀνατροφὴν».

60. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν, 3. 51.

61. Μένανδρος, Σαμία, στιχ. 236-238.

62. Βλ. A.W. Gomme, «The position of women in Athens in the fifth and fourth centuries», Class. Phil. XX, 1925, σελ. 20 – 21, ο οποίος αναφέρεται ιδιαίτερα στην παραμάνα της Παμφίλης στους Επιτρέποντες, την γριά Σωφρόνη.

63. Βλ. μ.ά. «Θεοξένη τίτθη χρηστή» (I II² 11647), «Παίδευσις τίτθη χρηστή» (I II² 12387), «Πυνέτη τίτθη χρηστή» (I II² 12559). Πρβλ. και Mary R. Lefkowitz, «Wives and Husbands», Greece and Rome XXX, 1983, σελ. 67-81, που σημειώνει ότι τον 4^ο π.Χ. αι. οι επιτύμβιες επιγραφές μνημονεύουν την απασχόληση των γυναικών.

64. Ευριπίδης, Μήδεια, στιχ. 37: «δέδοικα δ' αὐτὴν μή τι βουλεύσῃ νέον».

65. Ευριπίδης, Μήδεια, στιχ. 54-55: «... χρηστοῖσι δούλοις ξυμφορὰ τὰ δεσποτῶν κακῶς πίτνοντα, καὶ φρενῶν ἀνδάπτεται».

66. Ευριπίδης, Ιππόλυτος, στιχ. 433-434.

τητες για την γέννα και το λειτούργημά τους είχε αδιαμφισβήτητη κοινωνική εκτίμηση. Συχνά μάλιστα έκαναν χρέη γιατρού σε αρκετές αρρώστιες.⁶⁷ Σύμφωνα με την μαρτυρία του Πλάτωνα, ο Σωκράτης τόνιζε ότι ήταν γιος της Φαιναρέτης «... μαίας μάλα γενναίας τε καὶ βλοσυρᾶς...»⁶⁸. Ο σεβασμός που αποδιδόταν στις μαίες είναι διάχυτος και σε επιτύμβια όπως το ακόλουθο: «Φανοστράτη Μελιτέως γυνή. Μαῖα καὶ ἰατρὸς Φανοστράτη ἐνθάδε κεῖται οὐδενὶ λυπηρά, πᾶσι δὲ θανοῦσα ποδεινὴ».⁶⁹

Μια αρνητική εκτίμηση για τις μαίες απαντάται στον Αντιφάνη και συγκεκριμένα στο έργο του «Μισοπόνηρος»: «εἴτ' οὐ σοφοὶ δῆτ' εἰσὶν οἱ Σκύδαι σφόδρα, οἱ γενομένοισιν εὐθέως τοῖς παιδίοις διδόασιν ἵππων καὶ βοῶν πίνειν γάλα; οὐ μὰ Δία τιτθὰς εἰσάγουσι βασκάνους, καὶ παιδαγωγοὺς αὖθις, ὧν μεῖζον <κακὸν οὐκ ἔστιν οὐδέν, μετά> γε μαίας νῆ Δία· αὗται δ' ὑπερβάλλουσι».⁷⁰

Είναι ωστόσο πιθανό, οι μαίες να μην ενέπνεαν πάντα μεγάλη εμπιστοσύνη στο οικογενειακό περιβάλλον των γυναικών, τις οποίες ξεγεννούσαν, όχι για την χρησιμότητα ή τις ικανότητές τους αλλά γιατί γίνονταν, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τους γιατρούς, κοινωνοί κάποιων μυστικών. Ο Αριστοφάνης πάντως δεν χάνει ευκαιρία να εκφράσει στις κωμωδίες του υπόνοιες σχετικά με περιπτώσεις αγοράς ή αντικατάστασης νεογνών ενοχοποιώντας για τις ενέργειες αυτές τις μαίες, απηχώντας όμως ταυτόχρονα και τους μύχιους φόβους της κοινής γνώμης.

Οι γυναίκες άρχισαν να σπουδαίνουν «επίσημα» την ιατρική επιστήμη κατά την διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου. Φαίνεται ότι στην κλασική Αθήνα υπήρχε νόμος, ο οποίος, όπως υποστηρίζεται,⁷² απαγόρευε στους δούλους και στις γυναίκες να γίνονται γιατροί. Μια νέα κοπέλα

67. H. MacClees, A Study of Women in Attic Inscriptions, New York 1920, σελ. 31.

68. Πλάτων, Θεαίτητος, 149.

69. I G II² 6873.

70. Αθήναιος, Δειπνοσοφισταί, ΣΤ', 226 9d.

71. Θεσμοφοριάζουσες, στιχ. 339-340: «ἢ παιδίον ὑποβαλλομένης κατεῖπεν» και στιχ. 502-509: «Ἐτέραν δ' ἐγὼ δ' ἢ ἴφασκεν ὠδίνειν γυνὴ δέχ' ἡμέρας, ἕως ἐπρίατο παιδίον. Ὁ δ' ἀνὴρ περιήρχετ' ὠκυτόκι' ὠνούμενος· τὸ δ' εἰσέφερε γραυς ἐν χύτρᾳ, τὸ παιδίον, ἵνα μὴ βοῶν, κηρίῳ βεβυσμένον. Εἶδ' ὧς ἐνευσεν ἡ φέρουσ', εὐθύς βοᾷ· <Ἄπελθ' ἄπελθ' ἤδη γάρ ὦνέρ μοι δοκῶ τέξειν> τὸ γὰρ ἥτρον τῆς χύτρας ἐλάκτισεν». Βλ. Α. Δημοπούλου, «Μαίες και τροφοί στην Ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα: Γυναικεία επαγγέλματα και σχέσεις δικαίου» στο Digesta, Επιστημονικό περιοδικό του τμήματος Νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, 3, σελ. 55επ.

72. Κ. Μπουρδάρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από την γυναίκα στις ελληνικές πόλεις και στο Βυζάντιο» στο Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, 2, σελ. 10.

όμως, η Αγνοδίκη⁷³ –αφού έκοψε τα μαλλιά της και φόρεσε ανδρικά ρούχα– αποφάσισε να μάθει την ιατρική και εμπιστεύθηκε την εκπαίδευσή της στον Ηρόφιλο, κατά πάσα πιθανότητα το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} π. Χ. αιώνα. Την εποχή εκείνη πολλές Αθηναίες αντιμετώπιζαν τον θάνατο γιατί δεν ήθελαν να καλέσουν γιατρούς –άνδρες–όταν αρρώσταιναν. Πολλά ήταν και τα δύματα των τοκετών γενικότερα, λόγω της έλλειψης γυναικών μαιευτήρων. Αφού λοιπόν έμαθε την επιστήμη αυτή, η Αγνοδίκη, έσπευδε σε βοήθεια των επίτοκων γυναικών, μόλις μάθαινε ότι αρχίζαν οι πόνοι του τοκετού. Αν η γυναίκα δεν ήθελε να την εμπιστευθεί, νομίζοντας ότι ήταν άνδρας, εκείνη σήκωνε τα ρούχα της και αποκάλυπτε το φύλο της. Έτσι οι γυναίκες δέχονταν να τις βοηθήσει να ξεγεννήσουν. Το γεγονός όμως αυτό δεν μπορούσε να μείνει για πολύ καιρό κρυφό. Η φήμη της Αγνοδίκης άρχισε να εξαπλώνεται, γεγονός το οποίο προκάλεσε την πολεμική των ανδρών συναδέλφων της. Στο τέλος καταγγέλθηκε «ώς άκολασταίνων άνδρας». Η Αγνοδίκη προσήλθε στο δικαστήριο, απέδειξε ότι ήταν γυναίκα και αθωώθηκε. Η πολεμική όμως εναντίον της συνεχίστηκε με την κατηγορία ότι ασκούσε παράνομα το ιατρικό επάγγελμα. Χάρη στις ενέργειες των Αθηναίων γυναικών όμως πέτυχε τελικά να απαλλαγεί και από αυτή την κατηγορία.

Ο δόρυβος και οι συζητήσεις που προκλήθηκαν από την περίπτωση της Αγνοδίκης έφεραν στην επιφάνεια τους κινδύνους που εγκυμονούσε η έλλειψη γυναικών γιατρών –κυρίως μαιευτήρων– για την υγεία και την ζωή των γυναικών της Αθήνας. Στο τέλος αναγκάστηκαν να επιτρέψουν στις ελεύθερες γυναίκες να σπουδάζουν ιατρική. Μετά το πέρας των σπουδών τους μπορούσαν να ασκήσουν την επιστήμη τους είτε ως ιδιώτες γιατροί είτε ως «δημοσιεύοντες».⁷⁴ Σχετικά με την αμοιβή τους δεν υπάρχουν πληροφορίες. Φαίνεται μόνο ότι οι «δημοσιεύοντες» γιατροί πληρώνονταν με πάγια αντιμισθία από την πόλη, η οποία ήταν υπεύθυνη για την πρόσληψή τους. Δεν είναι γνωστό αν η αμοιβή ανδρών και γυναικών ήταν ίση, ούτε αν υπήρχε η δυνατότητα να παρεμβαίνουν οι γιατροί στην δικαιοσύνη. Ο Δημοσθένης, στον Κατά Κόνωνος αικείας λόγο του,⁷⁵ υπονοεί ότι ο γιατρός μπορούσε να «γνωμοδοτήσει» για την σοβαρότητα των τραυμάτων κάποιου πολίτη ή να καταθέσει ως μάρτυρας για την ασθένειά του. Μολονότι όμως δεν κάνει διάκριση στην αναφορά του σε άνδρες ή γυναίκες γιατρούς, δεν φαίνεται πιθανό –και ασφαλώς μπορεί να θεωρηθεί πρώιμο– να περιλαμβάνονταν σε αυτούς και γυναίκες.

73. Hyg. Fab. 274.

74. Κ. Μπουρδάρα, ό.π., σελ. 10 επ.

75. Δημοσθένης, Κατά Κόνωνος αικείας, 10-11.

Ένας άλλος, διαφορετικός, χώρος δράσης των γυναικών εστιάζεται στους αγρούς. Ο Δημοσθένης επισημαίνει, για άλλη μια φορά, ότι πολλές αστές γυναίκες ήταν αναγκασμένες να πηγαίνουν μακριά, έξω από τα όρια της πόλης, στους αγρούς, προκειμένου να δουλέψουν στα αμπέλια ως τρυγήτριες.: «Ὡς γὰρ ἐγὼ ἀκούω, πολλαὶ καὶ τιτθαὶ καὶ ἔριδοι καὶ τρυγήτραι γεγόνασιν ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους συμφορῶν ἀσταὶ γυναῖκες, πολλαὶ δ' ἐκ πενήτων πλούσιαι νῦν»⁷⁶.

Στο ζήτημα της εργασίας των γυναικών έξω από την πόλη αναφέρεται και ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του, που διερωτάται όμως πώς μπορούν οι Αθηναίοι να εμποδίζουν τις γυναίκες των φτωχών να περιπλανιούνται μακριά: «Παιδονόμος δὲ καὶ γυναικονόμος, καὶ εἴ τις ἄλλος ἄρχων κύριός ἐστι τοιαύτης ἐπιμελείας, ἀριστοκρατικόν, δημοκρατικόν δ' οὐ (πῶς γὰρ οἶόν τε κωλύειν ἐξιέναι τὰς τῶν ἀπόρων;)⁷⁷.

Υπήρχε βέβαια πάντα και μια κατηγορία γυναικών που εργάζονταν στην γεωργία βοηθώντας τους άνδρες της οικογένειας. Η γυναικεία εργασία στους αγρούς έχει μερικές φορές εξηγηθεί με όρους απάντησης στην κρίση και συγκεκριμένα στην διάλυση της Αττικής που προκλήθηκε από τον Πελοποννησιακό πόλεμο, ιδιαίτερα στα τελευταία στάδια και την οικονομική κρίση του 4^{ου} π.Χ. πόνι. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι αναστάσεις αυτές έσπρωξαν αρκετές γυναίκες στην εργασία με σκοπό την επιβίωση. Άλλωστε δεν υπήρχαν χρήματα που θα μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες με την αγορά των αναγκαίων δούλων. Μολονότι λοιπόν το status των γυναικών που δούλευαν στην γεωργία είναι δύσκολο να αποδειχτεί, μπορεί να υποτεθεί ότι οι εργαζόμενες της κατηγορίας αυτής ήταν στην πλειοψηφία τους γυναίκες και κόρες φτωχών οικογενειών.⁷⁸

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εντοπίζεται στην κωμωδία του Μένανδρου «Δύσκολος», όπου εμφανίζεται η θυγατέρα του Κνήμονα, να δουλεύει και αυτή φιλότιμα στα χωράφια βοηθώντας τον πατέρα της: «Πλησίον γὰρ τὴν νάπην σκάπτει με]δ' ἡμῶν».⁷⁹ Ενδεικτική είναι επίσης και η εικόνα των γυναικών που μαζεύουν τους καρπούς των δέντρων.⁸⁰

76. Δημοσθένης, Προς Ευβουλίδην, 45.

77. Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1300^a 4-5. Μερικές γυναίκες αγροτών συνήθιζαν να φέρνουν στην αθηναϊκή αγορά ζώα για πούλημα. Βλ. Eva Cantarella, ό.π. σελ. 89 και K. Dover, Greek popular morality in the time of Plato and Aristotle, Oxford, 1974, passim.

78. Αριστοτέλης, ό.π., 1323a 5: «τοῖς γὰρ ἀπόροις ἀνάγκη χρῆσθαι καὶ γυναιξὶ καὶ παισὶν ὥσπερ ἀκολούθοις διὰ τὴν ἀδουλίαν». Βλ. και Roger Brock, «The Labour of Women in Classical Athens», C.Q. 44, 1994, σελ. 343 επ.

79. Μένανδρος, Δύσκολος, στιχ. 351-352.

80. E. Fantham, H. Peet Foley, N. Boymel Kampen, S.B. Pomeroy, H. Alan Shapiro, ό. π., σελ. 147, εικόνα 3.23.

Μια γυναικεία εργασία που απαντάται στις πηγές και συνάπτεται με το ζήτημα του γάμου των γυναικών αλλά, συνακόλουθα, και των ανδρών, είναι αυτή της «προμνήστριας», που δεν ήταν άλλη από την «προξενήτρα» των νεώτερων χρόνων. Οι προμνήστριες είχαν ως έργο να μεσολαβήσουν στους γονείς του νέου ή της νέας ώστε να παντρέψουν τα παιδιά τους: «καὶ προμνήστριαι μὲν αἱ συνάγουσαι τὸν γάμον. Σικελιωταὶ δ' αὐτὰς καλοῦσι προμυδικτρίας, οἱ δ' Ἀττικοὶ καὶ μνήστριαν τὴν προμνήστριαν ὀνομάζουσιν»⁸¹.

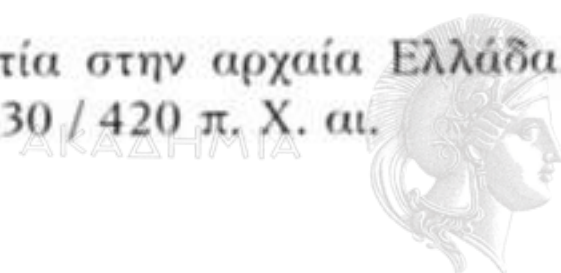
Είναι δεδομένο βέβαια ότι η μεσολάβηση αυτή ενδιέφερε περισσότερο όσους είχαν κορίτσια αφού ήταν γνωστός ο φόβος των οικογενειών μήπως μείνουν ανύπανδρες οι θυγατέρες τους. Άλλωστε η παρουσία δηλυκών μελών δεν ήταν χρήσιμη για την οικογένεια και επιβάρυνε τον οικογενειακό προϋπολογισμό, αφού η γυναίκα δεν ήταν παραγωγικό μέλος αλλά έπρεπε να την συντηρούν εφ' όρου ζωής. Ήταν λοιπόν η προμνήστρια σημαντικό πρόσωπο τόσο για την ανύπανδρη κόρη όσο και για την οικογένεια γενικότερα. Φαίνεται ωστόσο ότι, παρά την αναμφισβήτητη χρησιμότητά της και την συνακόλουθη σπουδαιότητα του ρόλου της, δεν είχε στην κοινωνία την εκτίμηση, την οποία απολάμβανε η τροφός αλλά και η μαία. Ο Πλάτων μάλιστα, στον Θεαίτητο, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι οι έντιμες γυναίκες αρνούνται να γίνουν προμνήστριες: «Θὺ γάρ, ἀλλὰ διὰ τὴν ἄδικον τε καὶ ἄτεχνον συναγωγὴν ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἥ δὴ προαγωγία ὄνομα, φεύγουσι καὶ τὴν προμνηστικὴν ἄτε σεμναὶ οὔσαι αἱ μαῖαι, φοβούμεναι μὴ εἰς ἐκείνην τὴν αἰτίαν διὰ ταύτην ἐμπέσωσιν»⁸².

Με τον γάμο και τα γαμήλια δρώμενα συνάπτεται και ο ρόλος της νυμφεύτριας. Η παρουσία της φαίνεται σημαντική αφού, μετά τις τελετουργίες της εισόδου των νεονύμφων στο καινούργιο σπιτικό, η νυμφεύτρια είναι αυτή που οδηγεί το ζεύγος στον νυφικό δάλαμο. Η νυμφεύτρια εικονίζεται στην συνέχεια καδισμένη στην νυφική κλίνη πλάι στην νύφη ενώ γύρω τους βρίσκονται τέσσερις γυναίκες, κατά πάσα πιθανότητα οι θαλαμεύτριες, που ασχολούνται με την ετοιμασία όλων όσα είναι αναγκαία για την γαμήλια νύκτα.⁸³ Η σκηνή αυτή αποτυπώνεται σε όστρακο, το οποίο όμως είναι σε μεγάλο βαθμό φθαρμένο και δεν μπορεί να φανεί αν είναι παρών και ο γαμπρός. Σε ένα ανάγλυφο πάντως υπάρχει μια παρόμοια σκηνή όπου ο γαμπρός εικονίζεται ξαπλωμένος στην συζυγική κλίνη ενώ η νύφη κάθεται στην άκρη του κρεβατιού, στα γόνατα μιας γυ-

81. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν, 3.31.

82. Πλάτων, Θεαίτητος, 149.

83. Carola Reinsberg, Γάμος, εταίρες και παιδεραστία στην αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993, σελ. 90, εικ. 19. Όστρακο γαμικού λέβητος, 430 / 420 π. Χ. αι.

ναίκας, που είναι μάλλον η νυμφεύτρια.⁸⁴ Ο ρόλος της τελευταίας είναι αναμφισβήτητα σημαντικός, όπως συνάγεται και από την σχετική αναφορά του Πολυδεύκη, ο οποίος χαρακτηρίζει την νυμφεύτρια ως εξής: «ή διοικουμένη τὰ περὶ τὸν γάμον γυνὴ νυμφεύτρια καὶ θαλαμεύτρια»⁸⁵. Δεν είναι ωστόσο γνωστό αν με τα καθήκοντα της νυμφεύτριας επιφορτιζόταν συνήθως κάποια σεβαστή συγγένισσα ή αν επρόκειτο για μια γυναίκα, η οποία αναλάμβανε κατ' επάγγελμα το έργο της νυμφεύτριας και αμειβόταν για τις υπηρεσίες της. Ούτε μπορεί να αποκλειστεί βέβαια η συνύπαρξη των δύο εκδοχών σε ένα πρόσωπο.

Αντίθετα, επαγγελματίες ήταν, πριν από την νομοθεσία του Σόλωνα τουλάχιστον, οι μοιρολογίστρες που προσλαμβάνονταν για να συμμετάσχουν στους επικήδειους δρήνους και στις νεκρώσιμες τελετές και έβγαζαν έτσι το μεροκάματό τους. Είναι προφανές λοιπόν ότι οι μοιρολογίστρες πρέπει να είχαν ιδιαίτερη δεξιότητα στα παραδοσιακά μοιρολόγια και γενικότερα στις εκδηλώσεις πένθους. Απαγορευόταν όμως να δρηνούν οι γυναίκες για κάποιον που δεν ήταν συγγενής τους εξ αίματος, εκτός εάν επρόκειτο για γυναίκες μεγαλύτερες των εξήντα ετών. Η απαγόρευση αυτή είχε σκοπό να λειτουργήσει αποτρεπτικά στους πολίτες ώστε να μην προσλαμβάνουν επαγγελματίες μοιρολογίστρες. Ο Δημοσθένης παραδέ-

τει μάλιστα τον σχετικό νόμο στον λόγο του προς Μακάρτατον.⁸⁶ Οι εργασίες των γυναικών δεν εξαντλούνται εδώ. Καλύπτουν ένα ευρύτατο φάσμα που μοιάζει να επεκτείνεται αδιάκοπα. Από τις «πλύντριες» που πάσχιζαν να βγάλουν το μεροκάματό⁸⁷ μέχρι τις γυναίκες που δούλευαν μαζί με τους άνδρες τους, όπως το ανδρόγυνο που πουλούσε σουσάμι⁸⁸ ή η χρυσοχόος Άρτεμις που εργαζόταν σε κατάστημα με τον κατάσκευαστή περικεφαλαιών Διόνυσο⁸⁹, φαίνεται ότι, εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις, οι γυναίκες είχαν εισχωρήσει σε όλους σχεδόν τους

84. Carola Reinsberg, ό. π., σελ. 90, εικ. 20. Ανάγλυφο. Λήκυθος. Μεσα του 4^{ου} π.Χ. αι.

85. Πολυδεύκης, Ονομαστικόν, 3.40.

86. Δημοσθένης, Προς Μακάρτατον, 62: «Τὸν ἀποθανόντα προτίδεςσαι ἔνδον, ὅπως ἂν βούληται. Ἐκφέρειν δὲ τὸν ἀποθανόντα τῇ ὑστεραίᾳ ἢ ἂν προδῶνται, πρὶν ἥλιον ἐξέχειν. Βαδίζειν δὲ τοὺς ἄνδρας πρόσθεν, ὅταν ἐκφέρωνται, τὰς δὲ γυναῖκας ὀπισθεν. Γυναῖκα δὲ μὴ ἐξεῖναι εἰσιέναι εἰς τὰ τοῦ ἀποθανόντος μηδ' ἀκολουθεῖν ἀποθανόντι, ὅταν εἰς τὰ σήματα ἄγῃται, ἐντὸς ἐξήκοντ' ἐτῶν γεγонуῖαν, πλὴν ὅσαι ἐντὸς ἀνεψιαδῶν εἰσι».

87. Βλ. την αφιέρωση της Σμυκίδης, της «πλύντριας», στην Ακρόπολη των Αθηνών: «Σμυκίδε πλύντρια δεκάτεν ανέδεκεν» (IG² 473), A. E. Raubitschek, *Dedications on the Athenian Akropolis*, Cambridge 1949, αρ. 380.

88. IG II² 1561, 22-30.

89. IG III¹ 69.

εργασιακούς τομείς.⁹⁰ Αψευδής μάρτυρας της πραγματικότητας αυτής αναδεικνύεται ο Πολυδεύκης, ο οποίος καταγράφει στο «Ονομαστικόν» του μια ατέλειωτη σειρά γυναικείων εργασιών: λινουργός, αλφιτοπωλήτρια, κομμώτρια, κουρίς, βαλανεύτρια, αλείπτρια, φρυγανίστρια, δερίστρια, δημιουργός, γελγόπωλις, προμνήστρια, νυμφεύτρια, θαλαμεύτρια, κοδομεύτρια, λαχανοπωλίδες και λαχανοπωλήτριαι, έριδοι, τρυγήτριαι, καλαμητρίδες, ποάστριαι, μελιτοπώλιδες, ισχαδοπώλιδες, βελονοπώλιδες, στεφανοπωλήτριαι, πλύντριες κ. α.⁹¹

Οι πληροφορίες των πηγών σχετικά με τις εργασίες των γυναικών θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ανεξάντλητες αν περιλαμβάνονταν και ορισμένοι τομείς εργασίας, οι οποίοι ταυτίζονται λιγότερο ή περισσότερο με περιθωριακούς χώρους. Πρόκειται για τις εργασίες που σχετίζονταν με την πορνεία αλλά και με άλλες δραστηριότητες, οι οποίες συνδέονταν με τον κόσμο του συμποσίου. Εκεί παρουσιάζεται μια πληθώρα επαγγελμάτων, κυρίως γυναικείων, όπως ήταν οι αυλητρίδες, οι χορεύτριες καθώς και πολλές ακροβάτισσες. Ωστόσο τα επαγγέλματα αυτά περιορίζονταν συνήθως μεταξύ του δουλίκου πληθυσμού, τον οποίο διαχειρίζονταν οι δουλέμποροι. Οι τελευταίοι λειτουργούσαν, όπως προκύπτει από τους λόγους των ρητόρων αλλά και από τις κωμωδίες, σαν τους σημερινούς «ατζέντηδες», νοικιάζοντας τους δούλους για ορισμένο χρόνο έναντι συγκεκριμένης αμοιβής, από την οποία παρακρατούσαν την μερίδα του λέοντος. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της αυλητρίδας Αδρόπουν, η οποία, όπως παρουσιάζει ο Μένανδρος στους Επιτρέποντες, είχε νοικιαστεί στον Χαρίσιο αντί του υψηλότετου ποσού των δώδεκα δραχμών την ημέρα.⁹²

Υπάρχουν βέβαια και ορισμένοι τομείς εργασίας, στους οποίους δεν σημειώνεται η παρουσία γυναικών. Αυτό συμβαίνει κατά κύριο λόγο στις μεταλλουργικές εργασίες ή στο εμπόριο των ψαριών. Αν η έλλειψη της παρουσίας γυναικών σε αυτούς τους εργασιακούς χώρους, δεν οφείλεται σε μη επιβίωση των σχετικών πηγών, τότε πρέπει να αναζητηθεί διαφορετική αιτία της εξαφάνισης των, εν τέλει, πανταχού ευρισκόμενων γυναικών από τους χώρους της εργασίας αυτής. Δεν είναι απίθανο πάντως να έχει σχέση η διαφαινόμενη γυναικεία αποχή με την υψηλή χρηματική κλίμακα –ιδιαίτερα όσο αφορά την αγορά ψαριών– στην οποία δεν μπορούσε, επίσημα τουλάχιστον, να εισέλθει μια γυναίκα με

90. D. Schaps, *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edinburg, 1979, 52-58.

91. Πολυδεύκης, *Ονομαστικόν*, *passim*.

92. Μένανδρος, *Επιτρέποντες*, στιχ. 10-11: «...πορνοδόσκω δώδεκα τῆς ἡμέρας δραχμὰς δίδωσι».

δεδομένη την οικονομική αποτίμηση μέχρι του μέδιμνου κριδαριού.⁹³ Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι δεν άργησε να πέσει σε αχρησία η σχετική απαγορευτική διάταξη, όπως συνέβη άλλωστε και με πολλές άλλες διατάξεις της σολώνειας νομοθεσίας. Είναι δεδομένο ότι πολλές γυναίκες, είτε ανήκαν στην πληθυσμιακή ομάδα των μετοίκων, είτε ήταν σύζυγοι Αθηναίων πολιτών, διαχειρίζονταν, καθώς φαίνεται, χρηματικά ποσά πολύ πιο σημαντικά από την αξία του μέδιμνου κριδαριού που επέτρεπε ο αθηναϊκός νόμος⁹⁴ χωρίς αυτό να προκαλεί έκπληξη και, κυρίως, χωρίς να χρειάζεται να προβληθούν κάποιες εξηγήσεις για τον τρόπο με τον οποίο αποκτήθηκαν τα ποσά αυτά. Είναι προφανές λοιπόν ότι δεν επρόκειτο για κάποιο τόσο σπάνιο ή μοναδικό φαινόμενο.

Στους δικανικούς λόγους άλλωστε αναφέρονται συχνά γυναικείες ενασχολήσεις και συμπεριφορές που προϋποθέτουν εξοικείωση αλλά και γνώση των οικονομικών δραστηριοτήτων από την πλευρά των γυναικών. Ενδεικτική είναι η περίπτωση μιας χήρας, στον κατά Διογείτονος λόγο του Λυσία,⁹⁵ η οποία κατηγορεί ευδία, παρουσία μαρτύρων, τον πατέρα της για κατάχρηση χρημάτων, τα οποία ανήκαν στα παιδιά της. Το πιο σημαντικό όμως είναι ότι η συγκεκριμένη γυναίκα παρουσίασε, προκειμένου να τεκμηριώσει τα λεγόμενά της, λογιστικά βιβλία, μέσα από τα οποία απέδειξε ότι ο πατέρας της είχε αποσπάσει μεγάλα χρηματικά ποσά από την περιουσία του πεθαμένου συζύγου της. Κατέστησε έτσι φανερό ότι ήταν σε θέση να διαβάσει και να κατανοεί χρηματοοικονομικά θέματα.

Μια ανάλογη περίπτωση παρουσιάζει ο Δημοσθένης στον κατά Ευέργου και Μνησιβούλου λόγο του,⁹⁶ όπου η οικοδέσποινα αντιτίθεται στους δανειστές του συζύγου της λέγοντας ότι δεν δικαιούνται να πάρουν, έναντι του χρέους, πράγματα τα οποία ανήκαν στα προικώα της, ήταν δηλαδή «ἐν τῇ προικὶ τετιμημένα».⁹⁷ Η παρέμβασή της αυτή αποδεικνύει ότι γνώριζε τόσο τα οικονομικά της δικαιώματα όσο και την κατοχύρωσή τους από τους ισχύοντες δικανικούς κανόνες.

Στα κείμενα παρουσιάζεται πληθώρα γυναικών που είναι εξοικειωμένες με το εμπόριο, όπως συμβαίνει με την περίπλοκη οικονομική συναλ-

93. Ισαίος, Περί του Αριστάρχου κλήρου, 10: «ὁ γὰρ νόμος διαρρήδην κωλύει παιδί μὴ ἐξεῖναι συμβάλλειν μηδὲ γυναικὶ πέρα μεδίμνου κριδῶν».

94. Υποστηρίζεται πάντως και η αντίθετη άποψη ότι, δηλαδή, το ποσό του μέδιμνου κριδαριού δεν ήταν τόσο μικρό σε σχέση με τα μέτρα της εποχής αφού επαρκούσε για την εβδομαδιαία διατροφή μιας οικογένειας. Βλ. W.K. Lacey, *The Family in Classical Greece*, London 1968, σελ. 163.

95. Λυσίας, Κατά Διογείτονος, 12 επ.

96. Δημοσθένης, Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου, 53-59.

97. Δημοσθένης, ό.π., 57.

λαγή της Αντιγόνας στον Κατά Αθηνογένους λόγο του Υπερείδη⁹⁸ αλλά και μεριμνούν για την κατοχύρωσή τους, όπως καθίσταται φανερό στην περίπτωση του δανείου, το οποίο χορήγησε η γυναίκα του Πολύευκτου, στον προς Σπουδίαν λόγο του Δημοσθένη.⁹⁹ Άλλες πάλι εμφανίζονται να συμμετέχουν σε δικονομικούς ελιγμούς προκειμένου να διασφαλίσουν τα περιουσιακά στοιχεία της οικογένειάς τους, όπως συμβαίνει στον προς Νικόστρατον λόγο του Δημοσθένη.¹⁰⁰

Ο κατεξοχήν χώρος όμως, ο οποίος αποδεικνύει τις γνώσεις και τις ικανότητες του γυναικείου φύλου, είναι χωρίς αμφιβολία ο χώρος των τραπεζικών εργασιών, όπου κυριαρχεί η μορφή της Αρχίππης, χήρας του τραπεζίτη Πασίωνα, αρχικά δούλου και στην συνέχεια Αθηναίου πολίτη κατ' απονομήν. Πεθαίνοντας ο Πασίων, άφησε εντολή στην διαθήκη του να παντρευτεί η Αρχίππη τον Φορμίωνα, βοηδό και συνεργάτη του στην Τράπεζα και παράλληλα την προικοδότησε αφήνοντάς της ανάμεσα στα άλλα και ολόκληρη συνοικία με ακίνητα: «Τάδε διέθετο Πασίων Ἀχαρνεύς· δίδωμι τὴν ἑμαυτοῦ γυναῖκα Ἀρχίππην Φορμίωνι, καὶ προῖκα ἐπιδίδωμι Ἀρχίππῃ τάλαντον μὲν τὸ ἐκ Πεπαρήδου, τάλαντον δὲ τὸ αὐτόθεν, συνοικίαν ἑκατὸν μῶν, θεραπαίνας καὶ τὰ χρυσία, καὶ τὰλλα ὅσα ἐστὶν αὐτῇ ἔνδον, ἅπαντα ταῦτα Ἀρχίππῃ δίδωμι»¹⁰¹.

Είναι φανερό λοιπόν ότι η Αρχίππη δεν ήταν μια άσημη, ανώνυμη και κλεισμένη στο σπίτι της γυναίκα, μια συνηθισμένη σύζυγος και νοικοκυρά.¹⁰² Αντίθετα συμμετείχε και αυτή ισότιμα στις τραπεζικές εργασίες μαζί με τον Πασίωνα και τον Φορμίωνα και ήταν πολύ εξοικειωμένη με το χρηματοοικονομικό σύστημα. Είχε πρόσβαση στα αρχεία της Τράπεζας και λεπτομερειακή γνώση των περίπλοκων λειτουργιών της.¹⁰³ Η Αρχίππη, με άλλα λόγια, γνώριζε όλα τα θέματα επακριβώς, όπως βεβαιώνει ο Πασίων: «ἢ πάντ' ἀκριβῶς ταῦτ' εἰδυῖα».¹⁰⁴ Φαίνεται μάλιστα, σύμφωνα με τις πληροφορίες των πηγών, ότι υπήρχαν και κάποιες άλλες σύζυγοι τραπεζιτών που εργάζονταν μαζί με τους

98. Υπερείδης, Κατά Αθηνογένους, 3επ.

99. Δημοσθένης, Προς Σπουδίαν, 9επ.

100. Δημοσθένης, Προς Νικόστρατον περί ανδραπόδων απογραφής, 28.

101. Δημοσθένης, Κατά Στεφάνου Α, 28.

102. Για την ιδιαιτερότητα της περίπτωσης της Αρχίππης βλ. Lin Foxhall, «Household, Gender and Property in Classical Athens», C. Q. 39, (1989), σελ. 29.

103. Βλ. Ed. Cohen, «Τράπεζες και τραπεζικές εργασίες στην κλασική Αθήνα» στο Συμβολές στην έρευνα του αρχαίου ελληνικού και ελληνιστικού δικαίου, 2, σελ. 167 επ., ο οποίος αναφέρει επιγραμματικά ότι η Αρχίππη ούτε αποκλειστικά Αθηναία ήταν ούτε αποκλειστικά ξένη. Βλ. και D. Whitehead, «Woman and Naturalisation in Fourth Century Athens: The Case of Archippe», C. Q. 36, (1986), σελ. 109-114.

104. Δημοσθένης, Υπέρ Φορμίωνος, 14.

άνδρες τους και γνώριζαν τα «μυστικά» των τραπεζικών εργασιών¹⁰⁵. Οι περιπτώσεις αυτές, πάντως, αν δεν αποτελούσαν εξαιρέσεις, εξαιτίας του ειδικού ενδιαφέροντος της πόλης για τον τραπεζικό τομέα –πράγμα το οποίο φαίνεται σφόδρα πιθανό– θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην υπόθεση πως η αθηναϊκή έννομη τάξη κατέληξε να αναγνωρίζει, σιωπηρά βέβαια, το δικαίωμα κάποιων γυναικών να ασκούν οικονομικές δραστηριότητες, να έχουν περιουσία και να την διαχειρίζονται οι ίδιες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

105. Φαίνεται ότι ήταν τραπεζική πρακτική να παντρεύουν οι άνδρες τις γυναίκες τους με δούλους, τους οποίους απελευθέρωναν και τους εμπιστεύονταν την Τράπεζα τους. Βλ. για παράδειγμα τον τραπεζίτη Σωκράτη, ο οποίος έδωσε την γυναίκα του στον Σάτυρο και τον Σωκλή που πάντρεψε την δική του γυναίκα με τον Τιμόδημο. Η ίδια πρακτική συναντάται και στην Αίγινα όπου ο τραπεζίτης Στρυμόδωρος πάντρεψε την γυναίκα του με τον δούλο του Ερμαίο. Μετά τον θάνατό της, μάλιστα, πάντρεψε την κόρη του με τον ίδιο δούλο. (Δημοσθένης, Υπέρ Φορμίωνος, 28-30: «οὐ γὰρ ἄγνοεῖ τοῦτο, οὐδ’ αὐτὸν λέληθεν, οὐδ’ ὑμῶν πολλούς, ὅτι Σωκράτης ὁ τραπεζίτης ἐκεῖνος, παρὰ τῶν κυρίων ἀπαλλαγείς ὥσπερ ὁ τούτου πατήρ, ἔδωκε Σατύρῳ τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα, ἑαυτοῦ ποτὲ γενομένῳ. ἕτερος Σωκλῆς τραπεζίτεύσας ἔδωκε τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα Τιμοδήμῳ τῷ νῦν ἔτ’ ὄντι καὶ ζῶντι, γενομένῳ ποθ’ αὐτοῦ. καὶ οὐ μόνον ἐνθάδε ταῦτα ποιοῦσιν οἱ περὶ τὰς ἐργασίας ὄντες ταύτας, ἀλλ’ ἐν Αἰγίνῃ ἔδωκεν Στρυμόδωρος Ἐρμαίῳ τῷ ἑαυτοῦ οἰκέτῃ τὴν γυναῖκα, καὶ τελευτησάσης ἐκείνης ἔδωκε πάλιν τὴν θυγατέρα τὴν ἑαυτοῦ».

SUMMARY

PHOTINI DEKAZOY-STEPHANOPOULOU: *Works and activities of women in Classical Athens*

Source's information about women's activities in classical Athens usually refers to the "chores within the house" and is focused to their established household duties.

There are, nonetheless, some sources, although few, which offer information about the "out of the house" activities of the women, which cover a very wide range of works. So, we can attend, through these sources, a number of women who used to hang out at the market in order to sell fruit and vegetables, peas, beans, eggs, honey. Some were producers and sellers at the same time. Meanwhile, there were women who processed the wool and created textiles, used to sell threads or worked at clothes handicrafts. There are very often referred women who prepared and then used to sell bread. Some of these bakers were actually demonstrating noticeable dynamism for the assertion of their rights and they were hesitating to lodge charges in case of damage of their goods. Some others used to run taverns and motels, other used to work as nannies or midwives, while other worked out of the city's boundaries, in the farms, as grape pickers. There were also laundresses, hairdressers, confectioners, perfume sellers, goldsmith et al.

Financial activities of women are of particular interest, since they seem to manage big amounts, forcefully assert the assets belonging to them and establish their financial rights, while it seems that the bank sector was a preferential employment sector for some women, who intimately knew it and had a dynamic presence thereat.

The sources' research highlights a wide range of works of the female population of classical Athens. It is obvious that the Athenian women had entered, quietly and silently, in most working sectors and had actually reversed most of the restrictions imposed by the society and the law.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Richard V. CUDJOE - Sophia ADAM-MAGNISSALI

Family Law in [Demosthenes] 43:
Against Makartatos, 75

I. INTRODUCTION

The speech 43, *Against Makartatos*, in the Demosthenic corpus concerns the succession to the estate of a certain Athenian Hagnias II who had died childless. This succession case is preserved for us by the Athenian advocates, Demosthenes and Isaaios¹.

Hagnias, son of Polemon of Oion Kerameikos, makes a will adopting his niece when about to embark on ambassadorial duties. He dies not long after making the will. His niece succeeds but dies, apparently even before her puberty. On her death, Hagnias' matrilineal half-brother Glaukon, named as residual heir in the will, takes control of the estate. But he is successfully challenged in court by Philomakhe II, an aunt of Hagnias and wife of Sositheos. Philomakhe II, represented by her husband Sositheos, eventually breaks the will and wins the case.

1. See also R.V.Cudjoe, 'Interpreting Dem. 43, Against Makartatos, 54: "Each One of Them... According to his Due Share,"' *JPN* 1 (2004), 39-51, number 2, University of Cape Coast.

However, she in turn is challenged and defeated by Theopompos, suing apparently as a cousin of Hagnias II. Theopompos takes the estate away from Philomakhe II. He then defends himself against his own ward who claims part of the property as his father's share. Isaïos, the specialist logographer on Athenian property litigation wrote his 11th speech, *On the Estate of Hagnias*, for this case. Theopompos holds the estate until he dies. On his death, his son, Makartatos takes control but is challenged by Sositheos who tries to wrest the estate from him, this time, on behalf of his second son Eubulides III, a grandson of Hagnias. Pseudo-Demosthenes 43 was composed for this latter case.²

According to the two surviving speeches, at least five separate claims to the estate were entered in several trials over a long period of time. But it would appear that in classical Athens, claims to the estate of the deceased intestate could continue as long as any member of the inheriting family of the deceased felt strongly that he was the best qualified relative to inherit the property of the deceased. This is because of the apparently elastic but, in fact, intricate nature of Athenian law of intestate succession and the lack of birth certificates which made it somehow difficult to prove relationships. The case therefore well illustrates the contentious and litigious nature of the Athenian and the complexity of Athenian succession procedure. In fact, this succession case appears to be the most squalid and protracted of all succession cases in the literary sources on Athenian social history.

II. THE LAW

The speech for the case has seven legal citations, bringing into focus some of the laws concerning the Athenian family. This paper, as noted, is based on the one cited in section 75 of the speech.³ The text of the law reads as follows:⁴

2. For the stemma of this large family see D.M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, Ithaca 1978, p. 104. Also, Wesley E. Thompson, 'De Hagniae Hereditate', *Mnemosyne Supplement* 44, Leiden 1976.

3. Dem. 43, 75: Ὁ ἄρχων ἐπιμελείσθω τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων καὶ τῶν οἰκῶν τῶν ἐξερημουμένων καὶ τῶν γυναικῶν, ὅσαι μένουσιν ἐν τοῖς οἴκοις τῶν ἀνδρῶν τῶν τεθνηκότων φάσκουσαι κυεῖν, τούτων ἐπιμελείσθω καὶ μὴ ἐάτω ὑβρίζειν μηδένα περὶ τούτους, ἐὰν δὲ τις ὑβρίζη ἢ ποιῇ τι παράνομον, κύριος ἔστω ἐπιβάλλειν κατὰ τὸ τέλος, ἐὰν δὲ μείζονος ζημίας δοκῇ ἄξιος εἶναι, προσκαλεσάμενος πρόπεμπτα καὶ τίμημα ἐπιγραψάμενος, ὃ τι ἂν δοκῇ αὐτῷ, εἰσαγέτω εἰς τὴν ἡλιαίαν, ἐὰν δ' ἄλῳ, τιμάτω ἢ ἡλιαία περὶ τοῦ ἀλόντος, ὃ τι χρὴ αὐτὸν παθεῖν ἢ ἀποτεῖσαι.

4. We adopt here the translation given by Ilias Arnaoutoglou in his, *Ancient*

“Let the archon take care of orphans and of *epikleroi*, (heiresses) and of *oikoi* which are about to be left empty and of all widows remaining in the *oikoi*s of their deceased husbands, claiming that they are pregnant. Let him take charge of them and ensure that nobody humiliates them. And if anyone humiliates them or does anything unlawful to them, the archon shall have the power to impose a fine according to the fixed limit⁵. If the archon thinks that the offender deserves a more severe penalty, he shall summon the offender, giving him five days’ notice, and bring him before the court of *Heliaia*, writing down the penalty he thinks the offender deserves. And if the offender is convicted, the court of *Heliaia* shall decide what penalty he ought to suffer or pay.”

Aristotle⁶ provides a summary of this law in the following words:

“He also supervises orphans and heiresses and women claiming that they are pregnant on the death of their husband, and he has absolute power to fine offenders against them or to bring them before the Jury-court. He grants leases of properties belonging to orphans and heiresses until they are fourteen years of age, and receives the rents, and he exacts maintenance for children from guardians who fail to provide it.”

The two texts have the same fundamental objective, as we hope to show below. But it is noteworthy here that the age of fourteen in Aristotle’s summary implies the age of “majority” of the Athenian girl at which age she was considered to have become matured for marriage, while the Athenian boy reached his majority at the age of eighteen.⁷

Greek Laws: A Sourcebook, London, 1998, p. 6, with some modifications. All other translations are from the *Loeb Classical Library* series, also in some cases with slight modification.

5. See also Aeschn. 1.35.

6. *Athenaion Politeia* (henceforth called *AP.*), 56.7: ἐπιμελεῖται δὲ καὶ τῶν [ὀρφ]ανῶν καὶ τῶν ἐπικλήρων, καὶ τῶν γυναικῶν ὅσαι ἂν τελευτή[σαντος τοῦ ἀνδρ]ὸς σκή[πτω]νται κύειν. καὶ κύριός ἐστι τοῖς ἀδικοῦσιν ἐπιβάλλ[λιν ἢ εἰσάγειν εἰς] τὸ δικα[στή]ριον. μισθοὶ δὲ καὶ τοὺς οἴκους τῶν ὀρφανῶν καὶ τῶν ἐπικλ[ήρων, ἕως ἂν τις τετταρ]ακαιδε[κέ]τις γένηται, καὶ τὰ ἀποτιμήματα λαμβάν[ει, καὶ τοὺς ἐπιτρόπους], ἐὰν μὴ [δι]δῶσι τοῖς παισὶ τὸν σῖτον, οὗτος εἰσπράττει.

7. Scholars are not completely agreed on the age of majority of Athenian boys, but that is not our main concern here. See for instance, J. M. Carter, ‘Eighteen Years of Age?’ *BICS* 14 (1967), 51-57; M. Golden, ‘Demosthenes and the Age of Majority at Athens’ *Phoenix* 33 (1979), 25-38; R. Sealey, ‘On Coming of Age in Athens’ *CR* 71 (1957), 195-197; S. Adam-Magnissali, ‘Droit et altérité dans le monde ancien: le cas des mineurs dans l’Athènes classique’, *Symposion 2007*, E. Harris-G. Thür (ed.), Wien 2008, 145-159, esp. p. 148-9.

Dem. 43.75 is not dated, and the question as to whether or not the law is due to Solon may be raised as most Athenian laws are ascribed to him by the orators at their time even when a law does not in fact go back to him. Solon is traditionally supposed to have introduced his economic and legal innovations in the year 594/3 B.C. when he was archon. In this year, the legislative powers of the Athenian *Boule* (Council) and the *Ekklesia* (Assembly) were conferred on him by the Athenians to make laws and to reform the then existing governmental structures to avert the imminent socio-political crisis of the time. The general presumption thus is that Dem. 43.75, which particularly relates to Athenian family organization, would have been one of the earlier laws he instituted, defining the functions of the archon in general and spelling out his role in his administration of justice in the Athenian family.

III. THE SUBJECT OF THE LAW

The law (Dem. 43.75) has four prescribed referents: orphans, heir-esses (*epikleroi*), houses about to become empty and pregnant widows. In scope, therefore, the law is limited. This is because it makes no provisions for women and children in general, let alone ordinary widows. In any case, there are a few socio-legal presumptions here, relating to the referents as well as the general application of the law. To the classical Athenian for whom the law was made, the context and the implications of the law might be obvious. But to the modern reader there is the need for clarifications.

In the first place, one category of the referents is non-specific, and therefore ambiguous. It is 'orphans'. It is not clear which category of orphans the law refers to. But in Athens there were two categories of orphans in the society: (i) minors whose fathers had died in battle defending the *polis*, and were therefore referred to as war-orphans; (ii) minors whose fathers had died not in war. For our purpose these may be called ordinary orphans. Which of these does the law refer to?

There is, again, an amorphous category of orphans whose socio-legal position is not highlighted in the sources. It is female orphans with brothers. We cite only two cases in point: the sister of Demosthenes in the speeches of the orator against his guardians (Dem. 27; 28; 29), and the daughter of Diodotus in Lysias 32 (*Against Diogeiton*) who had two brothers. They are amorphous because in all the cases involving this category of orphans in the society the law gives them no particular status in Athenian family organization. This is, however, not

a problem because where a female orphan has a brother, her brother is heir. In overall terms, however, the socio-legal presumption is that 'orphans' in the law refers to minor orphans in general, whether war orphans or ordinary orphans incapable of managing their own affairs.

Furthermore, there is the case of the *epikleroi* (heiresses).⁸ These were daughters of a deceased man who had no sons, and were to be married to their father's nearest relative with the estate of the deceased passing to the son(s) born in the marriage (Dem. 46.20). The legal position of these female orphans with no brothers is prescriptive in the law because of the unique role they played in the Athenian family. It would appear, however, that the law covers only minor and widowed *epikleroi* but not the married ones. For, the socio-legal presumption, once again, is that the married *epikleroi* would have been living under the legal authority of their husbands, who would have been responsible for all legal matters and maintenance concerning them. But widowed *epikleroi* had been bereft of their legal representatives; and particularly, the minor *epikleroi* were still young and unmarried, and lived under the guardianship of their successful claimants who most often exploited their vulnerable situation and misappropriated their patrimonies. These female orphans, other orphans and pregnant widows were to come under the care of the archon.

A further socio-legal presumption relates to women and children in general not covered by the law. These, by Athenian law and custom, were expected to be under the legal authority of either their husbands, in the case of married women, or their parents, in the case of children and unmarried women. Again, ordinary widows had the prerogative to decide either to continue to live in the deceased husbands' households under the legal authority of their adult sons, if any, or their husbands' next of kin. This would have been the general rule; but there seems to have been an exception. There is evidence that even a widow who had children by her deceased husband could decide to leave his household to live with her kin (Dem. 40.6). Alternatively, however, they could leave to live with their kin who acted as their legal representatives (Isai. 3.8; Dem. 27; 28; 29.26; 55.23, 24; Lys. 32.8, 9).

But in the case of pregnant widows, heiresses who were unmarried, and orphans, they had suffered the ill-luck to be bereaved and

8. For the *epikleros* see E. Karabélias, *L'épiclérat attique*, Académie d'Athènes, 2002.

been bereft of their legal representatives. And, like other women in general and minor children, these people, by Athenian law, had legal limitations and could therefore not initiate legal actions on their own if their rights were infringed upon (Isai. 10.10). And since widows, whether pregnant or not, minor orphans and heiresses had no legal ways of asserting their rights, they were the category of people easiest to blackmail and exploit in Athenian society. Attic forensic oratory is, in fact, replete particularly with evidence of minor heiresses and orphans who became victims of intolerable exploitation and social violence by their guardians or legal representatives, not just as a result of the individual's evils, but often as a direct consequence of the corrupt and greedy behaviour of the guardians and legal representatives. Such people, pregnant widows, heiresses and orphans who were so vulnerable and could easily be exploited in Athenian society were necessarily to be in the care of the archon as prescribed in the law.

A further socio-legal presumption of the law is the status of the other referential which is inanimate. That is, "houses which are about to be empty" (τῶν οἴκων τῶν ἐξερηρυνένων). The Greek word *oikos*, which appears in two different forms here in the text, *oikōn* (οἴκων) and *oikois* (οἴκοις), has three interpretative connotations. In one sense, it means property;⁹ in another sense it means house, that is, a locative place of residence;¹⁰ and yet in a third sense, particularly during the age of the Attic orators, it means lineage.¹¹

In fact, it would appear that *oikos* originally meant *property* and *house* (locative place of residence) until the late fifth and fourth centuries B.C. that it acquired the meaning of *family* in the sense of lineage when the orators used it in that sense in their arguments in family litigations at the law courts. And although the term was not usually used in the formulation of Athenian statutes, it would appear that it played a very important role in family and citizenship law.¹² Thus by usage, the third sense of *oikos* in the late fifth and fourth centuries became a legal register or terminology, implying family lineage and inheritance in the family.

Now, what are "houses which are about to be left empty" (τῶν

9. Xen. *Oik.* 1.5; Isai. 2.9, 5.14, 6.18, 11.45; Lys. 19.47; Dem. 44.10.

10. Ant. 2d.8; Dem. 27.13; 43.19.

11. Thuc. 1.137; Isai. 7.29-30; Dem. 43.52. Cf. D.M. MacDowell, 'The *Oikos* in Athenian Law' *CQ* 39 (i) (1989), 10-21.

12. Cf. S. C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Oxford 1993, p. 387.

οἴκων τῶν ἐξερημουμένων) as referred to in the first instance in Dem. 43.75 which is our main concern? The Greek adjective, *exerēmos*, the participial form of which (ἐξερημουμένων) is used in the text means *empty, desolate, deserted*. Referred to a house as a locative place of residence, it means an empty house, a house without inhabitants. But this is too literal; and does not fit within the context of *oikos* as used here in the law. Here, it has the sense of family with no one to continue the lineage. So the participial phrase τῶν οἴκων τῶν ἐξερημουμένων in the text of the law has the sense of lineages with no apparent heirs, and for that matter at the brink of extinction.¹³ In fact, the plaintiff in Dem. 43 refers to the extinction of Hagnias' household twelve times in his speech: sections 11, 12, 68, 72, 73, 2x in 75, where in the first instance, he observes that he administered matters such that the families springing from Buselus should be preserved; then in the second instance, mention is made of houses about to become empty in the law, then in sections 76, 78, 80, 83, 84.

And in Isaios 2, *On the Estate of Menecles* 15, the speaker alleges that his opponent wants to make the *oikos* of Menecles desolate by trying to invalidate his adoption by Menecles as his son to continue his family. The same sentiment is echoed in 2.35-36. In 2.37, he observes: '...he (*sic* his opponent) wishes to render him (*sic* Menecles) childless and wipe out his very name.' Then in what seems to be the climax of his concern for the family of Menecles, he argues:

My opponent wishes ...to render the deceased childless and nameless, so that there may be no one to honour in his place the family cults and perform for him the annual rites...(2.46).

Furthermore, the speaker of Isaios 7, *On the Estate of Apollodorus*,

13. Dem. 43 passim. We believe that Aristotle and Xenophon's inclusion of the slave as a member of the family (*Pol.* 1252a25 ff; *Oik.* 7.21) does not imply the sense of having the right of inheritance in the family. Otherwise we reject their concepts of the nuclear family of which the slave was a member, and thus take exception to the claims of S. B. Pomeroy, *Xenophon, Oeconomicus: A Social and Historical Commentary*, 1994, p. 213-14, n. 2; and C. B. Patterson, *The Family in Greek History*, Harvard, 1998, p. 241, n. 8, who also hold the same opinion as Aristotle and Xenophon. And, although one may agree with MacDowell, *op. cit.* that *oikos* had acquired the sense of 'family' by the late fifth and fourth centuries when the orators used it in that sense, his argument that *oikos* in the orators does not imply family in the legal sense of lineage but 'properties left with no man in control' is not quite convincing. Certainly, 'properties left with no man in control' implies the absence of a lineal heir to succeed to the deceased and manage the estate.

maintains that by law the state entrusts the archon with the duty of preventing families from being extinguished (7.30). And except section 42 where *oikos erēmos* occurs in the context of property, the speaker refers to *oikos erēmos* eight times (30 (2x), 31 (2x), 32, 43, 44 (2x) in his speech. The speaker of Dem. 44 also asserts that since the law grants the right of succession to those nearest of kin, and he and his father are relatives of the deceased Archiades, it is incumbent upon them not to allow his *oikos* to become extinct (44.2). He then refers to *oikos erēmos* (desolate house) six more times in his speech (11, 15, 27, 43, 47, 48) to draw home his point that it would be a sad fate if they were deprived of the succession, thereby allowing the *oikos* of Archiades to be brought to extinction.

In each of all these cases, the *oikos* of the deceased becoming empty or desolate is used in the context of the deceased having no one to succeed to him and to carry on with his name, as the plaintiff of Dem. 43, contents in section 80 of his speech. This, in fact, is his concern when he argues that his opponents care nothing about the extinction of the house (*oikos*) of Hagias (68, 72, and passim). The archon was therefore mandated to have charge of or responsibility for such families. As regards the second occurrence of *oikos* in its dative plural form, *oikois* (οἴκοις), in the case of pregnant widows, the sense of houses as locative places of residence is quite obvious here.

IV. THE NATURE OF THE LAW

As normally happens in Athenian legal history, and like most Athenian laws, the law in Dem 43.75 is administrative in nature rather than constitutional. It is an administrative law because it was neither proposed, discussed at the *Boule* and the *Ekklesia* and ratified by a majority vote of the people;¹⁴ nor was it enacted by the *nomothetai*. This was a general feature of the laws ascribed to Solon. The Athenians in the face of an imminent violent socio-economic and political crisis, as noted above, chose Solon by consensus and entrusted the government of Athens to him to act as arbitrator between the rich and the poor; and also as a lawgiver with wide-ranging powers to

14. Here, we use the terms 'administrative' and 'constitutional' guardedly. For, administrative law and constitutional law appear complementary; and in the interest of justice, administrative law, like constitutional law must of necessity, be impartially and duly administered in order to realise its objectives.

make laws for the governance of Athens.¹⁵ These laws, including Dem. 43.75, were generally accepted by the Athenians; and by their mere operation became administratively enforceable and executable at the Athenian courts. Thus, in modern legal terminology, Dem. 43.75 could be described as a delegated legislation; that is, a law made under powers conferred by a legislating body on an agent.

Moreover, like most Athenian laws, Dem. 43.75 is descriptive in nature; describing what action the archon should take against any culprit in respect of an offence against an orphan, heiress, or a pregnant widow; though it does not necessarily define closely the transgression and what procedure the archon should follow in taking his action. But this appears to have been a general subject and form of the early Greek laws. Many of the earliest extant Greek laws show an overwhelming preoccupation with setting penalties and specifying the officials responsible for dealing with misdemeanours without necessarily defining the offence.¹⁶

Note should also be taken of the fact that like modern statutes, it was not all Athenian laws which were mandatory, and therefore strictly applied. The law on leasing the orphan's estate by the guardian (Dem. 27; 28; 29; Lys. 32.23) and the one on claiming an estate (Isai. 3.58), are two cases in point. These laws are permissive; therefore, their compliance is discretionary. For in the case of leasing an orphan's estate, the guardian was not bound to comply with the regulation though it was possible to do so. And regarding claim to an inheritance, though the law (Isai. 3.58) provides that any qualified inheritor who wished to claim an estate could do so within a mandatory period of five years after which no claim would be entertained, it was discretionary for a next of kin either to put in his claim or forfeit his right by not claiming the property at all.

Demosthenes 43.75, however, does not give such latitudes. Particularly, the powers of the archon are descriptive, and reinforced by potent sanctions unequivocally imposed with specific clauses or legal terminologies:

The archon shall take care ...; it is his duty to look after them and ensure that nobody humiliates them ... the archon shall have the power

15. Arist. *AP.*, 5-10; Plutarch *Solon*, 13-24, tr. Robin Waterfield. Cf. Bonner and Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle II*, New York 1968, p. 72, 149 ff.

16. Cf. R. Thomas, 'Writing, Law, and Written Law', in M. Gagarin and D. Cohen (ed.) *Cambridge Companion to Ancient Greek Law*, 41-60, esp. p. 45.

to impose a fine ...; he shall summon the offender ...; the court of Heliaia shall decide what he (the offender) ought to suffer or pay.

It is important to note, as Todd rightly points out,¹⁷ that Athenian law had no fully developed technical vocabulary because there was apparently no way for words to be legally defined. In any case, the shade of meaning connoted makes the language of an Athenian statute technical. This is because the absence of a legal term does not necessarily imply the absence of the corresponding idea from the legal system. Such is the nature of Dem. 43.75, and certain features of it. The clauses noted above make the language of the law very formal and legal, making the law technical and mandatory with endowing authority, and demanding compulsion and strict compliance. Thus in modern legal terminology, Dem. 43.75 is potentially an enforceable or justifiable bill or law of rights of the subject of the law.¹⁸ By extension, therefore, Dem. 43.75 is also punitive in nature, giving plenary authority to the archon and the court of *Heliaia* to take action against anyone who acts contrary to the law.

The problem, however, is that the law does not prescribe the specific rights of orphans, heiresses, pregnant widows, and even houses which are about to be left empty: the infringement of which the archon should evoke his plenary powers. In fact, one of the most notable features of Athenian statutes is that they are normative in nature, establishing guiding rules but do not generally define their terms or establish substantive rights the infringement of which calls for judicial intervention. For instance, at Dem. 21.47, we read in the text:

If a man commits *hybris* (ὕβρις), the following procedure shall be available against him...

But the law does not say what constitutes *hybris* the infringement of which is actionable. In the same vein, Dem. 43.75, has in the text:

...and not suffer anyone to do any outrage to them: and if anyone humiliates them or does anything unlawful to them ...

These are entrenched clauses and protective in nature. But the law does not define the term *outrage* or *unlawful*; that is, what action constitutes *outrage* or *unlawful*. This was a significant feature

17. S. C. Todd, op. cit., p. 205.

18. A similar law of this nature is the law cited in section 54 of the speech under discussion, prescribing the rights of the *epikleros*.

of Athenian statutes, as noted above. There were no rules of statutory interpretation; and it was the responsibility of rival litigants on whom lay the burden of proof, to offer interpretations of any law they put forward, though every judge (jury-man) had absolute discretion as he saw appropriate to interpret a statute. He may even ignore it if he felt that by doing so it did not conflict greatly with his conscience and his judicial oath.¹⁹

Fortunately, in the case of the referents in Dem. 43.75, Attic forensic oratory provides sufficient evidence for the substantive rights of pregnant widows, orphans, and heiresses, the infringement of any of which would constitute an *outrage* or an *unlawful* act.²⁰ Thus Dem. 43.75, like most Athenian laws, is procedural in nature rather than substantive, defining means of redress rather than offences.²¹

It would appear from the technical, mandatory and strict nature of the law that the archon's hands are tied, and that he has no option but to execute the law to its letter. But a closer examination of the features of the law would show that, despite its technical, mandatory and strict demand for compliance, the law has some elements of permissiveness, not only giving scope for the archon to exercise discretionary powers but also providing punitive options against an accused. We cite two clauses or statements which are quite obvious and illustrative. The first one relates to the archon's discretionary powers. The law directs in the following terms:

If anyone does anything unlawful to them, the archon shall have the power to impose a fine according to the limit fixed by law.

Here, although it is mandatory for the archon to take action against a culprit, plenary authority is restricted and could not be exercised beyond a certain limit, particularly with regard to fines. Arnaoutoglou²² suggests that the amount according to the fixed limit was fifty drachmae. Thus, beyond this ceiling of fine the archon's plenary power becomes somehow legally maximized, though not nugatory in anyway.

However, it is not clear what degree of offence the fine of which should not exceed the legally fixed limit. This gives the archon the

19. See Dem. 24.149-51. Cf. Todd, *op. cit.*, p. 62.

20. See for instance, Dem. 43.51, 54; 46.20; Hyp. Fr. 192 (*Πρὸς Χάρητα ἐπιτροπικός*); Isai. 8.31; Fr. 26.

21. It is noteworthy that some Athenian laws were substantive in nature, particularly inheritance laws, an instance of which is Dem. 43-51.

22. See I. Arnaoutoglou, *op. cit.*, p. 6, n. 5.

judicial discretion to decide which nature and degree of offence should attract the minimum fine, and which should not. We may compare the following provision also:

If the archon thinks that the offender deserves a more severe penalty, he shall summon the offender ... to the court of *Heliaia*, writing down the penalty he thinks the offender deserves.

Again, here, the archon had discretion to decide whether the offence committed should attract a heavier penalty, and if so, suggesting to the court of *Heliaia* what he thought the heavier penalty should be, for their action. By and large, the legal authority reposed in the archon implies that he could hear statements and evidence at an inquiry (*anakrasis*)²³ and could settle minor cases himself without taking it to court,²⁴ but otherwise would decide if the case should be sent to court for trial.

The other permissive feature of the law relates to the kind of penalty for a convict within the jurisdiction of the archon and beyond that. The law states:

If the offender is convicted, the court of *Heliaia* shall decide what he ought to suffer or pay.

Here again, the court of *Heliaia* is granted punitive options in the event of conviction of an accused; and there are two plausible options. The court of *Heliaia* could decide either to send him into exile, or ask him to pay a fine as may be agreed upon by the court; of course, apparently depending upon the degree of offence.

There seems also to be the impression that the archon has the final authority; but he does not; he is in an advisory role beyond a certain limit of his jurisdiction. That is, where he thinks that a heavier penalty should be inflicted on the culprit. This brings into focus the occurrence of *Heliaia* in the law. Now, if the Solonian court of appeal was one body and that it was called *Heliaia*, as claimed by Bonner and Smith²⁵ who then, within the context of Dem. 43.75, could bring suit before this court? A very careful reading of the law reveals that it was the archon who sent the accused to this court if he felt that the defendant's offence required a heavier penalty than what was in his power to execute. In this case, he would be acting in an advisory

23. Dem. 21.103; 48.31; 53.14, 17; AP. 56.6.

24. Isai. 6.32.

25. Op. cit., p. 154.

role. In the circumstance, was the archon requiring his own view to be reviewed by the *Heliaia*, and what judicial procedure was available to the accused (the defendant) for the archon's judgement to be reviewed if he also felt that the archon, in performing his administrative duty, had been unfair to him, and therefore had erred in law?

There could typically be various opinions as to whether the archon's judgement and fine could be reviewed by the *Heliaia*. It would appear, however, that the *Heliaia* would normally administer the archon's suggested fine, though it is possible that they had the power to review it if they felt that it was too harsh. The question, as to whether or not a defendant could appeal to this body for a review against his judgement and fine is beyond the scope of this paper, though it would seem from the wording of the law that once the archon kept the penalty within the limit of his powers, no appeal was allowed against it. In fact, in general, if the defendant was found guilty by the jury, the normal procedure was for the prosecutor, in this case the archon, and the defendant each to propose a penalty. The jury then voted to decide between them.

In the preceding paragraphs, we tried to examine the subject and nature of the law. In the following ones, an attempt is made to look at the object of the law and the processes by which what the law intended to realize could be achieved. But before then, the question worth answering is; at what point in time in the life of the Athenian family was the archon expected to exercise the judicial powers granted him in Dem. 43.75? Five circumstances arise in the event of the death of the *kyrios* of a household which make it imperative for the archon to assume responsibility for the four referents in the law;

- (i) the death of the father of male minor children;
- (ii) the death intestate of the father of minor *epikleroi*;
- (iii) the death of the husband of a pregnant woman, thus making her a pregnant widow;
- (iv) the death intestate of a childless man;
- (v) the death of the husband of an *epikleros* who has no child.

In the event of the decease of any of these, the affected referent in the law technically became a ward of the archon who began to exercise the role prescribed for him in the law.

V. THE OBJECT OF THE LAW

As far as we know, this is the Athenian law that puts orphans, heiresses, families at the brink of extinction, and pregnant widows

under the care of the archon. The law thus was a direct state policy to cater for the interest and well-being of the referents. A summary of the same law, as noted above, is preserved for us in Aristotle's *Athenaion Politeia*, 56.7. A litigant in *Isaios* also bolsters his claim in the following words:

All men, when they are near their end, take measures of precaution on their own behalf to prevent their families from becoming extinct and to secure that there shall be someone to perform sacrifices and carry out the customary rites over them. And so, even if they die without issue, they at any rate adopt children and leave them behind. And there is not merely a personal feeling in favour of this course, but the state has taken public measures to secure that it shall be followed, since by law it entrusts the archon with the duty of preventing families from being extinguished (*Isai*. 7.30-31).

Now, what exactly was the archon's prescribed role; and what was the intention or objective of Solon, and for that matter, the state as expressed in this law? Does the law necessarily imply state maintenance of the referents – pregnant widows, orphans, heiresses and families at the brink of extinction – in the form of grain distribution through the archon? For, the fact seems to be stressed by Stroud that, by *Dem.* 43.75 and *AP.* 56.7, all minor orphans and widows were supported by the Athenian state in the form of grain or food distribution, and that the archon was to see to this kind of support.²⁶ But Stroud is certainly mistaken in his opinion. The expressions and or phrases in the two texts which may possibly have informed his opinion are, ἐπιμελείσθω, 'let him take care of' in *Dem.* 43.75, and ἐπιμελεῖται, 'he cares for', and τοὺς ἐπιτρόπους ἐὰν μὴ διδῶσι τοῖς παισὶ τὸν σῖτον, οὗτος εἰσπράττει, 'he exacts maintenance for children from guardians who fail to provide it', in *AP.* 56.7. In point of fact, *Dem.* 43.75 does not imply that the archon should, on behalf of the state, provide maintenance in the form of food distribution to these under his care. Neither do the statements, ἐπιμελεῖται, 'he cares for', and τοῖς παισὶ τὸν σῖτον, οὗτος εἰσπράττει 'he exacts maintenance for children,' in *AP.* 56.7 admit of any interpretation that the archon was to distribute food provided by the state to orphans or the other referents in the law.

26. R. S. Stroud, 'Greek Inscriptions: Theozotides and the Athenian Orphans', *Hesperia* 40 (1971), 280-301, esp. 288. See also his, *Drakon's Law on Homicide*, Berkeley 1968, p. 32.

Particularly, the statement τοῖς παισὶ τὸν σῖτον, οὗτος εἰσπράττει, 'he exacts maintenance for children,' in *AP.* 56.7 has technical implications at the state level. It implies the enforcement of a duty by a legal procedure administered by the archon against a guardian who failed to provide for his ward(s). It is important to note also that, ἐπιμελείσθω, 'let him take care of', in *Dem.* 43.75, and ἐπιμελεῖται, 'he cares for', in *AP.* 56.7, are not only the same but also technical with legal implications at the state level. In either case, the law illustrates a direct state policy and intervention in family matters, implying the enforcement of a duty by a legal procedure administered by the archon against anyone who committed a crime against any of the referents in the law.

Thus the statement, τὸν σῖτον οὗτος εἰσπράττει, 'he exacts maintenance', in *AP.* 56.7, does not even imply that the archon was expected to distribute food to orphans after demanding it from their guardians because of the occurrence of σῖτον (*siton*) in the statement. This statement implies an executive fiat given to the archon to legally insist on the minor child's right to maintenance by his guardian, and to invoke the laid-down legal procedure to prosecute any guardian who failed to provide for his ward(s).

It is the same legal role that the archon was expected to play regarding minor orphans, heiresses, and pregnant widows, referred to in *Dem.* 43.75. In fact, the archon's legal care had various dimensions, though not including physical maintenance of the referents. With regard to minor orphans and heiresses, he may, in some instances have had to decide which relative was to be the orphan's guardian, and was to see to it that they were not deprived of their patrimony and did not suffer from lack of maintenance; he could exact proper maintenance from a legal representative or a guardian if that person failed to provide it for his ward(s). He was expected also by law to ensure that the minor heiress got a husband at her marriageable age (*Dem.* 43.54), as well as the widowed heiress. The archon was also authorised to supervise the lease of the patrimony of a minor orphan or heiress until the age of majority (*AP.* 56.7; *Isai.* 6.36, 37, 46). The other dimension of the archon's care was that he had to see to it that the pregnant widow did not lack maintenance from the guardian of her posthumous child. Above all, he had the right summarily to impose fines up to a fixed limit on anyone who committed an offence against any of the referents in the law, and could cite the offender before the court of *Heliaia* if the fine should be higher than the fixed limit. Thus, the archon's care in *Dem.* 43.75 and *AP.* 56.7, is in the context

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

of legal oversight responsibility. It did not imply state distribution of food to the referents in the law.

Of course, σῖτος (food) occurs in *AP*. 56.7; and Demosthenes also certainly makes reference to σῖτος in his first speech against his guardian, *Against Aphobos* (27), to which reference is made by the Harpocraton lexicon and Liddell and Scott. But throughout the 69 sections of the speech, the orator uses the word once, in section 15, in the context of general physical maintenance. He argues that, though Aphobos, his guardian, has his (the orator's) widowed mother's dowry, he does not care for the woman: οὐ γὰρ διδόντος τούτου σῖτον τῇ μητρὶ, τὴν προῖκ' ἔχοντος.

Here, Demosthenes implies that his guardian has failed to provide for the general maintenance and support of the widow though he has her dowry in his possession. The orator expresses the same sentiment, using the word σῖτος in speech 28.11, and then in 29.33. But in all these instances, Demosthenes, in fact, uses σῖτος from a financial point of view, implying that Aphobos has failed in his duty as their guardian to give financial support and provide general maintenance for the widow.

The independent evidence about the status of a wife's dowry shows conclusively that Demosthenes in 27.15, 28.11 and 29.33, meant nothing more or less than financial support and general maintenance for his mother. In classical Athens, the dowry, *proix* (προῖξ), as it was technically called in Attic legal language, of a wife was invested by the husband and the profits used to maintain the woman in her married life. It is general knowledge that this was the woman's financial contribution, sometimes very considerable, to augment the economic value of the husband's estate. Thus it was an estate which a woman brought to her husband. If the marriage terminated by whatever means, the woman was entitled to her dowry which she took back to her *kyrios*. If the husband died, his next of kin was legally obliged to return the dowry to the woman's father or legal representative. Failing return of the dowry, the woman had the right to maintenance by her ex-husband, if he was still alive, or his next-of-kin, if the husband was deceased. Otherwise, the person holding the dowry could be dragged to court by the woman's *kyrios* for the archon to legally and forcibly urge a return of the dowry with an interest on it.²⁷ This rule about the status of the dowry and the widow's right to financial sup-

27. See Dem. 28.11; 40.50; Isai. 3.8-9, Cf. H. J. Wolff, 'Marriage Law and Family Organisation in Ancient Athens,' *Traditio* 2 (1944), 43-95, esp. 53-65.

port and general maintenance is what Demosthenes alludes to in his speeches, 27.15, 28.11 and 29.33. It is the same right to maintenance for the minor orphans that Aristotle refers to in *AP*. 56.7.

It would, thus appear too literal and misleading to regard the lexicographer's citation of *sitos* in Demosthenes as state provision of food to widows and orphans. The lexicographer is certainly showing awareness of two entirely different facts: (i) a material fact; that is, care for women and minor orphans as part of Solon's laws, as evident in Dem. 43.75, and *AP*. 56.7; (ii) a linguistic fact, indicating the occurrence of the word in the orator's speech. In these two instances, the lexicographer does not imply state provision of food for widows and orphans through the archon. Even the reference to *σίτος* in Liddell and Scott to Demosthenes (27.15, 28.11) that in Attic Law it is "allowance of grain made to widows and orphans"²⁸ should be rejected as rather too sanguine about the law and therefore speculative. For classical Athens we have far more sources in which such evidence ought to appear, if there were any reason for its existence, considering the ubiquitous number of widows and orphans we come across in Attic forensic oratory; but it seems to be entirely absent.

For a better appreciation and understanding of the archon's legal role in Dem. 43.75, we perhaps need to apply the concept of distinguishing between the grammatical and dialectical connotations of words; that is, the distinction between the meaning of words (grammatical), and what they imply (dialectical). In this connection should be cited the word, ἐπιμελείσθω, in Dem. 43.75. What is the distinction between its grammatical and dialectical connotations? The verb, ἐπιμελοῦμαι, which imperative mood, ἐπιμελείσθω, occurs in Dem. 43.75, certainly means, 'to take care of,' 'have charge of.' This, in fact, is the grammatical meaning of the word. In a more literal sense, it may mean 'support,' depending upon the prevailing contextual situation. According to Liddell and Scott, ἐπιμελοῦμαι occurs in Herodotus, Plato, Xenophon, and Thucydides, though the various chapters or works of the authors in which the word occurs are not cited.

The imperative mood, ἐπιμελείσθω, as it occurs in Dem. 43.75, obviously means, 'let him take care,' or 'let him have charge,' or 'he shall take charge.' Now, what is the dialectical connotation of 'let him take care'? The meaning is the same as is in the indicative mood, but here, the dialectical implication is different. It does not connote

28. A Greek-English Lexicon by Liddell and Scott, Oxford 1968, p. 1602.

physical maintenance like providing food, clothing and shelter. The mood is commanding, or authorizing; implying authority which is legal rather than physical. Thus, the archon is given legal authority to protect the referents in the law. This legal protection, which, in fact, is the dialectical implication of ἐπιμελείσθω is made even more explicit by the prescribed action in the law that the archon should not allow anyone to commit any unlawful act against anyone of the referents; and that in the event of any such act, he should punish the culprit according to the dictates of the law, as we have already noted above. For instance, Sositheos proclaims in his argument that he would hand over his son, whom he had adopted into the family of the deceased Hagnias through Eubulides to be his heir, to the jury to be the object of their care:

Παραδίδωμι οὖν ὑμῖν τὸν παῖδα τουτονί, ὃ ἄνδρες δικασταί, ἐπιμεληθῆναι, ὅπως ἂν ὑμῖν δοκῇ δικαιότατον εἶναι; ‘I therefore deliver over to you this boy, men of the jury, *to be the object of your care* in whatever way you may deem most just’ (Dem. 43.81).

Here, Sositheos does not imply that members of the jury or the jury as a body should provide physical maintenance for the boy. What he is asking them to do is to exercise legal supervisory responsibility over him.

Thus ἐπιμελείσθω in the law does not technically imply provision of food by the archon to any of the referents. It is noteworthy that in statutory interpretation although there could be a complex relationship between the meanings given to words and the purposes of a given statute, the meanings and applications of a statute may well differ according to the objectives behind that statute, and that ordinary words must be given their ordinary meanings and technical words their technical meanings. This is the case with ἐπιμελείσθω, σῖτος, and εἰσπράττει in Dem. 43.75 and AP. 56.7, and in the three speeches of Demosthenes against his guardians. They are expressively and legally technical in the texts and should be given their appropriate technical implications.

Now, what of households or families about to become empty which were entrusted to the care of the archon by Solon? It is certain that this refers to the imminent extinction of the lineage of families. Dem. 43.75 and AP. 56.7 are abundant evidence for Solon’s, and for that matter, the *polis*’ concern for the continuity of every lineage in the society. And there is unchallengeable evidential support in that respect furnished by Isaïos in his, *On the Estate of Apollodorus*. We

have already quoted the passage, but we take the liberty to quote it again because of its relevance here also. The litigant bolsters his claim as follows which clearly illustrates the society's concern for the continuity of every Athenian lineage:

All men, when they are near their end, take measures of precaution on their behalf to prevent their families from becoming extinct and to secure that there shall be someone to perform sacrifices and carry out the customary rites over them. And so, even if they die without issue, they at any rate adopt children and leave them behind. And there is not merely a personal feeling in favour of this course, but the state has taken public measures to secure that it shall be followed, since by law it entrusts the archon with the duty of preventing families from becoming extinguished (Isai. 7.30-31).

There seems to be a state of uncertainty among scholars about the clause, 'by law it (the state) entrusts the archon with the duty of preventing families from becoming extinguished' in this passage. Some scholars think that the archon was expected to take a direct initiative in the matter, while others claim that the litigant is just twisting the law in Dem. 43.75 for his own purpose instead of laying on the archon the duty of seeing that houses should not be extinguished.²⁹ These views are neither here nor there, and that the archon took no direct initiative in the matter of a family at the brink of extinction. As will be established below, principally the archon's role was a supervisory one, presiding over cases of succession and inheritance which would be brought to his attention, and seeing to it that the rightful person succeeded in the family to continue the lineage. By and large, however, this passage in Isaios clearly emphasizes the immense, moral, and socio-political importance the Athenians attached to ancestry; but of course, ancestry within the context of lineal descent and patri-filiation to continue the man's family line and perpetuate his name. Moreover, it is obvious from the passage that the reason for the general concern for the continuation of the family was partly religious, as the following passage also shows:

Some time after this Menekles began to consider how he might end his childless condition and have someone who would look after him in his old age during his lifetime and bury him after his death and carry out the funeral rites over him (Isai. 2.10).

29. See Harrison, *Law* (i), p. 92, 147, n. 1.

In any case, what could be the implications of an extinct household or a lineage and in what way(s) was the archon expected to prevent an Athenian family from becoming extinct as enshrined in Dem. 43.75? The sources indicate that an Athenian household about to become extinct implies a family with no one to continue the lineage.³⁰ There could be several implications of this kind of situation. We note only a few here: amalgamation of the deceased's estate into that of his next of kin; a protracted litigation among collateral relatives of the deceased over his property, as in the case of the property of Hagnias II (Isai. 11, Dem. 43); the passing out of the possession of the property of the family or of the larger unit of kinship, the *genos*, and lack of religious observances in the household if the head of the family, (*oikos* or *oikia*), left no male heir.

It appears that this problem of a lineage at the brink of extinction became the concern of most of the seventh-century lawgivers (AP. 9.2), against the background of which Solon also passed laws on the subject in Athens. We note a typical case in point. Aristotle informs us that the situation of a property passing out of the family actually happened in Sparta in the fourth century B.C. for lack of a heir to continue the lineage.³¹ It was such families with a precarious future in Athens whose care Solon entrusted to the archon in his law. But again, here, the import of the archon's care does not imply that he should distribute grain, *sites*, to such families with no *kyrioi* or no one to continue the lineage. His care of families about to become extinct implies a legal responsibility, and he could exercise his legal authority of maintaining the continuity of a family through the settlement of inheritance disputes in the family, and claims to inheritance and heiresses. Precisely, the archon had to see to it that the rightful person succeeded in the family.

In point of fact, until the time of Solon, the property and the house had to remain in the *genos* of the deceased.³² But Solon reversed the situation and permitted a man with no male heir to adopt a son, who thus became a member of his *genos* to continue his lineage on his death. And if there was a brotherless daughter (an heiress), the father could adopt a man as his son (Isai. 7.13) to marry the heiress and beget an heir to continue his lineage; and if there was no male issue of the union the property passed from the deceased's lineal

30. Cf. Thuc. 1.137; Isai. 7.30-31; Dem 43 passim.

31. Arist. *Pol.* 1270 a 20 f.

32. Plutarch, *Solon*, 21 (tr. Robin Waterfield, 1998).

family to the *genos*, thereby making his lineage become extinct; a situation which Solon authorized the archon in Dem. 43.75, to prevent from happening.

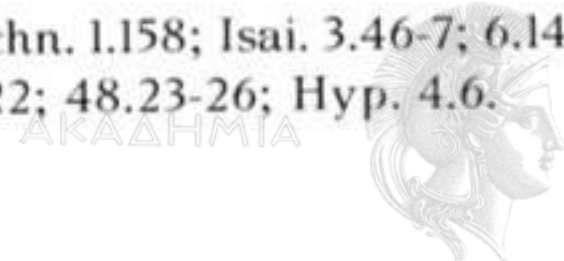
Indeed, the state was much concerned with the maintaining of the clans, the fundamental basis of the families; though in fact, it was all geared towards the continuity of the various family genealogies. The fundamental objective of the continuity of the family was reflected in the routine agenda at the first Assembly of each month which include the hearing of claims to heiresses and inheritances: τὰς λήξεις τῶν κλήρων καὶ τῶν ἐπικλήρων (AP. 43.4). Significantly, even an *ephebe* on military service could only obtain leave to prosecute or if he became entitled to a priesthood, or any of such claims (AP. 42.5), if it became obvious that the kin's lineage was at the brink of extinction. All such cases, disputes, claims, and other legal matters concerning orphans, pregnant widows, heiresses, and families about to become extinct fell under the archon's jurisdiction.³³

It is clear, then, that the archon's prescribed role in Dem. 43.75, is a supervisory jurisdiction but not a physical maintenance. The law-giver is at great pains to emphasize this legal oversight responsibility in the following carefully and technically worded statements:

He shall take charge of these and not let anyone do any outrage to them. And if anyone should maltreat or commit any lawless act against them, he shall have power to impose a fine upon such a person to the limit fixed by law (emphasis ours).

The careful wording of these clauses is indeed remarkable as far as the object of the law is concerned. It does not only highlight the legal functions of the archon but also provides the framework or scope within which he should exercise his authority. This legal oversight has various facets which appear legion. The archon had authority to take legal action against any guardian who failed in his responsibilities to his ward(s), or anybody who wronged an orphan, heiress, or a pregnant widow in the society. He had to see to it also that the rightful person inherited in the family to continue the lineage. For it would be very abominable for an Athenian family, where there are no lawful heirs, for alien and illegitimate children to inherit in it, enter into possession of the estate and begin to dissipate it because it is not theirs. This would certainly constitute an outrage against the

33. See Arist. AP, 43.4; 56.6, 7; Andok. 1.117-121; Aeschn. 1.158; Isai. 3.46-7; 6.14-15; 7.30; Lys. 26.12-13; Dem. 35.47-48; 37.46; 43.54; 46.22; 48.23-26; Hyp. 4.6.

person's family and which the archon should prevent from happening. These responsibilities of the archon, indeed, had nothing to do with physical maintenance of the referents in the law. The claim by Stroud³⁴ that all minor orphans and widows were maintained by the state in the form of grain or food distribution, and that the archon was responsible for the distribution is therefore anything but convincing.

At this point, the object of the law becomes obvious. The law certainly aimed at protecting such vulnerable members of the society who had legal disabilities, guaranteeing their interest and welfare, as well as sustaining the continuity of every Athenian lineage for the survival of the *polis*. In a wider dimension, the law demonstrates the great concern of Athenian society for the family. This great concern is reinforced by the summary powers vested in the archon who had absolute power to impose a penalty without necessarily sending the case to court for trial (AP. 56.7).

It is thus evident from AP. 56.6-7, Dem. 43.75, Isaios 7.29-30, and indeed other sources that the archon had great authority and wide-ranging responsibilities, and therefore became a very important agent of the administration of justice in the Athenian family; defending orphans, heiresses and pregnant widows against those who could seriously harm them in the society, and protecting *oikos* interests in general.

VI. EXERCISE OF EXECUTIVE FUNCTIONS

A fundamental issue which Dem. 43.75 does not address, is how the archon had to exercise his executive functions in his administration of justice in the Athenian family for the object of the law to be realized. For instance, how did the archon become aware of maltreatment of any of the referents in the law for him to take legal action against the perpetrator of the injustice? Again, how did it come to his notice that an Athenian lineage was about to become extinct? Furthermore, how was he expected to prevent such a situation from happening? The law in Dem. 43.75, is in fact, completely silent on these issues. But despite the absence of procedural directives, evidence is not lacking on how the archon could exercise the powers vested in him by the law.

34. See n. 26 above.

We take first the question of families becoming extinct. Evidence from Attic forensic oratory seems to suggest two situations in which the lineage and continuity of a family became threatened, and therefore extinction imminent – either the person died intestate, leaving only daughters but no sons, or he died childless and intestate. In either case, the estate of the deceased, and for that matter the inheritance, was presumed to have become vacant, claimable and assignable (*epidikos*). The archon caused a public announcement to be made, inviting any relative(s) who had a claim to the inheritance to submit their claims to him (Dem. 43.5). The list of claimants was read to the public at the main meeting of the Assembly (*kyria Ekklesia*) after which the archon conducted a preliminary investigation (*anakrasis*) to know the merits of each claim.³⁵ He then fixed a day for the hearing and adjudication of the inheritance.³⁶

On the day of the trial, the *onus probandi* lay on the claimant to convince the jury of the basis for his claim, either on closeness of kin to the deceased or on adoption by the deceased. And the jury, chaired by the archon, adjudicated the estate, and for that matter, the inheritance of the deceased to the successful claimant (Dem. 46.23). The fundamental responsibility of the successful claimant, then, was to continue the lineage of the deceased, and thereby preventing extinction of the deceased's lineage through economic stability and the generational continuity of children. Thus in the event of an Athenian family at the brink of extinction, although the direct intervention of the archon appears absent in some cases, his legal role is obvious. It was he who administered the necessary legal procedures meant to sustain the deceased's *oikos* to prevent the calamity of that family becoming extinct from happening.

In the case of the other referents in the law, the heiress seems to be in a unique socio-legal position. It was through her that the deceased father's lineage or family could be continued by being married to either the deceased father's next of kin or to some other man, according to a law about heiresses (Dem. 43.54).³⁷ If the heiress came from a poor financial background so that she might not attract a prospective husband (Lys. 19.14), and the father's next of kin too did not marry her, or give her in marriage to another man, this constituted *hybris*

35. Arist. *AP*, 56.6; Dem. 48.23-26; Isai. 6.12; 10.2.

36. *AP*, 43.4; 56.6-7; Dem. 46.22.

37. For a detailed interpretation of the statement, 'Each One of Them ... According to His Due Share', in this law see Cudjoe, n.1 above.

against her. More importantly, it meant also that she would not be able to fulfil her role as the agent through whom her father's lineage could be continued, resulting in the extinction of the father's lineage. In such a circumstance, the law about heiresses (Dem. 43.54), invests the archon with the authority to compel the next of kin to either marry the heiress himself or give her away in marriage and dower her accordingly, or face legal sanctions the process of which the archon himself had power to initiate.

In all other cases regarding orphans, heiresses and pregnant widows, however, the intervention of the archon was not direct. The available evidence suggests that in the majority of cases, the archon's enshrined authority to protect such vulnerable members of Athenian society had to be activated only by an interested individual. In fact, as noted above, minor orphans, both ordinary and heiresses, and women in general, and for that matter widows in Athens, had legal limitations or disabilities, and could therefore not, by themselves, sue anybody, be he their legal representative or any other citizen in the society for wrongdoing or injustice against them. It is therefore not surprising that the maltreated minor orphan had to wait until his majority before taking action against his perfidious guarding, as is quite evident in Attic forensic oratory.

None the less, Athenian society instituted adequate modes of procedure to complement the archon's authority to secure and protect their welfare. One of such procedures was a law authorizing anyone who wished and was qualified to do so, (ὁ βουλόμενος) to intervene and lodge a suit (an *eisangelia*) with the archon on behalf of a victim of wrongdoing who had legal limitations. The relevant sections of the law read:

If anyone assaults any child or woman or man, whether free or slave, or commits any unlawful act against anyone of these, any Athenian citizen who desires to do so, being qualified, may indict him before the Judges;³⁸

Perhaps we need to distinguish here, even if briefly, private cases from public cases before we comment on this law. In the former, the offence was one which affected the individual; and it was only the indi-

38. Dem. 21.47. Cf. also Arist., *AP*. 9.1; Plutarch, *Solon*, 19 (tr. Robin Waterfield, 1998). For various references to the law see, Isai. 3.45-46; 11.15, 28, 33, 34. For the law on treason and other criminal acts requiring *eisangelia* see Hyper., *Euxen.* 7-8, 29.

vidual victim of the wrong who could take legal action for redress. But in the later, the offence was deemed a serious threat to public order; one affecting the community as a whole and which required immediate action or speedy redress by the authorities. Some of the offences in this category of cases include taking bribes by an orator, making deceptive promises to the people, embezzlement of public funds, desertion from the army, and treasonable acts like conspiracy to overthrow the constitution, or any acts threatening the stability of the state. In any of these cases, any Athenian who wished and had the right to do so, (ὁ βουλόμενος), could report the matter to the appropriate authority and prosecute the wrong-doer at the court.

It is significant that offences against orphans, heiresses, and pregnant widows were also put in the category of public offences because they were incapable of taking legal action for themselves. Now, the latter part of the law quoted above contains penal actions against any volunteer prosecutor who failed to satisfy certain requirements to prevent abuse of the liberty. For instance, the prosecutor was required to deposit a court fee to be forfeit if his prosecution failed; he was also subject to pay a fine of one thousand *drachmai* if he failed to secure one-fifth of the jurors' votes, or withdrew the case (Isai 3; 8). But in cases regarding orphans, heiresses and women in general, however, the penal actions were not invoked.

The liberty granted anybody who wished (ὁ βουλόμενος) to exact redress on behalf of injured persons was made an important regular item on the agenda of the meeting of the *Ekklesia* in each presidential term of office. At this meeting, information was presented to the Assembly by those who wished, that is, informants (AP. 43.4), so that the necessary legal processes could be initiated by the archon for the trial itself. Aristotle informs us that among the three most democratic features of Solon's constitutional reforms was, "the permission granted to anybody who wished to take vengeance on behalf of wronged persons" (AP. 9.1).³⁹ This legal liberty, as well as the suspension of the penalties on initiators of the process extended to any person to prosecute on behalf of orphans, heiresses, and pregnant widows against anyone who perpetrated any acts of injustice against them in the society, not only became an important auxiliary agent to the authority

39. See Plutarch, op. cit. for an expanded version of the tradition. Also M. Christ, *The Litigious Athenian*, Baltimore 1998, p. 118-159; and R. Osborne, 'Law in Action in Classical Athens,' *JHS* 105 (1985), 40-58, for a detailed discussion on volunteer prosecutors.

vested in the archon in Dem. 43.75, in his administration of justice in the Athenian family, but also demonstrates the importance the Athenians attached to the welfare of the referents in the law and the gravity with which any offence against them was considered.

VII. CONCLUSION

What we hope to have shown so far in this paper is briefly this. The law cited in Dem. 43.75 is limited in scope. It does not provide for women and children in general and ordinary widows. The socio-legal presumption, however, is that these categories of Athenian citizens were expected to live under the legal authority of their parents or legal representatives who gave them legal protection and provided for their physical maintenance and support in the family. Despite any shades of ambiguity regarding the referents 'orphans' and '*epikleroi*' in the law, the general socio-legal presumptions are that while 'orphans' implies minor orphans in general incapable of managing their own affairs, '*epikleroi*' refers to minor females without brothers whose fathers died intestate, as well as widowed *epikleroi* both categories of whom had to be claimed by their fathers' next of kin.

It is established also that the law is not only administrative but also procedural and descriptive in nature, describing the action the archon should take in the event of an injustice against any of the referents, though it does not establish substantive rights of the referents. Fundamentally, the object of the law is to provide legal protection for orphans, heiresses, families about to become extinct and pregnant widows who had been bereft of their legal representatives; and the archon's role is purely a supervisory jurisdiction over them but not physical maintenance.

Since in classical Athens there was no police force or the institution of a public prosecutor, the legal right granted any individual who wished (ὁ βουλόμενος) to disclose information relating to unlawful acts or other illegal conduct or corrupt practices of others, and to prosecute on behalf of an injured party became an important auxiliary agent to the authority vested in the archon in Dem. 43.75 to administer justice in the Athenian family.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

R. V. CUDJOE - ΣΟΦΙΑ ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ: *Οικογενειακό Δίκαιο στον «Προς Μακάρτατον» λόγο του Δημοσθένη*

Οι φιλολογικές πηγές έχουν διασώσει μια κληρονομική υπόθεση μέσα από την οποία διαφαίνεται πλήρως η φιλόδικη φύση των Αθηναίων, οι φιλονικίες τους και η πολυπλοκότητα των αθηναϊκών δικονομικών μηχανισμών. Πρόκειται για τον *Προς Μακάρτατον* λόγο του Δημοσθένη που περιγράφει την τύχη της περιουσίας του Αθηναίου Αγνία, που πέθανε άτεκνος.

Στο λόγο αυτόν μνημονεύεται ένας αθηναϊκός νόμος (Δημοσθένης, 43.75) ο οποίος προσδιορίζει τις αρμοδιότητες του επωνύμου άρχοντα και το ρόλο του στην απονομή της δικαιοσύνης για ορισμένες οικογενειακής φύσεως υποθέσεις.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στον πιο πάνω νόμο και αναλύει τις νομικές και κοινωνικές προεκτάσεις του. Ειδικότερα καθορίζει τα υποκείμενα και προσδιορίζει τη φύση του νόμου, το αντικείμενό του, τα χαρακτηριστικά του, και τα μέσα με τα οποία επιτυγχανόταν ο σκοπός του σε σχέση με την αθηναϊκή οικογένεια.

Ο νομοθέτης (πιθανότατα ο Σόλων) ανέθεσε στην αρμοδιότητα του επωνύμου άρχοντα την επιμέλεια μιας κατηγορίας προσώπων που θεωρούσε ότι ήταν ευάλωτα σε εκμετάλλευση και επομένως έχρηζαν ιδιαίτερης προστασίας. Τα πρόσωπα αυτά ήταν τα ορφανά παιδιά, οι επίκληρες κόρες, οι χήρες που κυοφορούσαν και παρέμεναν στον οίκο του θανόντος συζύγου τους. Στην αρμοδιότητα του επωνύμου άρχοντα υπάγονταν γενικά όσοι «οίκοι» κινδύνευαν να «ερημωθούν» με την έννοια ότι δεν υπήρχε κληρονόμος και συνεχιστής του ονόματος των οικογενειών αυτών. Ο νόμος πάντως δεν ήταν ευρύς, με την έννοια ότι η αρμοδιότητα του άρχοντα ήταν περιορισμένη και δεν περιλάμβανε όλες τις γυναίκες και τα παιδιά, αλλά μόνο τις τρεις κατηγορίες που προαναφέρθηκαν, οι οποίες ήταν και οι πιο αδύναμες.

Η επιμέλεια που ασκούσε ο άρχων είχε την έννοια της νομικής προστασίας των πιο πάνω προσώπων και των περιουσιών τους: είχε εξουσία να τιμωρεί κάθε προσβολή στο πρόσωπό τους και να εισάγει στο δικαστήριο της Ηλιαίας τις σχετικές υποθέσεις.

Τέλος η παρούσα μελέτη καταδεικνύει ότι ο προαναφερόμενος νόμος αντικατοπτρίζει χαρακτηριστικά των κοινωνικών και πολιτιστικών αντι-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ελένη Δ. ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Από τη Ρώμη στην Αστυπάλαια: μία αδωτική απόφαση του Αυγούστου. I. Knidos 34.*

Αντικείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί μία επιστολή του αυτοκράτορα Αυγούστου προς τους Κνιδίους, όπως αυτή επανεκδόθηκε από τον W. Blümel το 1992.¹ Η επιστολή χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ

* W. Blümel, *Die Inschriften von Knidos, I, 34. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 41*, Bonn 1992. Η ανακοίνωση αυτή παρουσιάστηκε στις 23.10.2009, στο πλαίσιο της IB' Συνάντησης ιστορικών του Δικαίου, η οποία έλαβε χώρα στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στην Κομοτηνή. Επίσης στις 11.1.2010 στο Μεταπτυχιακό Σεμινάριο Ιστορίας του Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, οπότε και ολοκληρώθηκε η δημοσίευση στην παρούσα μορφή. Λίγο μετά έλαβα γνώση της μονογραφίας της V. Wankerl, *Appello ad principem, Urteilsstil und Urteilstechnik in kaiserlichen Berufungsentscheidungen (Augustus bis Caracalla)*, München 2009, στις απόψεις της οποίας σχετικά με την εξεταζόμενη επιγραφή θα γίνουν οι αναγκαίες αναφορές.

1. Η πρώτη ολοκληρωμένη έκδοση έγινε από τον M. Dubois, *Lettre de l'empereur Auguste aux Cnidiens*, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 7, Paris 1883, σελ. 62-67. Ο F. Hiller von Gärtringen, *Inscriptiones Graecae XII, 3* Nr. 174, Berlin 1898 και Syll.³ Nr. 780, Lipsiae 1917, βελτίωσε το κείμενο, που παρέμεινε έκτοτε ουσιαστικά αναλλοίωτο. Εδώ αποδίδεται από τον K. Hallof, με ελάχιστες αλλαγές, κατόπιν παράκλησης του νυν εκδότη, W. Blümel (ό.α., σελ. 34-36).

του έτους 6 π.Χ.² Το κείμενό της χαραχτηκε με κομψή μεγαλογράμματη γραφή της εποχής πάνω σε μία στήλη από μπλε μάρμαρο. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα η στήλη αυτή ανακαλύφθηκε στο κάστρο της Αστυπάλαιας, δεξιά από τη θύρα της οικίας Πετράκη. Η ίδια στήλη έφερε επίσης και την αρχή μιας επιστολής του αυτοκράτορα Αδριανού προς τους άρχοντες, τη βουλή και τον δήμο του νησιού χρονολογούμενη στο 117/118 μ.Χ.. Μετά την ανακάλυψή της στο Κάστρο, έσπασε, απομακρύνθηκε από το χώρο εύρεσης και εν μέρει καταστράφηκε. Το 1971 ο J. H. Oliver, ένας από τους διαδοχικούς εκδότες της επιγραφής, βρήκε ξανά και εξέτασε τρία θραύσματα της στήλης σε μία αποθήκη κοντά στο δημαρχείο της Αστυπάλαιας.³

Ο U. Von Wilamowitz – Moellendorf εκθειάζει την κομψότητα του ύφους της επιστολής αναφέροντας ως «μόνο γλωσσικό σφάλμα» την χρήση του όρου *ἐξετασία* αντί *ἐξέτασις* στη σειρά 29.⁴

2. Η δέκατη όγδοη δημαρχική θητεία του Αυγούστου άρχισε στις καλένδες του Ιουλίου του έτους 6 π.Χ., η δε δωδέκατη θητεία του ως υπάτου στις καλένδες του Ιανουαρίου του έτους 5 π.Χ. Εξ ου και η χρονολόγηση της επιστολής προς το τέλος του έτους 6 π.Χ., μεταξύ των comitia consularia και των καλενδών του Ιανουαρίου, όπως αναφέρει ο W. Dittenberger, *Sylloge inscriptionum graecarum* ³, 780, Lipsiae 1917, σελ. 465, σημ. 2).

3. J. H. Oliver, *Greek Constitutions of early Roman emperors from inscriptions and papyri*, Philadelphia 1989, Nr. 6, σελ. 34-39.

4. U. von Wilamowitz – Moellendorf, *Griechisches Lesebuch*, Berlin 1902, ii, 2, σελ. 257-258. Σχετικά με το αν η επιστολή γράφτηκε στην ελληνική γλώσσα από τον ίδιο τον Αύγουστο ή τον δούλο Κλαύδιο του *scrinium ab epistulis graecis et ab epistulis latinis*, βλ. W. Dittenberger - F. Hiller von Gärtringen, ό.α., σελ. 464, με περαιτέρω παραπομπές. Η V. Wankel, ό.α., σελ. 13, υποστηρίζει ότι η προσεγμένη σύνταξη της επιστολής και μάλιστα στην ελληνική γλώσσα συνηγορεί υπέρ του ότι συντάχθηκε μετά το πέρας της διαδικασίας. Υποστηρίζει επίσης, βάσιμα κατά τη γνώμη μας, ότι η ενδελεχής εξέταση των νομικών ερωτημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η υπόθεση συζητήθηκε στο consilium principis. Για την ρητορική δομή της επιστολής πρβλ. της ίδιας, ό.α., σελ. 15.

- Κνιδίων ἄρχουσι βουλῇ δήμῳ χαίρειν· οἱ πρέσ-
βεις ὑμῶν Διονύσιος β' καὶ Διονύσιος β' τοῦ Διονυ-
σίου ἐνέτυχον ἐν Ῥώμῃ μοι καὶ τὸ ψήφισμα ἀποδόντες
8 κατηγόρησαν Εὐβούλου μὲν τοῦ Ἀναξανδρίδα τεθνει-
ῶτος ἤδη, Τρυφέρας δὲ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ παρούσης
περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Εὐβούλου τοῦ Χρυσίππου. vac. ἐγὼ
δὲ ἐξετάσαι προστάξας Γάλλῳ Ἀσινίῳ τῷ ἐμῷ φίλῳ
12 τῶν οἰκετῶν τοὺς ἐνφερομενους τῇ αἰτίᾳ διὰ βα-
σάνων ἔγνων Φιλεῖνον τὸν Χρυσίππου τρεῖς νύ-
κτας συνεχῶς ἐπεληλυθότα τῇ οἰκίᾳ τῇ Εὐβού-
λου καὶ Τρυφέρας μεθ' ὕβρεως καὶ τρόπῳ τινὶ πολι-
16 ορκίας, τῇ τρίτῃ δὲ συνεπηγμένον καὶ τὸν ἀδελ-
φὸν Εὐβουλον, τοὺς δὲ τῆς οἰκίας δεσπότας Εὐβου-
λον καὶ Τρυφέραν, ὥς οὔτε χρηματίζοντες πρὸς
τὸν Φιλεῖνον οὔτε ἀντιφραττόμενοι ταῖς προσ-
20 βολαῖς ἀσφαλείας ἐν τῇ ἐαυτῶν οἰκίᾳ τυχεῖν ἠδύναν-
το, προστεταχότας ἐνὶ τῶν οἰκετῶν οἴκῳ ἀποκτεῖ-
ναι, ὥς ἴσως ἂν τις ὑπ' ὀργῆς οἱ κ' οἴκου προήχθῃ, ἀλ-
λὰ ἀνείρξαι κατασκεδάσαντα τὰ κοῖτρα αὐτῶν· τῶν
24 δὲ οἰκέτην σὺν τοῖς καταχεομένοις εἴτε ἔκοντα
εἴτε ἄκοντα – αὐτὸς μὲν γὰρ ἐνέβρεχεν ἀρνούμενο[ς] –
ἀφεῖναι τὴν γάστραν, τὸν Εὐβουλον ὑποπεσεῖν δικαιό-
τερον ἂν σωθέντα ταῖδε λφου. πέπονφα δὲ ὑμεῖν καὶ α[ὕ]-
28 τὰς τὰς ἀνακρίσεις. vac. ἐθαύμαζον δ' ἂν, πῶς εἰς τόσον
ἔδεισαν τὴν παρ' ὑμεῖν ἐξετασίαν τῶν δούλων οἱ φ[εύ]-
γοντες τὴν δίκην, εἰ μὴ μοι σφόδρα αὐτοῖς ἐδόξ[ατε]
χαλεποὶ γεγονέναι καὶ πρὸς τὰ ἐναντία μισοπόνη[ροι],
32 μὴ κατὰ τῶν ἀξίων πᾶν ὅτι οὖν παθεῖν, vac. ἐπ' ἄλλο[τρίαν]
οἰκίαν νύκτωρ μεθ' ὕβρεως καὶ βίας τρεῖς ἐπεληλυ[θό]-
των καὶ τὴν κοινὴν ἀπάντων ὑμῶν ἀσφάλειαν vac. [ἀναι]-
ρούντων ἀγανακτοῦντες, ἀλλὰ κατὰ τῶν καὶ ἡγ[ί]κ' ἡ]-
36 μύνοντο ἡτυχηκότων, ἡδικηκότων δὲ οὐδ' ἔστ[ιν ὅ τι].
ἀλλὰ νῦν ὀρθῶς ἂν μοι δοκεῖτε ποιῆσαι τῇ ἐμῇ π[ερὶ τού]-
των γνώμῃ προνοήσαντες καὶ τὰ ἐν τοῖς δημ[οσίοις]
ὑμῶν ὁμολογεῖν γράμματα. ἔρρωσθε

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

Ο Αυτοκράτωρ Καίσαρ, υιός του θεού, Σεβαστός, αρχιερεύς, αναδειχθείς ύπατος για δωδέκατη φορά (4) και κάτοχος της δημαρχικής εξουσίας για δέκατη όγδοη φορά, χαιρετά τους άρχοντες, τη βουλή και το λαό των Κνιδίων. Οι απεσταλμένοι σας Διονύσιος, γιός του Διονυσίου και Διονύσιος, γιός του Διονυσίου του γιού του Διονυσίου, έτυχαν ακρόασης από μένα στη Ρώμη και, αφού μου παρέδωσαν το ψήφισμά σας, (8) κατηγόρησαν τον, ήδη αποβιώσαντα, Εύβουλο, γιό του Αναξανδρίδα και την εδώ παρούσα σύζυγό του Τρυφέρα για τον θάνατο του Ευβούλου, γιού του Χρυσίππου. Εγώ δε, αφού έδωσα εντολή στον φίλο μου Γάλλο Ασίνιο (12) να ανακρίνει τους δούλους που φέρονταν ως αναμεμιγμένοι στην κατηγορία με βασανιστήρια, πληροφορήθηκα τα εξής: ο Φιλείνος, γιός του Χρυσίππου, επί τρεις συνεχείς νύχτες εμφανιζόταν με εχθρικές προθέσεις στην οικία του Ευβούλου και της Τρυφέρας και, απευδύνοντάς τους προσβολές, κατά κάποιον τρόπο τους πολιορκούσε. (16) Την τρίτη νύχτα μάλιστα έφερε μαζί του και τον αδελφό του Εύβουλο. Οι κύριοι της οικίας Εύβουλος και Τρυφέρα, επειδή δεν ήσαν σε δέση, ούτε διαπραγματευόμενοι με τον Φιλείνο, ούτε αποκρούοντας τις επιθέσεις να τύχουν ασφάλειας μέσα στο ίδιο τους το σπίτι, έδωσαν εντολή σε έναν από τους δούλους, όχι να δανιτώσει τους επιτιθέμενους, πράξη στην οποία ίσως θα είχε κάποιος οδηγηθεί από δίκαιη οργή, αλλά να τους εμποδίσει ρίχνοντας από ψηλά τις ακαταρσίες τους. (24) Ο δούλος όμως, μαζί με τις ακαταρσίες που έριξε, είτε εκούσια είτε ακούσια –ο ίδιος πάντως επέμεινε στην άρνησή του– άφησε να πέσει και το δοχείο: ο Εύβουλος, παρά το ότι θα ήταν δικαιότερο να είχε σωθεί αυτός και όχι ο αδελφός του, έπεσε μπροστά στον αδελφό του νεκρός. Σας αποστέλλω επίσης και τα πρακτικά των ανακρίσεων. Θα απορούσα για το πόσο (28) φοβήθηκαν οι κατηγορούμενοι να ανακρίνετε εσείς τους δούλους τους, εάν δεν είχα σχηματίσει τη γνώμη ότι φερθήκατε προς αυτούς με υπερβολική σκληρότητα και ότι στρέψατε το μίσος σας για το έγκλημα προς την αντίθετη κατεύθυνση, αγανακτώντας όχι κατ' αυτών που ήσαν άξιοι κάθε τιμωρίας, εφόσον επί τρεις νύχτες επιτίθεντο σε ξένη οικία με προσβολές και βία, θέτοντας επιπλέον σε κίνδυνο την κοινή ασφάλεια όλων σας, αλλά κατ' αυτών οι οποίοι ατύχησαν μεν στην άμυνά τους, δεν διέπραξαν όμως κανένα αδίκημα. (36) Τώρα πάντως μου φαίνεται ότι θα πράξετε ορδά εάν φροντίσετε ώστε και τα έγγραφα στα δημόσια αρχεία σας να βρίσκονται σε συμφωνία με την απόφασή μου γι' αυτή την υπόθεση. Να είστε καλά.

Η πρώτη σειρά: «[δαμι]οργου̃ δὲ Καιρογένευσ Λευ[κ]αδέου.» απο-

τελεί είτε χρονολόγηση της επιγραφής, βασισμένη στον επώνυμο άρχοντα (δαμιουργό) της Αστυπάλαιας⁵ κατά τον χρόνο τοποθέτησής της σε κάποιο δημόσιο χώρο είτε το τέλος άλλου κειμένου, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το πάνω μέρος της στήλης έχει καταστραφεί.⁶ Η επιστολή του αυτοκράτορα Αυγούστου αρχίζει στη σειρά 2.

Ο Αύγουστος, έχοντας αναδειχθεί ύπατος για δωδέκατη φορά και κάτοχος της δημαρχικής εξουσίας για δέκατη όγδοη φορά, απευδύνει τον συνήδη σε μία *epistula principis* τυπικό χαιρετισμό στη σειρά 5: «Κνιδίων ἄρχουσι βουλῇ δήμῳι» και τους γνωστοποιεί την απόφασή του επί μίας υποδέσεως φόνου. Τα πραγματικά περιστατικά της κριθείσας υπόθεσης εκτυλίσσονται στην πόλη της Κνίδου και περιγράφονται στις σειρές 13-27 ως εξής:

Ο Φιλείνος, γιός του Χρυσίππου, επί τρεις συνεχείς νύχτες εμφανιζόταν με εχθρικές προθέσεις στο σπίτι ενός ζευγαριού, του Ευβούλου, γιού του Αναξανδρίδα και της συζύγου του Τρυφέρας και, απευδύνοντάς τους προσβολές, κατά κάποιο τρόπο τους πολιορκούσε: «...τρεις νύκτας συνεχῶς ἐπεληλυδότα τῇ οἰκίᾳ τῇ Εὐβούλου καὶ Τρυφέρας μεθ' ὕβρεως καὶ τρόπῳ τινὶ πολιορκίας...» (σ. 13-16).⁷ Ο λόγος για την πο-

5. Λευκαδεών: κατά W. Dittenberger, *o.p.c.*, σελ. 464 σημ. I, παρόμοιο όνομα μῆνα (Λευκαδεών) απαντάται σε Λάμψακο, Χίο και Μαγνησία. Πρβλ. ωστόσο V. Wankel, *o.p.c.*, σελ. 35-36, σημ. II και 12, κατά την οποία είναι πιθανότερο να πρόκειται για το πατρώνυμο του τεχνίτη που λάξευσε την επιγραφή, καθώς απηχίζει στη λέξη δαμιουργός την ερμηνεία τεχνίτης και όχι άρχων, ερμηνεία με την οποία, εν προκειμένω, διαφωνούμε.

6. W. Blümel, *o.p.c.*, σελ. 37. Ομοίως F. Hiller von Gärtringen, *IG XII 3 Nr. 174*, σελ. 3. Κατά J. H. Oliver, *o.p.c.*, σελ. 38, το επάνω κατεστραμμένο μέρος της στήλης περιελάμβανε κάποιου είδους επεξήγηση σχετική με την τοποθέτησή της σε δημόσιο χώρο, η οποία κατέληγε στην χρονολόγηση της σωζόμενης σειράς 1. Η υπόθεση αυτή συνάδει με την ερμηνεία του J. H. Oliver σχετικά με το ποιός έδωσε εντολή για τη χάραξη της επιγραφής, για την οποία βλ. κατωτέρω σημ. 38.

7. Για την έννοια της ὕβρεως βλ. H. G. Liddell, R. Scott, *Μέγα Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Αθήνα 1977 (επανέκδοση της ελληνικής μετάφρασης), υπό λήμμα ὕβρις: αυθάδης βία που πηγάζει από υπερβολική συναίσθηση δύναμης, αυθάδεια, αλαζονεία αυθάδης, προπέτεια (συχν. στην Οδύσσεια). Στη Σούδα: «ἡ μετὰ προπηλακισμοῦ καὶ ἐπηρείας βία, αἰκεία δὲ πληγαὶ μόνον». Για τις έννοιες ὕβρις και βία στους παπύρους της ρωμαϊκής Αιγύπτου βλ. V. Anagnostou – Canas, *Juge et sentence dans l'Égypte romaine*, Paris 1991, σελ. 126-135, ιδιαίτερα σελ. 126 σημ. II, όπου και παραπομπή σε περαιτέρω βιβλιογραφία. Κατά την συγγραφέα οι έννοιες ὕβρις και βία καλύπτουν ένα εξαιρετικά ευρύ φάσμα εγκλημάτων κατά του προσώπου και της ιδιοκτησίας, χωρίς ωστόσο να συνιστούν μία ενιαία παραβατική συμπεριφορά. Η ὕβρις εν στενή έννοια συνίσταται σε προσβολές κατά της σωματικής ακεραιότητας (πληγαί), ενώ εν ευρεία έννοια συνίσταται σε οποιαδήποτε προσβολή της τιμής ή της προσωπικότητας του ατόμου. Η βία περιλαμβάνει οποιαδήποτε επίθεση κατά προσώπου με κοινό παρονομαστή τη χρήση βίας. Για την Αίγυπτο των πτολεμαϊ-

λιορκία αυτή δεν αναφέρεται στο κείμενο. Ίσως ο επιτιθέμενος Φιλείνως, εκφράζοντας την κοινή γνώμη των συμπολιτών του, να καταλόγιζε στο ζεύγος κάποια προσβολή των χρηστών ηθών, όπως, για παράδειγμα, ότι ο Εύβουλος είχε νυμφευθεί την Τρυφέρα, μία γυναίκα κατά πολύ νεώτερή του, γεγονός που δεν ερχόταν αυτό καθεαυτό σε αντίθεση με το νόμο, πιθανόν όμως να ενοχλούσε την τοπική κοινωνία.⁸ Την τρίτη νύχτα αυτής της ιδιόμορφης πολιορκίας ο Φιλείνως έφερε μαζί του τον αδελφό του Εύβουλο, ο οποίος, συμπτωματικά, είχε το ίδιο όνομα με τον πολιορκούμενο. Οι κύριοι της οικίας, Εύβουλος και Τρυφέρα –στο σημείο αυτό θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι η Τρυφέρα αναφέρεται στις σειρές 17-18 ισότιμα με τον σύζυγό της μεταξύ των δεσποτών της οικίας– δεν ήσαν σε δέση ούτε διαπραγματευόμενοι με τον Φιλείνο (σ. 17-18: «*χρηματίζοντες πρὸς τὸν Φιλεῖνον*»), ούτε αποκρούοντας τις επιθέσεις (σ. 19-20: «*ἀντιφραπτόμενοι ταῖς προσβολαῖς*»), να τύχουν ασφάλειας μέσα στο ίδιο τους το σπίτι. Για τον λόγο αυτό δίνουν εντολή σε κάποιον από τους δούλους (σ. 21: «*προσπεραχότας ἐνὶ τῶν οἰκετῶν*») να εμποδίσει τους επιτιθέμενους ρίχνοντας από ψηλά τις ακαθαρσίες τους.⁹ Η εντολή που έδωσαν οι οικοδεσπότες στον δούλο ήταν να εμποδίσει (σ. 23: «*ἀνεῖρξαι*») τους εν δυνάμει εισβολείς, όχι όμως και να τους θανατώσει, σημείο στο οποίο θα είχε ίσως οδηγηθεί κανείς «ὡς ἀρχὴς οὐκ

κὼν χρόνων βλ. I. Βελισσαροπούλου, *Αλέξανδρινοί νόμοι*, Αθήνα 1986, σελ. 128: «ο συνδυασμός ὕβρις - πληγαί των παπύρων της ελληνιστικής περιόδου καθιστά πιθανότερη την εκδοχή η μεν πρώτη να ισοδυναμεί με τη σημερινή εξύβριση και μόνο οι δεύτερες να ανήκουν στα εἰς τὸ σῶμα ἀδικήματα. Με άλλα λόγια η ὕβρις και η πράξη καθυβρίζειν του ελληνιστικού δικαίου περιλαμβάνουν κάθε είδους προσβλητική της προσωπικότητας συμπεριφορά, με λόγια ή με έργα, η οποία όμως δεν έχει σαν στόχο τη σωματική ακεραιότητα του δύματος». Θα προσθέσουμε ότι στους παπύρους της πτολεμαϊκής Αιγύπτου οι όροι ὕβρις, πληγαί και βία εναλλάσσονται. Στις ανωτέρω ερμηνείες συνηγορεί το ίδιο το κείμενο, όπου θεωρούμε πιθανόν η ὕβρις των σειρών 15 και 33 να αντιστοιχεί στην προσβλητική (με λόγια ή με έργα) συμπεριφορά των ἐπεληλυθότων Φιλείνου και Ευβούλου, η δε τρόπον τινί πολιορκία της σειράς 15 στην βίαν της σειράς 33.

8. W. Blümel, *ό.α.*, σελ. 37, κατόπιν προφορικής επικοινωνίας με H. Engelmann.

9. Πρβλ. P. Ent. 79 (221 π.Χ.), σ. 4: «...ἐπιπαρακύψασα Αἰγύπτιά τις ἦι εἶναι ὄνομα Ψενοβάστις κατέχεεν οὖρον κατὰ τῶν ἱματίων μου...», όπου όμως η συγκεκριμένη ενέργεια αποτελεί μέσον επίδεσης και όχι άμυνας. Για παρόμοια επίδεση σε οικία που καταλήγει σε εισβολή εκ μέρους των επιτιθεμένων και ενδεχομένως μοιραίο τραυματισμό της οικοδέσποινας πρβλ. P. Ent. 81 (= "ENTEYΞEΙΣ": *Requêtes et plaintes adressées au roi d'Égypte au III siècle avant J.C.*, O. Guéraud, Le Caire, 1931 (Publications de la Société Fouad de papyrologie, I), (221 π.Χ.). Εδώ η εγκαλούσα απευθύνει ἔντευξιν προς τον βασιλέα, την οποία με δική της εντολή παραδίδει ο σύζυγός της στον στρατηγό, επιφυλασσόμενη του δικαιώματός της να παρασταθεί στο δικαστήριο, αν αποκατασταθεί η υγεία της (σ. 22-23: «...ἐὰν δὲ διαναστῶ, λάβω παρ' αὐτοῦ τὸ δίκαιον διὰ τοῦ δικ[αστηρίου]...»).

ἀδίκου», όπως αναφέρει ο Αύγουστος στη σειρά 22. Ο δούλος ωστόσο, μαζί με τις ακαθαρσίες, είτε εκούσια είτε ακούσια –ο ίδιος πάντως κατά την ανάκριση επέμεινε στην άρνησή του– άφησε να πέσει και το δοχείο, με αποτέλεσμα ο αδελφός του επιτιθέμενου Φιλείνου Εύβουλος να σωριαστεί μπροστά του νεκρός. Κατά δε την κρίση του Αυγούστου, θα ήταν δικαιότερο να είχε σωθεί αυτός (Εύβουλος) και όχι ο αδελφός του: «...δικαιότερον ἂν σωθέντα τὰιδελφού...» (σ. 26-27).

Οι κύριοι της οικίας, Εύβουλος και Τρυφέρα, βρέθηκαν έτσι κατηγορούμενοι για το φόνο, «φεύγοντες τὴν δίκην» (σ. 29-30). Φοβούνταν να υποβληθούν στην κρίση του τοπικού δικαστηρίου, ίσως γιατί η κοινή γνώμη ήταν εναντίον τους, ίσως και γιατί ο νεκρός και ο αδελφός του ανήκαν σε ισχυρή οικογένεια της Κνίδου και ήσαν βέβαιοι ότι το δικαστήριο θα μεροληπούσε υπέρ του τελευταίου. Φοβούμενοι ειδικότερα την ανάκριση των δούλων τους (σ. 29: «ἔδεισαν τὴν παρ' ὑμῖν ἐξετασίαν τῶν δούλων»), εγκαταλείπουν την Κνίδα με τελικό προορισμό τη Ρώμη και με σκοπό να ζητήσουν από τον Αύγουστο, όπως είχαν δικαίωμα ως κάτοικοι ελεύθερης πόλης της αυτοκρατορίας¹⁰, να κρίνει ο ίδιος την υπόθεση. Οι ίδιοι οι Κνίδιοι δεν έμειναν άπραγοι (σ. 5-13). Απέστειλαν δύο πρέσβεις στη Ρώμη, τον Διονυσίο, γιό του Διονυσίου και τον Διονύσιο, εγγονό του Διονυσίου, που έτρεχαν ακρόασης από τον αυτοκράτορα και του επέδωσαν ψήφισμα της εκκλησίας του δήμου, με το οποίο κατηγορούσαν τον Εύβουλο και την Τρυφέρα για τον θάνατο του Ευβούλου, γιού του Χρυσίππου. Δεν γνωρίζουμε αν ο κατηγορούμενος Εύβουλος πρόλαβε να φθάσει στη Ρώμη. Το κείμενό μας αναφέρει μόνον ότι κατά την επίδοση του ψηφίσματος των συμπολιτών του είχε ήδη αποβιώσει (σ. 8-9: «τεθνεῶτος ἤδη»), πιθανώς καταπονημένος από τις κακουχίες του ταξιδιού, αλλά και την δημόσια ταπείνωση.¹² Το βέβαιο είναι ότι η συγκατηγορουμένη σύζυγός του Τρυφέρα βρισκόταν στη Ρώμη κατά την επίδοση του ψηφίσματος και κατά την διάρκεια της δίκης (σ. 9: «...Τρυ-

10. J. Colin, Les villes libres de l' Orient gréco-romain et l' envoi au supplice par acclamations populaires, *Latomus, revue d' études latines*, Bruxelles 1965, σελ. 48 επ., ιδιαίτερα δε σελ. 49, σημ. 5, με παραπομπή σε D. 49, 15, 7, 2: *At fiunt apud nos rei ex civitatibus foederatis et in eos damnatos animadvertimus*. Ομοίως V. Wankel, ό.α., σελ. 12, σημ. 63.

11. Πρόκειται πάλι για μία αξιοσημείωτη περίπτωση συνωνυμίας, πρβλ. J. Triantafyllopoulos, Über Homonymie, *Mélanges Helléniques offerts à G. Daux*, Paris 1974, σελ. 331-338, σελ. 333.

12. P. Viereck, *Sermo Graecus quo senatus populusque Romanus magistratusque populi Romani usque ad Tiberii Caesaris aetatem in scriptis publicis usi sunt examinatur*, Göttingen 1888, Nr IX, σελ. 10.

φέρας δὲ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ παρούσης...»¹³). Στη συνέχεια ο Αύγουστος δίνει εντολή στον φίλο του Γάλλο Ασίνιο¹⁴ –ανθύπατο στην Ασία κατά τα ἔτη 6/5 π.Χ.– να ανακρίνει τους δούλους που φέρονταν ως αναμειγμένοι στην υπόδεση με βασανιστήρια.¹⁵ Από την ανάκριση αυτή ο Αύγουστος πληροφορεῖται τα πραγματικά περιστατικά που εκδέσαμε μόλις πριν (σ. 10-13: «...νας ἐγὼι δὲ ἐξετάσαι προστάξας Γάλλωι Ασινίωι τῶι ἐμῶι φίλῳι τῶν οἰκετῶν τοὺς ἐνφερομένους τῇ αἰτία διὰ βασάνων ἔγνω...»). Η αναφορά στον Γάλλο Ασίνιο εκ μέρους του Αυγούστου ως «τῶι ἐμῶι φίλῳι» γίνεται, κατά πάσα πιθανότητα, διότι ως ανθύπατος δεν ασκούσε ἐπίσημα εξουσία σε μία *civitas libera*, όπως η Κνίδος.¹⁶

Τα πρακτικά των ανακρίσεων αὐτῶν γνωστοποιεῖ στους Κνιδίους: «...πέπονφα δὲ ὑμεῖν καὶ α[ὐ]τὰς τὰς ἀνακρίσεις» (σ. 27-28). Τέλος, ο Αύγουστος εκφέρει την κρίση του για την αθωότητα των κατηγορουμένων επιπλήττοντας παράλληλα με σφοδρότητα τους Κνιδίους για την υπερβολική σκληρότητα και την μεροληψία τους ἀπέναντι στον Εύβουλο και την Τρυφέρα (σ. 28-36). Θα απορούσα, λέει, για το πόσο φοβήθηκαν οι κατηγορούμενοι να ανακρίνετε εσείς τους δούλους τους: «ἐθαύμαζον δ' ἄν, πῶς εἰς τόσον ἔδεισαν τὴν παρ' ὑμῖν ἐξετασίαν τῶν δούλων οἱ

13. Η μετοχή παρούσης στη σειρά 9 οὐσιαστικά δηλώνει την παρουσία της Τρυφέρας στη Ρώμη κατά τον χρόνο της δίκης, κατά τη γνώμη μας δε, την παρουσία της στην ίδια τη δίκη. Το ρήμα πάρειμι ἔχει επίσης την έννοια παρίσταμαι ενώπιον αρχῆς ἢ δικαστηρίου. Βλ. F. Preisigke, *Wörterbuch der griechischen Papyrusrkunden I*, Berlin 1925, υπό λήμμα πάρειμι για πολυάριθμα παραδείγματα στους παπύρους. Βλ. επίσης Ε. Καραμπάτσου, Η απονομή της δικαιοσύνης στην πτολεμαϊκή Αίγυπτο: η θέση της γυναίκας ως διαδίκου, *Επετηρίς του Κέντρου Ερεῦνης της ιστορίας του ελληνικού δικαίου*, 39, 2006, σελ. 77-99, Αθήνα 2005. Η ικανότητα της γυναίκας να είναι διάδικος εξακολούθησε να υφίσταται και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση της Αιγύπτου. Πρβλ. *P. Oxy. II, 237, col. VII, σ. 39-44 (87 μ.Χ.)*, *P. Cattaoui recto, col. I, σ. 5-13 = M. Chrest. 372, P. Oxy. 261 (55 μ.Χ.)*, *P. Oxy. III 486 (131 μ.Χ.)*, *P. Oxy. I, 37 = M. Chrest. 79, B.G.U. I 136 (135 μ.Χ.)*.

14. Πρόκειται για τον *Caius Asinius Gallus*, γιό του γνωστού ρήτορα και ιστορικού *Caius Asinius Pollio*. W. Blümel, *ό.α.*, σελ. 37, σημ. II, με περαιτέρω παραπομπές. Η εντολή αυτή του δίνεται ώστε να εξετάσει τους δούλους στην Κνίδο προτού αποπλεύσει για την Έφεσο, όπου θα αναλάμβανε τα καθήκοντά του ως ανθύπατος, όπως εύλογα υποδέτει ο J. H. Oliver, *ό.α.* σελ. 38. Πρβλ. ωστόσο R. K. Sherk, *Roman Documents from the Greek East: senatus consulta and epistulae to the age of Augustus*, Baltimore 1969, σελ. 344-345, για μία διαφορετική χρονολόγηση της θητείας του ως *proconsul Asiae*. Ο τελευταίος υποστηρίζει –αβάσιμα κατά τη γνώμη μας– ότι η ανάκριση των δούλων έλαβε χώρα στη Ρώμη.

15. Μόνο τότε είχε αποδεικτική αξία η μαρτυρία των δούλων. Th. Mommsen, *Strafrecht*, σελ. 412 επ., ιδιαίτερα σελ. 432.

16. W. Dittenberger, *ό.α.*, σελ. 465 σημ. 5, M. Dubois, *ό.α.*, σελ. 66, P. Viereck, *ό.α.*, σελ. 10, J. Colin, *ό.α.*, σελ. 87, σημ. 6.

φ[εύ]γοντες τὴν δίκην» (σ. 28-30), αν δεν εἶχα σχηματίσει τὴ γνώμη ὅτι φερδῆκατε πρὸς αὐτοὺς με υπερβολικὴ σκληρότητα: «εἰ μὴ μοι σφόδρα αὐτοῖς ἐδόξ[ατε] χαλεποὶ γεγονέναι» (σ. 30-31) καὶ ὅτι στρέψατε τὸ μῖσος σας γιὰ τὸ ἐγκλημα πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση: «...καὶ πρὸς τὰ ἐναντία μισοπότη[ροι].» (σ. 31), ἀγανακτώντας ὄχι κατ' αὐτῶν ποὺ ἦσαν ἀξιοὶ κάθε τιμωρίας: «μὴ κατὰ τῶν ἀξίων πᾶν ὁτιοῦν παθεῖν, ...» , εφόσον ἐπὶ τρεῖς νύχτες ἐπιτίθεντο σὲ ξένη οἰκία με προσβολές καὶ βία: «...ἐπ' ἄλλο[τρίαν] οἰκίαν νύκτωρ μεθ' ὕβρεως καὶ βίας τρεῖς ἐπεληλυ[θό]των...» (σ. 32-33)¹⁷ θέτοντας ἐπιπλέον σὲ κίνδυνο τὴν κοινὴ ἀσφάλεια ὅλων σας «...καὶ τὴν κοινὴν ἀπάντων ὑμῶν ἀσφάλειαν [ἀναι]ρούντων...» (σ. 34-35), ἀλλὰ (στρέψατε τὸ μῖσος σας γιὰ τὸ ἐγκλημα) κατ' αὐτῶν οἱ ὁποῖοι ἀτύχησαν μεν στὴν ἀμυνά τους, δὲν διέπραξαν ὅμως κανένα ἀδίκημα: «...ἀλλὰ κατὰ τῶν καὶ ἦν[ικ' ἡ]μύνοντο ἡτυχηκότων, ἡδίκηκότων δὲ οὐδ' ἔστ[ιν ὅ τι].» (σ. 35-36). Ἡ ἀναφορὰ, στὸ σημεῖο αὐτό, τοῦ Αὐγούστου σὲ ἀμφοτέρους τοὺς κατηγορουμένους, παρὰ τὸν διαμεσολαβήσαντα θάνατο τοῦ Εὐβούλου, δικαιολογεῖται λόγω τοῦ ὅτι τὸ ψήφισμα τῶν Κνιδίων ἀπηύθυνε κατηγορία κατὰ ἀμφοτέρων. Καὶ ἡ ἐπιστολὴ καταλήγει με τὴν παραίνεση πρὸς τοὺς Κνιδίους νὰ φροντίσουν ὥστε τὰ ἐγγράφα στα δημόσια ἀρχεῖα τοὺς νὰ βρίσκονται σὲ συμφωνία με τὴν ἀπόφασή τοῦ Αὐγούστου γι' αὐτὴ τὴν υπόθεση: «εἰ μὴ νῦν ὁρθῶς ἂν μοι δοκεῖτε ποιῆσαι τῇ ἐμῇ περὶ τούτων γνώμῃ προνοήσαντες καὶ τὰ ἐν τοῖς δημ[οσίοις] ὑμῶν ὁμολογεῖν γράμματα, ἐρωσθε» (σ. 37-39).¹⁸

Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ γίνεται ἀναφορὰ στὰ πραγματικὰ περιστατικά τῆς κριδείσας υπόθεσης καὶ στὶς ἀποδείξεις. Ἡ ἐλλείψη ὥστόσο περαιτέρω λεπτομερειῶν δημιουργεῖ μία σειρά ἀπὸ νομικὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τοὺς ἐρευνητές. Θα ἀρκεσθούμε ἐδῶ σὲ μία ἀπολύτως συνοπτικὴ ἀναφορὰ τόσο στα ἐρωτήματα ὅσο καὶ στὶς ἀπόψεις ποὺ κατὰ καιροὺς διατυπώθηκαν.

Τὸ πρῶτο ἐρώτημα ποὺ ἔδεσαν οἱ ἐρευνητές εἶναι ἀν ὁ Αὐγούστος ἔκρινε σὲ πρῶτο βαθμὸ ἢ κατ' ἐφεση, ἀν δηλαδὴ υπῆρξε ἀπόφασή τοῦ δικαστηρίου τῆς Κνίδου.¹⁹ Ἡ πλειοψηφία τῶν ἐρευνητῶν –με ἐπικεφαλῆς

17. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 7.

18. Εἶναι πιθανόν τὸ ψήφισμα ποὺ περιεῖχε τὴν κατηγορία τῶν Κνιδίων νὰ εἶχε καταχωρισθεῖ στα δημόσια ἀρχεῖα τῆς πόλης, ὅπως βάσιμα υποδέτουν οἱ M. Dubois, ὁ.α., σελ. 66, W. Dittenberger, ὁ.α., σελ. 466, σημ. 10), λόγω τῆς ἀναφορᾶς τῶν σειρῶν 38-39 στα «ἐν τοῖς δημ[οσίοις] ὑμῶν... γράμματα».

19. Ὅτι πρόκειται γιὰ κρίση στὸ δεύτερο βαθμὸ ἰσχυρίσθηκε ὁ P. Viereck, ὁ.α., σελ. 10, ποὺ υποστηρίζει τὴν ἐκδοχὴ τῆς ἐρήμην καταδίκης λόγω τῆς ἰδίας ἀκριβῶς ἀναφορᾶς στα «ἐν τοῖς δημ[οσίοις] ὑμῶν... γράμματα» (σ. 38-39). Ομοίως οἱ V. Chapot, *La province romaine proconsulaire d'Asie*, Paris 1904, σελ. 127 καὶ C. Brélaz, *La securité publique en Asie Mineure sous le Principat (I er-IIIème s. ap. J.C.)*, Basel

τον Th. Mommsen— υποστήριξαν —πιστεύω ορθά— ότι δεν πρόκειται για *appellatio*.²⁰ Πουθενά στο κείμενο δεν γίνεται αναφορά σε απόφαση του τοπικού δικαστηρίου, πρόκριμα της οποίας φαίνεται πως αποτελούσε η ανάκριση των δούλων. Ούτε γίνεται αναφορά σε έφεση, η οποία —προφανώς— θα είχε ασκηθεί από τους κατηγορουμένους. Αντίθετα είναι οι αρχές της Κνίδου που απευδύνονται στον αυτοκράτορα επιδίδοντάς του το ψήφισμα της εκκλησίας του δήμου, με το οποίο απευδύνουν την κατηγορία κατά των Ευβούλου και Τρυφέρας.²¹ Επιπλέον εύλογα εικάζουμε ότι οι κατηγορούμενοι δεν κατέφυγαν απλά στη Ρώμη —όπως υποστηρίζουν οι H. Dessau²² και P. Viereck²³— αλλά αναζήτησαν τη σωτηρία τους μέσω μίας δίκαιης κρίσης εκ μέρους του Αυγούστου, στον οποίο είχαν δικαίωμα να απευθυνθούν, ως κάτοικοι μίας ελεύθερης πόλης της αυτοκρατορίας²⁴. Με την απόφαση αυτή ο Αύγουστος εμφανίζεται ως εγγυητής της ορθής απονομής της δικαιοσύνης προς όλους τους κατοίκους της αυτοκρατορίας, αλλά και ως προστάτης των αδυνάτων δυνάμει της δημαρχικής του εξουσίας.²⁵ Ο P. Garnsey υποστήριξε ότι ήδη κατά την περίοδο της Δημοκρατίας οι κάτοικοι των επαρχιών

2005, σελ. 45). Προς την άποψη αυτή φαίνεται να κλίνει και η V. Wankel, ο.α., σελ. 9-10 και 16, όπου καταλήγει ότι πρόκειται για "Berufungsentscheidung".

20. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, II, 2³, Leipzig 1887, σελ. 95, σημ. 1, L. Mitteis, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891, σελ. 88, σημ. 3, R. K. Sherk, ο.α., σελ. 344, σημ. 7, H. J. Oliver, ο.α., σελ. 38. Βλ. και κατωτέρω σημ. 24.

21. M. Dubois, ο.α., σελ. 67.

22. H. Dessau, *Geschichte der Römischen Kaiserzeit*, II 2, Berlin 1924-1930, σελ. 596, σημ. 2.

23. P. Viereck, ο.α., σελ. 10.

24. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, V⁵, Berlin 1904, σελ. 325, σημ. 1, του ιδίου, *Römisches Strafrecht*, Graz 1965 (επανεκδόση), σελ. 260-261, σημ. 2 και σελ. 262 σημ. 2, W. Dittenberger, ο.α., σελ. 465, σημ. 3, P. Garnsey, *The Lex Julia and appeal under the empire*, *Journal of Roman studies*, LVI, σελ. 167-189, London 1966.

25. P. Garnsey, ο.α., σελ. 183, σημ. 159, 160, 161 και σελ. 185-187. Πρβλ. J. H. Oliver, ο.α., σελ. 38 και σελ. 34, σχετικά με τον τρόπο που ο Αύγουστος αντιλαμβάνεται την Ηγεμονία, όπως προκύπτει από τις εισαγωγικές σειρές των επιστολών του, ήδη από το 12 π.Χ. Κατ' αρχήν είναι ο αυτοκράτωρ, ως κάτοχος του *imperium* και διαδέτει *auctoritas* (Σεβαστός), δεύτερον είναι ο αρχιευρέας (*pontifex maximus*), κατά πολύ ανώτερος ωστόσο από έναν απλό ιερέα της πόλης — κράτους Ρώμης, τρίτον είναι ισόβιος κάτοχος της δημαρχικής εξουσίας (*tribunicia potestas*) και, συνακόλουθα, του *auxilium*, δυνάμει του οποίου βοηθά και προστατεύει τους κατοίκους των επαρχιών όπως και τους Ρωμαίους. Ο Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, σελ. 959 επ., ήταν ο πρώτος που υποστήριξε την εκτεταμένη ποινική δικαιοδοσία του αυτοκράτορα.

που διέδetaan δικαιώματα, ιδιαίτερα την ρωμαϊκή υπηκοότητα ή ειδικά προνόμια (κάτοικοι ελευθέρων πόλεων, άτομα τιμώμενα για παρασχεθείσες υπηρεσίες) είχαν το δικαίωμα επιλογής δικαστηρίου, μπορούσαν δηλαδή να επιλέξουν μεταξύ των τοπικών δικαστηρίων και αυτών στα οποία προήδρευαν Ρωμαίοι αξιωματούχοι, καθώς και ότι η εγκαθίδρυση της Ηγεμονίας προσέφερε στις προνομιακές αυτές κατηγορίες μία περαιτέρω εναλλακτική επιλογή, το δικαστήριο του αυτοκράτορα. Δημιουργήθηκε συνεπώς πρόσβαση στο *auxilium*, όχι με την στενή έννοια της *intercessio* του δημάρχου, αλλά με μία ευρύτερη έννοια, η οποία περιλαμβάνει –εν προκειμένω– την υπεράσπιση της Τρυφέρας και την ενδεχόμενη εμπλοκή του αυτοκράτορα στον πρώτο βαθμό δικαιοδοσίας. Φαίνεται λοιπόν πιθανότερο η περίπτωση της Τρυφέρας, για την οποία θα πρέπει να αναφερθεί ότι δεν υπάρχουν σύγχρονα επιγραφικά παράλληλα, να ανήκει στα *ἀναπόμπιμα* μάλλον και όχι στα *ἐφέσιμα*²⁶. Περαιτέρω ο Αύγουστος –στις σειρές 32-35– επιπλήττει τους Κνιδίους όχι μόνο για την μεροληψία τους έναντι των κατηγορουμένων στη συγκεκριμένη υπόθεση, αλλά και για την περιφρόνησή τους σε μία από τις θεμελιακές αξίες της περιόδου της Ηγεμονίας και βασικό άξονα της ιδεολογίας της εποχής, την δημόσια ασφάλεια, *securitas publica*, αποτέλεσμα της ειρήνης και της εσωτερικής τάξης που απολαμβάνουν όλοι οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας.²⁷ Αν πιστεύουμε τον Πλουτάρχο, οι διαφορές μεταξύ ιδιωτών αποτελούν συχνά την πηγή ταραχών, στις οποίες όλη η πόλη βρίσκεται αναμεμειγμένη (*στάσις πόλεως*)²⁸. Ο Δίων Χρυσόστομος αναφέρει επίσης: «...τὸ μὲν διενεχθῆναι καὶ στασιάσαι πρόχειρον καὶ διὰ μικρὰ συμβαίνει πολλάκις, ...».²⁹ Ως εκφραστής της κυρίαρχης αυτής ιδεολογίας ο Αύγουστος είναι πιθανόν να θεωρεί την υπόθεση αυτή ως μία τυπική περίπτωση διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, η οποία καταλήγει σε βίαιη συμπεριφορά («μεθ' ὕβρεως καὶ βίας»), βλαπτική για την δημόσια ασφάλεια («τὴν κοινὴν ἀπάντων ὑμῶν ἀσφάλειαν vac

26. P. Garnsey, *ό.α.*, σελ. 181. Πρβλ. επίσης του ιδίου, *ό.α.*, σελ. 185, σημ. 181, για τον παραλληλισμό της περίπτωσης που εξετάζουμε με το *rescriptum* του Αυγούστου προς τον *Statilius Taurus* προς όφελος των γεωργών του *Sutrium*: *Dig.* 8. 3. 35.

27. Κατά την περίοδο της Ηγεμονίας η ειρήνη, η εσωτερική τάξη και η ασφάλεια ανυψώνονται σε αυτοκρατορικές αξίες και τιμώνται ως αλληγορίες (*Pax / Ειρήνη, Disciplina, Securitas, Tranquillitas, Concordia / Όμονοία*) ενώ οι προσωποποιήσεις τους αναπαριστώνται συχνά στην επίσημη τέχνη και η λατρεία τους διαχέεται στην αυτοκρατορία. C. Brélaz, *ό.α.*, σελ. 30-31, 46-47, με περαιτέρω παραπομπές, ιδιαίτερα σελ. 30 σημ. 44 για την λατρεία της *Pax Augusta* (Ειρήνης Σεβαστῆς) στη Μ. Ασία.

28. Πλουτάρχου, *Ἠθικά*, 825 (A) 32.

29. Δίων Χρυσόστομος, 34 (B' Πρὸς Ταρσεῖς), 18.

[ἀναι]ρούντων»), οι δράστες της οποίας αξίζουν κάθε τιμωρία («ἀξίων πᾶν ὅτιοῦν παθεῖν»).

Το δεύτερο ερώτημα συνίσταται στο αν η απόφαση του Αυγούστου αποτελούσε παρέμβαση στη δικαιοδοτική λειτουργία μίας ελεύθερης πόλης, όπως η Κνίδος, *civitas libera* από το 45 π.Χ.³⁰ Αυτό υποστήριξε ο Th. Mommsen, παρά το ότι δέχεται ότι οι κατηγορούμενοι ζήτησαν οι ίδιοι να κριθούν από τον αυτοκράτορα³¹. Αντίθετη ήταν η πλειοψηφία των ερευνητών, μεταξύ των οποίων οι P. Viereck, H. Dessau, M. Dubois.³² Γνωρίζουμε ότι οι ελεύθερες πόλεις είχαν τυπικά δικαιοδοτική αρμοδιότητα σε αστικές και ποινικές υποθέσεις.³³ Ωστόσο η απονομή δικαιοσύνης στις ποινικές υποθέσεις από τα δικαστήρια των ελευθέρων πόλεων πιθανόν να μην ήταν αρεστή στους Ρωμαίους. Ίσως οι μικρότερες από τις πόλεις αυτές να βρίσκονταν πραγματικά σε δύσκολη θέση, όταν τα δικαστήριά τους έπρεπε να εκδώσουν καταδικαστική απόφαση σε μία υπόθεση φόνου, όπως αυτή που εξετάζουμε. Οι L. Mitteis και Th. Mommsen υποστήριξαν ότι η απονομή δικαιοσύνης από τον Αύγουστο στη συγκεκριμένη υπόθεση αποτελεί ένα πρώιμο παράδειγμα έναρξης της συρρίκνωσης της απονομής ποινικής δικαιοσύνης από τα δικαστήρια των *civitates liberae*. Το φαινόμενο αυτό είχε πλέον γενικευθεί κατά τον 2^ο αιώνα. μ.Χ., οπότε ο ανθύπατος συχνά ασκούσε τη δικαιοδοτική του αρμοδιότητα, ακόμη και στις ελεύθερες πόλεις, δυνάμει της *potestas ius gladii*. Η εξέλιξη αυτή επιταχύνθηκε λόγω της συχνής προκατάληψης των τοπικών δικαστηρίων έναντι των κατηγορουμένων, όπως στην περίπτωση των Ευδούλου και Τρυφέρας.³⁴ Ο V. Arangio – Ruiz υποστήριξε ότι οι ελεύθερες πόλεις μπορούσαν να ζητήσουν την *cognitio* του ηγεμόνα σε κάποιες αμφίβολες περιπτώσεις, όπως όταν οι ίδιοι οι κατηγορούμενοι δεν δέχονταν να δικαστούν από το δικαστήριο

30. Πλίνιος, *H. N.* V 104.

31. Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Graz 1955 (επανεκδοση), σελ. 267

32. P. Viereck, ό.α., σελ. 10, H. Dessau, ό.α., σελ. 595, M. Dubois, ό.α., σελ. 66. Ο τελευταίος διατύπωσε τη βάσιμη υπόθεση ότι, λόγω της άρνησης των κατηγορουμένων να παραδώσουν τους δούλους τους για ανάκριση, οι Κνίδιοι φοβήθηκαν να προχωρήσουν στην έκδοση μίας καταδικαστικής απόφασης. Ομοίως H. J. Oliver, ό.α., σελ. 38.

33. L. Mitteis, ό.α., σελ. 86, F. F. Abbott – A. C. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926, σελ. 42-43 & 53-54, J. Colin, ό.α., σελ. 49. Πρβλ. ωστόσο Cicero, *Ad Atticum*, σ. 1-15. Είναι χαρακτηριστική η ειρωνεία του Κικέρωνα όσον αφορά την αυτονομία, για την οποία χαιρόνταν οι Έλληνες.

34. L. Mitteis, ό.α., σελ. 87-88, Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Graz 1955 (επανεκδοση), σελ. 267, H. Dessau, ό.α., σελ. 595-597, V. Chapot, ό.α., σελ. 126. Αντίθετος ο J. Colin, ό.α., σελ. 89, σημ. 4, που υποστηρίζει ότι η δικαιοδοτική αρμοδιότητα των ελευθέρων πόλεων διατηρήθηκε μέχρι το Ήδικτο του Καρακάλλα.

της πόλης τους.³⁵ Σε κάθε περίπτωση, ο πολίτης μιάς ελεύθερης πόλης, όπως η Κνίδος, φαίνεται πως είχε τη δυνατότητα να προσφύγει απευθείας στον αυτοκράτορα με αίτημα την απονομή δικαιοσύνης και αυτό πιστεύουμε ότι έπραξαν οι κατηγορούμενοι της επιγραφής μας.³⁶

Ας έλθουμε όμως στο τί απέγινε η Τρυφέρα. Μετά το πέρας της δίκης, φοβούμενη λόγω της εχθρότητας των συμπολιτών της να επιστρέψει στην Κνίδα, εγκαταστάθηκε στην Αστυπάλεια, ένα μικρό νησί ακριβώς απέναντι από την ακτή της Καρίας, όπου βρίσκεται η Κνίδος. Μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι ήταν ο τόπος καταγωγής της. Η Αστυπάλεια, δωρική αποικία, ανήκε, όπως και η Κνίδος, στην επαρχία της Ασίας, στην οποία ο Γάλλος Ασίνιος είχε μόλις διορισθεί ως ανθύπατος και, όπως και η Κνίδος, είχε συνάψει *foedus aequum* με τη Ρώμη, ήδη από το 105 π.Χ.³⁷ Εκεί η Τρυφέρα έδωσε εντολή για τη χάραξη της επιγραφής με σκοπό να πείσει για την αθωότητά της τουλάχιστον τους κατοίκους του νησιού.³⁸ Την αθωότητα αυτή το κείμενο που μόλις εξετάσαμε εξακολουθεί να διακηρύσσει μέχρι σήμερα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

35. V. Arangio – Ruiz, *Fontes Juris Romani anteiustiniani*, Firenze 1943, σελ. 583.

36. L. Mitteis, ό.α., σελ. 87-89, ιδιαίτερα σημ. 3 και 13^a. Πρβλ. Dig. 49, 15, 17, 2 (s.c. de captivibus: *at fiunt apud nos rei ex civitatibus foederatis et in eos damnatos animadvertimus*), Dig. 1, 18, 13 από όπου προκύπτει ότι οι κάτοικοι των ελευθέρων πόλεων, έχοντας οδηγηθεί ή καταφύγει στη Ρώμη, είχαν δικαίωμα προσφυγής στα εκεί δικαστήρια. Βλ. και ανωτέρω σημ. 26.

37. IG XII, 3, 175, σειρές 9-10: «... ἐπαινέσας δὲ ὑμᾶς καὶ πεποιθὼς τὴν ἐλευθερίαν ὑμῶν». Την ιδιότητα της *civitas libera* διατήρησε, κατά πάσα πιθανότητα, μέχρι και τον 2^ο αι. μ.Χ., όπως συμπεραίνει η ιστορική έρευνα από την σχετική αναφορά στον Πλίνιο (*H. N. IV, 23*).

38. U. von Wilamovitz – Moellendorf, ό.α., σελ. 395, με σύμφωνους τους περισσότερους ερευνητές. Αντίθετος ο H. J. Oliver, ό.α., σελ. 38, κατά τον οποίο η δημοσίευση της επιστολής στην Αστυπάλεια διατάχθηκε ενδεχομένως από το νέο κυβερνήτη Ασίνιο Γάλλο, ως προειδοποίηση προς ταραχοποιά στοιχεία στο νησί αυτό.

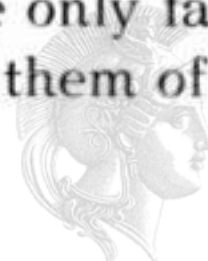

SUMMARY

ELENI D. KARABATSOU: *From Rome to Astypalaea: an acquittal in an epistula of Augustus. I. Knidos 34*

This inscription, engraved on a marble stele found in the castle of Astypalaea and dated in the second half of the year 6 B.C., contains a letter of Augustus to the Cnidians, in the form of an *epistula principis*. Augustus informs the magistrates, the parliament and the people of Knidos of the steps he has taken and the decision he has rendered in an alleged case of murder. The case has as follows: Philinos, son of Chrysippos, for three nights in succession attacked the house of Euboulos, son of Anaxandridas and his wife Tryphera with outrageous insolence and a kind of siege. On the third night Philinos brought along his brother Euboulos. The masters, *δεσπότες*, of the house - Tryphera being explicitly included between them in lines 17 to 18 - were unable to obtain safety in their own house, either by negotiating with Philinos or by fighting off his attacks. That is why they ordered one of the slaves to drive off the attackers by emptying the contents of a chamber pot over them. The slave - willingly or unwillingly - dropped the pot which struck and killed Euboulos, Philinos' brother. Euboulos and Tryphera, being accused for murder and fearing to allow the Cnidian court to examine their slaves, fled to Rome aiming to request a decision by the emperor. The Cnidians themselves sent two envoys to Rome who appeared before the emperor and gave him the decree with which they accused Euboulos, now dead and Tryphera for the crime. Tryphera was definitely present at Rome during the trial, and, possibly, during the procedure itself, as is clearly stated by the present participle *παρούσης* in line 9. Augustus orders Asinius Gallus, proconsul of Asia in years 6/5 B.C., to investigate the case through torture of the slaves involved in the affair. The latter acts as the emperor's friend considering the fact that his authority as *proconsul Asiae* did not extend over a *civitas libera*, such as Knidos. Augustus sends the records of this investigation to the Cnidians as well. He, then, pronounces his final judgment on the case, acquitting both the accused and reproaching the Cnidians of showing excessive cruelty and prejudice towards those whose only fault was being too unlucky in their defense. He, also, accuses them of having

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

turned their hatred for the crime to the wrong direction, bearing no indignation towards those who deserved every punishment, for not only did they attack another's house thrice at night with outrageous insolence and violence, «μεθ' ὑβρεως καὶ βίας» of line 33, but also endangered their own public security. Augustus finally instructs the Cnidians to make sure that the records in their public archives agree with his decision on the case.

Although no concurrent epigraphic parallels are known for penal cases, this is most probably not a case of *appellatio*. Augustus pronounces a judgment in the first degree, based on his *tribunicia potestas*, in virtue of which he extends *auxilium* to – at least – the privileged inhabitants of the empire, as in the case of citizens of *civitates liberae*. The latter had the right to appeal directly to the emperor and this is what Euboulos and Tryphera did. On the other hand, Knidos, a free city, did not feel able to condemn in a capital case, when the defendants did not accept trial. Furthermore, because of his personal interest in an orderly society, Augustus seems to regard this case not as a mere incident between citizens, but as a potential source of public disorder. Therefore, he literally accuses the Cnidians of showing contempt of one of the main imperial values of his time, *securitas publica*, «τὴν κοινὴν ἀπάντων ὅμων ἀσφάλειαν» of line 34.

In spite of the emperor's judgment in her favour and her obviously prominent social position, Tryphera must have feared to return to Knidos because of the hostility of her fellow citizens. She went to live on Astypalaea, a small island opposite the Carian coast, probably her city of origin, which had been *civitas libera et foederata* since 105 B.C. The *epistula principis*, published either by her or by Asinius Gallus as a warning to unruly elements at Astypalaea, continues to proclaim her innocence until today.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Δημήτρης ΚΑΡΑΜΠΕΛΑΣ

Νομικές «στάσεις» και Ελληνικά Δίκαια από τον Ερμαγόρα στον Ερμογόνη

Οι κατηγορίες και οι διακρίσεις των «στάσεων», όπως κυριάρχησαν στην ρητορική θεωρία κατά την ελληνιστική και την αυτοκρατορική περίοδο, έχουν προσελκύσει εκ νέου, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980¹,

1. Βλ. G.A. Kennedy, *Greek Rhetoric under Christian Emperors*, Νιού Τζέρσεϊ, 1983, και κυρίως D.A. Russell, *Greek Declamation*, Κέιμπριτζ, 1983. Ακολούθησαν οι συμβολές (εκδόσεις πηγών-μεταφράσεις-μελέτες) των: L. Calboli Montefusco, *La dottrina degli status nella retorica greca e romana*, Χιλντεσχάιμ, 1986, και για τον ρήτορα Ερμογόνη: C.W. Wooten, *Hermogenes' 'On Types of Style'*, Τσάπελ Χιλ, 1987. M. Patillon, *La théorie du discours chez Hermogène le Rheteur: essai sur les structures linguistiques de la rhétorique ancienne*, Παρίσι, 1988. M. Heath, *On Issues: Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*, Οξφόρδη, 1995. Του ιδίου: *Menander: A Rhetor in Context*, Οξφόρδη, 2004 (κυρίως σελ. 3-51). Παλαιότερες συμβολές για τον Ερμαγόρα από την Τήμνο: G. Thiele, *Hermagoras: ein Beitrag zur Geschichte der Rhetorik*, Στρασβούργο, 1883. D. Matthes, «Hermagoras von Temnos 1904-1955», *Lustrum* 3, 1958, σελ. 58-214. Του ιδίου, *Hermagorae Temnitae Testimonia et Fragmenta*, Λειψία, 1962. Πρβλ. και την μελέτη του R. Nadeau, "Classical Systems of Stases in Greek: Hermagoras to Hermogenes", *G.R.B.S.* 2, 1959, σελ. 53-71, και την μετάφραση του ιδίου: "Hermogenes on Stases: A Translation with an Introduction and Notes", *Speech Monographs* 31, 1964, σελ. 361-421. Σημαντικά

το ερευνητικό ενδιαφέρον, κυρίως ως προς την αναζήτηση της γενεαλογίας τους –της αναγωγής τους, ή όχι, στην πλατωνική και την αριστοτελική σκέψη²– και την δημιουργική πρόσληψή τους από την ρητορική της ύστερης αρχαιότητας (Λιβάνιος)³. Μολονότι, όμως, το κατεξοχήν πεδίο εφαρμογής των στάσεων υπήρξε η δικανική ρητορική –δεδομένου ότι κάθε στάση αντιστοιχεί στην αντίστοιχη βαθμίδα δικονομικής άμυνας που διαθέτει ο κατηγορούμενος σε μία δίκη– εκκρεμεί η συστηματική διερεύνηση της σχέσης τους με τους νομικούς κανόνες που επιχειρούν να αρνηθούν ή να εφαρμόσουν – και ιδιαίτερα με τις διατάξεις των ελληνικών δικαίων, όπως εξακολουθούσαν να ισχύουν στις «ελεύθερες» ελληνικές πόλεις (*civitates liberae*) υπό ρωμαϊκή κυριαρχία τον 2^ο και 3^ο μ.Χ. αιώνα. Στην παρούσα μελέτη, θα επιχειρήσουμε μία πρώτη οριοθέτηση του προβλήματος, επιλέγοντας ως αντικείμενο εξέτασης, υπό μορφή υποδείγματος, την κατηγορία των στάσεων που ονομάζονται, στην ελληνική και ρωμαϊκή ρητορική θεωρία, «στάσεις νομικάι».

1. Γενεαλογία και πατρότητα του *Περὶ τῶν Στάσεων* του *ρήτορα Ερμαγόνη*.

Η εννοιολογική διαμόρφωση της «στάσεως», όπως την γνώρισε η θεωρία από τον 2^ο π.Χ. αιώνα και έφεξης, πιθανώς ανάγεται στον σημα-

εισαγωγικά έργα: G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, (ελλ. μετάφρ.: Ν. Νικολούδης. Επιμ.: Ι. Αναστασίου), Αθήνα, 2000, (α' αμερικ. έκδ.: Νιού Τζέρσεϊ, 1994), σελ. 156-163, 332-346. L. Pernot, *Η Ρητορική στην Αρχαιότητα*, (ελλην. μετάφρ.: Ξ. Τσελέντη. Επιμ.: Β. Σερέτη), Αθήνα, 2005, (α' γαλλ. έκδ.: Παρίσι, 2000), σελ. 108-112, 254-261. Βλ. επίσης: Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκόν Δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το Ελληνικόν*, Α', Θεσσαλονίκη, 1974, σελ. 170-175 για την θεωρία του Ερμαγόρα και την σύνδεσή της με την στωική σκέψη.

2. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.60-61. Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1374a, 1416a, 1417b επ. Για το επίμαχο θέμα, βλ. W.N. Thompson, "Stasis in Aristotle's Rhetoric", *Quarterly Journal of Speech* 58, 1972, σελ. 134-141. Y. Liu, "Aristotle and the Stasis Theory: A Reexamination." *Rhetoric Society Quarterly* 21, 1991, σελ. 53-59. A.C. Braet, "Aristotle's almost unnoticed contribution to the doctrine of stasis" *Mnemosyne* 52, 1999, σελ. 408-433. Για την ενδεχόμενη επίδραση της πλατωνικής και αριστοτελικής διαιρέσεως, βλ. Σ. Ράγκος, «Η ταξινόμηση των στάσεων στην αρχαία ρητορική και η σχέση της με την πλατωνική-αριστοτελική διαλεκτική», *Αρχαιογνωσία* 12, 2003/2004, σελ. 55-90. Εκκρεμεί η εξέταση της σχέσης της θεωρίας των στάσεων με την αριστοτελική θεωρία των τόπων. Για την κλασική αφετηρία της Τοπικής και την νεωτερική εκδοχή της, βλ. Γ. Γ. Μητσόπουλου, *Τοπική - Νέα Ρητορική και Επιστήμη του Δικαίου*, Αθήνα, 2008.

3. Πρβλ. τις αναλύσεις του Μ. Heath στους Λόγους 36 και 44 του Λιβανίου βάσει της θεωρίας των στάσεων, στο *On Issues: Strategies of Argument in Later Greek Rhetoric*, σελ. 156-175, 194-208.

ντικότερο δάσκαλο της ρητορικής κατά την ελληνιστική περίοδο, τον Ερμαγόρα από την Τήμνο της Μικράς Ασίας⁴. Εντούτοις, σύμφωνα με την μεταγενέστερη μαρτυρία του Κοϊντιλιανού, η μεταφορική χρήση του όρου «στάσις» μαρτυρείται ήδη στον Αισχίνη και η καδιέρωσή του οφείλεται είτε στον μαθητή του Ισοκράτη Ναυκράτη, είτε στον Ζώπυρο από τις Κλαζομενές⁵. Η στάσις περιέγραφε, κατά κυριολεξία, την «στάση», την δέση, δηλαδή, του πυγμάχου ως προς τον αντίπαλό του· στην συνέχεια χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει την δέση που έπαιρνε ένας ρήτορας στον ρητορικό αγώνα, και εν τέλει επιβλήθηκε ως τεχνικός όρος, ο οποίος κατ' ουσίαν προσδιόριζε τα πραγματικά ή τα νομικά ερωτήματα που διαφιλονικούνται στην διάρκεια μίας δίκης⁶. Η διδασκαλία του Ερμαγόρα επηρέασε ευθέως την λατινική ρητορική του 1^{ου} π.Χ. αιώνα –κατεξοχήν την *Rhetorica ad Herennium* και το πρώιμο έργο του Κικέρωνα *De Inventione*– και οι αντίστοιχοι όροι *constitutio* (αρχικά) ή *status* (στον ύστερο Κικέρωνα και στον Κοϊντιλιανό) ταυτίζονται με την *causa*, την αιτία της υπό κρίση υπόθεσης⁷. Δυστυχώς, το έργο του Ερμαγόρα είναι μόνον εν μέρει δυνατόν να ανασυσταθεί, σχεδόν αποκλειστικά από τις πληροφορίες που διασώζουν οι μεταγενέστεροι Ρωμαίοι θεωρητικοί. Η πληρέστερη κωδικοποίηση και έκδοση του συστήματος των στάσεων που διαδέχουμε αμέσως χρονολογείται στις αρχές του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα και φέρει το όνομα του ρήτορα (ή σοφιστή) Ερμογένη, συγγραφέα και άλλων, ευρέως διαδεδομένων θεωρητικών έργων. Πρόκειται για την πραγματεία με τον τίτλο *Περὶ τῶν Στάσεων*, η οποία στην χειρόγραφη παράδοση αναπαράγεται συνήδως, ως ένα σώμα, με το έργο του Ερμογένη *Περὶ ἰδεῶν λόγου*, υπό τον κοινό τίτλο *Τέχνη Ῥητορική*. Άλλα ανάλογα εγχειρίδια, όπως εκείνα του Μινουκιανού (2^{ος} μ.Χ. αιώνας) ή του Βαλέριου Αψίνη (3^{ος} μ.Χ. αιώνας) –τα οποία επισκίασε το έργο του

4. Για την ύπαρξη άλλων –σύγχρονων και ανταγωνιστικών του Ερμαγόρα– θεωρητικών συστημάτων τον 2 π.Χ. αιώνα, βλ. Κοϊντιλιανός, 3.6.47 επ. Αναλυτική διαπραγμάτευση της προϊστορίας των στάσεων στο: A.C. Braet, "Aristotle's almost unnoticed contribution to the doctrine of stasis", ό.π., και M. Heath, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 4-36 (όπου ενσωματώνονται και προηγούμενες συμβολές του).

5. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.3. Αισχίνης, *Κατὰ Κτησιφῶντος*, 206.

6. Για τον πιθανό αρχικό ερμαγόρειο ορισμό της «στάσεως», βλ. τον ανώνυμο σχολιαστή του *Περὶ τῶν Στάσεων* του Ερμογένη: *Στάσις ἐστὶ φάσις, καθ' ἣν ἀντιλαμβανόμεθα τοῦ ὑποκειμένου πράγματος ἐν ᾧ ἐστὶ τὸ ζήτημα, καθ' ὃ ἐστὶν ἡ ἀμφισβήτησις* (H. Rabe, *Prolegomenon Sylloge*, Λειψία, 1931, 14, σελ. 329), και την παραδειγματική σύνοψη του Κικέρωνα στο *De Inventione*, 1.7.10.

7. *Rhet. Ad. Her.* 1.11. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.1.56, 3.5.14, 3.6.56. Πρβλ. και την κριτική του τεχνικού εγχειριδίου του Ερμαγόρα από τον Κικέρωνα στο *De Inventione*, 1.6.8. J. Connolly, *The State of Speech. Rhetoric and Political Thought in Ancient Rome*, Νιού Τζέρσεϊ, 2007, σελ. 66-70.

Ερμογένη στις ακαδημαϊκές διαμάχες του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα— γνωρίζουμε, δυστυχώς, μόνον έμμεσα και αποσπασματικά⁸.

Η ακριβής ταυτοποίηση του συγγραφέα του *Περὶ τῶν Στάσεων* ενδιαφέρει ασφαλώς για την ορθή χρονολόγηση του έργου, και την γεωγραφική, πολιτική και κοινωνική ένταξή του στον κόσμο του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα. Εντούτοις, η πατρότητα του ερμογενειανού corpus είχε καταστεί αντικείμενο αμφισβητήσεων ήδη λίγες δεκαετίες μετά την συγγραφή του. Ο Ερμογένης, ο οποίος παραδίδεται, μέσω των επικεφαλίδων των έργων του, χωρίς άλλη μνεία καταγωγής ή ιδιότητας, ταυτίστηκε γρήγορα από τους θαυμαστές και συνεχιστές του με τον σοφιστή Ερμογένη από την Ταρσό της Κιλικίας, ανέκδοτα για την ζωή και την σύντομη σταδιοδρομία του οποίου είχε συμπεριλάβει ο Φιλόστρατος στους *Βίους Σοφιστῶν* του. Η ταύτιση αυτή υιοθετήθηκε, όχι χωρίς διαφοροποιήσεις⁹, από την μακρά αλυσίδα των σχολιαστῶν του και παραμένει ισχυρή μέχρι σήμερα¹⁰, παρά το γεγονός ότι η προσωπογραφία του φιλοστράτειου Ερμογένη δύσκολα συμβιβάζεται με εκείνη ενός συγγραφέα συστηματικῶν ρητορικῶν τεχνικῶν εγχειριδίων.

“Ο Ερμογένης, με γενέτειρά την Ταρσό, είχε, στα δεκαπέντε του χρόνια, αποκτήσει τόσο μεγάλη φήμη ως σοφιστής, ώστε ακόμα και στον αυτοκράτορα Μάρκο γεννήθηκε η επιθυμία να καταστεί ακροατής του. Ο Μάρκος ταξίδεψε, λοιπόν, για να τον ακούσει, απόλαυσε την διάλεξή του, θαύμασε τους αυτοσχεδιασμούς του και του πρόσφερε λαμπρά δώρα. Όταν όμως ο Ερμογένης ενηλικιώθηκε, έχασε το χαρίσμα του χωρίς να πάσχει από κάποια γνωστή ασθένεια, δίνοντας λαβή για αστεϊσμούς σε κάποιους κακοήδεις, που ανέφεραν ότι τα λόγια είναι σίγουρα φτερωτά, όπως λέει ο Όμηρος, και γι’ αυτό ο Ερμογένης τα έχασε σαν να είχαν φτερά. Μάλιστα, ο σοφιστής Αντίοχος, κοροϊδεύοντάς τον κάποτε, είπε: ‘Αυτός είναι ο Ερμογένης’

8. Για το ερμογενειανό corpus ως το κέντρο του ρητορικού Κανόνα στην βυζαντινή περίοδο, βλ. αντί άλλων: G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, σελ. 346 κ.εξ.

9. Ο σχολιαστής του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα Αθανάσιος είχε ήδη αμφισβητήσει την ταύτιση: βλ. τις σχετικές πηγές και τις αντικρουόμενες αξιολογήσεις τους στα: M. Patillion, *La théorie du discours chez Hermogène le Rheteur*, σελ. 13-17 (κατά της ταύτισης) και M. Heath, “Hermogenes’ biographers”, *Eranos* 96, 1998, σελ. 46-47 (υπέρ της ταύτισης).

10. M. Heath, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 36-42. G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, σελ. 332. C.W. Wooten, *Hermogenes’ ‘On Types of Style’*, σελ. xi. Αντίθετος ο M. Patillion, ό.π., και πρόσφατα στην εισαγωγή του στην νέα κριτική έκδοση του *Περὶ τῶν Στάσεων: Corpus Rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, Παρίσι, 2009, σελ. vii-xviii.

γέρος ανάμεσα στα παιδιά, παιδί ανάμεσα στους γέρους'. Και το ύφος που καλλιεργούσε στους λόγους του ήταν περίπου αυτό· στην διάλεξη που εκφώνησε ενώπιον του Μάρκου, είπε: 'Ιδού εγώ, ήρθα σ' εσένα, βασιλέα, ρήτορας που χρειάζεται παιδαγωγό, ρήτορας που περιμένει την ενηλικίωσή'. Και είπε και άλλα πολλά παρόμοια, και μάλιστα γεμάτα κολακείες. Πέθανε σε βαθύ γήρας, θεωρούμενος ένας ανάμεσα στους πολλούς, καθώς τον περιφρόνησαν μόλις έχασε το ρητορικό του χάρισμα"¹¹.

Καμία αναφορά δεν γίνεται στο παραπάνω απόσπασμα ούτε στην συγγραφική παραγωγή του Ερμογένη, ούτε στην σταδιοδρομία του ως δασκάλου της ρητορικής. Η βιογραφία του κρίθηκε άξια να συμπεριληφθεί δίπλα στις εκτενείς διηγήσεις των βίων επιφανών σοφιστών και δημοσίων ανδρών, όπως του Πολέμωνα και του Ηρώδη του Αττικού, λόγω του έκτακτου και πρώιμου ταλέντου του Ερμογένη και, κυρίως, της γνωριμίας του με τον Μάρκο Αυρήλιο. Ανέκδοτα για παιδιά-θαύματα πιθανότατα κυκλοφορούσαν ευρέως στους σοφιστικούς κύκλους του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα (ενίοτε με επιμύθιο την μοιραία απώλεια του ταλέντου τους μετά την ενηλικίωση) – όπως και πληθώρα αφηγήσεων για επιτυχείς – ή μη – ρητορικές επιδείξεις ενώπιον του αυτοκράτορα¹². Ο Φιλόστρατος οριοθετεί με σαφήνεια το τέλος της σταδιοδρομίας του Ερμογένη στην αρχή της ενηλικίωσης, δεν φαίνεται, όμως, να γνωρίζει τις τεχνικές του διατριβές, μολονότι σε όλο το μήκος των *Βίων Σοφιστών*, δεν παραλείπει τις αναφορές στην εργογραφία των βιογραφούμενων του¹³. Το σχόλιό του για το ύφος του Ερμογένη (ή δὲ ἰδέα τοῦ λόγου, ἣν ἐπετήδευε, τοιάδε τις ἦν) αναφέρεται στην διάλεξή του ενώπιον του αυτοκράτορα, όχι στα γραπτά του. Η υπόθεση ότι η αφήγηση του Φιλόστρατου είναι απλώς προϊόν πολεμικής δεν αρκεί¹⁴. Τα έργα του Ερμογένη είναι βέβαιο ότι κυκλοφορούσαν ήδη την περίοδο που ο Φιλόστρατος συνδέει το υλικό του (ανάμεσα στο 232 και στο 238 μ.Χ.¹⁵), και μάλιστα στις σχολές όπου

11. *Βίοι Σοφιστών* 577-578.

12. Ο Michel Patillion (ό.π., σελ. xi) επισημαίνει την παράλληλη παρατήρηση του Κοϊντιλιανού (*Institutio Oratoria* 1.3.3-5). Για τις σοφιστικές επιδείξεις ενώπιον του αυτοκράτορα, βλ. ενδεικτικά: *Βίοι Σοφιστών* 490, 565, 571, 589. Δίων από την Προύσα, 1-4. Πρβλ. *Βίοι Σοφιστών* 488. C.P. Jones, *The Roman World of Dio Chrysostom*, Κέιμπριτζ Μασ., 1978, σελ. 115 επ.

13. *Βίοι Σοφιστών* 518, 520, 522, 542, 570, 573, 580, 581, 593, 615, 620.

14. Όπως υποστηρίζει ο M. Heath στην κριτική του στο M. Patillon, *Corpus rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, στην ηλεκτρονική έκδοση της B.M.C.R., 8.11.2009 – επαναλαμβάνοντας τις σκέψεις που είχε διατυπώσει παλαιότερα στο: "Hermogenes' biographers", σελ. 44-54.

15. M. Patillion, *Corpus Rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, σελ.

δίδασκε και ο ίδιος, και είναι απίθανο να αποσιωπώνται με τόσο εμφαντικό τρόπο, αν πράγματι ανήκαν στον σοφιστή Ερμογένη από την Ταρσό.

Μία παράλληλη μαρτυρία του ιστορικού Κάσσιου Δίωνα συσκοτίζει ακόμα περισσότερο τα πράγματα:

«Ο Μάρκος Αντωνίνος ο φιλόσοφος, όταν ανέβηκε στο θρόνο με τον θάνατο του δετού του πατέρα Αντωνίνου, μοιράστηκε ευδύς αμέσως την εξουσία με τον Λούκιο Βήρο, γιό του Λουκίου Κομμόδου. Γιατί ήταν ασθενής στο σώμα και τον περισσότερο καιρό ασχολούνταν με τα γράμματα. (Πράγματι, λέγεται ότι, ακόμα κι όταν ήταν αυτοκράτορας, ούτε ντρεπόταν ούτε δίσταζε να φοιτήσει σε δασκάλους, αλλά και τον Σέξτο παρακολουδούσε, τον Βοιωτό φιλόσοφο, και δεν δίσταζε να ακροάται τα ρητορικά μαθήματα του Ερμογένη· αλλά περισσότερο από κάθε τι άλλο, έκλινε προς την διδασκαλία των Στωικών)»¹⁶.

Ο Ερμογένης του Κάσσιου Δίωνα προσομοιάζει ασφαλώς περισσότερο στον συγγραφέα του *Περὶ τῶν Σοφιστῶν*. Η διατύπωση του ιστορικού δεν αφήνει περιθώριο αμφιβολίας ότι αναφέρεται στην σχολή ενός καταξιωμένου δασκάλου ρητορικής της εποχής – τόσο γνωστού, ώστε δεν απαιτούνται περαιτέρω διευκρινήσεις για την ταυτότητά του, σε αντίθεση με τον Σέξτο από την Χαιρώνεια, τον απόγονο του Πλουτάρχου – τα τεχνικής φύσεως μαθήματα του οποίου δεν πτόησαν τον φιλομαθή ζήλο του Μάρκου Αυρήλιου. Και οπωσδήποτε, δεν πρόκειται για την ενδουσιώδη προνομιούχο αυτοκρατορική απόλαυση των επιδεικτικών χαρισμάτων ενός παιδιού-θαύματος, όπως αυτή περιγράφεται στον Φιλόστρατο.

Αξιοποιώντας τον Κάσσιο Δίωνα, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε είτε ότι υπήρξαν δύο ρήτορες με το ίδιο όνομα –ο ένας έσθησε ως διάπτοντας αστέρας, ο άλλος διέπρεψε ως ακαδημαϊκός δάσκαλος– είτε ότι ο έφηβος Ερμογένης εξελίχθηκε σε ώριμο θεωρητικό, αλλά ο Φιλόστρατος, για ανεξήγητους λόγους, αποφάσισε να το αποσιωπήσει¹⁸. Είναι αδύνατον, ωστόσο, να δεχθούμε ότι τα δύο υπό εξέταση χωρία περιγράφουν την ίδια συνάντηση με τον Μάρκο Αυρήλιο¹⁹. Την γενικότερη

xviii. Για τον χρόνο συγγραφής των *Βίων Σοφιστῶν*, βλ. I. Avotins, "The Date and the Recipient of the *Vitae Sophistarum* of Philostratus", *Hermes* 106, 1978, σελ. 242-247.

16. Κάσσιος Δίων, 71.1.

17. Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, I.9.

18. Προσπάθεια ερμηνείας της τακτικής αποσιώπησης του Φιλόστρατου στο: M. Heath, «Hermogenes' biographers», σελ. 44-46 και στο *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 38-39.

19. M. Heath, «Hermogenes' biographers», σελ. 45-46, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 37-38.

σύγχυση επιχείρησαν να επιλύσουν, συμπληρώνοντας, κατά το δοκούν, τα προφανή κενά –και χρησιμοποιώντας και άλλες, άγνωστες σε εμάς, πηγές– ορισμένοι από τους πρώτους σχολιαστές του Ερμογένη, όπως ο Σώπατρος (στο δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα) και ο Συριανός (στο πρώτο ήμισυ του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα), ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλον²⁰. Ο Συριανός δηλώνει με έμφαση ότι κανείς από τους πολυάριθμους φιλοσόφους και σοφιστές που είχαν προηγηθεί στην συγγραφή εξηγητικών υπομνημάτων στον Ερμογένη και είχαν φτάσει ως αυτόν, δεν διέθετε αξιόπιστες βιογραφικές πληροφορίες, εκτός από τον Φιλόστρατο. Ο Σώπατρος τοποθετεί την αυτοκρατορική ακρόαση του Ερμογένη στην ηλικία των δεκαοκτώ ετών (και όχι των δεκαπέντε) και την απώλεια του ταλέντου του στα εικοσιπέντε του έτη, ενώ σφάλλει ως προς την ταύτιση του αυτοκράτορα (Αδριανός, και όχι Μάρκος Αυρήλιος) – παραδίδοντας παράλληλα και μία μαρτυρία για το όνομα του πατέρα του ρήτορα –Κάλλιππος. Πιθανολογεί κανείς ότι ο Σώπατρος γνώριζε την φιλοστράτεια αφήγηση και στην συνέχεια την τροποποίησε, τοποθετώντας την συγγραφή των τεχνικών έργων του Ερμογένη λίγο πριν τα είκοσι πέντε του χρόνια ώστε να την καταιστήσει αληθοφανή, αλλά ο ίδιος σχολιαστής σφάλλει στην ταύτιση του αυτοκράτορα²¹, υπαινισσόμενος, με την αναφορά στο όνομα του πατέρα, την γνώση κάποιας ανεξάρτητης πηγής. Ο Συριανός, από την άλλη πλευρά, βασίζεται, ως προς τις βιογραφικές του πληροφορίες, αποκλειστικά στον Φιλόστρατο, αποδίδει ορισμένα ακόμα, άγνωστα σε μας, έργα στον Ερμογένη και ανάγει το σύνολο του συγγραφικού του έργου στις αρχές της ενηλικίωσης. Ούτε οι πληροφορίες που προέρχονται από την Σούδα –όπου δεν αναπαράγονται μόνον οι *Βίοι Σοφιστών*, αλλά και η μαρτυρία του Ησύχιου από την Μίλητο²²– μας διαφωτίζουν περισσότερο, πέρα από το προσωνύμιο *Ξυστήρ* που αποδίδεται στον Ερμογένη και την ευφάνταστη προσπάθεια να εξηγηθεί η «άγνωστη» ασθένεια, η οποία, κατά τον Φιλόστρατο, στάθηκε η αιτία της απώλειας του ταλέντου του, με ένα *post mortem* τεκμήριο: την αναφορά σε μιαν υποθετική νεκροψία, η οποία αποκάλυψε την «καρδιά αυτού τετριχωμένη»²³. Οι παλαιότεροι, όπως και οι σύγχρονοι σχολιαστές του Φιλόστρατου, φαίνεται ότι δεν έδωσαν σημασία στην ακροτελεύτια φράση του βιογράφου, σύμφωνα με την οποία ο

20. Σώπατρος: Chr. Walz, R.G. 5, 8.23-30. Συριανός: H. Rabe, *In Herm. Comm.* 2, 1.6-3.7.

21. Ανεπαρκής η εξήγηση του M. Heath στο: «Hermogenes' biographers», σελ. 49.

22. Σούδα 3046 (Adler).

23. Επεξεργασία και ερμηνεία της πληροφορίας αυτής: M. Heath, «Hermogenes' biographers», σελ. 52-54, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 39-40.

Ερμογένης πέθανε περιφρονημένος μετά την απώλεια των εφηβικών του χαρισμάτων, πληροφορία που είναι δύσκολο να συμβιβαστεί με την υπόθεση ότι ο Ερμογένης, στην ενήλικη ζωή του, διέπρεψε ως δάσκαλος και θεωρητικός, όπως μαρτυρεί ο Κάσσιος Δίων. Ένα επιπλέον επιχείρημα κατά της ταύτισης αντλεί κανείς από το ίδιο το σωζόμενο έργο του Ερμογένη. Στο έργο του *Περὶ ἰδεῶν λόγου*, ασκεί κριτική στην εκφραστική των σοφιστών «της εποχής του» και ο διαχωρισμός του, ως ρήτορα, από τους σύγχρονούς του σοφιστές είναι συνειδητός και απόλυτος²⁴.

Εάν δεχθούμε τουλάχιστον την ιστορικότητα της συνάντησης του Ερμογένη με τον Μάρκο Αυρήλιο όπως την εξιστορεί ο Κάσσιος Δίων και εφόσον η περιοδεία του Μάρκου Αυρηλίου στην Ανατολή τοποθετείται το 176 μ.Χ., θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ως περίοδο συγγραφικής και παιδαγωγικής ακμής του ρήτορα την δεκαετία 170-180 μ.Χ. Εάν δεχθούμε, από την άλλη πλευρά, την φιλοστράτεια αφήγηση, θα πρέπει να προτείνουμε ως χρονολογία γέννησης του σοφιστή Ερμογένη το 160/1 μ.Χ., ενώ η διατύπωση *βαθεῖ γῆρα* –βάσει της συνήθους χρήσης της από τον Φιλόστρατο²⁵– τοποθετεί τον θάνατό του περίπου στην δεκαετία του 240-250, συνεπώς τα τεχνικά έργα του αναφέρονται στις πρώτες δεκαετίες του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα. Θα προκρίνουμε την πρώτη υπόθεση και, ταυτίζοντας τον Ερμογένη του χωρίου του Κασσίου Δίωνα με τον συγγραφέα των θεωρητικών έργων, τοποθετούμε την συνδεσή τους περίπου στη δεκαετία του 170-180 μ.Χ., στην Αθήνα, όπου πιθανότατα δίδασκε.

Η *Περὶ τῶν Στάσεων πραγματεία* του Ερμογένη συνεχίζει μία μακρά παράδοση συγγραφής ρητορικών τεχνικών εγχειριδίων, η οποία μπορεί να αναχθεί στις απαρχές της αυτονόμησης της ρητορικής ως τέχνης της πειδούς, στο δεύτερο ήμισυ του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Οι πρώτοι «εὐρέτες» της ρητορικής²⁶, Κόραξ και Τεισίας –πιθανότατα το ίδιο πρόσωπο, με το

24. *Περὶ ἰδεῶν λόγου*, 249, 377-378. Για την εννοιολογική διάκριση των όρων «ρήτορας» και «σοφιστής» τον 1^ο και 2^ο μ.Χ. αιώνα, βλ. B. Puech, *Orateurs et sophistes grecs dans les inscriptions d'époque impériale*, Παρίσι, 2002, σελ. 10-15. Για την νοηματοδότηση του όρου *ρήτωρ* με την ιδιότητα του συνηγόρου, βλ. Averil και Alan Cameron, "The Cycle of Agathias", *JHS* 86, 1966, σελ. 10, 15-16.

25. Στον Φιλόστρατο, το *βαθεῖ γῆρα* αντιπαρατίθεται στο *πρῶτον γῆρας* (581), το οποίο συνδέεται με το γκριζάρισμα των μαλλιών (568, 599) και τοποθετείται –σύμφωνα με τις ιατρικές αντιλήψεις της εποχής– περίπου στα μέσα της έκτης δεκαετίας, αν και ο Φιλόστρατος διευκρινίζει πως ο προσδιορισμός αυτός δεν αφορά τους σοφιστές, η τέχνη των οποίων μπορεί να φτάνει συχνά στην ακμή της πολύ αργότερα (543, 592). Για τους περισσότερους σοφιστές, πάντως, οι πηγές του είναι ασφαλέστερες και ο βιογράφος δίνει συγκεκριμένη ηλικία θανάτου (598, 600, 602, 606, 607 κ.α.) ή έστω διαφιλονικούμενη (585).

26. Κικέρων, *Brutus*, 46-48. Αριστοτέλης, *Ρητορική* 1402a.

πρώτο να είναι το προσωνύμιο που είχε αποδοθεί στον δεύτερο²⁷— φαίνεται ότι συνέγραψαν δικανικά βοηθήματα όπου δίδασκαν μία ορισμένη λογική μέθοδο ή τέχνη υπεράσπισης στο δικαστήριο, ενώ τα αντίστοιχα εγχειρίδια (τέχναι), τα οποία κυκλοφορούσαν στα τέλη του 5^{ου} π.Χ. αιώνα στην Αθήνα και μαρτυρούνται ανάγλυφα στον Πλάτωνα²⁸—θεωρητικοί οδηγοί ή πρότυποι επιδεικτικοί λόγοι τους οποίους καλούνταν να μιμηθούν οι εφαρμοστές τους²⁹—, βρίσκονταν στην διάθεση των αττικών λογογράφων κατά την προετοιμασία των λόγων που αποστήθιζαν και εκφωνούσαν στο δικαστήριο οι διάδικοι ή οι συνήγοροί τους. Η ελληνιστική και, κυρίως, η αυτοκρατορική ρητορική θεωρία σηματοδότησαν την συγγραφή ποικίλων θεωρητικών βοηθημάτων—συχνά ανταγωνιστικών μεταξύ τους—προορισμένων να διδαχθούν στις δημόσιες ή τις ιδιωτικές ρητορικές σχολές που έδρευαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της κυρίως Ελλάδας και της Μικράς Ασίας και όπου συνέρρεαν σπουδαστές από όλες τις ανατολικές επαρχίες³⁰. Η σπουδή της ρητορικής—κατεξοχήν, μάλιστα, της δικανικής—υπήρξε ο δημοφιλέστερος κλάδος της ανώτατης εκπαίδευσης της εποχής, καθώς η άσκηση της συνηγορίας—της δικαστικής εκπροσώπησης των διαδίκων στα τοπικά ελληνικά δικαστήρια, ή στο δικαστήριο και στο περιοδικό συνέδριον του Ρωμαίου διοικητή—συνιστούσε για τους φιλόδοξους νέους των ανωτέρων τάξεων, έναν πρώτο αναβαθμό στην μελλοντική πολιτική τους σταδιοδρομία, σε ένα πολιτικό πλαίσιο όπου οι ευκαιρίες για ανέλιξη στον δημόσιο στίβο είχαν, σε σύγκριση με την κλασική περίοδο, περιοριστεί σημαντικά³¹. Στο εσωτερικό των ρητορικών σχολών, οι σπουδαστές κατανέμονταν σε πολυμελείς τάξεις, παρακολουθούσαν τις παραδόσεις των διάσημων δα-

27. T. Cole, "Who was Corax?", *Illinois Classical Studies* 16, 1991, σελ. 65-84. G.A. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, σελ. 57-58.

28. Φαῖδρος, 266d-267d. Πρβλ. T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, Βαλτιμόρη, 1991, σελ. 130-132.

29. Το χαμένο, σήμερα, έργο του Αριστοτέλη *Συναγωγή Τεχνῶν* περιελάμβανε μία επισκόπηση της ιστορίας της ρητορικής ως την εποχή του, με συλλογή υλικού από ρητορικά εγχειρίδια που του ήταν διαθέσιμα. Για την φύση και το περιεχόμενο των ρητορικών εγχειριδίων του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, βλ. T. Cole, *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*, σελ. 71 επ. M. Gagarin, «Εικός και πειδῶ: ο Πλάτων και η πρόιμη ελληνική ρητορική» (1994), ελλην. μετάφρ. στο: Δ.Γ. Σπαθαράς/Λ. Τζαλλήνα (επιμ.), *Πειδῶ. Δεκατρία Μελετήματα*, Αθήνα, 2003, σελ. 31-62. Για τον πρακτικό προσανατολισμό της πρόιμης ρητορικής, βλ. Χ. Μπάλλα, «Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης για τον Ρητορικό Εμπειρισμό» στο Χ. Μπάλλα (επιμ.), *Φιλοσοφία και Ρητορική στην Κλασική Αθήνα*, Ηράκλειο, 2008, σελ. 173-191.

30. *Βίοι Σοφιστῶν* 516, 518.

31. Πλούταρχος, *Πολιτικά Παραγγέλματα* 805a-b, 809a, 823b. Δίων από την Προύσα, 7.123, 22.1.

σκάλων τους, συνέδεται ρητορικούς λόγους μιμούμενοι τα υποδείγματα στα οποία είχαν εμβαδύνει και συμμετείχαν σε εικονικές δίκες, όπου ζούσαν σε προσομοίωση την ατμόσφαιρα ενός αληθινού δικαστηρίου, με όλες τις συγκρούσεις, τις ανατάσεις και τις εκφορτίσεις του³². Καρπός του ακαδημαϊκού αυτού μικρόκοσμου, τα θεωρητικά έργα του Ερμογένη εμφανίζονται, αφενός ως δεματοφύλακες μίας μακρόχρονης παράδοσης, την οποία συμπληρώνουν ή τροποποιούν, και αφετέρου ως φορείς μίας ισχυρής τεχνικής δικανικής εμπειρίας, την οποία θέτουν στην υπηρεσία των πρακτικών εφαρμοστών του δικαίου. Στην διττή αυτή φύση της πραγματείας *Περὶ τῶν Στάσεων*, οφείλει κανείς να αναζητήσει και τα διαρκέστερα χαρακτηριστικά της.

2. «Πολιτικὸν ζήτημα» και «Νομικαὶ στάσεις» απὸ τον Ερμαγόρα στον Ερμογένη.

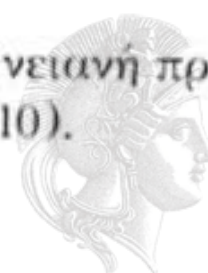
Μετά από μία συνοπτική εισαγωγή και ένα κεφάλαιο στο οποίο περιγράφεται η μέθοδος την οποία προκειται να ακολουθήσει ο συγγραφέας, το *Περὶ τῶν Στάσεων* περιλαμβάνει μία εκτεταμένη περιγραφή της διαιρέσεως, δηλαδή της διακρίσεως των στάσεων σε δεκατέσσερα κεφάλαια³³. Σύμφωνα με το παραδοσιακό σχήμα, το οποίο είχε πρώτος διδάξει ο Ερμαγόρας, κεντρική αποστολή του ρήτορα είναι ο προσδιορισμός και η διερεύνηση του πολιτικοῦ ζητήματος³⁴. Αντιστοίχως, ο Ερμογένης επισημαίνει ότι το κεντρικό ζητούμενο σε μία δίκη είναι η επεξεργασία του πολιτικοῦ ζητήματος, το οποίο ορίζεται ως μία αμφισβήτηση λογική, η οποία αναφέρεται σε ένα πρόβλημα το οποίο απορρέει από τους νόμους και τα έθιμα μίας πολιτείας, σχετικά με το τι θεωρείται δίκαιο, έντιμο και συμφέρον, είτε από όλα αυτά μαζί είτε από το καθένα από αυτά: ἔστι τοίνυν ἀμφισβήτησις λογικὴ ἐπὶ μέρους, ἐκ τῶν παρ' ἐκάστοις κειμένων νόμων ἢ ἐδῶν περὶ τοῦ νομισθέντος δικαίου ἢ τοῦ καλοῦ ἢ τοῦ συμφέροντος ἢ καὶ πάντων ἅμα ἢ τινῶν³⁵. Ενώπιον του δικαστηρίου, ένα πολιτικό ζήτημα μπορεί να είναι δεκτικό κρίσεως

32. H.-I. Marrou, *Histoire de l' éducation dans l' Antiquité*, 2. *Le monde romain*, Παρίσι, 1948, σελ. 87-96.

33. Για τις διακρίσεις των στάσεων σε διαφορετικές κατηγορίες, ήδη από τους συγχρόνους του Ερμαγόρα, βλ. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.54-62. Επίσης, συνοπτικά D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 41-42 και αναλυτικά M. Heath, "The Substructure of Stasis-Theory from Hermagoras to Hermogenes", *C.Q.* 44, σελ. 114-129.

34. Σέξτος Εμπειρικός, *Πρὸς Μαθηματικούς* 66.

35. *Περὶ τῶν Στάσεων* I.3.1-5. Όλες οι παραπομπές στην ερμογενειανή πραγματεία από την νέα κριτική έκδοση του M. Patillion, (βλ. ανωτέρω, σημ. 10).

ή να μην είναι δεκτικό κρίσεως. Μόνον τα ζητήματα που είναι δεκτικά κρίσεως διαιρούνται, κατά τον Ερμογόνη, σε στάσεις – τα υπόλοιπα είναι ανεπίδεκτα κρίσεως και ασύστατα. Στην κατηγορία των ασυστάτων ανήκουν ζητήματα στα οποία ο ρήτορας δεν μπορεί να πάρει θέση, καδόν, είτε είναι ολοφάνερα (τὸ μονομερές) είτε αντιφατικά (κατὰ τὸ ἀντιστρέφον) είτε απίθανα (κατὰ τὸ ἀπίθανον) είτε παράλογα (κατὰ τὸ ἀπερίστατον) κ.ο.κ.: δεν πρόκειται, βέβαια, για δικαστικές υποθέσεις οι οποίες δεν είναι δυνατόν να απασχολήσουν το δικαστήριο, αλλά οι οποίες δεν επιδέχονται δικανική αγόρευση³⁶. Από εκεί και πέρα, όσον αφορά τα ζητήματα που είναι δεκτικά κρίσεως, ο Ερμογένης τα διαιρεί σε δύο δεμελιώδεις κατηγορίες στάσεων: τις λογικές και τις νομικές. Η λογική στάσις είναι, είτε πραγματική, και αναφέρεται στο μέλλον (ἀμφισβήτησις περὶ πράγματος μέλλοντος) –όποτε απαντά κυρίως στην συμβουλευτική ρητορική– είτε δικαιολογία, αναφέρεται στο παρελθόν, και κατεξοχήν στην δικανική ρητορική³⁷. Οι λογικές δικανικές στάσεις διακρίνονται στις ακόλουθες υποκατηγορίες. Αν ο διωκόμενος ισχυριστεί ότι αυτό που έπραξε δεν αντίκειται στον νόμο (κάν μὲν μηδαμῶς φάσκη κεκωλύσθαι τὸ πεπραγμένον), τότε η ενέργειά του ονομάζεται ἀντίληψις. Η ένσταση της ἀντιλήψεως εγείρεται, όταν κάποιος κατηγορείται για πράξη για την οποία θεωρεί ότι δεν έχει ευθύνη (ἀνευδύνου πράγματος) είναι δοκούντος ὡς ὑπευδύνου κατηγορία) – ο Ερμογένης χρησιμοποιεί το παράδειγμα του γεωργού που αποκρούσει τον γιό του, επειδή εκείνος ασχολείται με την φιλοσοφία. Εάν, εντούτοις, ο κατηγορούμενος ομολογήσει ότι διέπραξε αδίκημα (ἐὰν δὲ ὁμολογῇ τι πεποιηκέναι, ὡς ἀδίκημα), ο ισχυρισμός του ονομάζεται ἀντίθεσις. Η ἀντίθεσις διακρίνεται, είτε σε ἀντίστασι –όταν ο διωκόμενος ομολογεί μεν ότι διέπραξε αδίκημα, αλλά προβάλλει κάποια άλλη, ευρύτερης σημασίας ευεργετική πράξη που συντελέστηκε με την πράξη του: ἀνδιστᾶ ἕτερόν τι εὐεργέτημα μείζον δι' αὐτοῦ ἀδικήματος πεπραγμένον– είτε σε ἀντέγκλημα, αν η ευθύνη μετατίθεται στον παθόντα: γίνεται γὰρ ἀντέγκλημα, ὅταν ὁμολογῶν ὁ φεύγων πεποιηκέναι τι ὡς ἀδίκημα ἀντεγκαλῇ τῷ πεπονθότι– ένα είδος επιτρεπόμενης αυτοδικίας. Εάν ούτε ο ισχυρισμός αυτός μπορεί να στηριχθεί, οι εναλλακτικές λύσεις είναι, είτε η μετάστασις, δηλαδή η απόδοση της ευθύνης σε κάποιον τρίτο (ἢ γὰρ εἰς ὑπεύθυνόν τι δυνάμενον γενέσθαι πρᾶγμα ἢ πρόσωπον μεδίστησι τὸ ἔγκλημα), ή η αναγνώριση ότι η πράξη είναι συγγνωστή, εφόσον αυτή μετατίθεται σε πρόσωπο στο οποίο δεν

36. *Περὶ τῶν Στάσεων* I.14.1-21, όπου και οι επιμέρους περιπτώσεις ασυστάτων ζητημάτων. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 43-44. Σ. Ράγκος, «Η ταξινόμηση των στάσεων», σελ. 77.

37. *Περὶ τῶν Στάσεων* II. 3.1-8.15.

μπορεί να αποδοθεί ευθύνη (ἢ εἰς οὐ δυνάμενον ὑπεύθυνον γενέσθαι, ἀνεύθυνον δὲ πάντη, καὶ πεποίηκε συγγνώμην).

Οι νομικές στάσεις, αντιστοίχως, ανάγονται στις διακρίσεις τις οποίες είχε εισαγάγει, τέσσερις αιώνες νωρίτερα, ο Ερμαγόρας. Μολονότι ο ίδιος πιθανότατα δεν χρησιμοποιούσε τον όρο στάσις για τα νομικά «ζητήματα»³⁸, στο ερμαγόρειο σύστημα αυτά αφορούσαν την ερμηνεία ενός κειμένου³⁹ και διακρίνονταν στις εξής κατηγορίες⁴⁰: α) κατὰ ῥητὸν καὶ ὑπεξαίρεσις, όταν πρόκειται για την αντίθεση ανάμεσα στο γράμμα και το πνεύμα του νόμου β) ἀντινομία, όταν πρόκειται για την σύγκρουση δύο νόμων γ) ἀμφιβολία, όταν πρόκειται για την αμφιλογία του νόμου δ) συλλογισμός, όταν πρόκειται για την αναλογική εφαρμογή άλλου νόμου. Συνεχιστής των εννοιολογικών αυτών οριοθετήσεων, ο Ερμογένης αναπτύσσει στο έργο του την λειτουργία των νομικών στάσεων, οι οποίες αναφέρονται, όχι σε ένα πραγματικό ζήτημα, ή στο απαράδεκτο της κατηγορίας, ή στο νομικά αβάσιμο της κατηγορίας –όπως οι λογικές στάσεις– αλλά στα επί μέρους ερωτήματα που γεννούν τα νομικώς σημαντικά κείμενα, τα οποία ο Ερμογένης υπαγάγει στον γενικό όρο «ῥητά»⁴¹. Τα «ῥητά» αναφέρονται τόσο σε νόμους, όσο και σε άλλα έγγραφα: ῥητὰ δὲ λέγω, οἷον νόμους, διαθήκας, ψηφίσματα, ἐπιστολάς, κηρύγματα ὠρισμένα. Η εξέταση της στάσεως αφορά, είτε ένα, είτε περισσότερα ῥητά: εἴαν ἀφορὰ ἓνα ῥητόν, καὶ ἐιδικότερα τὴν σχέσιν μεταξὺ τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ῥητοῦ, πρόκειται γὰρ τὴν στάσιν ῥητὸν καὶ διάνοιαν. Στο ερμογενειανό παράδειγμα, ἐνῶ ο νόμος ορίζει ὅτι ὁ ξένος, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνέλθῃ στο τεῖχος μίας πόλεως, τιμωρεῖται με θάνατο, κάποιος ὁ ὁποῖος ἀνῆλθε στο τεῖχος κατὰ τὴν διάρκεια πολιορκίας καὶ ἀρίστευσε, στὴν συνέχεια διώκεται με βάση τὸν νόμο αὐτόν. Η δεύτερη νομική στάση ονομάζεται συλλογισμός, ὅταν ἓνα «ἀγγραφο» πράγμα ὑπάγεται σε ἓνα «ἐγγγραφο», καθόσον τὸ «ἀγγραφο» ταυτίζεται με τὸ «ἐγγγραφο» (ἔστι γὰρ συλλογισμὸς ἀγράφου πράγματος πρὸς ἐγγραφὸν παράθεσις, εἰς ταῦτόν συνάγοντός τινος τὸ ἀγγραφὸν τῷ ἐγγράφῳ): στο παράδειγμα τοῦ Ερμογένη, σύμφωνα με τὸν νόμο δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λαμβάνει τὸν λόγο (στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου) ὁποῖος ἔχει μητέρα ἐταῖρα – καὶ κάποιος πα-

38. Κικέρων, *De Inventione*, I.17. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.61 επ.

39. Όπως στο χωρίο της *Institutio Oratoria*, 3.5.4: *Illud iam omnes fatentur esse questions aut in scripto aut in non scripto. In scripto sunt de iure, in non scripto de re: illud legale, hoc rationale genus Hermagoras atque eum secuti vocant, id est νομικὸν ἐτ λογικόν.*

40. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 3.6.60-62.

41. Για τὸν σκοπὸ τῆς παρούσας μελέτης, συνοψίζουμε καὶ σχολιάζουμε τὰ χωρία *Περὶ τῶν Στάσεων* II, 9.1-13.14. Ο Ερμογένης διαπραγματεύεται ἐκ νέου κάθε ἐπιμέρους νομικὴ στάση στα κεφάλαια IX.1.1-XII.10.5.

ρεμποδίζει τον γεννημένο από πατέρα πόρνο να λάβει τον λόγο (οἶον, τὸν ἐξ ἐταίρας μὴ λέγειν, ἐκ πόρνου τινὰ γεγονότα λέγειν κωλύει τις). Πρόκειται, συνεπώς, για περίπτωση διασταλτικής ερμηνείας: μολονότι το γράμμα του νόμου μιλά μόνον για μητέρα, ο ρήτορας θα επικαλεστεί το επιχείρημα ότι ο σκοπός του νόμου είναι ευρύτερος, και ότι με τελολογική διαστολή, υπάγεται στην διάταξη αυτή και ο πατέρας πόρνος. Η τρίτη περίπτωση νομικής στάσεως αφορά, είτε την σχέση μεταξύ περισσότερων ῥητῶν, είτε την διαίρεση ενός ῥητοῦ σε περισσότερα μέρη: πρόκειται για την περίπτωση της ἀντινομίας. Εάν μὲν αντιπαρατίθενται και συγκρούονται δύο ἢ περισσότερα, μὴ ἀντίθετα ἀπὸ τὴν φύσιν τους, ῥητά, ἡ στάσις ονομάζεται ἀντινομία (ἐστὶ γὰρ ἀντινομία δύο ἢ καὶ πλείονων ῥητῶν ἢ καὶ ἐνὸς διαιρουμένου μὴ φύσει ἐναντίων, κατὰ περίστασιν δὲ, μάχη). Καὶ ἐδῶ ἡ ἐξέταση τοῦ γράμματος καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ῥητοῦ εἶναι διπλή (καὶ ὅλως διπλὴ τίς ἐστὶ ζήτησις ῥητοῦ καὶ διανοίας). Για παράδειγμα –σημειώνει ο Ερμογένης– σύμφωνα με τὸν νόμο, ὁποῖος ἀποκηρύσσεται ἀπὸ τὸν πατέρα του, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μετέχει στὴν πατρικὴ περιουσία, ἐνῶ, σύμφωνα με ἄλλον νόμο, ὁποῖος διασώζει ἓνα ἀκυβέρνητο πλοῖο, καθίσταται κύριός του. Τί θὰ συμβεῖ ὅμως ἐάν κάποιος, ὁ ὁποῖος εἶχε προηγουμένως ἀποκηρυχθεῖ, διέσωσε ἀκυβέρνητο πλοῖο; ἀλλὰ ἐμποδίζεται στὸ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν κυριότητά του ἐπειδὴ αὐτὸ ἀνήκει στὴν πατρικὴ περιουσία. Ἐνὰ δεύτερο παράδειγμα ἀντινομίας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν διαίρεση ἐνὸς ῥητοῦ σε δύο μέρη: ἡ βιασθεῖσα κοπέλα ἔχει, σύμφωνα με τὸν νόμο, τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιλέξῃ ἀν θὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν βιαστὴ γάμο ἢ τὸν θάνατό της. Τί θὰ συμβεῖ, ὅμως, ἐάν κάποιος βίασε δύο κοπέλες, καὶ ἡ πρώτη ἐπιλέγῃ τὴν ἐκτέλεσή της, καὶ ἡ ἄλλη τὸν γάμο της (οἶον, ὁ ἀποκήρυκτος μὴ μετεχέτω τῶν πατρῶν, καὶ ὁ ἐπιμείνας χεῖμαζομένη νηϊ δεσπότης ἔστω τῆς νεώς. ἀποκήρυκτος ἐπέμεινε χεῖμαζομένη νηϊ, καὶ εἴργεται αὐτῆς ὡς πατρώας· τοῦ δὲ κατὰ διαίρεσιν ῥητοῦ ποιούντος ἀντινομίαν παράδειγμα τόδε· ἡ βιασθεῖσα ἢ γάμον ἢ θάνατον αἰρείσθω τοῦ βιασαμένου· δύο τις κατὰ ταῦτόν ἐβιάσατο κόρας, καὶ ἡ μὲν θάνατον αὐτοῦ, ἡ δὲ γάμον αἰρεῖται);

Τέλος, ὁ Ερμογένης κλείνει τὴν ἐξέταση τῶν νομικῶν στάσεων με μίαν τέταρτη κατηγορία, τὴν ἀμφιβολία: πρόκειται γιὰ μίαν ἀμφισβήτηση, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν γραμματικὴ ἐρμηνεία ἐνὸς ῥητοῦ, καὶ στα ἐρμηνευτικὰ προβλήματα ποὺ γεννᾷ ὁ διαφορετικὸς τονισμὸς ἢ συλλαβισμὸς τοῦ (ἐστὶ γὰρ ἀμφιβολία ἀμφισβήτησις περὶ ῥητὸν ἐκ προσφῶδιας ἢ διαστάσεως συλλαβῶν γινομένη). Τὸ πρῶτο παράδειγμα ποὺ δίνεται ἀφορᾷ τὸν τονισμό: ἀν υποθέσουμε ὅτι τὸ κείμενο ἐνὸς νόμου ἔχει ὡς ἐξῆς: «ἐταῖρα χρυσία εἰ φοροίη, δημοσία ἔστω», μπορεῖ ἐξίσου νὰ υποστηριχθεῖ ὅτι ἡ λέξη “δημοσια” εἶναι προπαροξύτονη καὶ ἀφορᾷ τὰ χρυσαφικά, ἢ παροξύτονη καὶ ἡ ἐταῖρα πρέπει νὰ καταστῇ δημοσία. Κάποιος –συνεχίζει ὁ Ερμογένης– εἶχε δύο τέκνα ποὺ ονομάζονταν Λέων καὶ Πανταλέων.

Στην διαθήκη του, η διάταξη «ἐχέτω τὰ ἐμὰ πάντα Λέων» επιτρέπει και στους δύο γιούς να διεκδικήσουν, ο καθένας για λογαριασμό του, την περιουσία: ο ένας διαβάζοντας το «πάντα Λέων» ως μία λέξη, ο άλλος διαχωρίζοντας τη λέξη «πάντα» από τη λέξη «Λέων».

Η φύση των λογικών και των νομικών στάσεων, όπως εκτέθηκε παραπάνω, είναι εύκολο να διαγνωστεί: πρόκειται για τα λογικά εκείνα σχήματα, τα οποία εξετάζουν κάθε αμφισβήτηση που εγείρεται σχετικά με την υπό κρίση δικαστική υπόθεση – για τα δικονομικά όπλα που χρησιμοποιούν οι διάδικοι για να υποστηρίξουν ή να αρνηθούν, ο καθένας από την πλευρά του, μία κατηγορία. Στην θεωρία, οι επιμέρους στάσεις εμφανίζονται μεθοδικά κωδικοποιημένες, βάσει μίας σειράς διαδοχικών διαιρέσεων, μολονότι είναι βέβαιο ότι στο δικαστήριο, η κατηγορία και η υπεράσπιση θα στήριζαν τις θέσεις τους σε περισσότερες από μία στάσεις, ή σε διαφορετικούς συνδυασμούς τους. Αποδημώντας από τα σπουδαστήρια των καθηγητών και τα θρανία των ρητορικών σχολών, και εγκαταβιώνοντας, πλέον, στις αγορεύσεις των συνηγόρων ενώπιον ενός πραγματικού ελληνικού ή ρωμαϊκού δικαστηρίου –δηλαδή σε συνθήκες αληθινών συγκρούσεων και κρίσιμων διακυβευμάτων– τα ρητορικά σχήματα θα πρέπει να έχαναν την θεωρητική τους αυτάρκεια και να προσγειώνονταν –μοιραία– στο ανώμαλο έδαφος της πράξης. Συναντούμε, ωστόσο, στο εγχειρίδιο του Ερμογένη –και κυρίως στα παραδείγματα που επεξηγούν τον τρόπο λειτουργίας κάθε στάσεως– ίχνη της μεταβίβασης αυτής από την καθαρή θεωρία στην νομική πραγματικότητα; Με λίγα λόγια, απηχούν –και εάν ναι, σε ποιον βαθμό– τα ερμογενειανά ρητορικά σχήματα, τα ελληνικά δίκαια της εποχής τους, στην υπηρεσία των οποίων φέρονται ταγμένα;

3. Φαντασιακές νομοθεσίες, ελληνικά δίκαια.

Όπως καταδεικνύει και η συνοπτική, ακόμα, παρουσίαση που προηγήθηκε, ο ιστορικός του δικαίου μπορεί να αποκτήσει, μέσω της μελέτης της θεωρίας των στάσεων, άμεση πρόσβαση στις δικονομικές τεχνικές που εφαρμόζονταν από τους συνηγόρους ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων, ή του δικαστηρίου του Ρωμαίου διοικητή, τουλάχιστον τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες. Εντούτοις, παραμένει άδηλο το κατά πόσον τα σωζόμενα τεχνικά εγχειρίδια είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως πηγή για τα ισχύοντα ελληνικά δίκαια (ή, ενδεχομένως, και για το ρωμαϊκό δίκαιο) της ίδιας περιόδου. Από την μία πλευρά, ο Ερμογένης –όπως όλοι οι επιφανείς θεωρητικοί της ρητορικής– δεν δίδασκε νομικά – έστω και εάν τα αντικειμενικά όρια μεταξύ ρητορικής και δικαίου υπήρξαν, στην αρχαιότητα, και για τα δικά μας μέτρα, τουλάχιστον ασαφή. Από την άλλη, ούτε η εκπαίδευση ενός εκκολαπτόμε-

νου δικανικού ρήτορα φαίνεται ότι γινόταν βάσει νομοθετικών παραδειγμάτων και δικαστικών υποθέσεων δανεισμένων ή εμπνευσμένων από την πραγματικότητα, αλλά βάσει επιγραμματικών υποθετικών νόμων και παράδοξων δικαστικών κρίσεων, οι οποίες μοιάζουν να λαμβάνουν χώρα σε έναν φανταστικό δικαιοκό χρόνο και χώρο, σε εκείνη την ουτοπική ελληνική πόλη, την οποία ο Donald Russell είχε στο παρελθόν ονομάσει προσφυώς «Σοφιστούπολη»⁴². Η πόλη αυτή –γνωστή και από πολλούς σωζόμενους ρητορικούς λόγους της ύστερης αρχαιότητας– απηχεί αόριστα το κλασικό παρελθόν του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα: κυβερνάται από δημοκρατικούς δεσμούς –εκκλησία του δήμου, βουλή– βρίσκεται συχνά υπό την απειλή πολέμου ή τυραννίας και σώζεται μετά την ηρωική συνδρομή ενός πολίτη που «αριστεύει», ενώ δοκιμάζεται και από έντονους κοινωνικούς διχασμούς, μεταξύ ανδρών και γυναικών, πλουσίων και φτωχών, γονέων και τέκνων. Πρόκειται, σε κάποιο ασφαλώς μέτρο, για μία ακόμα έκφανση του αρχαϊσμού και του κλασικισμού που σηματοδοτούν την ιδεολογία των Ελλήνων συγγραφέων της αυτοκρατορικής περιόδου, και κατευδύνουν συνολικά τον δίο της ελληνικής τοπικής αριστοκρατίας⁴³. Γνωρίζουμε από πληθώρα πηγών ότι οι πεπαιδευμένοι των ανωτέρων τάξεων επιχειρούσαν, τόσο γλωσσικά (αττικισμός), όσο και κοινωνικά, ή ακόμα και πολιτικά (ανακίνηση μνημείων και διοργάνωση αθλητικών αγώνων σε αναμνηση σημαντικών γεγονότων του ελληνικού παρελθόντος⁴⁴, γενεαλογικά δένδρα και ονοματοδοσίες που διεκδικούσαν την τιμή μίας απευθείας καταγωγής από επωνύμους της αρχαίας ιστορίας⁴⁵, εξελληνισμός των ρωμαϊκών ονομάτων από Έλληνες αριστοκράτες που είχαν αποκτήσει την ρωμαϊκή πολιτεία⁴⁶ κ.α.) να διατηρήσουν μία ζωντανή σύνδεση με το κλασικό παρελθόν, πιθανόν ως αμφίδυμη αντίδραση στην αναπόδραστη πραγματικότητα της ρωμαϊκής κυριαρχίας⁴⁷. Στο ίδιο πνεύμα, πολλά από τα παράδοξα νομικά προβλήματα τα οποία διχάζουν τον ανιστορικό κόσμο της «Σοφιστούπολης».

42. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 21-39.

43. Ιω Σ. Τουλουμάκος, *Συμβολή στην έρευνα της ιστορικής συνειδήσεως των Ελλήνων στην εποχή της Ρωμαϊκής κυριαρχίας*, Αθήνα, 1972 (α' γερμ. έκδ: 1971). E.L. Bowie, "Greeks and their Past in the Second Sophistic" στο: M.I. Finley, *Studies in Ancient Society*, Λονδίνο, 1974, σελ. 166-210. S. Swain, *Hellenism and Empire. Language, Classicism and Power in the Greek World A.D. 50-250*, Οξφόρδη, 1996.

44. I.G. II² 1035. Πausanίας, 3.14.1.

45. Βίοι Σοφιστών 546-7, 558, 615. Από τις επιγραφικές πηγές, βλ. ενδεικτικά: S.E.G. II.546, 559, 12.327.

46. Απολλώνιος ο Τυανεύς, *Επιστολές* 71 και 72. E.L. Bowie, "Greeks and their Past in the Second Sophistic", σελ. 200.

47. Πλούταρχος, *Πολιτικά Παραγγέλματα* 824e.

προέρχονται κατευθείαν από την ελληνιστική ρητορική, χωρίς να έχουν μεταβληθεί μετά τον 1^ο π.Χ. αιώνα. Γενικότερα, η φιλολογική έρευνα υποδεικνύει ότι ο Ερμογένης αντλεί τα παραδείγματά του από μία δεξαμενή δικανικών ρητορικών ασκήσεων οι οποίες ανήκουν στην ελληνική εκδοχή των *controversiae* (ἀμφιλογίαι) – των φανταστικών, δηλαδή, δικανικών λόγων, τους οποίους γνωρίζουμε από τα πέντε σωζόμενα βιβλία του Πρεσβύτερου Σενέκα (1^{ος} π.Χ. αιώνας), και οι οποίοι είχαν λειτουργήσει ως συγκοινωνούντα δοχεία και με την ρωμαϊκή θεωρία.

Ως εκ τούτου, οι ελληνικές και ρωμαϊκές πηγές των *controversiae* είχαν στο παρελθόν απαξιωθεί ως πεδίο άντλησης πληροφοριών για τα δίκαια της κλασικής ή της αυτοκρατορικής περιόδου⁴⁸. Ανθολογώντας ορισμένες από τις σημαίνουσες αρνητικές τοποθετήσεις, ο Michael Winterbottom υποστήριξε ότι δεν θα βρει κανείς εκεί παρά μία ανάμιξη, «απελπιστικά συγχυσμένη», ελληνικών και ρωμαϊκών νόμων, μυθοπλασίας και πραγματικότητας, και ότι μάλιστα οι νόμοι των *controversiae* όφειλαν να είναι φανταστικοί, προκειμένου να δοθεί στους σπουδαστές της ρητορικής η δυνατότητα να εξασκηθούν με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ελευθερία στην τεχνική και στην επιχειρηματολογία – εάν ήταν υποχρεωμένοι να εφαρμόσουν ισχύοντες νόμους, τα περιθώριά τους θα περιορίζονταν σημαντικά. «Διδασκόντων το δίκαιο στην νομική σχολή ή στα δικαστήρια», γράφει ο Winterbottom, «Διδασκόντων την επιχειρηματολογία στην ρητορική σχολή. Τα δύο αυτά ήταν ξεχωριστά για μία πολύ εύλογη αιτία. Η χρήση των φανταστικών νόμων ενδάρρυνε την ευλυγισία και την πρωτοτυπία του επιχειρήματος. Εάν οι νόμοι ήταν αληθινοί, θα έπρεπε να προχωρήσει κανείς με μεγαλύτερη προσοχή». Στην ίδια προοπτική, ο Winterbottom σημείωνε ότι η θεωρία των στάσεων ήταν εξοβελισμένη ή παραμελημένη στα δικαστήρια, ακόμα και εάν οι ρήτορες ανέτρεχαν σε αυτήν ως ένα είδος ασφαλιστικής δικλείδας για τον έλεγχο της πληρότητας των επιχειρημάτων τους⁴⁹. Το επιχείρημα του Winterbottom μπορεί, εντούτοις, να εφαρμοστεί μόνον στον ρωμαϊκό κόσμο, όπου πράγματι υπήρξαν ανεπίσημες νομικές σχολές (*stationes ius publice docentium aut respondentium*) – ενώ στην ελληνική Ανατολή, όπως γνωρίζουμε, η Νομική Σχολή της Βυρρητού ιδρύεται μόλις το

48. Βασικά έργα: H. Bornecque, *Les déclamations et les déclamateurs d'après Sénèque le Père*, Λίλλη, 1902, ειδικά οι σελ. 59-74. S.F. Bonner, *Roman Declamation in the Late Republic and the Early Empire*, Λίβερπουλ, 1949: ανασκόπηση της παλαιότερης βιβλιογραφίας στις σελ. 84-85.

49. M. Winterbottom, "Schoolroom and Courtroom" στο: Brian Vickers (ed.), *Rhetoric revalued: Papers from the International Society from the History of Rhetoric*, Νέα Υόρκη, 1982, σελ. 65,66.

239 μ.Χ. Πιο προσεκτικός, ο Donald Russell επεσήμανε ότι οι ρήτορες επέλεγαν μάλλον με ελευθεριότητα τα νομοθετικά υποδείγματα των τεχνικών τους ασκήσεων, είτε από πραγματικούς νόμους είτε από ιδεατές, ουτοπικές νομοθεσίες – επικαλούμενος ειδικότερα το *Περὶ τῶν Στάσεων*, και υποστηρίζοντας ότι δεν μπορούμε να ξέρουμε κατά πόσον οι ερμογενειανοί νόμοι προέρχονται από την πραγματικότητα ή την φιλοσοφική φαντασία, όπως, λόγου χάριν, η *δίκη ἀγαμίου*, στην οποία αναφέρεται ο Ερμογένης, και η οποία απηχεί είτε την σπαρτιατική νομοθεσία είτε τους πλατωνικούς Νόμους⁵⁰, ή η πρόβλεψη ότι όποιος διασώζει ένα ακυβέρνητο πλοίο, καθίσταται κύριός του, η οποία, κατά τον Russell, ανάγεται ενδεχομένως στον *Νόμο Ῥοδίων Ναυτικό*⁵¹.

Είναι, όμως, βάσιμοι –και εάν ναι, σε ποιον βαθμό– οι ισχυρισμοί της θεωρίας; Ας επανέλθουμε στον ερμηνευτικό μας στόχο και ας εξετάσουμε, κατ' αρχάς, την φύση των νομικών στάσεων κατά τον Ερμογένη. Σύμφωνα με το οικείο χωρίο, οι νομικές στάσεις αναφέρονται, όπως είδαμε, σε αμφισβητήσεις που αφορούν τα *ῥήτα*, στα οποία περιέχονται τόσο οι νόμοι, όσο και άλλα νομικώς σημαντικά κείμενα. Ήδη οι αρχαίοι σχολιαστές του Ερμογένη είχαν επισημάνει ότι οι στάσεις αυτές αφορούν πληθώρα εγγράφων, ονομάζονται, ωστόσο, νομικάί, λόγω της εξέχουσας θέσης του νόμου ανάμεσα στα υπόλοιπα υπό κρίση έγγραφα⁵². Ο ὅρισμός των ῥητῶν απηχεί, προφανώς, παλαιότερη παγιωμένη διατύπωση, η οποία ανάγεται στην ελληνιστική ή στην κλασική περίοδο· συμπεριλαμβάνει νόμους και ψηφίσματα της εκκλησίας του δήμου, διαθήκες, επιστολές, καθώς επίσης και την κατηγορία «κηρύγματα ὠρισμένα». Ο ὅρισμός αυτός δεν ανταποκρίνεται, βέβαια, λιγότερο και στο νομικό τοπίο της εποχής στην οποία γράφει ο Ερμογένης⁵³. Μολονότι η λειτουργία της εκκλησίας του δήμου είχε ήδη μεταβληθεί σημαντικά από την ύστερη ελληνιστική περίοδο⁵⁴, εξακολουθούσε να ασκεί

50. *Περὶ τῶν Στάσεων* III.2.5-6. Πλούταρχος, *Λυκούργος* 15. Πλάτων, *Νόμοι* 774.

51. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 37-38.

52. Σύνοψη στο M. Patillion, *Corpus Rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, σελ. 106.

53. Για την συνειδητή διάκριση αρχαίων και μεταγενέστερων ελληνικών νόμων στον Ερμογένη, βλ. *Περὶ τῶν Στάσεων* X.16.1-8.

54. G.E.M. de Ste. Croix, *Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο. Από την Αρχαϊκή Εποχή ως την Αραβική Κατάκτηση* (μετάφρ. Γ. Κρητικός), Αθήνα, 1998 (α' αγγλική έκδ. 1981), σελ. 379-383. Ph. Gauthier, "Les cités hellénistiques", στο: M.H. Hansen (επιμ.), *The Greek City in the Roman Period. The Ancient Greek City State. Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters*, Historisk-filosofiske Meddelelser, Κοπεγχάγη, 1993, σελ. 211-231.

νομοθετική εξουσία και να εκδίδει ψηφίσματα τουλάχιστον ως τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα⁵⁵, ανεξάρτητα από το εάν τα ψηφίσματά της υποβάλλονταν για επικύρωση στον Ρωμαίο διοικητή της επαρχίας ή όχι, ο οποίος διατηρούσε, πάντως, και το δικαίωμα αναστολής της ισχύος τους, εάν έκρινε ότι αντέβαιναν στα συμφέροντα της Ρώμης⁵⁶. Αμφισβητήσεις σχετικά με την ερμηνεία νόμων και ψηφισμάτων είναι εύλογο να ανέκυπταν στη διάρκεια μίας δίκης, και οπωσδήποτε σχετικά με διαθήκες ή επιστολές⁵⁷. Όσον αφορά στα «κηρύγματα ώρισμένα», οι αρχαίοι σχολιαστές θεώρησαν ότι αναφέρονται στα «ἐκ προστάγματος καὶ ψήφω τοῦ δήμου κεκηρυγμένα»⁵⁸, χωρίς να τους απασχολήσει ο πλεονασμός. Αν αναζητήσουμε άλλες πιθανές ερμηνείες, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα «κηρύγματα» αναφέρονται σε έγγραφες συμφωνίες που προέρχονται από το δίκαιο των συναλλαγών – ή, ακόμα, ότι μεταφράζουν πράξεις της ρωμαϊκής διοικήσεως, τα «ήδικτα»-edicta του διοικητή της επαρχίας, η ερμηνεία των οποίων ασφαλώς και θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο νομικής στάσεως. Στην πραγματικότητα, γνωρίζουμε ότι η επίκληση στάσεων όπως η παραγραφή από τους συνηγόρους ήταν συχνή και ενώπιον του αυτοκρατορικού δικαστηρίου⁵⁹. Ακόμα και εάν ο ορισμός των ῥητῶν στον Ερμογένη αποτελεί τυπική επανάληψη παλαιότερων διατυπώσεων, οι γέφυρες με την νομική πραγματικότητα της εποχής του δεν είναι κατ' ανάγκην κομμένες.

Ας περάσουμε στην λειτουργία και την καταγωγή των υποθετικών νόμων που παραδέτει ο Ερμογένης, εξειδικεύοντας την λειτουργία κάθε επιμέρους νομικής στάσεως. Πρόκειται για μία σειρά νόμων, οι περισσότεροι από τους οποίους έχουν πράγματι τα αντίστοιχά τους στις ρωμαϊκές controversiae. Ο πρώτος παρατίθεται κατά την εξέταση της νομικής στάσεως ῥητὸν και διάνοια και συνδέεται με την στερεότυπη ρητορική παράδοση του πολίτη που αριστεύει: όπως είδαμε, ο ξένος ο οποίος

55. Δίων από την Προύσα, 7.24-26. Για την αύξηση της ισχύος της βουλής και τον έλεγχο της από την τοπική αριστοκρατία, βλ. W. Liebeschuetz, "The End of Ancient City", στο: J. Rich (έκδ.), *The City in Late Antiquity*, 1992, σελ. 12.

56. *I.G.R.* III, 582. Πλούταρχος, *Πολιτικά Παραγγέλματα* 814f. Για το θέμα της επικύρωσης των ψηφισμάτων, βλ. τις αντικρουόμενες απόψεις των D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Νιού Τζέρσεϊ, 1950, σελ. 641 και J.H. Oliver, "The Roman Governor's Permission for a Decree of the Poleis", *Hesperia* 23, 1954, σελ. 163-167. Αναστολή ψηφισμάτων από τον Ρωμαίο διοικητή: Δίων από την Προύσα, 48.1.

57. Πρβλ. Αρτεμίδωρος, I.67 (Pack).

58. M. Patillon, *Corpus Rhetoricum*, II, *Hermogène: les états de cause*, ό.π.

59. Παραγραφή: *Περὶ τῶν Στάσεων* II.14.6-16.12. VIII. 1.1-17.1. Εφαρμογή της στάσεως της παραγραφῆς ενώπιον του αυτοκρατορικού δικαστηρίου: *S.E.G.* 17.759 και *Βίοι Σοφιστῶν* 626.

θα ανέλθει στο τείχος μίας πόλεως τιμωρείται με θάνατο· κάποιος ο οποίος ανήλθε στο τείχος κατά την διάρκεια πολιορκίας και αρίστευσε, στην συνέχεια διώκεται με βάση τον νόμο αυτόν⁶⁰. Ο νόμος παραπέμπει στις ελληνικές πόλεις-κράτη της κλασικής περιόδου· η ελευθερία της πόλεως απειλείται από εξωτερικούς εχθρούς αλλά στην συνέχεια, η σωτηρία της γίνεται για τον αριστεύσαντα πηγή δικαστικής αντιδικίας. Μπορούμε να εναρμονίσουμε ή να συμφιλιώσουμε την εκτεταμένη χρήση του προτύπου του *ἀριστεύς* στην ρητορική θεωρία⁶¹ με το ασφυκτικό πολιτικό πλαίσιο των «ελεύθερων» ελληνικών πόλεων-κρατών υπό ρωμαϊκή κυριαρχία; Η άποψη που υποστηρίζει ότι πρόκειται για μία παρωχημένη αναφορά στην πολιτική αυτονομία των πόλεων κατά το κλασικό παρελθόν, παραγνωρίζει, κατ' αρχάς, την κοινωνική δυναμική του αρχαϊσμού και του κλασικισμού της περιόδου: η υπενθύμιση στους σπουδαστές της ρητορικής, ή στο ανήσυχο ακροατήριο μίας δίκης, ενός νόμου που προστατεύει τα τείχη μίας ελληνικής πόλης, ανακαλεί μνήμες που, εκούσια ή ακούσια, αντιπαρατίθενται υπογείως στην ρωμαϊκή εξουσία. Ανάλογα παραδείγματα στις ελληνικές *controversiae* με θέμα την απειλή κατάλυσης της δημοκρατίας από έναν τύραννο, και την τυραννοκτονία⁶², συνδέονται, όχι μόνον με την ασυνείδητη επιδετικότητα έναντι της βαρβαρικής της Ρώμης, αλλά και με τις κοινωνικές εντάσεις στο εσωτερικό των ελληνικών πόλεων μεταξύ της τοπικής αριστοκρατίας και του δήμου: η κατηγορία της «τυραννίας» είχε κατ' επανάληψη εγερθεί εναντίον επιφανών μελών της ελίτ, όπως του Δίωνα από την Προύσα και του Ηρώδη του Αττικού⁶³. Αρχαίος και πραγματικός, ή διδακτικός και φανταστικός, ο νόμος του ερμογενειανού παραδείγματος –όπως και η συνακόλουθη αμφισβήτηση που γεννιέται σχετικά με το γράμμα (*ρήτον*) και το πνεύμα του (*διάνοια*)⁶⁴– δεν είναι κατ' ανάγκην και πολιτικά αδώς.

Ο δεύτερος νόμος συνάπτεται στην νομική στάση του συλλογισμού και παραπέμπει επίσης στην πόλη-κράτος της κλασικής περιόδου: δεν επιτρέπεται να λαμβάνει τον λόγο στην εκκλησία του δήμου όποιος έχει

60. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 24-27.

61. Μόνον στον Ερμογένη: *Περὶ τῶν Στάσεων* III.2.7, II.8-15, 39.1-7, VI.3.4-5 κ.α.

62. Ο Ερμογένης βρίθει σχετικών δικαστικών υποθέσεων με τυράννους και τυραννοκτόνους: βλ. ενδεικτικά, *Περὶ τῶν Στάσεων* I.24.1-7, III.11.7-15, III.19.1-7.

63. Δίων από την Προύσα, 47.23-24. *Βίοι Σοφιστῶν* 559. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 32-33. N.M. Kennell, "Herodes Atticus and the Rhetoric of Tyranny", *C.Ph.* 92, σελ. 346-362. T. Whitmarsh, *The Second Sophistic*, Οξφόρδη, 2005, σελ. 70-73.

64. Πλήρης ανάπτυξη της δικανικής επιχειρηματολογίας επί του παραδείγματος αυτού, στα χωρία *Περὶ τῶν Στάσεων* IX.2.1-10.

μητέρα εταίρα. Μία παραλλαγή του ίδιου θέματος βρίσκουμε στον Κοϊντιλιανό⁶⁵. Η απαγόρευση του δικαιώματος να ομιλεί κανείς ενώπιον της εκκλησίας του δήμου ή της βουλής (λέγειν η δημηγορεῖν) αποτελεί, στο αττικό δίκαιο, μία από τις κυριότερες συνέπειες της επιβολής ποινής ατιμίας⁶⁶. Η γραφή ἐταιρήσεως –στο πλαίσιο της απαξίωσης των πολιτών που χαρακτηρίζονται από τους αττικούς ρήτορες αἰσchrῶς βεβιωκότες– απειλείται στους εκδιδόμενους επί χρήμασι άνδρες και σε εκείνους που δέχονται τις υπηρεσίες τους, και συνεπάγεται ακριβώς την ποινή της ατιμίας⁶⁷. Η ποινή αυτή σε άλλες περιπτώσεις μπορούσε να είναι και κληρονομική⁶⁸. Ο ερμογενειανός νόμος φαίνεται να συνδυάζει όλες αυτές τις νομοθετικές προβλέψεις του αττικού δικαίου (στην συνέχεια του παραδείγματος, ο πατέρας είναι πόρνος), με ανάμιξη στοιχείων από διαφορετικές περιπτώσεις επιβολής ατιμίας και, ίσως, με άγνοια της ακριβούς προϊστορίας της ποινής σε αντίστοιχες περιπτώσεις· πάντως, η παραμονή σε ισχύ αντιστοίχων νόμων σε ελληνικές πόλεις την ρωμαϊκή περίοδο δεν είναι απίθανη⁶⁹.

Τρεις επιπλέον υποθετικοί νόμοι παρατίθενται από τον Ερμογένη στην ανάλυση της νομικής στάσης της ἀτιμίας. Σύμφωνα με τον πρώτο νόμο, όποιος αποκηρύσσεται από τον πατέρα του, δεν επιτρέπεται να μετέχει στην πατρική περιουσία. Πρόκειται για μία πράξη αποκλήρυξης, η οποία έχει ποικίλα προηγούμενα στις ελληνικές *constitutions*⁷⁰. Περιγράφοντας την ερμογενειακή στάση της ἀντιλήψεως, παραδέσαμε ήδη το παράδειγμα του γεωργού που αποκηρύσσει τον γιό του, επειδή εκείνος ασχολείται με την φιλοσοφία⁷⁰. Η αποκλήρυξις ανάγεται αποκλειστικά στις ελληνικές νομοθεσίες· δεν υπάρχει ανάλογό της στο κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο, και ακόμα και η εισαγωγή της *abdicatio* μετά τον 3^ο μ.Χ. αιώνα στις ανατολικές επαρχίες, κατόπιν ελληνικών επιδράσεων,

65. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 7.6.3. Αντιδικία για το εάν μπορεί να λάβει κανείς τον λόγο στην εκκλησία του δήμου: *Rhet. Ad. Her.* 1.11.

66. D.M MacDowell, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, Αθήνα, 1996, σελ. 117-120 (α' αγγλ. έκδ. 1978). Μ. Σ. Γιούνη, *Άτιμος ἔστω, Άτιμος τεθνάτω. Συμβολή στη μελέτη της ποινής ατιμίας και της θέσης εκτός νόμου στο αττικό δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ. 78-79, όπου και οι σχετικές πηγές.

67. Μ. Σ. Γιούνη, *Άτιμος ἔστω, Άτιμος τεθνάτω*, σελ. 184-185.

68. Δημοσθένης, 21.113. Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία* 16.10 (ἄτιμος ἔστω καὶ αὐτὸς καὶ γένος ἢ καὶ παῖδες). D.M MacDowell, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σελ. 119. Μ. Σ. Γιούνη, *Άτιμος ἔστω, Άτιμος τεθνάτω*, σελ. 100.

69. Βλ. μία επιγραφή από την Θάσο των αρχών της αυτοκρατορικής περιόδου: *I.G.* XII, Suppl. 364, και αναλυτικά: Α. Dimoroulou - Piliouni, «Αποξενοῦσθαι: Άτιμία in Roman Times?», (υπό δημοσίευση).

70. D.A. Russell, *Greek Declamation*, σελ. 31-32.

δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς νομοδεδτική ισχυρή αντίσταση⁷¹. Προηγουμένως, η *abdicatio* είχε περισσότερο τον χαρακτήρα ηθικής αποδοκιμασίας⁷², ενώ στο αττικό δίκαιο συνεπάγεται την αποπομπή του ανάξιου γιού από τον πατρικό οίκο⁷³. Η ιστορικότητα, τόσο των νόμων περί αποκηρύξεως που ίσως εξακολουθούσαν να ισχύουν στις «ελεύθερες» ελληνικές πόλεις, όσο και πολλών περιπτώσεων αποκηρύξεως, οι οποίοι είχαν ως συνέπεια την απώλεια των δικαιωμάτων του γιού στην πατρική περιουσία, είναι πιθανή. Οι προβληματικές και συγκρουσιακές οικογενειακές σχέσεις είναι ένα σταθερά επαναλαμβανόμενο θέμα στην γραμματεία της περιόδου, σε όλες τις κοινωνικές τάξεις⁷⁴. Σύμφωνα με τον δεύτερο νόμο, όποιος διασώζει ένα ακυβέρνητο πλοίο, καδίσταται κύριός του. Αντίστοιχες προβλέψεις προϋποτίθενται και στην ρωμαϊκή ρητορική⁷⁵. Δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με την υπόθεση του Russell ότι ο νόμος ανάγεται ενδεχομένως στον *Νόμο Ροδίων Ναυτικόν*⁷⁶ – το παράδειγμα δεν αφορά το ναυτικό δίκαιο, αλλά σχηματοποιεί, με εμφαντικό τρόπο, μία περίπτωση κατάληψης αδεσπότη. Εξάλλου, στο παράδειγμα του Ερμογένη, η διάσωση του ακυβέρνητου πλοίου είναι χρονικά μεταγενέστερη της αποκηρύξεως. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο τρόπος κτήσεως κυριότητας μέσω της κατάληψης παραπέμπει σε ελληνικές νομοθεσίες ισχύουσες ως και την ρωμαϊκή περίοδο⁷⁷. Ο τρίτος νόμος, τέλος, μας μεταφέρει στον χώρο του ποινικού δικαίου: η βιασθείσα κοπέλα έχει το δικαίωμα να επιλέξει αν θα ζητήσει από τον βιαστή γάμο ή τον θάνατό του. Η αντινομία λαμβάνει χώρα στην περίπτωση που κάποιος βίασε δύο κοπέλες, και η πρώτη επιλέγει την εκτέλεσή του, και η άλλη τον γάμο του. Το νομικό αυτό πρόβλημα μπορεί πράγματι να ανιχνευθεί στον Πρεσβύτερο Σενέκα, όπου το κείμενο του νόμου έχει ως εξής: «*Η βιασθείσα γυναίκα έχει την δυνατότητα να επιλέξει είτε να δανατωθεί ο δράστης είτε να την παντρευτεί χωρίς προίκα*», και το θέμα των ρητορικών αγορεύσεων επί του νόμου: «*Ένας άνδρας βίασε δύο γυναίκες την ίδια νύχτα. Η μία επιλέγει τον θάνατό του, η άλλη να τον παντρευτεί*»⁷⁸. Το ίδιο αμφισβητούμενο ζήτημα, σε διαφορετικές παραλ-

71. *Codex Iustinianus*, 8.46.6 (288 μ.Χ.).

72. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 7.4.11.

73. A. Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο* (ελλην. μετάφρ.: Π. Δ. Δημάκης), Αθήνα, 1998, σελ. 184-186 (α' ιταλ. έκδ.: 1982).

74. Αρτεμίδωρος, II.112, III.215, IV.292 (Pack).

75. *Rhet. Ad. Her.* 1.19. Κικέρων, *De Inventione*, II.153 επ.

76. Πρβλ. *Dig.* 14.2.

77. Για την κτήση της κυριότητας μέσω της κατάληψης, βλ. A. Biscardi, *Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο*, σελ. 309-314.

78. *Controversiae* 1.5: *Rapta raptoris aut mortem aut indotatas nuptias op-*

λαγές, απαντά στον Κοϊντιλιανό, και αλλού⁷⁹. Κανείς θα ήταν πρόθυμος να υποστηρίξει ότι, τουλάχιστον στην περίπτωση αυτή, πρόκειται για έναν φανταστικό νόμο, δανεισμένο από την λατινική ρητορική και κατασκευασμένο προκειμένου να διασταυρώσουν οι σπουδαστές της ρητορικής τα δικανικά ξίφη τους. Σύμφωνα με τον H. Bornecque, ο νόμος είναι φανταστικός, καθώς έρχεται σε αντίθεση με άλλους αντίστοιχους νόμους περί βιασμού, τους οποίους βρίσκουμε σε αφθονία στις ρωμαϊκές *controversiae*⁸⁰. Την άποψη αυτή προσυπέγραψε αργότερα και ο S.F. Bonner, αν και επιχείρησε να υποδείξει ορισμένα στοιχεία που δύναται να συνδεθούν με την ελληνική και την ρωμαϊκή νομοθεσία⁸¹. Οι *Βίοι Σοφιστῶν* του Φιλόστρατου μεταφέρουν μία πληρέστερη εκδοχή, και μία αποστροφή της αγόρευσης του σοφιστή Αντίοχου από την Κιλικία στο ίδιο θέμα: «Μία κοπέλα που βιάσθηκε, επέλεξε την εκτέλεση του βιαστή· αργότερα, γεννήθηκε παιδί από τον βιασμό και οι δύο παππούδες αντιδικούσαν για το ποιος θα το αναδρέψει. [Ο Αντίοχος] αγορεύοντας ως συνήγορος του παππού από την πλευρά του πατέρα, είπε [προς τον πατέρα της κοπέλας]: δώσε το παιδί, δώσ' το προτού δοκιμάσει το γάλα της μητέρας του»⁸². Παρ' όλες τις αντιθέτες ενδείξεις, ο νόμος συνδέεται με ευρύτατα διαδεδομένη κοινωνική πρακτική, γνωστή και από την Νέα Κωμωδία: ο πατέρας ή η οικογένεια της κοπέλας απαιτούσαν από τον βιαστή να την παντρευτεί για να μην ζητήσουν την δίκωσή του. Ούτε αποκλείεται η αναγωγή του νόμου στα ελληνικά δίκαια ή στο ρωμαϊκό δίκαιο: στην Σπάρτη ο βιασμός τιμωρούνταν με θάνατο⁸³, ενώ και στο αττικό δίκαιο, η μεν αποπλάνηση εδινε την δυνατότητα –σε περίπτωση αυτόφωρης σύλληψης του αποπλανητή– στον σύζυγο, τον γιό ή τον αδερφό της γυναίκας να τον σκοτώσει (νόμιμος φόνος), η δε γραφή ὕβρεως (όχι, όμως και η δίκη βιαίων⁸⁴), θα μπορούσε να οδηγήσει στην

tet. Una nocte quidam duas rapuit; altera mortem optat, altera nuptias. Πρβλ. και Calpurnius Flaccus, 34. S.F. Bonner, *Roman Declamation*, σελ. 89-90. M. Heath, *Menander: A Rhetor in Context*, σελ. 10-16.

79. Κοϊντιλιανός, *Institutio Oratoria* 7.7.3. Στον M. Heath, *On Issues*, σελ. 148-149 είναι συγκεντρωμένες όλες οι χρήσεις του ίδιου παραδείγματος στην ρητορική παράδοση.

80. H. Bornecque, *Les déclamations et les déclamateurs d'après Sénèque le Père*, σελ. 60-61.

81. S.F. Bonner, *Roman Declamation*, σελ. 89-91.

82. *Βίοι Σοφιστῶν* 569.

83. H. Bornecque, *Les déclamations et les déclamateurs d'après Sénèque le Père*, σελ. 69. Πρβλ. Πλάτων, *Νόμοι* 871.

84. Όπου ο βιαστής θα κατέβαλλε πρόστιμο (στην σολώνεια νομοθεσία 100 δραχμών): D.M MacDowell, *Το δίκαιο στην Αθήνα των κλασικών χρόνων*, σελ. 192-195.

επιβολή της θανατικής ποινής στον βιαστή⁸⁵. Επιπλέον, η εκτέλεση του βιαστή ήταν, ενδεχομένως, δυνατή και βάσει της ρωμαϊκής *Lex Iulia de vi publica*, τουλάχιστον στο πλαίσιο της *cognitio extra ordinem*⁸⁶. Έναν περίπου αιώνα μετά την συγγραφή του *Περὶ τῶν Στάσεων*, ο βιασμός τιμωρείται οπωσδήποτε με θανατική ποινή⁸⁷ ενώ το ζήτημα της επιλογής της βιασθείσας κοπέλας εμφανίζεται στην Ιουστινιάνεια Κωδικοποίηση –όπου και απορρίπτεται–⁸⁸, γεγονός που δεν μπορεί να αποκλείσει την ύπαρξη σχετικών νομοθετικών διατάξεων πολύ νωρίτερα.

Ανακεφαλαιώνοντας. Η παραδειγματική εξέταση των νόμων που αντλήσαμε από την ερμογενειανή περιγραφή των «νομικών στάσεων» καταδεικνύει, τόσο την πολλαπλότητα των πηγών τους (ελληνικά δίκαια της κλασικής περιόδου, ιδίως αττικό δίκαιο· νομική πραγματικότητα του 1^{ου} και 2^{ου} μ.Χ. αιώνα· διαδεδομένες κοινωνικές πρακτικές), όσο και την ιδιόζουσα λειτουργία τους. Οι θεωρητικοί της ρητορικής την αυτοκρατορική περίοδο δεν διδάσκουν, *stricto sensu*, νομικά, αλλά μυούν τους σπουδαστές στην αποτελεσματική χρήση των δικονομικών όπλων που θα τους επιτρέψουν να κατισχύσουν στους δικαστικούς αγώνες ενώπιον των ελληνικών τοπικών δικαστηρίων και του Ρωμαίου διοικητή – κατά συνέπεια, η μελέτη των τεχνικών τους εγχειριδίων προσφέρει μία ιδανική πρόσβαση στην διάρθρωση και εξέλιξη της ελληνικής δικονομικής λογικής στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από την άλλη πλευρά, η προσφυγή στο κλασικό παρελθόν, και κατεξοχήν σε μία φαντασιακή νομοθεσία προσκολλημένη στα πρότυπα του 5^{ου} και 4^{ου} π.Χ. αιώνα, έχει πολιτική και ιδεολογική σημασία, τόσο ως προς την αντίθεση των ελληνικών πόλεων προς την ρωμαϊκή εξουσία, όσο και ως προς τις εσωτερικές συγκρούσεις της ελληνικής τοπικής αριστοκρατίας με τον δήμο. Τα πορίσματα της παρούσας μελέτης έρχονται να ενισχύσουν την θεωρητική απάντηση στο ερώτημα «γιατί αυτή η επαγγελματική εκπαίδευση επικεντρωνόταν στη ρητορική, και όχι στο γραπτό δίκαιο ή στη νομολογία (όπως η δική μας)»; «Η απάντηση βρίσκεται στη σημασία που είχε η εγγράμματα αλλά μνημονική επικοινωνία για την καλλιέργεια του φρονήματος της άρχουσας τάξης της αυτοκρατορίας, για

85. Λυσίας, 1.32. Δείναρχος, 1.23.

86. *Dig.* 48.6.3.4., 48.6.5.2., 48.6.10.2.

87. *Codex Theodosianus*, 9.24.1.

88. *Codex Iustinianus*, 9.13.1.2: *nec si facultas raptae virgini [...] raptorem suum maritum sibi exposcere.*

την απόκτηση κοινής πρόσβασης στο απόδεμα της πολιτισμικής γνώσης και δια την ενίσχυση της πολιτισμικής αλληλεγγύης της μέσω δραστηριοτήτων κοινής ανάγνωσης και συζήτησης»⁸⁹.

SUMMARY

D. KARAMBELAS: *Legal Issues and Greek Laws from Hermagoras to Hermogenes*

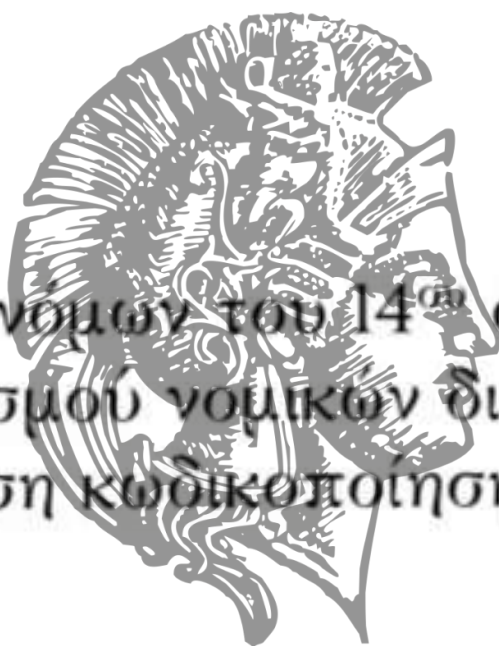
“Issue-theory” -formulated supposedly by Hermagoras of Temnos (2nd century B.C.E), though its origins can be traced back in the 4th century- was the centre of rhetorical training in the Imperial age. *Synegoroi* in the free Greek cities (*civitates liberae*) organized their speeches before the local greek courts, or the judicial conventus of the Roman governor, on the basis of the “issue” (*stases*) on which any given case depended. The technical doctrine of the 2nd century C.E., “On Issues” (*Peri ton staseon*), written by the rhetor Hermogenes, who flourished in the reign of Marcus Aurelius (C.E. 161-180), can be used in order to examine the legal reality of the Greek cities under Roman rule. In the present paper, after a brief historical introduction on Hermogenes’ identity -arguing that he must not be identified with the Hermogenes of Tarsus in Philostratus’ *Lives of the Sophists* (577)- the division and function of “legal issues” is examined and a survey on the legal background of Hermogenes’ work is attempted. Imaginary laws and court cases used by Hermogenes in the discussion of each individual issue have strong links with actual Greek and Roman legislation and reflect the political and social tendencies of the Greek world in the 2nd and 3rd centuries C.E.

89. M. Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, τ. Α'. Μία ιστορία της εξουσίας από τις αρχές ως το 1760 μ.Χ., (μεταφρ.: Γ. Καραμπέλας. Επιμ. Α. Κιουπκιόλης. Επίμετρο: Μ. Μαραγκουδάκης), Αθήνα, 2008, σελ. 433 (α' αγγλ. έκδ. 1986).

Λίξα ΜΠΕΝΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Οι «συλλογές» νόμων του 14^{ου} αιώνα: Έργα αποθησαυρισμού νομικών διατάξεων ή νέα πρόταση κωδικοποίησης;¹

Το ερώτημα δεν είναι ούτε νέο ούτε αφορά αποκλειστικά και μόνο τις «συλλογές» νόμων του 14^{ου} αιώνα. Αντίθετα είναι συνυφασμένο με την ιστορία του βυζαντινού δικαίου έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από την επομένη του τέλους της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι τις μέρες μας. Η πλούσια παράδοση βυζαντινών νομικών χειρογράφων αντιμετωπίστηκε, ανάλογα με τις αντιλήψεις και τις επιταγές των διαφορετικών εποχών, είτε σαν η ελληνική έκδοση του ρωμαϊκού δικαίου είτε σαν συμπιλήματα νομικών διατάξεων, –έκφραση της τάσης εγκυκλοπαιδισμού

1. Το κείμενο που ακολουθεί είναι η ανακοίνωση που έγινε τον Οκτώβριο 2009 στη συνάντηση των ιστορικών του Δικαίου στην Κομοτηνή, μετά από πρόσκληση του καθηγητού κύριου Κωσταντίνου Πιτσάκη. Αποτελεί μια πρώτη παρουσίαση ενός τμήματος της υπό έκδοση διατριβής μου με τίτλο “Théorie et pratique juridiques à l’époque des Paléologues. Byzance XIIIe-XVe siècles. Le droit de propriété et son application” που υποστηρίχθηκε τον Ιούνιο 2009 στο Παρίσι, στην EHES με επιτροπή τους André Guillou, François Hartog, Laurent Mayali και Σταύρο Περεντίδη.

των Βυζαντινών—, τότε σαν έκφραση ιδεολογικοπολιτικής επιβολής της αυτοκρατορικής εξουσίας.

Σε ένα πρόσφατο άρθρο του με τίτλο «Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού των νομικών κειμένων στο πρώιμο και το μέσο Βυζάντιο», ο Σπύρος Τρωιάνος συνοψίζει την σημερινή κρατούσα άποψη όταν, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι: «...Οι Βυζαντινοί δεν έπαψαν ποτέ να αισθάνονται ως «Ρωμαίοι» και δεμέλιο της πολιτικής θεωρίας τους εξακολούθησε και στους μέσους χρόνους, όπως και στην εποχή του Ιουστινιανού, να είναι η αδιάσπαστη συνέχιση της ενιαίας κρατικής υποστάσεως της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, της οποίας στοιχείο, ανάμεσα σε άλλα, υπήρξε και η δικαιική αλληλουχία που αναζητούσε έρεισμα στον ψευδοκωδικοποιητικό χαρακτήρα της βυζαντινής νομοδετικής παραγωγής...». Και συνεχίζει λίγο παρακάτω: «...Στα πλαίσια αυτά διαδέχθηκαν οι Βυζαντινοί τους Ισραηλίτες ως περιούσιος λαός του Θεού...», επικαλούμενος δε και μια επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτου υποστηρίζει ότι: «...Η διαδοχή δε αυτή επεκτείνεται και στην ελληνική γλώσσα, σε σημείο ώστε η παλαιά κυριαρχία της λατινικής στον χώρο του δικαίου να μένει μόνο ως ανάμνηση στο πεδίο της ορολογίας με τον χαρακτηρισμό της νομικής επιστήμης ως ιταλικής επιστήμης»².

Με δυο λόγια η νομοδετική παραγωγή των Βυζαντινών έχει χαρακτήρα ψευδοκωδικοποιητικό και η νομική επιστήμη χαρακτηρίζεται από τους ίδιους σαν ιταλική επιστήμη. Μοναδικός της ρόλος, η επιβολή της ιδεολογίας της αυτοκρατορικής εξουσίας, που εμμένει στην δέση του συνεχιστή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Μοναδική παραχώρηση της αυτοκρατορικής εξουσίας, η αποδοχή της ελληνικής γλώσσας σαν επίσημης γλώσσας της αυτοκρατορίας, μια και πολύ πρώιμα, —πριν από την κωδικοποίηση ή ψευδοκωδικοποίηση του Ιουστινιανού—, έγινε αντιληπτό από την πολιτική εξουσία ότι η «πάτριος» γλώσσα των Ρωμαίων δεν ήταν αντιληπτή «τοις πολλοίς».

Ωστόσο το ανατολικό τμήμα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, —η βυζαντινή αυτοκρατορία—, υπήρξε και επέζησε για περίπου χίλια χρόνια. Η εδαφική της κυριαρχία αυξομειώθηκε στη διάρκεια των αιώνων. Καταλύεται το 1204 από τους σταυροφόρους μέχρι το 1261, και συρρικνωμένη κατά κύριο λόγο στην περιοχή της Θράκης και της Μακεδονίας στην εποχή των Παλαιολόγων, καταλύεται το 1453 από τους Οθωμανούς. Αν δεχτούμε λοιπόν την άποψη ότι η έγγραφη νομική βυζαντινή παράδοση αντιπροσωπεύει μόνο την αυτοκρατορική προπαγάνδα και όχι το δικαιικό σύστημα

2. Σ. Τρωιάνος, «Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού των νομικών κειμένων στο πρώιμο και στο μέσο Βυζάντιο», «Κατευόδιον» *In memoriam Nikos Oikonomides*, Αθήνα-Κομοτηνή, 2008, σελ. 211 και 212.

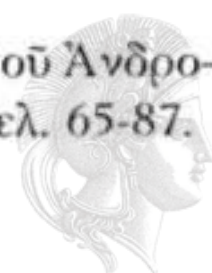
της αυτοκρατορίας, βρισκόμαστε μπροστά στο εξής ιστορικό παράδοξο: ένα πολιτικό σύστημα που επέζησε περίπου δέκα αιώνες, μία έκφραση πολιτικής εξουσίας, –ο αυτοκράτορας–, μία κυρίαρχη ιδεολογία, –η χριστιανική–, μία κυρίαρχη γλώσσα, –η ελληνική–, χωρίς ενιαίο δικαιικό σύστημα. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο πόλων εξουσίας, δηλαδή πολιτείας και εκκλησίας, μεταξύ υπηκόων και πόλων εξουσίας, καθώς και μεταξύ υπηκόων προσδιορίζονται από κάποιο απροσδιόριστο νομικό καθεστώς βασισμένο σε απροσδιόριστα εθιμικά δίκαια ανατολικής προέλευσης βασισμένα κατά κύριο λόγο στο κείμενο της Παλαιάς Διαθήκης³.

Αν αυτή είναι η κυρίαρχη άποψη για την βυζαντινή νομική γραμματεία για την περίοδο από τον 6^ο ως τον 12^ο αιώνα, για την τελευταία περίοδο, 13^ο–15^ο αιώνα, η εικόνα που δίνεται είναι ακόμη χειρότερη. Η πολιτική εξουσία, αποδυναμωμένη από τις δυναστικές έριδες, από τους εξωτερικούς κινδύνους και από την οικονομική ένδεια, –σύμφωνα με την ίδια άποψη–, δεν ασχολείται καθόλου με το νομοθετικό έργο, με εξαίρεση τις αποτυχημένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες των δύο Ανδρονίκων του δικαστηριακού οργανισμού και την επικύρωση της γνωστής νεαράς του Αθανασίου, που και αυτή έχει αμφισβητηθεί από τον Μ. Τουρτόγλου⁴. Επιπρόσθετα, λόγω της διάλυσης της αυτοκρατορίας από τους σταυροφορούς, οι «συλλογές» νόμων, –επίσημων ή ιδιωτικών–, σε χρήση μέχρι την κατάλυση, ήταν δυσεύρετες. Κατά συνέπεια, είναι πολύ δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να προσδιορίσει κανείς αν υπήρχε κάποια νομιμότητα και κατά πόσο η όποια νομιμότητα μπορούσε να επιβληθεί από την πολιτική εξουσία και να διασφαλιστεί από τους κρατικούς υπαλλήλους.

Ωστόσο, εκτός από την άνθηση των γραμμάτων και των τεχνών, η εποχή αυτή μας έχει παραδώσει ένα αριθμό «συλλογών» νομικών διατάξεων και κανόνων της εκκλησίας με πλούσια χειρόγραφη παράδοση, όπως έχει καταγραφεί σήμερα από τους ειδικούς ερευνητές. Η κυρίαρχη άποψη είναι ότι είναι έργα κατά κύριο λόγο αποθησαυρισμού τα οποία ελάχιστη σχέση –αν όχι καμία–, έχουν με την πρακτική εφαρμογή του δικαίου της εποχής τους. Επιπρόσθετα τα έργα αυτά θεωρήθηκαν ως έργα μέτριας ή ακόμη και κακής ποιότητας και οι συντάκτες τους ως μέτριοι νομικοί ή ακόμη και ως παντελώς άσχετοι με τη νομική επιστή-

3. Μεταξύ άλλων, βλ. Σ. Τρωιάνος, «Ιδεολογικές και πρακτικές παράμετροι του γλωσσικού προσανατολισμού...» σελ. 210 και P. Pieler, «Das Alte Testament im Rechtsdenken der Byzantiner», στον τόμο *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte (Athener Reihe)*, I, Athènes 1997, σελ. 81-113.

4. Μ. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς “Νεαρᾶς 26” τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 70, Ἀθῆναι, 1995, σελ. 65-87.

μη. Τα έργα αυτά όμως μεταφράστηκαν στις γλώσσες των βαλκανικών εθνών⁵ σχεδόν συγχρόνως και αποτέλεσαν τους κώδικες νόμων που ρύθμιζαν τις σχέσεις των χριστιανικών κοινοτήτων κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η κριτική στάση των ερευνητών σχετικά με τις συλλογές αυτές στηρίζεται κυρίως στην επιλογή των διατάξεων των συντακτών τους. Συνυπάρχουν αντιφατικές διατάξεις, η χρονολογία έκδοσης των διατάξεων δεν λαμβάνεται υπόψη, με αποτέλεσμα να συμπεριλαμβάνονται διατάξεις προγενέστερου νόμου που έχουν καταργηθεί από μεταγενέστερο.

Για τον σημερινό νομικό η σύνδεση του υλικού αυτού δεν έχει κανένα νόημα. Για τους ιστορικούς του δικαίου που ερευνούν την παράδοση των νομικών αυτών χειρογράφων από φιλολογική σκοπιά συγκρίνοντάς τα μάλιστα με το πρώιμο ρωμαϊκό δίκαιο, η σύνδεση αυτή δεν έχει επίσης κανένα νόημα.

Αναρωτιέμαι αν κανείς εξετάσει τις συλλογές αυτές μέσα στις ιστορικο-πολιτικές συνθήκες που τις γέννησαν, αν τις συσχετίσει με τις άλλες διαφορετικές πηγές της ίδιας εποχής, μήπως τότε η εικόνα που θα προκύψει δεν είναι τόσο αρνητική. Μήπως, με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσε κανείς να προσεγγίσει καλύτερα το βυζαντινό δικαιοσύστημα. Ένα σύστημα που δεν ταυτίζεται ούτε με τα σύγχρονα δικαϊκά συστήματα, ούτε με τα συστήματα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ή της αρχαίας Ελλάδας, ούτε με τα συστήματα της Μεσαιωνικής Δύσης. Μήπως θα μπορούσε κανείς να κατανοήσει τη λεπτότητα της σκέψης των βυζαντινών νομικών που με εξαιρετική δεξιότητα συνδυάζαν παλαιότερες και συχνά ετερόκλητες διατάξεις με τις νεαρές που εξέδιδαν οι σύγχρονοί τους αυτοκράτορες, ώστε αφενός να διασφαλίζουν την ενότητα και συνέχεια του δικαιοσύστηματος της αυτοκρατορίας και αφετέρου, εμπλουτίζοντας τις συλλογές τους με διατάξεις εθιμικού δικαίου, να καλύπτουν τις ανάγκες της πρακτικής εφαρμογής του δικαίου.

Μια πρώτη προσέγγιση των πηγών της εποχής των Παλαιολόγων, των νομικών κειμένων, των πηγών που θεωρούνται φιλολογικές, της βυζαντινής χρονογραφίας σε συνάρτηση με τις δικαιοπρακτικές πράξεις και αποφάσεις των δικαστηρίων των μοναστηριακών αρχείων, επιτρέπει, κατά τη γνώμη μου, μία διαφορετική θεώρηση των νομικών αυτών συλλογών.

5. Μεταξύ άλλων, σχετικά με τη σύγχρονη μετάφραση στη σερβική γλώσσα του «Συντάγματος» του Μ. Βλάσταρη βλ. Srđan Šarkić, «The Concept of the Will in Roman, Byzantine and Serbian Medieval Law», *Fontes Minores XI*, Frankfurt am Main, 2005, σελ. 427-433. B. Marković, «Το κληρονομικό δίκαιο στον κώδικα του Dušan και στο νόμο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, 39, 2006, π. 131-142.

Επειδή δεν είναι δυνατόν, στο περιορισμένο πλαίσιο ενός άρθρου, να αναπτύξω όλες τις πτυχές αυτού του πολυσύνθετου ζητήματος, θα απομονώσω ορισμένες από αυτές που κατά τη γνώμη μου επιτρέπουν τη διαμόρφωση κάποιων πρώτων προτάσεων.

Καταρχήν θα ήθελα να αναφερθώ στους συντάκτες των χειρογράφων αυτών των συλλογών⁶. Εκτός από τον Ματθαίο Βλάσταρη και τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο δεν γνωρίζουμε τους συντάκτες των άλλων συλλογών. Είναι γνωστό ότι οι Βυζαντινοί δεν συνήθιζαν να υπογράφουν τα έργα τους. Ωστόσο σήμερα είναι αποδεκτό ότι οι συντάκτες αυτοί πρέπει να ήταν νομικοί. Εδώ ανοίγει μια άλλη μεγάλη συζήτηση. Υπήρχε ή όχι νομική εκπαίδευση στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα την εποχή των Παλαιολόγων; Η κρατούσα άποψη είναι ότι δεν υπήρχε. Νομίζω ότι εδώ θα πρέπει να τεθεί το ερώτημα τι εννοούμε νομική εκπαίδευση και αν η νομική εκπαίδευση μπορεί να είναι μόνο μία. Ο Π. Ζέπος γράφει: « Κατά τον 7^ο αιώνα συνετελέσθη ούτως η στροφή της νομικής παιδείας από της θεωρητικής ερεύνης προς την πρακτική αναζήτησιν. Είχε δε τούτο ως συνέπειαν, αν μη την διακοπήν, πάντως την μεταβολήν του προσανατολισμού της νομικής παιδείας»⁷. Εντάσσει δε τη νομική παιδεία στη γενικότερη παιδεία που περιλαμβάνει την γραμματική, τη διαλεκτική και τη ρητορική, – το *trivium*. Ειδικότερα, η νομική παιδεία εντάσσεται στη ρητορική και συμπληρώνεται με πρακτικές ασκήσεις. Όπως έχει παρατηρήσει ο J. Verpeaux⁸, η βυζαντινή εκπαιδευτική παράδοση παρουσιάζει μια εξαιρετική ενότητα που βασίζεται στα έργα των ρητόρων του 3^{ου} και 4^{ου} αιώνα και φθάνει ως τον 14^ο αιώνα. Τα έργα του Ερμογένη και του Αφθόνιου αποτελούν τη βάση των σπουδών της ρητορικής ως το τέλος του Βυζαντίου⁹. Με τις συλλογές προγυμνασμάτων ολοκληρώνεται η πρακτική εκπαίδευση της ρητορικής και της νομικής. Ο Νικόλαος Μύρων, ρήτωρ και διδάσκαλος, επιμένει ιδιαίτερα στη σημασία των προγυμνασμάτων αυτών για τη νομική εκπαίδευση¹⁰.

6. Αναλυτικότερα και για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Λίζα Μπένου, *όπ.π.* (σημ. 1), στο κεφάλαιο C. «La théorie-les recueils de lois».

7. Π. Ζέπος, «Η βυζαντινή νομική παιδεία κατά τον 7^ο αιώνα», *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Άνδρέα Στράτο*, II, Αθήνα 1986, 735-749, ιδ. σελ. 739.

8. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'État et humaniste byzantin (ca 1250/1255-1327)*, Paris, 1959, σελ. 31.

9. Στην ίδια συνάντηση των ιστορικών του Δικαίου στην Κομοτηνή (Οκτώβριος του 2009), ο κ. Δ. Καράμπελας παρουσίασε το περιεχόμενο των έργων αυτών στην ανακοίνωσή του με τίτλο: «Ερμογένης από την Ταρσό, “Περί στάσεων”: ρητορική και ιστορία του δικαίου» (βλ. και στον παρόντα τόμο «Νομικές “στάσεις” και Ελληνικά Δίκαια από τον Ερμαγόρα στον Ερμογένη», σελ. III επ.).

10. H. Hunger, *Βυζαντινή Λογοτεχνία (Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, 1978)*, MIET, Αθήνα, 1994, τ. Α', σελ. 173.

Για τους Βυζαντινούς λοιπόν, τουλάχιστον από τον 7^ο αιώνα και μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας, οι νομικές σπουδές εντάσσονται κατά κύριο λόγο στη ρητορική, αλλά και στη διαλεκτική. Η Παλαιολογία αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών, εξ όσων γνωρίζω, δεν έχει αμφισβητηθεί από τους ειδικούς. Στις ίδιες σχολές που φοίτησαν οι δημιουργοί αυτής της αναγέννησης, φοίτησαν και οι νομικοί του 14^{ου} αιώνα.

Λίγα χρόνια μετά την επανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης, ο Μιχαήλ ο 8^{ος} εκδίδει ένα πρόσταγμα για την αναδιοργάνωση της διοίκησης. Παρενθετικά αναφέρω ότι οι εκδότες του προστάγματος, L. Burgmann και P. Magdalino θεωρούν ότι το πρόσταγμα αυτό αφορά μόνο την πάταξη της διαφθοράς των διοικητικών υπαλλήλων¹¹. Με το πρόσταγμα αυτό¹², ο Μιχαήλ εγκαινιάζει ένα ευέλικτο διοικητικό σύστημα, φυσικά βασισμένο στη μακρά βυζαντινή παράδοση, που ωστόσο είναι πολύ πιο συγκεντρωτικό, επανιδρύει το βασιλικό σεκρέτο, ορίζοντας συγχρόνως ότι για τη διευθέτηση διενέξεων στις επαρχίες θα αποστέλλει ο ίδιος ειδικά εντεταλμένους αντιπροσώπους του, τους δούκες. Επίσης ορίζει ότι οι εντεταλμένοι διοικητές των επαρχιών θα εκτελούν και χρέη δικαστή. Όλοι οφείλουν να γνωρίζουν τους νόμους της αυτοκρατορίας και να τους τηρούν με απόλυτη ακρίβεια και ισονομία. Σε γενικές γραμμές το σύστημα που έδωσε σε εφαρμογή ο Μιχαήλ, εφαρμόστηκε ως το τέλος της αυτοκρατορίας. Οι αξιωματούχοι των Παλαιολόγων, μεταξύ άλλων, όφειλαν να γνωρίζουν και τους νόμους και κατά περίπτωση να εκτελούν και χρέη δικαστή. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Νικηφόρος Χούμνος¹³. Το 1275, επί Μιχαήλ 8^{ου}, διορίζεται κοιέστωρ και του ανατίθεται διπλωματική αποστολή στην Περσία. Το 1293 διορίζεται μυστικός του Ανδρόνικου του 2^{ου}, το 1295 επί του κανικλείου και το 1309 κεφαλή της Θεσσαλονίκης. Σαν μυστικός εκτελεί και χρέη δικαστή και δικάζει τη διαφορά μεταξύ του Μανουήλ Νεοκαισαρίτη και της μονής Ιβήρων¹⁴. Σαν κεφαλή της πόλης της Θεσσαλονίκης, προεδρεύει του δικαστηρίου που

11. L. Burgmann-P. Magdalino, «Michael VIII on Maladministration. An unpublished Novel of the early Palaiologian period», *Fontes Minores*, VI, σελ. 377-392.

12. Σχετικά με αυτό το πρόσταγμα, βλ. αναλυτικότερα Λίζα Μπένου, *όπ.π.* (σημ. 1), κεφάλαιο: B. B. *L'oeuvre des empereurs: 6. L'administration du secteur public*.

13. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos. Homme d'État et humaniste byzantin (ca 1250/1255-1327)*, Paris 1959. Για τα αξιώματα της εποχής των Παλαιολόγων, βλ. J. Verpeaux, *Le traité des offices du Pseudo-Kodinos*, Παρίσι, 1976.

14. *Actes d'Iviron III*, no 67 (Ιανουάριος, ινδ. 8, 1295), σειρ. 62-66: ο μυστικός... Οι εκδότες ταυτίζουν τον μυστικό με τον Νικηφόρο Χούμνο, ο οποίος κατείχε αυτό το αξίωμα από το 1292/1293, *Prosopographie*: σελ. 132 και J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos*, *όπ.π.*, σελ. 38-40.

δικάζει τη διαφορά μεταξύ των μονών Χιλανδαρίου και Ξηροποτάμου¹⁵.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι ο Νικόλαος Καβάσιλας. Μεταξύ άλλων, ο λόγος που απευθύνει στην Άννα της Σαβοΐας «Περί τόκου», το 1347, που έχει δημοσιεύσει ο R. Guiland¹⁶, είναι δομημένος με νομικά επιχειρήματα και στηρίζεται σε διάταγμα του Ανδρόνικου του 3^{ου} σχετικό με την απαγόρευση είσπραξης των τόκων σε περιόδους πολιτικής και κοινωνικής κρίσης¹⁷. Διανοούμενος της εποχής του, εκκλησιαστικός και πολιτικός αξιωματούχος, γνώστης των νόμων, των παλαιών και των νέων, συντάσσει τους λόγους του βασισμένος στους Πλατωνικούς διαλόγους επικαλούμενος τις επί μέρους διατάξεις των σχετικών νόμων.

Έχει τονιστεί από τους ειδικούς ότι δεν υπάρχει ή τουλάχιστον ότι δεν έχουμε ειδήσεις για αυτοκρατορική εντολή σχετική με τη σύνταξη νέας συλλογής νόμων. Η αυτοκρατορική γραμματεία αναλώνεται στις τρέχουσες διοικητικές πράξεις και συντάσσει τα προστάγματα και χρυσόβουλλα των αυτοκρατόρων. Ωστόσο η αυτοκρατορική επιταγή προς τους αξιωματούχους της είναι να γνωρίζουν και να εφαρμόζουν «όσα οι δέιοι και φιλευσεβείς νόμοι και κανόνες διακελεύονται...» ώστε να διασφαλίζεται η νομιμότητα στην αυτοκρατορική επικράτεια. Η αγνοία του νόμου δεν συγχωρείται, εκτός από τις ειδικά αναφερόμενες στον νόμο περιπτώσεις.

Από το τέλος του 13^{ου} ως τα μέσα του 15^{ου} αιώνα συντάσσονται οι εξής συλλογές πολιτικών νόμων: Η Μικρά Σύνταξις, ο Ηυξημένος Πρόχειρος, η Εξαβίβλος, η ηυξημένη Εξαβίβλος, η συλλογή της Μονής Λειμώνος. Οι πιο γνωστές συλλογές των κανόνων της εκκλησίας είναι: Το Σύνταγμα κατά στοιχείον του Ματθαίου Βλάσταρη, που περιλαμβάνει και τους αντίστοιχους πολιτικούς νόμους καθώς και σχόλια κυρίως του Βαλσαμώνα, και η Επιτομή Κανόνων του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου. Η χειρόγραφη παράδοση των συλλογών αυτών μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι άλλη λιγότερο, άλλη περισσότερο, ήταν σε χρήση ήδη από την εποχή της σύνταξής τους. Η έλλειψη ρητής αυτοκρατορικής εντολής οδήγησε τους ειδικούς να τονίσουν τον ιδιωτικό χαρακτήρα των συλλογών αυτών και κατά συνέπεια την παντελή έλλειψη χρηστικότητας στην απονομή της δικαιοσύνης και στη διασφάλιση της νομιμότητας. Η Μ.-Τ. Fögen έφτασε στο σημείο να θεωρήσει ότι ο συντάκτης της Ηυξημένης Εξαβίβλου συνέταξε αυτό το έργο χάριν παιγνίου¹⁸. Ωστόσο ο

15. Actes de Chilandar I. no 15, Notes, σελ. 159 (26 Μαΐου, ινδ. 8, 1295).

16. R. Guiland, «Le traité inédit “Sur l’usure” de Nicolas Cabasilas», *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, 1935, p. 269-277.

17. Το κείμενο του διατάγματος αυτού, εξ όσων γνωρίζω, δεν έχει διασωθεί.

18. M.-T. Fögen, «Hexabiblos aucta. Eine Kompilation der spätbyzantinischen Rechtswissenschaft», *Fontes Minores*, VII, 1986, p. 291-292.

I. Medvedev, μετά από πολυετή έρευνα, επιμένει ότι είχε υπάρξει ένα εργαστήριο παραγωγής νομικών χειρογράφων στη Θεσσαλονίκη, προτείνει μάλιστα ότι επικεφαλής αυτού του εργαστηρίου ήταν πιθανότατα ο ίδιος ο Αρμενόπουλος¹⁹.

Νομίζω ότι είναι πιθανό οι διανοούμενοι, δημόσιοι και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων τους και σύμφωνα με την αυτοκρατορική εντολή να γνωρίζουν και να εφαρμόζουν τους νόμους, να συνέταξαν αυτές τις συλλογές των νόμων για να μπορούν να αντεπεξέλθουν στα καθήκοντά τους. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Μιχαήλ ο 8^{ος} επέλεξε τον Σκουταριώτη ως δικαιοφύλακα επειδή, όπως λέει στο σχετικό πρόσταγμα, γνώριζε σε βάθος και τους πολιτικούς νόμους και τους κανόνες της εκκλησίας²⁰.

Όπως ήδη έχω αναφέρει, αρνητική κριτική έχει ασκηθεί και ως προς το περιεχόμενο των συλλογών αυτών. Ας σταθούμε εν συντομία στα επί μέρους σημεία κριτικής. Έχει τονιστεί ιδιαίτερα η έλλειψη των παλαιότερων νομικών κειμένων από όπου θα έπρεπε να αντλήσουν οι συντάκτες των συλλογών τις διατάξεις των νόμων και κατά συνέπεια το περιεχόμενό τους έχει κριθεί πτωχό. Οι συντάκτες έχουν αντλήσει διατάξεις από τις εξής συλλογές: Από τους γεωργικούς νόμους, το Επαρχικό Βιβλίο, την Εκλογή των Ισαύρων, το Προχειρόν και την Εισαγωγή των Μακεδόνων, τη Μεγάλη Σύνοψη, το Πόνημα του Ατταλείατη και από νεαρές προγενέστερων αυτοκρατόρων. Οι μεταγενέστερες συλλογές αντλούν επίσης διατάξεις από τις προγενέστερες. Έτσι, για παράδειγμα, ο Αρμενόπουλος αντλεί διατάξεις από τη Μικρά Σύνοψη. Συγχρόνως εντάσσονται στις συλλογές αυτές και οι βασικές νεαρές των Παλαιολόγων. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το περιεχόμενο των συλλογών αυτών δεν είναι τόσο πτωχό. Η βυζαντινή νομική παραγωγή αντιπροσωπεύεται, ίσως όχι ικανοποιητικά, από την εποχή του Ιουστινιανού ως την εποχή της σύνταξής τους. Για το ζήτημα της αντιφατικότητας των εμπεριεχομένων στις συλλογές διατάξεων και ορισμένων καταργημένων διατάξεων, νομίζω ότι έδωσε ικανοποιητική απάντηση ο B. Stolte στη μελέτη του «The decline and fall of legal manuscripts: Reflexions on some legal palimpsests»²¹, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι οι βυζαντινοί νομικοί προτιμούσαν να αφήνουν την επιλογή

19. I. Medvedev, «Υπήρχε στη Θεσσαλονίκη ένα εργαστήριο αντιγραφής νομικών χειρογράφων το 14^ο αιώνα;», *Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, Β' Συμπόσιο, 1992, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 215-229.

20. Π. και Ι. Ζέπος, *JGR*, 1, 1270, σελ. 502.

21. «Κατευόδιον» *In memoriam of Nikos Oikonomides, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe*, 15, Αθήνα 2008, σελ. 173-189.

της κατάργησης ή μη μίας νομικής διάταξης στην πρακτική εφαρμογή του δικαίου.

Ένα άλλο σημείο κριτικής είναι ότι μαζί με τα κείμενα των διατάξεων των νόμων οι συντάκτες συμπεριλαμβάνουν χωρίς διάκριση και ερμηνευτικά σχόλια νομικών όπως για παράδειγμα τα σχόλια του Βαλσαμόνα ή αποσπάσματα από την Πείρα του Ευστάδιου Ρωμαίου, καθώς επίσης και διατάξεις προερχόμενες από το εδιμικό δίκαιο. Θα ήθελα να υπενθυμίσω, σε αυτό το σημείο, ότι το έδιμο έχει αναγνωριστεί σαν πηγή δικαίου που μπορεί και να αντικαταστήσει το δετό δίκαιο ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου ο οποίος με το διάταγμά του 319 αναγνωρίζει το έδιμο σαν πηγή του δικαίου²². Από τότε μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας, ο βυζαντινός νομοθέτης υποχρεώνεται συχνά να αναγνωρίζει την υπεροχή του εδίμου σχετικά με τη ρύθμιση κάποιου συγκεκριμένου νομικού ζητήματος. Τα παραδείγματα που μπορεί να αντλήσει κανείς από όλη τη βυζαντινή περίοδο είναι αναρίθμητα. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και τα σχόλια των νομικών ή οι αποφάσεις των δικαστηρίων οι οποίες συχνά παίζουν τον ρόλο της επικύρωσης κάποιου εδίμου εις βάρος του δετού δικαίου. Δεν βλέπω λοιπόν τον λόγο γιατί οι συντάκτες των νομικών συλλογών δεν θα έπρεπε να κάνουν χρήση ενός τόσο σημαντικού υλικού, όταν ο ίδιος ο νομοθέτης το αναγνωρίζει σαν πηγή δικαίου. Ο Ν. Πανταζόπουλος²³, φανατικός οπαδός του εδιμικού δικαίου, είχε μιλήσει για έναν έντονο εσωτερικό ανταγωνισμό μεταξύ δετού και εδιμικού δικαίου. Θα πρότεινα ότι πρόκειται μάλλον για έναν δημιουργικό διάλογο μεταξύ δετού και εδιμικού δικαίου αποδεκτό τόσο από τους δύο πόλους εξουσίας (πολιτεία, εκκλησία), όσο και από την κοινωνική πραγματικότητα.

Τέλος, θεωρώ, –αντίθετα από ότι έχει υποστηριχθεί μέχρι σήμερα–, ότι οι συντάκτες αυτών των συλλογών ήταν εξαιρετικοί νομικοί οι οποίοι συγχρόνως καλούνταν να εφαρμόσουν το δίκαιο και οι οποίοι παρά τις αντίξοες πολιτικές καταστάσεις της εποχής τους ή ίσως ακριβώς λόγω αυτών των συνθηκών, προσπάθησαν, αφενός να συμβάλλουν στην καλύτερη απονομή δικαιοσύνης, αφετέρου, να διατυπώσουν μια νέα πρό-

22. C. VIII. 52. (53). 2.

23. Όπως, π.χ., Ν. Πανταζόπουλος, «Αί κωδικοποιήσεις ως έκφρασις τῆς ἐσωτερικῆς πάλης τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου», *Περιοδικὸν Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τεῦχος 127, Ἀθήνα, 1953, (*Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Ν.Ο.Ε.*, 1Θ', Ἀντιχάρισμα στὸν Ν. Πανταζόπουλο, τεῦχος Β', Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 49-59) καὶ «Ὁ ἐσωτερικὸς ἀνταγωνισμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου ὡς ἐπίπτωσις τῆς Λατινοκρατίας», *Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Ν.Ο.Ε.*, 1Θ', Ἀντιχάρισμα στὸν Ν. Πανταζόπουλο, τεῦχος Β', Θεσσαλονίκη, 1986, σελ. 173-178.

ταση κωδικοποίησης του Δικαίου πιο αποτελεσματική και πρακτική για την καλύτερη αντιμετώπιση των αναγκών της εποχής τους. Το έργο τους διακόπηκε βίαια από την Οθωμανική κατάκτηση.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

LISA BENOÛ: *Les recueils de lois du XIVe siècle : expression de l'encyclopédisme byzantin ou nouvelle proposition de codification ?*

La question qui se pose n'est pas nouvelle et elle ne concerne pas uniquement les recueils de lois du XIVe siècle. Elle est liée avec l'historiographie du droit byzantin. L'avis prépondérante des spécialistes contemporains est que la riche tradition manuscrite des textes juridiques byzantins n'a aucune relation avec le système juridique byzantin et représente, principalement, la « propagande » impériale. Selon cet avis, le système juridique byzantin consiste en une combinaison de divers droits coutumiers en corrélation avec les textes de l'Ancien Testament.

Or l'Empire byzantin a bel et bien existé pour environ dix siècles, sous le même système politique, la même idéologie, le christianisme, la langue grecque étant la langue parlée et écrite de la grande majorité des sujets, du pouvoir aussi. Nous nous trouvons donc devant un paradoxe historique : une entité politique de dix siècles sans un système juridique précis.

Plus spécialement, pour l'époque des Paléologues, les spécialistes, –juristes et historiens –, reconnaissent l'existence d'une renaissance des lettres et des arts, mais, par contre, en ce qui concerne le droit, ils considèrent qu'il n'existent ni une éducation juridique, ni d'œuvres importantes et que la pratique juridique n'était pas conforme à la législation.

Cependant, d'une part, les juristes byzantins ont eu la même éducation que leurs contemporains représentants de la renaissance des lettres, étant donné que les études de droit à Byzance faisaient partie de la philosophie et de la rhétorique, et d'autre part, pendant cette époque ont été rédigés, le *Procheiron auctum*, la *Synopsis minor*, l'*Hexabiblos* de Constantin Harménopoulos, l'*Hexabiblos Aucta*, le *Florilegium Lesbiacum*, le *Syntagma* de Matthieu Blastarès, l'*Épitomè canonum* de Constantin Harménopoulos, les deux derniers représentant les recueils des canons de l'Églises les plus connus de l'époque.

Les rédacteurs de ces recueils de lois, afin de rédiger leur texte, ont

eu recours aux textes juridiques des plus anciens aux plus récents, y compris aux coutumes et aux décisions des tribunaux, aux nouvelles des empereurs, en introduisant également celles des Paléologues.

L'opinion des spécialistes contemporains, selon laquelle ces recueils ne représentent pas la réalité juridique de leur époque, se fonde justement sur ce tri de diverses sources, sans respect ni de la datation, ni de la nature des dispositions choisies.

Or, les juristes byzantins, sous la restriction explicite de Justinien de l'abrogation de loi, d'une part préféraient laisser la désuétude s'en charger, et, d'autre part, choisissaient les lois considérées comme ayant une utilité pour la pratique juridique de leur époque. Par ailleurs, depuis Constantin au IVe siècle, la coutume était acceptée comme ayant force de loi sous certaines conditions.

Je pense que les juristes byzantins du XIVe siècle étaient des excellents juristes et praticiens, – des juges –, et, que, dans des circonstances extrêmement difficiles, ils se sont adonnés à rédiger ces recueils afin, d'une part, de contribuer à l'administration de la justice, et d'autre part, d'avancer une nouvelle proposition de codification de lois, plus efficace et plus pratique conforme aux nécessités de leur époque. Leur effort a été interrompu par la conquête ottomane.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ιωάννης ΧΑΤΖΑΚΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Υιοδετημένα και «αναδρεπτά» παιδιά.

Ο νομικός δεσμός και η πρακτική του εφαρμογή
στην κοινωνία της βενετικής Κρήτης*

Η προσπάθεια περιγραφής του ευρύτερου νομικού πλαισίου της οικογένειας στη βενετική Κρήτη αποτελεί ένα θέμα συγκροτούμενο από περισσότερες παραμέτρους. Για το σχηματισμό μίας πιο ολοκληρωμένης εικόνας σκόπιμο κρίθηκε να μελετηθούν δεσμοί, οι οποίοι βρίσκονται στην περιφέρεια της οικογενειακής μικροϊστορίας, σχετίζονται όμως άμεσα με την κοινωνική υπόσταση και τη συνέχειά της. Σε μια τέτοια έρευνα πρέπει φυσικά ανάμεσα στα άλλα να ληφθεί υπόψη το μεταβαλλόμενο ιστορικό σκηνικό και οι συνεπακόλουδες νομικές και διοικητικές εξελίξεις, οι οποίες επιβάλλουν τους δικούς τους ρυθμούς στην κάθε εποχή, ανατρέποντας πολλούς από τους προϋφιστάμενους δεσμούς ή επηρεάζοντας ποιοτικά και ποσοτικά την εφαρμογή τους.

Με βάση λοιπόν τα παρεχόμενα από τις πηγές δεδομένα διαπιστώ-

* Πυρήνα αυτής της μελέτης αποτέλεσε σχετική ανακοίνωση στο Ι΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006).

θηκε ότι στον πυρήνα της κρητικής οικογένειας της βενετοκρατίας έρχεται να προστεθεί ένας περιμετρικός κύκλος ατόμων ετερόκλητης προέλευσης και με διαφοροποιούμενη σε κάθε περίπτωση σύνδεση με την οικογένεια αναφοράς¹. Ο κύκλος αυτός συγκροτείται από αναδρεπτά παιδιά και ψυχοπαίδια², υπηρέτες και δούλους, μαθητευόμενους και βιλλάνους. Η ύπαρξη των ατόμων αυτών, ο αριθμός τους, αλλά και η οριοθέτηση του ρόλου τους, εξαρτάται κάθε φορά από την κοινωνική υπόσταση και την οικονομική επιφάνεια της οικογένειας, ενώ φαίνεται να διαφοροποιείται ανάλογα με τα κοινωνικά πρότυπα της κάθε εποχής και να ρυθμίζεται από ποικίλους εθιμικούς κανόνες.

Βέβαια πριν την αναφορά στις εξεταζόμενες ομάδες των αναδρεπτών και των ψυχοπαιδιών, οι οποίες εξαιτίας ακριβώς του άτυπου χαρακτήρα τους, άπτονται μόνο έμμεσα της δικαιοϊκής πραγματικότητας, απαραίτητη είναι η ανάλυση ενός καθαρά νομικού δεσμού, ο οποίος βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τα παραπάνω, αυτού της υιοδεσίας.

1. ΥΙΟΘΕΣΙΑ

Η υιοδεσία συνιστά τη με τεχνητό τρόπο δημιουργία κατιόντων. Ο

1. Για τη συγκρότηση της οικογένειας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. ενδεικτ. Χρύσα Μαλτέζου, «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της Βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), 62-79· της ίδιας, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227· Sally McKee, «Households in Fourteenth Century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 53-65· Γ. Κολοβός, «Ιεραρχία και Κυριαρχία : Αναπαραστάσεις της οικογένειας και του φύλου στην κρητική λογοτεχνία», *Εώα και Εσπέρια* 3 (1996-1997), 265-267· Β. Σιακωτός, «Οι οικογενειακές σχέσεις στην Ιεράπετρα μέσα από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα του 16ου αιώνα», *Αμάλθεια* 35 (2004), 49-72· Κ. Λαμπρινός, «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16ος-17ος αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 83-142· Ι. Χατζάκης, «“Φυσικά τέκνα” στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αρχαιολογικές μαρτυρίες και νομικές προεκτάσεις ενός κοινωνικού φαινομένου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 181-219· του ίδιου, «Η πατρική εξουσία στο δικαιοϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός δεσμού», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 143-209.

2. Γενικότερα για τα ψυχοπαίδια και τη θέση τους στο μεταβυζαντινό κόσμο βλ. σχετ. Π. Ζέπος, «“Ψυχάριον”, “Ψυχικά”, “Ψυχοπαίδι”», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 10 (1980-1981), 17-27· Κατερίνα Ζαρίδη, «Η παρουσία της ψυχοκόρης και της υπηρέτριας σε νοταριακά έγγραφα του 16ου αιώνα στην Κέρκυρα. Μια πρώτη προσέγγιση», *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα 2002, σσ. 255-267. Πρβλ. επίσης Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μεταβιβάσεις ακινήτου περιουσίας αναδόχων δια “βαπτιστικών” συμβολαίων στην Μύκονο (17ος-18ος αι.)», *Μνημοσύνη* 15 (2001-2002), 225-247.

δεσμός εντοπίζεται ήδη από τα αρχαία χρόνια, ενώ με το ρωμαϊκό δίκαιο οριοδεύεται και καθορίζονται με ακρίβεια ο τύπος, οι προϋποθέσεις και τα αποτελέσματά του. Τη βυζαντινή περίοδο τα προϋφιστάμενα πλαίσια τροποποιούνται και γίνεται προσπάθεια να περιοριστούν οι περιπτώσεις καταστρατήγησής του, ενώ αντίστοιχες εξελίξεις παρατηρούνται και στα κατά τόπους δικαϊκά συστήματα της μεσαιωνικής Δύσης.

Στο βενετικό δίκαιο η υιοθεσία αποτελούσε μία όχι ιδιαίτερα διαδεδομένη πρακτική. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και οι ελλείψεις στο αντίστοιχο νομοθετικό πλαίσιο είναι σημαντικές. Παρ' όλες δηλαδή τις πληροφορίες από παλαιότερους νόμους για έγγραφα «υϊϊκής υποταγής»³, οι σχετικές αναφορές στα βενετικά *Statuta* είναι ελάχιστες, όπως εξίσου λίγες είναι οι έμμεσες πληροφορίες από παράπλευρες νομικές πηγές. Δύο δικαστικές αποφάσεις από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα (1453 και 1475 αντίστοιχα), αναφέρουν την καταδίκη δύο πατέρων για το βιασμό των δετών τους κορών, ενώ είναι ευρύτερα γνωστή η επίσημη υιοθεσία από τη Γαληνοτάτη τόσο της Caterina Cornaro βασίλισσας της Κύπρου, όσο και της Bianca Capello, Μεγάλης Δούκισσας της Τοσκάνης⁴.

Η στάση της Βενετίας απέναντι στην υιοθεσία επηρέασε, όπως ήταν αναμενόμενο και τις αποικίες της. Στην Κρήτη οι μαρτυρούμενες περιπτώσεις υιοθεσίας είναι αρκετά περιορισμένες. Χαρακτηριστικότερο σχετικά παράδειγμα αποτελούν οι υιοθεσίες των έκδετων παιδιών⁵. Οι

3. Βλ. σχετ. Iohannes Cornelius, *Statuta Veneta Venetiis* 1709 (στο εξής *Statuta Veneta*), liber 6, cap. IX. Πρβλ. επίσης M. Ferro, *Dizionario del diritto comune e veneto dell' avvocato*, Venezia 1845 (στο εξής Ferro, *Dizionario*), λήμμα «adozione» (τ. I, σσ. 45-48) και λήμμα «figliulo» (τ. I, σσ. 745-750)· Δ. Μανίν, *Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας*, Κέρκυρα 1889 (αναστ. ανατ. Αθήνα 2002), σσ. 37-38.

4. Βλ. σχετ. Ferro, *Dizionario*, λήμμα «adozione» (τ. I, σ. 48).

5. Για τα έκδετα παιδιά στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. σχετ. Μαλτέζου, Το παιδί κτλ., 220-221· Αναστασία Παπαδία – Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, σ. 116· Chryssa Maltezu, «Contribution à l' étude de la société gréco-vénitienne : le cas des enfants trouvés», *Πολύπλευρος νους*, *Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60 Geburtstag*, Λειψία 2000, σσ. 193-199· Χατζάκης, Φυσικά τέκνα κτλ., 201. Για το φαινόμενο στην ίδια την Βενετία και τον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο πρβλ. ενδεικτ. Gabriella Airaldi, «... bastardos, spurios, manzeres, naturales, incestuosos ...», *Studi e Documenti su Genova e l' Oltremare*, Genova 1974, σσ. 319-355· C. Povolo, «Infanzia abbandonata nel Veneto nei primi secoli dell' età moderna. Primi risultati e riflessioni intorno ad un tema di storia sociale», *La demografia storica delle città italiane* 10 (1982), 643-651· G. Grivaud, «Un aspect de la politique vénitienne à Chypre : les enfants trouvés», *Centre d' Études Chypriotes, Cahier* 8 (1987), 31-34· C. Povolo, «Dal versante dell' illegittimità. Per una ricerca sulla storia della famiglia : infanticidio ed esposizione d' infante nel Veneto nell' età moderna», *La Leopoldina* 9 (1989), 89-163· J. Boswell,

σχετικές πληροφορίες εντοπίζονται στο σύνολο τους σε μια σειρά εγγράφων του 14^{ου} αιώνα, από το Αρχείο του *Duca di Candia (Bandi)*⁶. Η προβλεπόμενη διαδικασία προβάλλει αρκετά απλή. Οι ενδιαφερόμενοι όφειλαν να δηλώσουν την εύρεση του παιδιού στην Αυθεντία και τη βούλησή τους να το υιοδετήσουν. Ακολουθούσε προκήρυξη του δημόσιου κήρυκα, με την οποία γνωστοποιούσε το γεγονός και καλούσε όσους είχαν νόμιμο δικαίωμα πάνω στο έκδετο να αποδείξουν μέσα σε αποκλειστική προθεσμία ενός μηνός, ότι το παιδί ήταν δικό τους ή είχε γεννηθεί από κάποια σκλάβα ή δουλοπάροικό τους. Σε αντίθετη περίπτωση με την παρέλευση της προθεσμίας το παιδί θεωρείτο ελεύθερο και μπορούσε να υιοδετηθεί από τον ενδιαφερόμενο. Τα σχετικά έγγραφα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον⁷, αφού παρέχονται πληροφορίες σχετικά με τις συνήθειες τοποθεσίας έκδεσης, την ηλικία του παιδιού, την οικογενειακή και επαγγελματική κατάσταση των υποψηφίων γονέων και τα κίνητρά τους. Στην πλειοψηφία τους πρόκειται για νεογέννητα παιδιά, εγκαταλελειμμένα στην είσοδο κάποιας εκκλησίας, τα οποία διασώζουν οι ευρέτες αποβλέποντας μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις στην υιοθεσία τους. Όμως οι προκηρύξεις αυτές, παρά τον αναλυτικό τους χαρακτήρα, αφήνουν στην πραγματικότητα ένα σοβαρό κενό, αφού δεν γίνεται καμία αναφορά στον επιβαλλόμενο τύπο μιας τέτοιας υιοθεσίας. Σύμφωνα με όλα τα δεδομένα πιο πιθανή προβάλλει η λύση της αυτόματης υιοθεσίας με την παρέλευση της μηνιαίας προθεσμίας,

The Kindness of Strangers: The Abandonment of Children in Western Europe from Late Antiquity to the Renaissance, New York 1989· V. Hunecke, *I trovatelli di Milano, bambini esposti e famiglie espositrici dal XVII al XIX sec.*, Bologna 1989· D. Youngs, *The Life Cycle*, Manchester and New York 2006, σσ. 57-59.

6. 1-19/8/1316, 16/12/1316, 8/5/1317, 9/5/1319, 9/5/1319, 27/8/1319, 20/3/1320, 24/3/1320, 14/12/1320, 20/11/1321, Paola Ratti Vidulich (εκδ.), *Duca di Candia, Bandi (1313-1329)*, Venezia 1965 (στο εξής *DC Bandi*), αρ. 142, 153, 159, 227, 228, 234, 269, 270, 288, 317.

7. Ενδεικτικά παρατίθεται μία τέτοια προκήρυξη : «Clamatum fuit per Petrum Vido gastaldionem quod cum Kali uxor condam Martini Catellani preconi habitatrix in burgo Candide repererit ante ecclesiam Sancti Marci quedam infantem proiectum, cui modo impositum est nomen Marcus dierum trium et ipsum enutrivit tamquam suum filium adoptivum amore Dei. Quare supplicavit ut clamare mandaretur quod quicumque haberet aliquid ad dicendum de ipso puero compareret ne futuris temporibus sibi questio orietur, dominus ducha cum suo consilio mandant ut si est aliquis qui velet petere dictum puerum aut pro habere aut pro sclavo aut pro villano vel alio quocumque modo, comparere dedeat amodo usque ad unum mensem proximum coram dominacione ad satisfaciendum expensas dicte Cali et accipiendum illum puerum, quia dominacio de hoc faciet ut postulat ius. Alioquin, ab inde in antea ipse infans erit liber tamquam filius adoptivus dicte Cali», 27/8/1319, *DC Bandi*, αρ. 234.

χωρίς την ανάγκη περαιτέρω ενεργειών από μέρους των ενδιαφερομένων μερών. Το παραπάνω συμπέρασμα στηρίζουν τόσο η έλλειψη σχετικών πράξεων από τη νοταριακή πρακτική, όσο και η κατά γράμμα ερμηνεία του ίδιου του κειμένου των προκηρύξεων, στις οποίες καθορίζεται ρητά ότι η παρέλευση της προθεσμίας καθιστούσε το παιδί «... liber tamquam filius adoptivus ...»⁸. Εξάλλου φαίνεται ότι η προκήρυξη και η αρχειακή της καταχώριση πληρούσε τον αναγκαίο όρο της δημόσιας κοινοποίησης και καταγραφής, ρόλο που σε άλλες περιπτώσεις θα έπαιζε ίσως μία νοταριακή πράξη.

Βέβαια η λύση της υιοθεσίας των έκδετων αποτελούσε την καλύτερη εκδοχή του φαινομένου. Σε αντίθετη περίπτωση ο διοικητικός μηχανισμός τακτοποιούσε τα παιδιά αυτά είτε σε κάποια μονή είτε, από ένα χρονικό σημείο και έπειτα, στα βρεφοκομεία των μεγάλων πόλεων του νησιού⁹. Στον Χάνδακα το Hospitale della Pietà, ιδρύθηκε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα με έδρα του τη γυναικεία μονή της Santa Chiara στο δούργο της πόλης¹⁰, έχοντας ως σκοπό την παροχή περίθαλψης και αρωγής σε ορφανά και εγκαταλελειμμένα παιδιά. Παρ' όλο που οι συνθήκες διαβίωσης σε παρόμοια ιδρύματα δεν ήταν πάντοτε οι καλύτερες, ιδιαίτερες προσπάθειες καταβαλλόταν από τη διοίκηση όχι μόνο για τη συντήρηση των τροφίμων τους, αλλά και για την εξασφάλιση ομαλότερων συνθηκών διαβίωσης και ανάπτυξης. Τα νεογέννητα μέχρι τον απογαλακτισμό τους ανατίδονταν σε εξωτερικές τροφούς, ενώ τα μεγαλύτερα παραδινόταν ως υπηρέτες ή μαθητευόμενοι¹¹. Στην καλύτερη των περιπτώσεων κάποια από τα παιδιά υιοθετούνταν ή δινόταν ως ψυχοπαίδια σε άτεκνες ή φιλόστοργες οικογένειες. Δυστυχώς λεπτομέρειες και πάλι για τη διαδικασία και τον τύπο της ενσωμάτωσης ενός τέτοιου παιδιού στη δετή οικογένεια δεν εντοπίστηκαν. Αναμφισβήτητα η διοίκηση των ιδρυμάτων θα επεδίωκε την εξασφάλιση της ίδιας, αλλά και των ενδιαφερομένων

8. Πρβλ. σχετ. τα παραδείγματα από την υποσημείωση 6.

9. Για τη λειτουργία των βρεφοκομείων στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. σχετ. P. Gavitt, *Charity and children in Renaissance Florence : The Ospedale degli Innocenti, 1410-1536*, U.S.A. 1990· F. Bianchi, *La Ca' di Dio di Padova nel Quattrocento: Riforma e governo di un ospedale per l'infanzia abbandonata*, Venezia 2005· Youngs, ό.π., σσ. 71-73. Πρβλ. επίσης Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «“Povere creature innocenti delle altrui colpe ...”, Τα βρεφοκομεία της Πελοποννήσου (τέλη 17ου – αρχές του 18ου αι.)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 435-455.

10. Για το ίδρυμα βλ. σχετ. Παπαδία – Λάλα, ό.π., σσ. 111-135. Για το αντίστοιχο ίδρυμα στο Ρέθυμνο βλ. σχετ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Βενετία 2003, σσ. 65-66.

11. Βλ. σχετ. Μαλτέζου, *Το παιδί κτλ.*, 220· Youngs, ό.π., σσ. 72, 110.

μερών με τη σύνταξη σχετικών εγγράφων. Όμως η έρευνα του δημοσιευμένου υλικού δεν απέδωσε κανένα τέτοιο στοιχείο. Με δεδομένο βέβαια το νοταριακό χαρακτήρα του βενετικού γραφειοκρατικού συστήματος, αλλά και το γεγονός ότι η παραχώρηση ενός παιδιού από τον πατέρα του για υιοθεσία γινόταν με νοταριακή πράξη, εικάζεται αρκετά πιθανή μία παρόμοια λύση και για τις υιοθεσίες των τροφίμων των ιδρυμάτων.

Εξάλλου σε όλες αυτές τις περιπτώσεις παροχής παιδιών για υιοθεσία είναι έκδηλο ότι προτάσσεται η ανάγκη διασφάλισης της στοιχειώδους συντήρησης του παιδιού, έστω και αν κάτι τέτοιο δεν επιτυγχάνεται πάντα κάτω από τις καλύτερες δυνατές συνθήκες. Με αυτή λοιπόν τη λογική δεν δίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα ούτε στην προσωπική ούτε στην περιουσιακή κατάσταση των υποψηφίων δετών γονέων. Σύμφωνα πάντοτε με τις μαρτυρίες των Bandi και των νοταριακών πηγών, ούτε η ύπαρξη νόμιμων τέκνων αποτελούσε κώλυμα¹², ούτε και λαμβάνεται ιδιαίτερα υπόψη η οικονομική ευρωστία της ανάδοχης οικογένειας. Οι δετοί γονείς είναι ως επί το πλείστον επαγγελματίες της πόλης του Χάνδακα¹³ ή ακό-

12. «... Id circo ego Gulielmo de Milano ... Item Helenam, filiam meam adoptionis, ad manum dicti Benedicti filii et commissarii mei et in anima eius, ut faciat sibi bonum de meo prout eidem Benedicto videbitur ...», 22/10/1320, *not. Andreas de Bello Amore*, Sally McKee (ed.), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, Washington D.C. 1998, αρ. 4 (στο εξής McKee, *Wills*)· «... Cum ego Michali Quirino ... Item dimitto Pethe, filie anime mee adoptive, yperpera septuagintaquinque pro suo marito. Et si ipsa obierit antequam maritetur, volo quod deveniant filiis meis ...», 14/3/1387, *not. Petro Facio*, McKee, *Wills*, αρ. 761· «... Idcirco ego Andreas Geno dictus Maurogonato ... Item dimitto Stamate, filie mee adoptive, yperpera ducenta pro anima mea, que Stamata adoptive reperitur in domo mea, cum hac condicione, quod si dicta obierit ante etatem annorum duodecim, in hoc casu volo quod dicta yperpera ducenta que sibi dimitto devenire debeat in Marulam Durente, filiam meam ...», 2/1/1416 (m.v. 1417), *not. Andrea de Vedoaciis*, McKee, *Wills*, αρ. 675.

13. «Clamatum fuit per Petrum Vido gastaldionem quod cum Kali uxor condam Martini Catellani preconi habitatrix in burgo Candide repererit ante ecclesiam Sancti Marci quedam infantem proiectum, cui modo impositum est nomen Marcus dierum trium ...», 27/8/1319, *DC Bandi*, αρ. 234· «... Idcirco ego papas Nicolaus Siropulo ... Item dimitto Iohanni, meo filio adoptivo, unum paplatopsido de sburdo ...», 25/7/1376, *not. Leonardo Cavisino*, McKee, *Wills*, αρ. 552· «Manifestum facio ego Nicolaus Charciopulo habitator casalis Megachorio de Ca' Cornario cum meis heredibus tibi Georgio Mauriano pinctori habitatori Candide et tuis heredibus quia afirmo tecum Michali filium meum in filium tuum adoptivum...», 11/2/1390 (m.v. 1389), M. Cattapan, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300-1500», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 218, αρ. 11· «Manifestum facimus nos Andreas Pavia pinctor ... Nam ego dictus Andreas sum contentus et promitto facere et cum effectu perari quod Agnes filia mea adoptive consentiat accipere et accipiat te Hemmanuelem in suum virum et sponsu legitimum ...», 5/7/1504, M. Cattapan, «I

μα και χωρικοί¹⁴. Μόνο εξαιρετικά εμφανίζονται κάποιοι ευγενείς, αλλά και πάλι τα σχετικά παραδείγματα είναι περιορισμένα¹⁵. Εντύπωση επίσης προκαλεί ότι παρά τις σχετικές εκκλησιαστικές απαγορεύσεις¹⁶ ως ανάδοχοι γονείς παρουσιάζονται και μοναχοί¹⁷, παρ' όλο που οι τελευταίοι στην πλειοψηφία τους είναι άτομα τα οποία προσχώρησαν στο μοναχικό βίο σε μια δεύτερη φάση της ζωής τους, συνήθεια ιδιαίτερα διαδεδομένη στους πιστούς και των δύο δογμάτων.

Σε ιδιωτικό επίπεδο η παραχώρηση ενός παιδιού για υιοθεσία αποτελούσε αναφαίρετο δικαίωμα του πατέρα και ενέπιπτε στα στενά πλαίσια άσκησης εξουσίας πάνω στους υπεξουσίου του. Παρόμοια πράξη περιβαλόταν κατά κανόνα από νοταριακό τύπο. Στο σχετικό έγγραφο καθορίζονταν με λεπτομέρεια τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μερών, ενώ οι συμβαλλόμενοι στα πλαίσια της δικαιοπρακτικής τους ελευθερίας, μπορούσαν να προσδιορίζουν κάθε φορά τους όρους της σύμβασης σύμφωνα με τις ανάγκες των περιστάσεων. Δυστυχώς και πάλι οι σχετικές μαρτυρίες είναι περιορισμένες. Έμεσα για παράδειγμα μαρτυρείται στο κείμενο μίας διαθήκης του 15^{ου} αιώνα, ότι στην πρά-

pittoni Paola, Rizzo, Zufuri da Candia e Papadopoulos dalla Canea», *Θησαυροίματα* 14 (1977), 211, αρ. 19.

14. «Clamatum fuit publice per Ricardum] gastaudionem quod qui cum quidam puer est inventus in casali Pendomolli per Iohannem Michaellem Vramacosti et per Mariam uxorem eius ...», 24/5/1320, *DC Bandi*, αρ. 270· «... Idcirco ego Paulus Chrusoveloni ... Item volo et ordino quod mea vinea quam habeo in casali Vaxilie dividatur in quatuor partibus ... et quartam Iohanni, filie Marie, meo filio adoptivo ...», 18/7/1334, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 111.

15. «... Idcirco ego Mariçoli, relictæ domini Bampanini Quirino ... Item volo quod Xenî, quam nuper sumpsî in meam filiam adoptivam, accipiatur per meos commissarios et sit cum uno dictorum meorum commissariorum cum quo melius stare contentabitur quousque veniat ad etatem nubilem ...», 15/9/1380, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 778· «... Idcirco ego Lodovicus de Medio quondam domini Iacobi de Medio de Venetiis ... Item dimitto Lucie, adoptivæ mee ...», 23/6/1382, *not. Hemanuel Focha*, McKee, Wills, αρ. 717.

16. Βλ. ενδεικτ. Σ. Τρωιάνος – Γ. Πουλής, *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Αθήνα – Κομοτηνή 2003, σ. 543.

17. «... Idcirco ego Eugenia Cirnario, monacha, habitatrix in monasterio Sancti Antonii ... Item volo et ordino quod Antonius, filius meus adoptivus, maneat cum suprascriptis commissariis meis in domu et vivat de meis bonis simul cum eis donec veniat in etatem legitimam ...», 3/4/1342, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 152· «... Idcirco ego Daniel Castrea, ieromonachus, habitator burgi Candide ... In quo esse constituo meos fidei commissarios papatem Thome Castrea, filium meum adoptivum ...», 27/3/1359, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 164.

ξη υιοθεσίας περιλαμβανόταν όρος, σύμφωνα με τον οποίο εάν η δετή κόρη πέθαινε πριν από τη συμπλήρωση του δωδεκάτου έτους, το ποσό της προίκας της θα περιερχόταν στην κόρη της οικογενείας¹⁸.

Ούτε όμως και οι εξουσίες του δετού πατέρα πάνω στα υιοθετημένα παιδιά του παράλλασσαν ιδιαίτερα σε σχέση με αυτές του πατέρα πάνω στους γνήσιους κατιόντες του, αφού υπέγραφε τις συμβάσεις μαθητείας τους¹⁹ και τα γαμήλια συμβόλαια, προικίζοντάς τα ανάλογα²⁰, ενώ έχει εντοπιστεί ακόμη και μία περίπτωση χειραφεσίας δετού τέκνου, παρόλο που η έκδοση της πράξης σε περίληψη και το σχετικά προχωρημένο της εποχής (μέσα του 17^{ου} αιώνα) δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων²¹.

Στη βενετική της εκδοχή η υιοθεσία δεν εξασφάλιζε στον υιοθετούμενο τη διαδοχή στους τίτλους ευγενείας και πολιτείας, ενώ δεν είναι απόλυτα σαφές αν στοιχειοθετούσε εκατέρωθεν κληρονομικά δικαιώματα²². Βέβαια η γενικευμένη χρήση των διαθηκών απ' όπου προέρχεται και ο μεγαλύτερος όγκος των σχετικών πληροφοριών, καλύπτει σε μεγάλο βαθμό το νομικό αυτό κενό, αφού μέσα αυτών ο πατέρας κατέβαλε προσπάθειες να εξασφαλίσει οικονομικά και ηθικά τα όσα του τέκνα, προσδιορίζοντας τους κηδεμόνες τους²³ και καταλείποντάς τους ποικίλης μορφής περιου-

18. «... Idcirco ego Andreas Geno dictus Maurogonato ... Item dimitto Stamate, filie mee adoptive, yperpera ducenta pro anima mea, que Stamata adoptive reperitur in domo mea, cum hac conditione, quod si dicta obierit ante etatem annorum duodecim, in hoc casu volo quod dicta yperpera ducenta que sibi dimitto devenire debeat in Marulam Durente, filiam meam ...», 2/1/1416 (m.v. 1417), *not. Andrea de Vedoaciis*, McKee, *Wills*, αρ. 675.

19. «... Idcirco ego Maria Papadia, relicta papatis Nicolai Metupa, Candide ... Item dimitto Georgio, adoptivo meo, yperpera vigintiquinque et meam cultram de burdi ac unum meum scrivetum. Que quidem yperpera volo quod dentur sibi post completum temporis quo ipsum affirmavit in arte peliparii ...», 8/11/1382, *not. Giovanni Morgano*, McKee, *Wills*, αρ. 782.

20. «Manifestum facimus nos Andreas Pavia pinctor ... ex una parte et Hemmanuel Tornichj filius Marci de Sithia ad presens Candide existens ex altera parte ... Nam ego dictus Andreas sum contentus et promitto facere et cum effectu perari quod Agnes filia mea adoptive consentiat accipere et accipiat te Hemmanuelem in suum virum et sponsum legitimum ... et pro repromissa sponse promitto tibi dare yper. quigenta ...», 5/7/1504, Cattapan, *I pittori Pavia* κτλ., 217, αρ. 19.

21. 24/3/1639, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοταρίου Τζώρτζη Πάντιμου 1613-1642*, Αθήνα 1990 (στο εξής *Τζώρτζης Πάντιμος*), αρ. 174 (σε περίληψη).

22. Ferro, *Dizionario*, λήμμα «adozione» (τ. I, σ. 48).

23. «... Id circo ego Gulielma de Milano ... Item Helenam, filiam meam adoptionis, ad manum dicti Benedicti filii et comissarii mei et in anima eius, ut

σιακά στοιχεία²⁴. Με την ίδια τέλος λογική τα παιδιά αυτά επιφορτίζονται με την εκτέλεση των διαθηκών των δετών τους γονέων²⁵. Αξίζει να αναφερθεί ότι αντίστοιχες συμπεριφορές παρατηρούνται και από μέρους των παιδιών απέναντι στους δετούς γονείς, αφού και αυτά με τη σειρά τους τους καθιστούν κληρονόμους και εκτελεστές των διαθηκών τους²⁶.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις προέρχονται στη συντριπτική τους πλειο-

faciat sibi bonum de meo prout eidem Benedicto videbitur ...», 22/10/1320, *not. Andreas de Bello Amore*, McKee, Wills, αρ. 4· 3/4/1342, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 152· «... Idcirco ego Mariçoli, relictæ domini Bamptoni Quirino ... Item volo quod Xeni, quam nuper sumpsi in meam filiam adoptivam, accipiat per meos commissarios et sit cum uno dictorum meorum commissariorum cum quo melius stare contentabitur quousque veniat ad etatem nubilem ...», 15/9/1380, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 778.

24. Ακίνητα : «... Idcirco ego Paulus Chrusoveloni ... Item volo et ordino quod mea vinea quam habeo in casali Vaxilie dividatur in quatuor partibus ... et quartam Iohanni, filie Marie, meo filio adoptivo ...», 18/7/1334, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 111. Χρηματικά ποσά : 9/3/1334, *not. Antonio Rodolfo*, McKee, Wills, αρ. 469· «... Idcirco ego Maria Papadia, relictæ papatis Nicolai Metupa ... Item dimitto Georgio, adoptivo meo, yperpera vigintiquinque ...», 8/1/1382, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 782· «... Idcirco ego Marcus Pispola ... Item dimitto Marie, villanule, adoptive mee, yperpera quinquaginta pro suo maritari, si ipsa fuit obediens suprascripte uxori et commissarie mee ...», 23/4/1384, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 784.

Διάφορα κινητά : «... Idcirco ego Maria, relictæ Michaelis Barbo ... In quo esse constituo meos fidei commissarios ... Annam, filiam meam adoptivam ... Item dimitto suprascripte Anne, commissarie mee, duas vegetes plenas vino, que sunt in domo meo et duas vacuas atque vegetulam unam et unam capsulam de nuce et unam de abute atque bancum meum, mantelum novum, cultram I novam, bacolo unum, lectum unum de pena cum capiçalo et unam aliam meam cultram ad banda de çalo et vermelio et yperpera quindecim atque mensuras frumenti decem ...», 4/11/1312, *not. Stefano Bono*, McKee, Wills, αρ. 354· «... Idcirco ego papas Nicolaus Siropulo ... Item dimitto Iohanni, meo filio adoptivo, unum paplomatopsido de sburdo ...», 25/7/1376, *not. Leonardo Cavisino*, McKee, Wills, αρ. 552· 15/9/1380, *not. Giovanni Morgano*, McKee, Wills, αρ. 778.

25. «... Idcirco ego Maria, relictæ Michaelis Barbo ... In quo esse constituo meos fidei commissarios Georgium Ploreo, fratrem meum, Iohannem Condo, aurificem, et Annam, filiam meam adoptivam ...», 4/11/1312, *not. Stefano Bono*, McKee, Wills, αρ. 354· «... Idcirco ego Daniel Castrea, ieromonachus, habitator burgi Candide ... In quo esse constituo meos fidei commissarios papatem Thome Castrea, filium meum adoptivum ...», 27/3/1359, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 164.

26. «... Idcirco ego Maria, filia adoptiva Nicolai Calderaro, uxor Michaelis Caldearero, olim sclavi dicti Nicolai ... Cui suprascripto Nicolao, patri meo, et ego ei filia adoptiva, dimitto totam illam meam repromissam quam michi quocumque modo promissa est ut faciat bonum pro anima mea ...», 3/10/1338, *not. Albertinus Maça*, McKee, Wills, αρ. 435.

ψηφία από έγγραφα των τριών πρώτων αιώνων της βενετικής κατοχής στο νησί. Αντίθετα διαφορετική είναι η εικόνα των μεταγενέστερων αρχαικών μαρτυριών. Στο δημοσιευμένο υλικό εντοπίστηκαν ελάχιστες αναφορές υιοθεσίας. Στα τέλη του 15^{ου} αιώνα για παράδειγμα γίνεται αναφορά στο δετό γιο του επισκόπου Μήλου Iacobus de Picatoribus, τον οποίο ο A. van Gemert ταυτίζει με το συγγραφέα της «Ρίμας δρηννητικῆς εἰς τὸν πικρὸν καὶ ἀκόρεστον Ἄδην»²⁷. Ο ποιητής εκτός από το επίθετο του δετού του πατέρα φέρει και το όνομα του επισκόπου, δηλωτικό ίσως ότι πρέπει να ενταχθεί στην κατηγορία των υιοθετημένων από τη βρεφική τους ηλικία παιδιών²⁸. Ένα περίπου αιώνα αργότερα ο γνωστός βενετοκρητικός λόγιος Francesco Barozzi, εξαιτίας των τεταμένων σχέσεων με τους δύο του γιους, προέβει στην υιοθεσία του ανεψιού του Ιακώβου, γιου του αδελφού του Γεωργίου. Σε μια σχετική επιστολή μάλιστα αναφέρεται ότι ο Barozzi συναντήθηκε με τον αδελφό του και κανόνισαν τις περαιτέρω λεπτομέρειες της υιοθεσίας²⁹. Επίσης, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω³⁰, σε πράξη του 1639 γίνεται λόγος για χειράφετο δετό γιο³¹.

Εάν τα παραπάνω δεδομένα συνδυαστούν με μία προσεκτικότερη και πιο κριτική μελέτη των προημιότερων εγγράφων, διαπιστώνεται ότι επικρατεί ρευστότητα τόσο στη λειτουργία του δεσμού, όσο και στους σχετικούς όρους. Σε αρκετές περιπτώσεις δηλαδή η χρήση των λέξεων adoptio - adoptivus δεν ανταποκρίνεται πλήρως στο δεσμό με τη στενή νομική του έννοια. Αντίθετα τα παράπλευρα στοιχεία των εγγράφων καθιστούν προφανές ότι πρόκειται για υπηρέτες ή στην καλύτερη περίπτωση για αναδρεπτά παιδιά ή ψυχοπαίδια. Το 1334 για παράδειγμα ο Iulianus de Natale κληροδοτεί με τη διαθήκη του το σχετικά μικρό ποσό των δέκα υπερπύρων, στο δετό του γιο Vasili, διευκρινίζοντας ότι το παιδί υπηρετεί στο σπίτι του³². Μερικές δεκαετίες αργότερα η Mariçoli, relicta domini Bampanini Quirino, αφήνει την κηδεμονία της

27. A. van Gemert, «Μπεργαδής και Πικατόρος. Προβλήματα Χρονολόγησης», *Θησαυρίσματα* 36 (2006), 71-72.

28. 19/3/1490, van Gemert, *ό.π.*, 69, υποσημ. 57.

29. Μάλιστα αξίζει να αναφερθεί ότι στο δετό αυτό γιο του ο Francesco Barozzi κληροδότησε εν τέλει την πλούσια βιβλιοθήκη του. Βλ. σχετ. Διονυσία Γιαλαμά, «Νέες ειδήσεις για τον βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 323 και υποσημ. 1.

30. Πρβλ. σχετ. υποσημ. 21.

31. 24/3/1639, *Τζώρτζης Πάντιμος*, αρ. 174 (σε περίληψη).

32. «... Idcirco ego Iulianus de Natale ... Item dimitto yperpera decem Vasili, filio meo adoptionis, qui servit in domo mea, pro anima mea ...», 9/3/1334, *not. Antonio Rodulfo, McKee, Wills*, αρ. 469.

πρόσφατα υιοθετημένης κόρης της στους εκτελεστές της διαθήκης της, με τον όρο ότι η μικρή θα ζήσει με τιμιότητα μέχρι το γάμο της. Το ενδιαφέρον είναι ότι σε αντίθετη περίπτωση τα κληροδοτήματα που την αφορούν θα πρέπει να διατεθούν για την προίκιση κάποιας άλλης φτωχής υπηρέτριας, γεγονός που εντέλει εξισώνει την υιοθετημένη (;) με την καταπιστευματική διάδοχο της³³. Την ίδια περίπου εποχή η κληροδόχος μίας διαθήκης περιγράφεται με τη διαφορούμενη φράση «*filie anime mee adoptive*»³⁴, ενώ ακόμη μεγαλύτερη εντύπωση προκαλεί μία σχεδόν σύγχρονη μαθητεία σε ζωγράφο. Το έγγραφο ακολουθεί το συνήδη τύπο του είδους αυτών των συμβάσεων³⁵, όμως το παιδί παραδίδεται όχι ως μαθητευόμενος αλλά ως *filius adoptivus*³⁶.

Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν πιστεύω στο συμπέρασμα ότι η διάδοση του δεσμού της υιοθεσίας εντοπίζεται στο δικαϊκό σύστημα της Κρήτης μέχρι και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, έστω και αν αποτελεί πρακτική όχι ιδιαίτερα διαδεδομένη και με ρευστότητα στην εφαρμογή της. Παράλληλα, πάντα σύμφωνα με τα δεδομένα των πηγών, υπάρχει και αναπτύσσεται ο δεσμός των αναδρεπτών παιδιών και των ψυχοπαιδιών, ο οποίος σταδιακά θα υποκαταστήσει σε μεγάλο βαθμό την υιοθεσία,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

33. «... Idcirco ego Maricoli, relicta domini Bamparini Quirino, habitatrix Candide ... Item volo quod Xenii, quam nuper sumpsi in meam filiam adoptivam, accipiat per meos commissarios et sit cum uno dictorum meorum commissariorum cum quo melius stare contentabitur quousque veniat ad etatem nubilem, ipsa existente casta de corpore suo et tunc maritetur ex dentur sibi pro sua dote lectum, cultra et lintheamina mea et alia arnesie et massaria domus mee. Et si ipsa non fuerit casta de corpore suo, expelatur et inveniatur una alia domicella pauper et maritetur et dentur dicte puelle suprascripte res et arnesie mee pro sua dote per dictos meos commissarios ...», 15/9/1380, *not. Giovanni Morgano*, McKee, *Wills*, ap. 778.

34. «... Cum ego Michali Quirino ... Item dimitto Pothe, filie anime mee adoptive, yperpera septuagintaquinque pro suo maritali ...», 14/3/1387, *not. Petro Facio*, McKee, *Wills*, ap. 761.

35. Για τις συμβάσεις μαθητείας βλ. σχετ. Elizabeth Santschi, «Contrats de travail et d' apprentissage en Crète vénitienne au XIVe siècle d' après quelques notaires», *Revue Suisse d' histoire* 19 (1969), 34-74· Δ. Κισκήρας, *Η σύμβασις μαθητείας εν τη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Αθήνα 1968.

36. «Manifestum facio ego Nicolaus Charciopulo habitator casalis Megachorio de Ca' Cornario cum meis heredibus tibi Georgio Mauriano pinctori habitatori Candide et tuis heredibus quia afirmo tecum Michali filium meum in filium tuum adoptivum, qui esse et stare debeat tecum in domo tua et tibi servire juxta suum posse et scribere ad omnia spectancia ad artem tuam predictam hinc ad annos decem proxime venturos. Tu vero teneris dicti termino ipsum pascere, vestire, calceare et hospitium sibi dare ipsumque bona fide docere dictam tuam artem ...», 11/2/1390 (m.v. 1389), Cattapan, *Nuovi elenchi* κτλ., 218, ap. 11.

περιορίζοντας την σημαντικά από το νομικό ορίζοντα της κρητικής οικογένειας.

2. ΑΝΑΘΡΕΠΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΨΥΧΟΠΑΙΔΙΑ

Σε άμεση συνάφεια λοιπόν με τα παραπάνω βρίσκεται ο άτυπος δεσμός των ψυχοπαιδιών και των αναθρεπτών, ο οποίος εξαιτίας ακριβώς της ενδιάμεσης δέσης του μεταξύ νομικής και κοινωνικής πραγματικότητας, εμπίπτει περισσότερο στο πεδίο του εθιμικού δικαίου, αφού δεν παράγει έννομα αποτελέσματα, με τη στενή έννοια του όρου, αλλά δημιουργεί έναν χαλαρό νομικό δεσμό, με έντονα ηθικό χαρακτήρα. Η καταγωγή του θα πρέπει να αναζητηθεί στο δίκαιο των αρχαίων ανατολικών λαών, μέσω των οποίων πέρασε και επιβίωσε στη βυζαντινή πρακτική ως ένας δευτερεύων τρόπος ανεπίσημης υιοθεσίας³⁷.

Στο δικαιοτικό περιβάλλον της βενετικής Κρήτης οι συγκεκριμένες κατηγορίες ατόμων δεν συμπίπτουν επακριβώς εννοιολογικά. Είναι σαφώς ασφαλέστερο να γίνεται λόγος για δύο υποομάδες, κινούμενες στην ίδια περιμετρική ζώνη της κρητικής οικογένειας, οι οποίες όμως δεν ταυτίζονται πλήρως. Αλλά και τα μεταξύ τους διαχωριστικά όρια είναι εξ ορισμού ασάφη και προσαρμόζονται ανάλογα με τις κρατούσες περιστάσεις στο εσωτερικό των οικογενειών και φυσικά από την ένταση των αναπτυσσόμενων συναισθηματικών δεσμών³⁸. Για συστηματικούς λοιπόν λόγους κρίνεται σκοπιμότερη η από κοινού μελέτη τους, με έμφαση φυσικά στις όποιες διαφοροποιήσεις.

2.1. Ορολογία

Η επικρατούσα ασάφεια στην οριοθέτηση των δύο αυτών ομάδων αντανakλάται σε μεγάλο βαθμό και στους χρησιμοποιούμενους από τα έγγραφα όρους για την περιγραφή τους. Ο περιφραστικός τύπος «quam nutrivì» των πρώιμων λατινικών πράξεων, μεταφράζεται στις μεταγενέστερες ελληνικές με τη λέξη «αναθρεπτό», ενώ στα ιταλικά έγγραφα απαντά η λέξη «relevo» ή «arlevo», για να περιγράψει ακριβώς αυτόν που έχει ανατραφεί³⁹. Παράλληλα για να δηλωθεί η δεύτερη

37. Βλ. σχετ. Ζέπος, ό.π., σ. 22.

38. Βλ. σχετ. Γωγώ Βαρζελιώτη, *Κρητική Κωμωδία και καθημερινή ζωή : Σχέση σκηνικής εικόνας και κοινωνίας στο βενετοκρατούμενο Χάνδακα*, Αθήνα 2006 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), σ. 47. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη Γωγώ Βαρζελιώτη για την παραχώρηση υλικού από την αδημοσίευτη διατριβή της.

39. G. Boerio, *Dizionario del dialetto Veneto*, Venezia 1856 (αναστ. ανατ.

κατηγορία χρησιμοποιούνται φράσεις όπως «τῆς ψυχῆς μου παιδίον» ή σπανιότερα «ψυχοπαίδι», όρος ο οποίος αποδίδει τη λατινική έκφραση «*filius/ae animae mee*» ή την αντίστοιχη ιταλική «*figlio/a d' anima*». Οι όροι αυτοί όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, δεν έχουν πάντοτε την ίδια σημειολογική βαρύτητα, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις χρησιμοποιούνται αδροιστικά για να περιγράψουν μία και την αυτή σχέση⁴⁰.

2.2. Γενεσιουργοί λόγοι του φαινομένου

Στα πλαίσια της διερεύνησης των βαθύτερων αιτιών για την επικράτηση και διάδοση των συγκεκριμένων τρόπων πρόσληψης παιδιών μέσα σε μια οικογένεια, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη πολλές συνισταμένες, τόσο κοινωνικής όσο και οικονομικής φύσεως.

Η βασικότερη βέβαια γενεσιουργός αιτία του συγκεκριμένου φαινομένου παραμένει η ίδια η βούληση των γονέων να εμπιστεύονται με τις διαθήκες τους την ανατροφή των παιδιών τους σε συγγενικά πρόσωπα και φίλους για να τα αναδρέψουν μετά το θάνατό τους, αναθέτοντάς τους παράλληλα την κηδεμονία τους και τη διαχείριση της κληρονομιάς περιουσίας. Χαρακτηριστικό εν προκειμένω είναι το παράδειγμα του Λορέντζικου Μουδάτσο από το Ρέθυμνο. Ο Μουδάτσος είχε ανατρέψει στο σπίτι του για εννιά ολοκληρά χρόνια τον Ιάκωβο Μπαρότση, διαχειριζόμενος ταυτόχρονα και την περιουσία του. Όταν το 1589 ο Μουδάτσος συνέταξε τη διαθήκη του, κατέλειπε ένα κληροδότημα 6000 υπερπύρων στον Ιάκωβο, με τον όρο να μην διεκδικήσει τίποτε από την πατρική του περιουσία, ούτε και να ζητήσει λόγο για τη διαχείριση, προσπαθώντας προφανώς με αυτόν τον τρόπο να διασφαλίσει τους κληρονόμους του από ένα μελλοντικό έλεγχο⁴¹.

Firenze 1993), λήμμα «*relievo*» – «*arlevo*» = αυτός που έχει ανατραφεί, από το ρήμα *arlevar* – *allevare* = ανατρέφω, ταϊζώ μικρές υπάρξεις.

40. «... Idcirco ego Marudalena, relictā Marci de Bonohomo ... Item dimitto Margarite, filie anime mee, quam nutrivi ab infantia in domo mea ...», 15/3/1341, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 308· «... ἐγὼ μαῖιστρο-Νικολὸς Τζηρίγος, σομαρὰς τὴν τέχνην ... Ἔτι ἀφήμι τῆς Μαρίας, ἣν ἀνατρέφω εἰς τὸ σπήτη μου διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 10/5/1531, Σ. Κακλαμάνης – Σ. Λαμπάκης (εκδ.), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο 2003 (στο εξής *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*), αρ. 148.

41. «... Onde esso clarissimo ser Domenego Mudazzo ... Item ... debbano ... dar a clarissimo misser Giacomo Baroci fó del clarissimo misser Lorenzo iperperi sie mille ... e questo come per paterna benedittion, per averlo nutrito nov anni continui, come se fosse stato suo proprio figliolo, má però detto clarissimo misser Giacomo non possa, ne che debba mai mover lite á dette sue commissarie et heredi e dimandar administration di conti delle intrade che ha manegiato de ragion del

Παρόμοιο δικαίωμα ανάδешης κηδεμονίας θεωρητικά ενέπιπτε στα στενά όρια άσκησης της πατρικής εξουσίας, όμως στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετικής Κρήτης ακόμη και οι μητέρες μεμονωμένα μπορούσαν να προβούν σε ανάλογες ενέργειες, διορίζοντας όχι μόνο διαχειριστές της κληρονομίας, αλλά και αναθέτοντας την ανατροφή των παιδιών σε πρόσωπα εμπιστοσύνης, ιδιαίτερα αν ο επιζών σύζυγος βρισκόταν ακόμη σε ηλικία γάμου και υπήρχε το ενδεχόμενο δημιουργίας νέας οικογένειας⁴².

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις το ρόλο των αναδόχων γονέων καλούνται να διαδραματίσουν άλλοτε οι γονείς του διαθέτη⁴³, άλλοτε τα

predetto quondam clarissimo misser Lorenzo, suo padre, posciache sua magnificia clarissima afferma, con giuramento sopra l' anima sua e per il tremendo giudico del P. Iddio di non li tenir cosa alchuna, haverli dato una bonna summa de danaro de suo proprio per li bisogni e necessitá che havea il predetto clarissimo misser Lorenzo ... Et in caso pero che esso ser Giacomo o nessuno di suoi figlioli volesse mover lite e dar queste in giusta vessatione alle predette sue commissarie, all' hora sia et s' intenda privo di quanto gli lascia di sopra non possando haver cosa alchuna da esse si come non gli l' havesse lasciato ...», 8/2/1589, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Archivio di Stato di Venezia, Notai di Candia (b. 276), Zorzi Troilo, Rettimo, 1585-21 Novembre - 1600, 30 Dicembre, Χανιά 2006 (= Τόμος 14 (2006))*, (στο εξής Ζορζι Τροίλο), αρ. 12· 21/3/1631, Ιωάννης Κατζαράς, αρ. 586.

42. Για τη δυνατότητα αυτή της μητέρα και τη σχετική προβληματική βλ. σχετ. Χατζάκης, Πατρική εξουσία κτλ., 161-163.

43. «... Idcirco ego Marcoli, uxor Antonii Masaro ... Et volo et ordino quod dicta filia mea, Çanina, sit cum matre et commissaria mea in domo secum et stet cum ipsa quousque maritetur ...», 23/4/1341, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 306· 17/5/1351, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 181· «Φανερόν κάμνωμεν ήμεϊς Ίαννᾶς Σκλάβος ἀπὸ τὸ ἐν μέρος καὶ Ίωάννης Μονοβασώτης ... ἀπὸ τὸ ἄλλο ... Καὶ εἰς τοῦτα τὰ πρᾶγματα ἀληθινᾶ καὶ ἐγὼ Μαρία, χήρα τοῦ ποτὲ κυρ Φραγκισκῆ Ντατζήπρ(η) καὶ λαλᾶ τοῦ ἄνωθεν γαμβροῦ, οἶμαι πρεζέντε καὶ κοτέντα εἰς ὅλλα τὰ ἄνωθεν, δοὺς καὶ τὴν εὐχὴν μου εἰς τοῦτο τὸ συνοικέσιον καὶ διὰ μητρικὴν ἀποχώρησιν αὐτοῦ τοῦ ἐγγονοῦ μου διότις ἔναι παιδῆ τῆς θυγατρὸς μου, καὶ ἀνάδρεψά τοναι καὶ ἔχω τοναι ὡσάν νὰ τὸν ἤδελα γενήση ἴδια ...», 2/6/1549, Τόνια Μαρμαρέλη – Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149, τ. Β' [1/4-28/6 1549]*, Ηράκλειο 2005 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς 149 Β'*), αρ. 244· 24/1/1598, Γ. Μαυρομάτης, «Ελληνικά έγγραφα (Δωρητήριο και Διαθήκες) της μητέρας της κόρης και της εγγονής του Βιτσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), 212-216, αρ. 1· 2/5/1613, Κ. Ηλιάκης (εκδ.), Γ. Μαυρομάτης, Δ. Γεωργακόπουλος (επιμ.), *παπά-Ιωάννης Κατζαράς, Νοτάριος Καστελίου Φουρνής, Κατάστιχο 43 (1607-1635)*, Ηράκλειο 2008 (στο εξής *Ιωάννης Κατζαράς*), αρ. 188· 1/10/1614, *Ιωάννης Κατζαράς*, αρ. 229· «... ἐγὼ ἡ Μαδιὰ ἡ Μπονοποῦλα του ποταὶ αφέντη Μπερναρδῆ καὶ αρχόντισα του ποταὶ αφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρου του καβαλιέρο ... Ακομή θέλο καὶ του ανωθε Τζουαν Φραντζέσκο τοῦ εγγόνου μου νὰ νε το σπήτι μου απου στέκομε επὰ εἰς το Κάστρο, γιατί τονε ενέδρεψα καὶ εχο το οσάν ηδιό μου πεδῆ οσάν καὶ το κύριν του ...», 8/6/1623, Γ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για*

αδέλφια του⁴⁴ και άλλοτε ένας ευρύτερος κύκλος γνωστών και συγγενών⁴⁵. Εξάλλου στα οικογενειακά σχήματα της εποχής οι μεγάλες ηλικιακές διαφορές μεταξύ των αδελφών οδηγούν ορισμένες φορές στην ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ τους με έντονα πατρική χροιά. Οι δεσμοί αυτοί παίρνουν μία πιο συγκεκριμένη μορφή στην περίπτωση του θανάτου των γονέων και της ανατροφής των μικρότερων από τα μεγαλύτερα αδέλφια. Τα σχετικά παραδείγματα είναι πολλά⁴⁶. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του νοταρίου Τζώρτζη Πατελάρου, ο οποίος στα τέλη του 16^{ου} αιώνα «χειραφετεί» τον αδελφό του Τζουάννε, δωρίζοντάς του μάλιστα και κάποια περιουσιακά στοιχεία. Η δικαιολογητική βάση για

τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα (Διαθήκες των μελών του Ιακώβου Κορνάρου), Αθήνα 1986, σσ. 71-76, αρ. 5.

44. «... Idcirco ego Potha Calergi, relictā Leonis Calergi ... Item dimitto omnia bona mea mobilia et immobilia in manibus suprascripti Coste, fratris et comissariis mei, qui debeat tenere et nutrire Vardam Calergi, filium meum ...», 16/6/1343, *not. Bonacursius de Fregona*, McKee, Wills, αρ. 388. «... Εγώ Κωνσταντῖνα Ἀνδρίτζενα, γυνὴ τοῦ κῦρ Θεοδωρῆ Ἀνδρίτζη ... τὸ δὲ ἐναπομείνουσα ἀπὸ τὸ προικίον μου ἀφήμι τοῦ παιδίου μου τοῦ ἀρσενικοῦ ὃ ἐγγέννησα εἶναι, νὰ δοθῇ αὐτῷ μετὰ τὸν θάνατόν μου, νὰ ἀναδρέφεται, καὶ αὐτὸ θέλω νὰ ἀναδρέφεται εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδελφίδων μου καὶ νὰ καὶ καὶ τὸ εἰρημένον ἐπίλοιπον προικίον μου εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀδελφίδων μου αἰμοῦ μετὰ τὸ παιδίον μου ...», 25/10/1525, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 107. 10/8/1592, *Zorzi Troilo*, αρ. 39. 14/4/1635, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 709. 20/4/1646, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Μαρίνος Αρκολέος, Ο τελευταῖος νοτάριος τῆς δυτικῆς Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο 2003 (στο ἐξῆς *Μαρίνος Αρκολέος*), αρ. 331 (σε περίληψη).

45. «... Idcirco ego Marçoli, uxor Francisci Marci ... Item volo quod si dicta filia mea non bene steterit cum patre suo, quod esse et stare debeat cum dona Katerina, commissaria mea, suprascripta vel cum dona Pantalea, uxore Andree Dandulo ...», 5/1/1343 (m.v. 1342), *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 313. 18/3/1348, *not. Angelo Bocontolo*, McKee, Wills, αρ. 71. 29/7/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 17. 10/10/1624, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 434.

46. «... ἐγὼ Κωνσταντῆς Μαζοκόπος τοῦ ποτὲ Μιχάλη, περιβολάρης ... Ἐτι ἀφήμι τοῦ Γεωργίου Καμησᾶ, τοῦ γυναικαδέλφου μου, τῆς ψυχῆς μου τοῦ παιδίου, τὰ ροῦχα μου, εἴ τι ἔχω, ἡγουν ἀποῦ θάνω σχολινά, νὰ τὰ πάρη αὐτὰ εἰς τὴν ὥραν ἡλικίας αὐτοῦ νομίμου, ἡγουν ἐὰν εἶναι εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς ἀδελφῆς του, τῆς γυναίκας μου τῆς λεγομένης Πόδας ...», 4/7/1525, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 102. «... ἐγὼ Σοφία Λάργενα, χήρα τοῦ ποτὲ Μανόλη λεγομένου Ζερβοῦ ... Καὶ θέλω εἶναι κουμεσάρειός μου καὶ ἐπιμελητῆς τῆς ψυχῆς μου ὁ ἀδελφός μου ὁ Ἰωάννης Βασμοῦλος, ὃν ἀνέδρεψα καὶ ἐγὼ καὶ ὁ ἄνδρας μου ...», 25/7/1525, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 103. 24/4/1538, Γ. Μαυρομάτης (εκδ.), *Ιωάννης Ολόκαλος, νοτάριος Ἱεραπέτρας, Κατάστιχο 1496-1543*, Βενετία 1994 (στο ἐξῆς *Ιωάννης Ολόκαλος*), αρ. 177. «... Ἐγὼ, ἡ Σοφὴ Τζιμνιακοπούλα, γυνὴ ποτὲ Μάρκ(ο) Κλότζα ... Καὶ τοῦ καλοῦ μου ἀδελφοῦ, τοῦ Κονσταντῆ Τζιμνιακοῦ, ἀπὸ διό μανάδες, ἀπέντοι, τον οποίον ἐγὼ ἡ ρηδεῖσα ἐνέδρευσαν καὶ αλλον καλόν δέν του ἤκαμα ...», 5/12/1552, Κ. Ηλιάκης – Δάφνη Χρονάκη (εκδ.), *Πέτρος Πατσιδιώτης, Νοτάριος Καινούργιου χωριοῦ των Καρῶν, Κατάστιχο (1546-1554)*, Νεάπολη 2002 (στο ἐξῆς *Πέτρος Πατσιδιώτης*), αρ. 169.

την εσφαλμένη νομικά αυτή πράξη δίνεται μέσα στο ίδιο το έγγραφο. Ο Τζώρτζης είχε αναδρέψει τον κατά πολύ μικρότερο αδελφό του από τεσσάρων ετών και έτρεφε για αυτόν πατρικά αισθήματα θεωρώντας τον περίπου ως γιο του⁴⁷.

Όμως οι διατάξεις τελευταίας βουλήσεως των γονέων δεν αποτελούν και τη μοναδική αιτία διάδοσης του άτυπου αυτού δεσμού. Αποφασιστικό ρόλο έπαιξαν οι έντονες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, ενώ ο μεγάλος αριθμός παιδιών στις οικογένειες της εποχής, καθιστούσε για τις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις, ευπρόσδεκτη, αν όχι αναγκαία, την ανάδραση της ανατροφής κάποιων από αυτά σε ευπορότερες και ανώτερες κοινωνικά οικογένειες, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο σ' ένα πρώτο επίπεδο την επιβίωσή τους και σ' ένα δεύτερο την ελπίδα μίας μελλοντικής κοινωνικής και οικονομικής ανόδου. Εξάλλου, στους πιο πρώιμους τουλάχιστον αιώνες, τα κοινωνικά πρότυπα επέβαλλαν στους ευγενείς την ανάγκη συντήρησης ενός κύκλου ακολούθων και υπηρετών, η ύπαρξη των οποίων εκτός από την όποια πρακτική διάσταση, εξυπηρετούσε και λόγους κοινωνικής προβολής και καταξίωσης. Έτσι πολλά από τα παιδιά αυτά παραδίδονται σε οικογένειες του συγγενικού ή του κοινωνικού τους περιβάλλοντος και σύμφωνα με τις περιστάσεις προσλαμβάνονται σε θέσεις αναδρεπτών ή ψυχολογιστών⁴⁸.

Σε ανάλογα αίτια πρέπει επίσης να αποδοθεί και η συνήθεια της ανάληψης αναδρεπτών παιδιών από μονογονεϊκούς πυρήνες, συγκροτούμενους κατά κανόνα από γυναίκες σε κατάσταση χηρείας. Οι γυναίκες αυτές προσλάμβαναν συνήθως κοπέλες, η μεταχείριση των οποίων

47. «... Ivi, havendo l' eccellente ser Zorzi Patelaro fó del spettabile misser Nicoló sempre portato effection paterna á misser Zuanne, suo fratello, restate d' età d' anni quarto dopo la morte di detto quondam lor padre, e volendo hora compitamente far maggior dimostration dell' amor suo verso ditto ser Zuanne, adulto gia d' anni vintinove. Però per virtù del presente publico irrevocabile instrumento emancipandolo, come se fosse figliolo, gli da et adssegna tutto lo loro ...», 30/6/1596, *Zorzi Troilo*, αρ. 71.

48. «... Idcirco ego Anna Corario, relictā nobilis viri domini Marci Corario, habitatrix monasterii Chitharida ... Item dimitto Cali, famule mee, quam nutriti, yperpera quindecim pro anima mea ...», 19/10/1418, Ειρήνη Παπαδάκη, «Η παράδοση του βίου του οσίου Ιωσήφ Σαμάκου και η εποχή της δράσης του στον Χάνδακα», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 137-140, αρ. 4· «Όμολογῶ ἐγὼ Ἀλέξιος Μαγγαφούρης ... ὅτι ὁμπλεγάρω τὴν θυγατέρα μου τὴν Σοφία, νὰ ᾿ναι δουλεύτρα σοῦ τοῦ κυρ-Πέρ(ο) Μπερνάρδ(ο) ... Καὶ εἰς τὸ κομπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων ὀκτῶ, νὰ τῆς δίδης τόσω ὅ,τι θέλει ἢ προέρεσι<ς> σου, νὰ τήνε πανδρεύεις ὡσὰν παιδῇ τῆς ψυχῆς σοῦ ...», 2/3/1549, Μ. Δρακάκης (εκδ.), *Μιχαήλ Μαράς, Νοτάριος Χάνδακα, Κατάστιχο 149 Α΄ [16/1 -30/3 1549]*, Ηράκλειο 2004 (στο εξής *Μιχαήλ Μαράς 149 Α΄*), αρ. 228.

ποίκιλε ανάλογα με την οικονομική κατάσταση και την κοινωνική τάξη των αναδόχων μητέρων.

Στους λόγους αυτούς φυσικά πρέπει να προστεθούν και εξωγενείς, έκτακτοι παράγοντες όπως για παράδειγμα η πειρατεία. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι η αρπαγή μικρών παιδιών από τους πειρατές, αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο διαδραματίζονται τρεις από τις σημαντικότερες κρητικές κωμωδίες, ο *Κατζούρμπος*⁴⁹, ο *Στάθης*⁵⁰ και ο *Φορτουνάτος*⁵¹. Στην καλύτερη των περιπτώσεων τα παιδιά αυτά, όπως εξάλλου και οι πρωταγωνιστές των κωμωδιών, αγοράζόταν από φιλεύσπλαχνους ανθρώπους και ενσωματωνόταν στις οικογένειες τους⁵². Βέβαια η πλειοψηφία του «προϊόντος» παρόμοιων αρπαγών τροφοδοτούσε τα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής και επιφύλασσε για τα παιδιά αυτά συνθήκες διαβίωσης, που δεν έχουν καμία σχέση με την εικόνα των λογοτεχνικών πηγών, ή τους κληρονόμους και τους κληροδόχους των διαθηκών.

Όλες αυτές οι συμπεριφορές, στην όποια απόχρωσή τους, δικαιολογούνται και εδραιώνονται ιδεολογικά και από το κυρίαρχο δρησκευτικό αίσθημα. Η χριστιανική διδασκαλία, ανεξαρτήτως δόγματος, προέβαλε τη φροντίδα των ενδεών και των ορφανών παιδιών ως έργο ύψιστης σημασίας και πνευματικότητας. Η διάσταση αυτή είναι εμφανής όχι μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, αλλά και μέσα από τις πληροφορίες των αντίστοιχων νοταριακών εγγράφων. Στις γραμμές των σχετικών πράξεων επανειλημμένα τονίζεται ότι η ανατροφή του παιδιού γίνεται για την ψυχική ωφέλεια του ανάδοχου γονέα, ενώ οι ίδιοι οι χρησιμοποιούμενοι όροι για τον χαρακτηρισμό των παιδιών αυτών εμπεριέχουν ένα παρόμοιο μήνυμα. Το παιδί ανατρέφεται πάντοτε «pro anima», όρος που όπως και το «ψυχοπαίδι ή «παιδίον της ψυχής» των ελληνικών κειμένων αποδίδει ακριβώς αυτήν τη μεταφυσική διάσταση του δεσμού⁵³.

2.3. Προέλευση των παιδιών

Η προέλευση των παιδιών, που επανδρώνουν τις τάξεις των ψυχοπαιδιών και των αναδρεπτών, είναι στην πραγματικότητα ποικίλη. Φυσικά πρώτα απ' όλα υπάρχει η ευρύτερη κατηγορία των εγκαταλελειμμένων. Ένα ποσοστό από αυτά μπορούσε να υιοθετηθεί με νόμιμες διαδικασίες και να ενταχθεί με αυτόν τον τρόπο πλήρως στις ανάδοχες οικογέ-

49. Α. Πολίτης (εκδ.), *Γεωργίου Χορτάτση Κατζούρμπος*, Ηράκλειο 1964.

50. L. Martini (εκδ.), *Στάθης. Κρητική Κωμωδία*, Θεσσαλονίκη 1976.

51. Α. Vincent (εκδ.), *Μάρκου Αντωνίου Φόσκολου Φορτουνάτος*, Ηράκλειο 1980.

52. Βλ. σχετ. Βαρζελιώτη, ό.π., σσ. 22-24, 28.

53. Πρβλ. σχετ. Ζέπος, ό.π., 23.

νειες, αποκτώντας τα αντίστοιχα δικαιώματα. Βέβαια η περιορισμένη εφαρμογή της υιοθεσίας και η υποκατάστασή της από το δεσμό των αναδρεπτών, επέφερε σημαντικές αλλαγές στο όλο σύστημα. Μικρές ενδείξεις μέσα στα έγγραφα, όπως για παράδειγμα το επίθετο «ευρετός/η», δίνουν ένα σαφές στίγμα για την προέλευση των παιδιών και πληροφορούν ότι με την πάροδο των αιώνων επεκτείνεται ο δεσμός των αναδρεπτών και στις περιπτώσεις των έκδετων⁵⁴.

Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τα παιδιά εκείνα που έπειτα από μια μικρή διαμονή σε κάποιο από τα αρμόδια ιδρύματα, παραδίδονται σε ανάδοχη οικογένεια για να ανατραφούν, παίρνοντας και πάλι ανάλογα με τις συνθήκες, δέση αναδρεπτού ή υπηρέτη.

Επίσης ένα μεγάλο ποσοστό αναδρεπτών και ψυχοπαιδιών καλύπτεται από εκείνα τα ορφανά των οποίων η ανατροφή ανατέθηκε από τον πατέρα ή τη μητέρα τους σε συγγενικές και φιλικές οικογένειες. Η αντιμετώπισή τους ποικίλει ανάλογα με τις κρατούσες συνθήκες, εξαρτώμενη από την κοινωνική τους τάξη, το βαθμό συγγενείας με την ανάδοχη οικογένεια και φυσικά από την περιουσία τους. Στις περισσότερες από αυτές τις περιπτώσεις η ανατροφή της ανατροφής του παιδιού συνοδεύεται από την παραχώρηση στους αναδοχούς γονείς τόσο της κηδεμονίας του, όσο και της διαχείρισης της περιουσίας του, περιβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο την εγκατάστασή στη νέα οικογενειακή εστία με μια μορφή νομιμότητας.

Ιδιαίτερη ομάδα στην παραπάνω κατηγορία συνιστούν τα νόθα παιδιά. Η γενικότερη αποδοχή του φαινομένου τουλάχιστον στους κύκλους της αριστοκρατίας και των πλούσιων αστών του νησιού καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας⁵⁵, αποδεικνύεται και από το μεγάλο αριθμό νόθων, που ενσωματώνονται ως αναδρεπτά στις κρητικές οικογένειες⁵⁶.

54. «... Idcirco ego Maria Cornario dicta Costicena, relictā Antonii Cornario ... Item dimitto Eureti quam nutriti pro anima mea ...», 7/1/1338 (m.v. 1337), *not. Niccolo Brixiano*, McKee, Wills, αρ. 84· «... ἐγὼ Μιχάλης Σκορδήλης, σαλουμιέρης, τοῦ ποτὲ κῦρ Ἰωάννου ... Ἔτι θέλω νὰ ᾖ οἰμπλεγάδα ἢ ρηδεῖσα Ἀννέζα νὰ ὑπανδρεύσῃ τὴν Μαρίαν, τὴν εὐρετὴν, τὴν θυγατέρα ἀποῦ ἐνεδρέψαμεν διὰ τὴν ψυχὴν μας ...», 29/9/1526, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 113. Πρβλ. σχετ. Maltezos, *Contribution* κτλ., σσ. 193 καὶ 197.

55. Βλ. σχετ. Χατζάκης, *Φυσικά τέκνα* κτλ., 181-219.

56. «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro ... il resto di essi drappi, et uesture di seda lasso à detta mia consorte, per douerli dare à Maddalena fig(lia)la natural del q(uondam) s(igno)r franc(esc)o Zen fù nostro nepote, la qual tenemo in casa, al tempo del suo maritar, per discarrico delle anime nostri ...», 10/3/1611, Σ. Σπανάκης, «Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου 1611», *Κρητικά Χρονικά* 9 (1955), 432-433.

Οι πατέρες των νόδων καταβάλλουν φιλότιμες προσπάθειες να εξασφαλίσουν τα παιδιά τους, κληροδοτώντας τους περιουσιακά στοιχεία και αναθέτοντας με τις διαθήκες τους την ανατροφή και τη συντήρησή τους όχι μόνο στον ευρύτερο κύκλο των συγγενών και φίλων⁵⁷, αλλά ακόμη και στα ενήλικα παιδιά και τη σύζυγό τους⁵⁸. Ο μαΐστρος Ιάκωβος Αθη-

57. «... quapropter ego Bonafacius de Boiardis de Ruberio, comestabillis equester in Candida ... Item dimitto dare Marie, serviciali et amice mee, illa yperpera centum que sibi promissi secundum continenciam unius carte inde confecte pro promissione predicta et brachia tresdecim panni viridis quem habeo in domo mea et ipsum emoram pro usu et mem clamidem panni nigri et yperpera cretensia decemseptem que habeat de meis Christina, olim servicialis ser Comini de Casalmal de Cremona quondam ... Item dimitto quod cum suprascripta Maria, amica et servicialis mea, sit gravida ex me, volo quod ser Franciscus, commissarius meus, illam creaturam accipiat et de meis bonis nutriat usque quod prevenerit ad etatem trium annorum et postea eam mittat infrascripto Cinello, fratri meo, cui ipsam cretauram intime recomendo ...», 7/5/1375, *not. Giovanni Belli, McKee, Wills*, αρ. 391· «... ἐγὼ Μικέλε Νταμηλὰς τοῦ ποτὲ εὐγενικοῦ μισέρ Τζόρτζη, οἰκῶν μὲ τὰ μέρη μου ἐν Χάνδακι Κρήτης ... Ἐτι ἀφήμι τῆς θυγατρὸς μου τῆς νόδας διὰ τὴν ψυχὴν μου, λεγομένης Μαρήνας, εἰς ὥραν ὑπανδρείας αὐτῆς, ἥγουν ὅταν ἔλθῃ χρονῶν ἰβ' ἢ ἀπάνω ἢ κάτω ἥγουν ὅταν θέλει ὑπανδρευθῇ, ὑπέρπυρα χίλια ἀπὸ τὰ καλά μου διὰ τῆς ὑπανδρευθῇ, τὰ ὅποια ὑπέρπυρα αὐτῆς θέλω νὰ ἔμπουν εἰς τόσον σιὰ μπελέν διὰ νὰ νοι σιγούρα. Ἐτι ἀφήμι αὐτῆς καὶ εἰ τι μούπελεν εὐστακεῖται σήμερον εἰς τὰ χέρια τῆς Μαρκιζήνας, θυγατρὸς τῆς ποτὲ Θεοδώρας, ἡ ὅποια ἀποκρατεῖ σήμερον τὴν εἰρημένην Μαρῆνα, τὸ ὅποῖον μούπελεν λέγω καὶ ἔναι τοῦτο ... Ἐτι θέλω καὶ ἀπὸ τὸ σιτάριν ἀποῦ ἔχω σήμερον εἰς τὸ χροῖον ἔξω Λοπετρέαν, νὰ πέρνουν τὰ παιδιά μου μουζούρια δέκα καὶ ἡ Μαρκιζήνα ἄλλα μουζούρια ια', νὰ ζῇ μὲ τὴν κοπέλαν, ἥγουν ὡς ὅτου νὰ ἴλθῃ ἡ ἄλλη ἡ ἐσοδία ἡ νέα, καὶ νὰ τῆς δοθῇ τῆς λεγομένης αὐτῆς Μαρκιζήνας καὶ τόσον κρασὶν ἀπὸ τὰ λεγόμενα ιη' βουτζὰ ὅτι νὰ ζοῦν κατὰ τὴν κοντεντζιὸν καὶ χρειάν τως μὲ τὸ παιδίον, ἕως ὅτου νὰ ἴλθουν καὶ τὰ νέα κρασὰ καὶ τόσα δινέρια μετριτά, ὅτι φανῇ τοῦ κουμεσαρίου, ἕως ὅτου νὰ ἴλθῃ ἡ νέα ἐσοδία ... Καὶ ἂν δὲν ἤθελεν ζῆν εὐγενικὰ ἡ λεγομένη Μαρκιζήνα ἢ πούρει καὶ νὰ ἀποθάνει, τὴν λεγομένην ἐσοδίαν νὰ πέρνει ὁ λεγόμενος μισέρ Ἰάκωβος ὁ κουμεσάριος ἢ ὁ εἷς ὁ ἄλλος κουμεσάριος τὸ παιδίον, καὶ τὴν ἐσοδίαν ὁμοίως νὰ στέκει ἕως ὥρας ὑπανδρείας αὐτοῦ, καὶ νὰ ζητῇ τὴν λεγομένην ἐσοδίαν. Καὶ ἐὰν οὐ δελήσουν οἱ κουμεσάριοι νὰ στέκῃ τὸ παιδίον μὲ αὐτούς, νὰ τὸ παραδίδουν εἰς ἄλλον καλὸν ἄνθρωπον ξένον καὶ ὄχι κανενὸς ἐδικοῦ μου, ἀμὲ ξένου νὰ τὸ δίδουν ...», 12/10/1527, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 120· 18/12/1572, Κ. Μέρτζιος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 114-115, αρ. Β. XVI (σε μετάφραση)· «... ἐγὼ ὁ Ντζάν Φραντζέσκος Κορνᾶρος ... Ἀκομὴ ἀφήνο τοῦ Νικολò, τοῦ μπαστάρδο τοῦ μακαρήτι τοῦ γιού μου τοῦ Γιακουμί, δουκάτα κορένται κριτικὰ διακόσα, γιὰτὴ τὸν ἔχο στο σπήτι μου καὶ ἀναδρέφο τονε ...», 7/4/1622, *Μαυρομάτης*, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 45-58, αρ. 3.

58. «... Idcirco ego Petrus Campani, filius quondam ser Iohannis Campani ... In quo esse constituo meam solam fidei commissariam Marchesinam, uxorem meam dilectam ... Item volo quod Agnes, filia mea naturalis, nutriatur in domu mea et fiant ei expensse victu et vestitu hinc ad annos quinque ...», 31/5/1348, *not.*

νέος, στη διαθήκη του στις αρχές του 1532 καθιστά κληρονόμους τα νόθα παιδιά του και αναθέτει την ανατροφή τους στη μητέρα τους. Ταυτόχρονα προβλέπει ότι σε περίπτωση γάμου της τα παιδιά μαζί με την κληρονομία να περιέρχονται «... εἰς τὸν καλύτερόν του ἐδικὸν ...»⁵⁹.

Στις ομάδες αυτές τέλος πρέπει να προστεθούν και αυτά που ανατίθενται ως αναδρεπτά - ψυχοπαίδια με τη συναίνεση των γονέων τους. Οι περιπτώσεις αυτές είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες μια που παρόμοια ανάθεση συστήνεται συνήθως με νοταριακό έγγραφο⁶⁰, στο οποίο καθορίζονται λεπτομερώς τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των μερών⁶¹. Ο τύπος της σύμβασης παρουσιάζει σοβαρές ομοιότητες τόσο με τις αντίστοιχες συμβάσεις υπηρεσίας όσο και με αυτές της μαθητείας, ενδεικτικό ακριβώς της ασαφούς δέσεως των παιδιών αυτών, τα οποία άλλοτε λειτουργούσαν ως θετά τέκνα της οικογένειας, άλλοτε ως βοηθητικό προσωπικό και άλλοτε τέλος ως μαθητευόμενοι. Μόνο η ενδελεχής παρατήρηση των χρησιμοποιούμενων όρων μπορεί να δώσει το σημείο τομής, ενώ ειδοποιό χαρακτηριστικό διάκρισης εν προκειμένω συνιστά για τα αναδρεπτά ο σαφώς μεγαλύτερος χρόνος διάρκειας της σύμβασης – αόριστος σε ορισμένες περιπτώσεις – και η αποσύνδεση των παρεχόμενων υπηρεσιών από μηνιαίες ή ετήσιες αποδοχές, οι οποίες συνήθως αντικαθίστανται από την υποχρέωση του ανάδοχου γονέα σε αποκατάσταση και προικοδότηση του ψυχοπαίδιου⁶².

Giovanni Gerardo, McKee, Wills, αρ. 222, 2/5/1635, Γ. Γρυντάκης (εκδ.), *Το πρωτόκολλο του Ρεθεμνιώτη νοτάριου Αντρέα Καλλέργη (1635–1649)*, Αθήνα 1994 (στο εξής *Αντρέας Καλλέργης*), αρ. 23 (σε περίληψη).

59. 26/2/1532 (m.v. 1531), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 152.

60. Μαρτυρία για την χρήση εκκλησιαστικής τελετής ή ευχής δεν έγινε δυνατό να εντοπιστεί, παρ' όλο που μαρτυρείται σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές (πρβλ. σχετ. Ζαρίδη ό.π., σσ. 260-261).

61. «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἀλέξιος Μαγγαφούρης ... ὅτι ὁμπλεγάρω τὴν θυγατέρα μου τὴν Σοφία, νὰ ᾖ δουλεύτρα σοῦ τοῦ κυρ-Πέρ(ο) Μπερνάρδ(ο) ... καὶ ἐσὺ νὰ τὴν ταγοποτίζεις καὶ ἐνδύνεις καὶ καλικόνεις αὐτὴν κατὰ τὴν κοτεντζιὸν της. Καὶ εἰς τὸ κομπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων ὀκτῶ, νὰ τῆς δίδης τόσω ὅ,τι θέλει ἡ προέρεσις σου, νὰ τήνε πανδρεύεις ὡσὰν παιδὴ τῆς ψυχῆς σου καὶ ἀνὲν καὶ μισεύση σου νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις τίποτας καὶ νὰ ἐμπορῆς εἰς ἐσένα νὰ τήνε πέρνεις ἀπ' οπου ὑπάγη μὲ τὴν δύναμιν τῆς γραφῆς ταύτης διὰ νὰ σοῦ κάμνει σοστοὺς τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ. Καὶ πάλιν ἀνὲν καὶ γενῇ τοῦ κακοῦ νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις οὔδε πολὺ, οὔδε ὀλίγον. Καὶ πάλιν δουλεύγοντ(ά) σου καλᾶ καὶ τιμιτικᾶ τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ καὶ ἐσὺ δὲν τῆς ἤθελες δώση, νὰ τήνε πανδρεύσης, τότε νὰ ἐμπορῇ αὐτὴ νὰ σκοδέρνει ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ σου ὑπέρπυρα ἑκατὸν ...», 2/3/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Α΄*, αρ. 228. Πρβλ. επίσης Βαρζελιώτη, ό.π., σσ. 33-34 καὶ Παράρτημα Εγγράφων 10/11/1599, 17/3/1604, 8/5/1615, αρ. 3, 9, 15.

62. «Ὁμολογῶ ἐγὼ Ἀλέξιος Μαγγαφούρης τοῦ ποτὲ κυρ-Γεώργι, ἀπὸ τὸ χωρίον

Αλλά και πάλι τα πράγματα δεν είναι πάντοτε απόλυτα σαφή. Για παράδειγμα το 1453 ο παπάς Vasilio Papadopulo από τα Χανιά παραδίδει το γιο του Antonio στην χήρα Bonassida Grimaldo, κάτοικο Χάνδακα, ως ψυχοπαίδι. Στο σχετικό έγγραφο καθορίζονται οι λεπτομέρειες της ιδιόρρυθμης αυτής ανάθεσης, η οποία γίνεται με σκοπό να παρακολουθήσει ο μικρός μαθήματα ζωγραφικής στο εργαστήριο του Iohannes Acontanto⁶³. Επίσης αρκετά προβληματική προβάλλει μία μεταγενέστερη κατά ένα αιώνα πράξη, προερχόμενη από την περιοχή της Ιεράπετρας. Σύμφωνα με το έγγραφο ο πατέρας παραδίδει το κατά πάσαν πιθανότητα νόθο τέκνο του, σε κάποιον για να το αναδρέψει, παραιτούμενος από οποιοδήποτε σχετικό δικαίωμα. Δυστυχώς από το κείμενο δεν συνάγεται με απόλυτη ευκρίνεια εάν πρόκειται για υιοθεσία ή για παράδοση αναδρεπτού παιδιού. Από τον επίσημο και λεπτομερή χαρακτήρα του εγγράφου εύκολα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πράξη υιοθεσίας, όμως σε μια παρόμοια εκτίμηση δεν είναι δυνατό να μην συνυπολογιστεί και η χρησιμοποιούμενη από το

Ροδαιῶ, ὅτι ὁμπλεγάρω τὴν θυγατέρα μου τὴν Σοφίαν, νὰ γὰρ δουλεύτρα σοῦ τοῦ κυρ-Πέρ(ο) Μπερνάρδ(ο), ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἕως χρόνους ὀκτῶ πρώτους ἐρχόμενους, εἰς ὅ,τι τὴν ὀρήσης ὅπου νὰ δύνασαι, καλῇ, ἐπιστερενῇ, ἀπιβούλεπτη καὶ ἄκλειπτη ὑπὲρ τῶν παραδομένων τῆς πραγμάτων νὰ μεθῶν ἀπὸ λαοῦ σου καὶ ἐσὺ νὰ τὴν ταγοποιτίζεις καὶ ἐνδύνεις καὶ καλικόνεις αὐτὴν κατὰ τὴν κοτεντζιὸν τῆς. Καὶ εἰς τὸ κομπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων ὀκτῶ, νὰ τῆς θίγῃς τόσῳ ὅ,τι θέλει ἢ προέρεσι<ς> σου, νὰ τήνε πανδρεύεις ὡσὰν παιδὴ τῆς ψυχῆς σοῦ καὶ ἀνὲν καὶ μισεύση νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις τίποτας καὶ νὰ ἐμπορῇς εἰς ἐσένα νὰ τήνε πέρνεις ἀπ' οπου ὑπάγῃ μὲ τὴν δύναμιν τῆς γραφῆς ταύτης διὰ νὰ σοῦ κάμνει σοστοὺς τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ. Καὶ πάλιν ἀνὲν καὶ γενῇ τοῦ κακοῦ νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις οὔδε πολὺ, οὔδε ὀλίγον. Καὶ πάλιν δουλεύγοντ(ά) σου καλῶ καὶ τιμιτικῶ τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ καὶ ἐσὺ δὲν τῆς ἤδελες δώση, νὰ τήνε πανδρεύσης, τότε νὰ ἐμπορῇ αὐτὴ νὰ σκοδέρνει ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ σου ὑπέρπυρα ἑκατὸν διὰ τοῦ γαστάλδω ...», 2/3/1549, *Μιχαήλ Μαρᾶς 149 Α΄*, αρ. 228.

63. «Manifestum facio ego Bonassida relicta q. Ser Iohannis Grimaldo ... tibi papati Vasilio Papadopulo de Chanea ad presens Candide existendi, quia affirmo mecum filium tuum, nomine Antoni, circa etatis annorum XIII, ut eum tenere tamquam filium meum anime, hinc ad annos quinque proxime venturos, ipsi quoque teneor expensas oris et calceaminum in consciencia mea ipse vero Antonius debeat michi servire in rebus necessaries meis iuxta eius posse et scribere et quia intentio tui papatis Vasili est quod dictus filius tuus sit cum Ser Iohanne Acontanto pictore ut comprehendat artem pictoris, sum contenta quod dictus filius tuus esse debeat omni die, horis debitis, secum in eius apotheca et domo et hore prandij VII et de nocte esse et redire debeat in domo mea sine ulla conditione. Ad hec autem ego suprascriptus papas sum contentus ...», 30/10/1453, M. Cattapan, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300-1500», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ΄, Αθήνα 1968, σ. 44, αρ. 7. Πρβλ. επίσης και στο ίδιο 30/10/1453, σσ. 44-45, αρ. 8.

ίδιο το κείμενο ορολογία, που παραπέμπει σαφώς σε ψυχοπαίδι⁶⁴.

Η πολυπλοκότητα αυτή σηματοδοτεί εξ ορισμού και μία ποικιλία στην ηλικία πρόσληψης του παιδιού σε παρόμοια δέση. Άλλοτε τα αναδρεπτά εντάσσονται στην ανάδοχη οικογένεια «ab infantiam»⁶⁵, ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις ανάλογη ένταξη γίνεται σε πολύ μεγαλύτερη ηλικία, ιδιαίτερα αν κάτι τέτοιο επιβάλλεται από εξωτερικούς παράγοντες όπως ορφάνια ή ένδεια των γονέων, ή αν αυτά προσλαμβάνονται για να διαδραματίσουν παράλληλα και ρόλους υπηρετικού προσωπικού.

Ακριβώς εξαιτίας του άτυπου χαρακτήρα του δεσμού, και των περιορισμένων εννόμων αποτελεσμάτων του, οι δεσμοί των αναδρεπτών με την οικογένεια προέλευσης δεν διαρρηγνύονται πάντοτε⁶⁶. Σε αρκετές περιπτώσεις τα παιδιά φαίνεται να διατηρούν κληρονομικά δικαιώματα απέναντί της και να εξακολουθούν να προσδιορίζονται με το επώνυμο

64. «αφλγ' Νοέμβριο στα κδ'. Φανερόν καινο και ομολογώ εγω ο Γεώργιος Ανταλός κατηκούμενος εν τω χωρίω Στραβιδιάδα ευρισκόμαινος σήμερον εν τω χορίον Επισκοπή ότη ήλδαμε οια σημεθίσαν θεληματική με τον κυρ Γεώργιον Βγόντζα μόν Μαχαήλ και δήδο τούτ' η πεδόν εδού μοι κατά σόροκα προσνηκόν ηνα λαύι αυτώ οδω την ψυχην του να το αναδρεψω ηδω σε να ήτνε πεδόν εδούκον τού, το όπήον ευρύσκειται την σήμερον μηνόν η και δηα τούτο να μην εχο πλέα καμίαν εξουσήαν ης αυτώ, αλά ουδέ αιδηκός μοι να το γηρεψομε οδω πεδή μας, και μετά να το εχη παντοτηνόν και ος βούλεται να το κάμη ανο οδω ψυχην σωτηρίας. Και αν ήδελε ερδη καιρός οπου να γηνή το πεδή δωτομον της δούλεψις και να δελήσο εγο ο κύρις του να του το παρο γε και να δελύση αυτόν του να μισέψη, να μηδέν υπορό ποτε αλα ουδε αυτό να του γυρέψομε πληρομαν ουδε ρογαν ουδε αλον τη καιρον οπου ηδελεν εχη με αυτόν, δηότης το περνη οδω της ψυχην του οχη δηα δουλευτήν του ...», 24/11/1533, Σιακωτός, ό.π., 68, αρ. 1.

65. «... Idcirco ego Marudalena, relicta Marci de Bonohomo ... Item dimitto Margarite, filie anime mee, quam nutriti ab infantia in domo mea, unam caselam meam, in qua sunt quatuor camisie, duo façolia et una cultra alba nova, que omnia dimitto dicte Margarite pro anima mea. Item dimitto dicte Margarite lectum meum in quo iaceo ad presens cum sua tabulata. Item dimitto dicte Margarite pro anima mea unam meam domum ad pedem planum positam in territorio da qua Gornario cum suo onere. Item dimitto dicte Margarite unum epitocium rosatum pro anima mea ...», 15/3/1341, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 308· 1/9/1630, *Τζώρτζης Πάντιμος*, αρ. 25 (σε περίληψη).

66. «Ήλδων ή συμβήβασην ο κυρ Μανουήλ Καραβελας ό διδάσκαλος, υίός ποτέ Φιλοδέου ίερομονάχου ... με τόν [[τόν]] μπαπά κυρ Γιόργην τόν Ταβράδων ... καί έπαντρέψασην, ό πίος ανοήρημένος Μανουήλ έχη τον γαμπρών, ό πίος ένε της γινής αυτού άνεψηδς καί αναδρεπτος ... Άκομι τάσετε του ανοήροιμένου Κο<σταν>τῇ ή μάνα, ή κερα Λένα, άσίμην και χρησάφην υπέρπυρα ρν' ... Άκομι ό,τι ήδελε φένεστε να μου εύρεδουν εμεν, της ανοήρημένη Έλένης, ής τὰ επιδανατά μου, να ήγηε του λεγομένου Κοσταντίνου ...», 28/1/1525, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 39.

ή έστω με το πατρώνυμό τους⁶⁷, χωρίς όμως τα λείπουν και αντίστοιχα παραδείγματα πρόσληψης του επιδέτου της ανάδοχης οικογένειας⁶⁸. Αξίζει τέλος να τονιστεί ότι η αποχώρησή τους από την ανάδοχη οικογένεια και η δημιουργία από μέρους τους δικών τους οικογενειών δεν σημαίνει αναγκαστικά τη διακοπή των σχέσεων μαζί της⁶⁹. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που τα αναδρεπτά παιδιά καθιστούν κληρονόμους τους ανάδοχους γονείς, ενώ μαρτυρείται ακόμη και η επιστροφή τους στην εστία της ανάδοχης οικογένειας μετά την χηρεία τους⁷⁰.

67. «... Idcirco ego Benedicta, relictā Dominici Gradonico ... Item dimitto Cali, sorori Turcoiani, quam nutriti, yperpera quinque ...», 16/7/1351, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 182· «... ἐγὼ Ἐργῆνα Κουρτοπούλα ... τὸ δὲ ῥεζήντουόν μου ὅλον εἶ τι ἄρα εὐρίσκομαι ἔχειν, ἀφίημι τῆς παιδίσκης ἀποῦ ἔχω διὰ τὴν ψυχὴν μου, ἡγουν τῆς Μαρίας Βουργαροπούλας, θυγατρὸς τοῦ Γεωργίου Βούργαρη ...», 17/12/1530, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 144· 8/2/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 12· 4/9/1618, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 323.

68. «... ἐγὼ Κοκόλης Μπουλιάστρος κόμης τοῦ ποτὲ κυρ Θεόδωρου ... Ἐτι δέλω ὁ καὶ τὸ εἰρημένον σπιτόπουλον ἀποῦ ἀφίνω τῆς Ἑλένης, τὸ ὁποῖον εἶναι μέσα εἰς τοῦτο τὸ σπίτιον ἀποῦ τῆς ἀφῆκα, ἀφίνω το διὰ τὴν ψυχὴν μου εἰς γονικὸν αἰωνίως τοῦ Ἰωάννου Μπουλιάστρο, τοῦ ἀναδρεπτοῦ μου ...», 16/6/1514, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 39· «... Τα καιογένεραμενα πράγματα διόλει καὶ κόνσενιάρει ὁ ὀσιώτατος ἱεραμόναχος καὶ πνευματικὸς πατὴρ κυρ Νικανόρος το κατὰ κόσμον Ἀμπράμης υἱὸς ποτὲ Τζανι, οἰκὸν καὶ ευρησκομενος εἰς τὴν ὑπεράγια Θεοτοκο τὴν βροῦχιωτισα περιωχ(ῆ) τοῦ Ἀμπραμοχωρίου τῆς Φουρνῆς, τοῦ κυρ Ἀγγελ(ῆ) Κοῦδουμν(ῆ) υἱοῦ τοῦ Μιχελ(ῆ), ωτι ἐσημφόνισεν καὶ ἤλαβεν διὰ γαμβρὸν καὶ ἀνδραν τῆς ἀναδρευτῆς του ὀνόματ(ι) Νικολέτας δηγατέρας τοῦ κυρ Ἰωάννη Παντουδα λεγομενου Λαδουρά ...», 4/9/1618, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 323. Πρβλ. ἐπίσης Βαρζελιώτη, ὁ.π., σ. 45.

69. «... Idcirco ego Nicoleta Marcello, uxor Georgii Marcello, habitatrix Candide ... Item dimitto Calogree que est ad Sanctum Georgium diacone, que nutriti me yperpera tria ...», 19/10/1372, *not. Egidio Valoso*, McKee, Wills, αρ. 88· «... καγὼ Μακαρία μοναχὴ μικρόσχημος, τὸ δὲ ποτὲ μου λαϊκὸν Μαρία Γαλόπενα, χήρα, γυνὴ τοῦ ποτὲ κυρ Δομενίκου Γαλόπ(ου) ... Καὶ πρῶτον μὲν πάντων ἀφίνω οἰκονόμους καὶ διορθωτὰς τῶν πτωχῶν μου, ὅσα μοι εὐρίσκονται, τὴν Μενέγαν τὴν Σκορδήλενα, τὴν γυναικα τοῦ Μάρκου Σκορδίλη, τὴν ἐμὴν ἀναδρεπτὴν ...», 15/9/1511, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 27· «... ἐγὼ ἡ καλογρέα ἡ Καλὴ Γεράκοματοπούλα ἀπὸ το Καστέλιν τῆς Φουρνῆς, οἰκουμένη εἰς τὴν Ὑπεράγια Θεοτόκον τὴν Ζωωδόχον Πιγῇ ... Ἐπιτα ἀφίνω ἐπίτροπον καὶ κομεσάριόν μου τὸν Ἰωάννη Καλιάτην, τὸν ἄνδρα τῆς ἀνεψιάς μου καὶ ἀναδρευτῆς μου τῆς Σοφίας, ἀπὸ τῷ εἰρημένον χωρίω ...», 22/4/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 68· 28/5/1597, *Zorzi Troilo*, αρ. 92· 10/3/1611, *Σπανάκης*, ὁ.π., σσ. 432-437· 16/11/1620, *Μαυρομάτης*, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 37-40, αρ. 1· 3/6/1646, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 355 (σε περίληψη).

70. «... ἐγὼ Ντιάνα Κορναροπούλα Μουδάτζενα ποτὲ ἀφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο ... Τζη Μαρίας τζη ἀναδρευτῆς μου, ἀπου ευρισκεται πάλη στα χέρια μου δίχως ἄνδρα, ευρισκεται στὸ σπήτι μου με ὅλον τζη το πράμα, α ποὺ τζη ἡχα δοσμένα, καὶ κρατο τζη καὶ ὕκοσι τολора ἀπο ἐκίνα οπου τζη ἐφίκεν ὁ ἄνδρας τζη, να μποροῦ να τζη τα δῆδουναι δίχως καμίας λογίς δυσκολία, καὶ ἀφίνω τζη καὶ δόδεκα δουκάτα,

2.4. Η ανάδοχη οικογένεια

Οι πληροφορίες των σχετικών νοταριακών πράξεων για την κατάσταση της οικογένειας υποδοχής των αναδρεπτών παιδιών είναι αρκετές και σκιαγραφούν σε ικανοποιητικό βαθμό μία εικόνα της. Άτεκνα ζευγάρια προσλαμβάνουν αναδρεπτούς και ψυχοπαίδια για να καλύψουν την έλλειψη κληρονόμων. Επίσης μονογονεϊκοί πυρήνες εντάσσουν στο σχηματισμό τους παρόμοια άτομα με απώτερο συνήθως σκοπό τη γηροκόμησή τους⁷¹. Δεν είναι ασυνήθιστο ακόμη και μοναχοί να εμφανίζονται με αναδρεπτά παιδιά⁷², ενώ από την περιπτωσιολογία των πηγών δεν λείπουν ούτε και τα αδέλφια που αναλαμβάνουν από κοινού την ανατροφή παιδιών⁷³.

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις συχνά εντοπίζονται οικογενειακά σχήματα, τα οποία άλλοτε παράλληλα και άλλοτε διαδοχικά φιλοξενούν περισσότερα από ένα αναδρεπτά ή ψυχοπαίδια⁷⁴. Στη διαθήκη του Κο-

γιατή μου δουλεύγη δαμάκη κερὰ και δεν τζή ύκαμα τήβοτζη ...», 18/5/1640, Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 96-100, αρ. 9.

71. «... Έγὼ Βαρβάρα γυνὴ τοῦ ποτὲ Μοσχολέου Συρίγου ...» Ετι ἀφίημι τῇ Γενῇ τῇ ἐμῇ ἀναδρεπτῇ ὑπέρπυρα ν', καὶ ὅπως ἑκάτερος τῶν υἱῶν μου δώσῃ αὐτῇ ὑπέρπυρα κε' εἰς καιρὸν ὑπανθρείας αὐτῆς ...», 1/6/1504, Κ. Σάδας (εκδ.), *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Κρητικαὶ Διαθήκαι*, τ. VI, Παρίσι + Βενετία 1872 - 1894 (Hildesheim - New York 1972), σσ. 691-692, αρ. 24.

72. «... Idcirco ego Catafigi, monacha, que vocatur Cali de ca' Quirino ... Item volo et ordino quod Maria quam nutriti, sit in manibus suprascripti Iohannis Cancarolo, commissarii mei ...», 27/7/1333, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 106· 19/10/1372, *not. Egidio Valoso*, McKee, Wills, αρ. 88· 15/9/1511, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 27· «... ἐγὼ Κυπριανὸς μοναχός, τὸ κατὰ κόσμον Μαυριανὸς τοῦ ποτὲ μαῖιστρο-Νικολοῦ ... Καὶ οὕτω ἀφίημι ἅπαντα, ὅσα ἐγὼ ἔχω καὶ ἀνειμένουν ἐμέ, τοῦ κυρ Ἰωακείμ μοναχοῦ τοῦ Μαζοκόπου, υἱοῦ τοῦ Μιχαήλ, ὃν ἐγὼ ἀνέδρεψα ...» (ημιτελὴς διαθήκη), 17/2/1523 (m.v. 1522), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 69α· 24/4/1541, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 215· 22/4/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 68· 24/11/1616, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 296· 4/9/1618, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 323· 8/3/1620, *Ιωάννης Κατзарάς*, αρ. 347. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅπως καὶ στὴν υιοθεσία εἶναι εμφανὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ἄτομα που προσχώρησαν στὸ μοναχικὸ βίο σε μιὰ δεύτερη φάση τῆς ζωῆς τους.

73. «... Φανερόν κάμνωμεν ἡμεῖς Ἀννέζα, γυνὴ τοῦ εὐγενῆ ἄρχων μισερ Ντζουάνε Ντεμέντζ(ο) καὶ Ντζουάνε Τάντολ(ο) ... ἀδέλφια ... Καὶ οὕτως ἡμεῖς ... προμετέρωμεν τὴν ἀναδροπτῇ μας ὀνόματι Ἀδοῦσα ... νὰ λάβῃ σὲ τὸν λεγόμενον κυρ Μιχαήλ Ντουγλῇ ἄνδραν τῆς εὐλογητικὸν ...», 3/4/1549, *Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β'*, αρ. 12.

74. «... Item dimitto (ego Georgius Bollani) Magdalene quam nutriti, tercium usufructus vinee quam tenet Georgius Francho ... item dimitto suprascripte Magdalene yperpera centum, mensuras frumenti XXV de frumento veteri et mistata vini XXV, que frumentum et vinum dentur in obitu meo ... Item dimitto Cali filie mee de anima yperpera centum pro suo maritali et si dicta Cali obierit

κόλη Μπουλιάστρο για παράδειγμα παρουσιάζονται τόσο μία ψυχοπαίδα, όσο και ένας αναδρεπτός⁷⁵, ενώ ο Νικόλαος Πηγαδής ή Πηγαδάς, στις δύο διαθήκες, που συντάσσει με διαφορά πέντε περίπου ετών, μνημονεύει δύο διαφορετικούς αναδρεπτούς : μία κοπέλα και ένα νεαρό⁷⁶. Με την ίδια λογική η Ζαμπία Κορναροπούλα αναφέρει στη διαθήκη της συνολικά δύο αναδρεπτές, μία την οποία έχει ήδη αποκαταστήσει και μία άλλη, που την εποχή της σύνταξης της πράξης ζούσε στο σπίτι της⁷⁷.

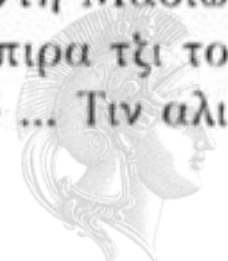
ante suum maritare, habeat pater eius yperpera L et alia yperpara L fiant pro anima mea ...», 8/8/1410, X. Γάσπαρης (εκδ.), *Catastici Feudorum Crete, Catasticum sexterii Dorsoduri, 1227-1418*, τ. 2, Αθήνα 2004, αρ. 73· «... Item ... debbano ... dar a clarissimo misser Giacomo Baroci fó del clarissimo misser Lorenzo iperpiri sie mille ... e questo come per paterna benedittion, per haverlo nutrito nove anni continui ... Item, lascia á Cali et Franza sorelle, sue arlieve, per l' anima sua et per haverle nutrite in casa sua come figliole, iperpiri mille per l' una ... Item, vol et lascia á Lauretta, figliola de papa ser Manoli Vadiano, arlieva similmente come le sudette, il tempo del suo maritar iperpiri mille ...», 8/2/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 12· «... Questo è il testam(ent)o, et ultima voluntà, et ordinatione di me Andrea Cornaro ... Item lasso a Ergina nostra relicua il mio giardin posto à Dermatà à Stanita marina ... come hauemo fatto delle altre nostre relicue ... Lasso à Giorgi silli tu mio arlievo, il quale hò maridato tutto quello che mi douerà dar al tempo della mia morte per l' anima mia ... », 10/3/1611, Σπένιακης, ό.π., σσ. 432-437· 3/6/1646, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 355 (σε περίληψη)· «... Eriscondas me arostimegni ego, Cornarola Bonopula, pote afendi Andogni chie ghira tu pote afedi Bernandin Cornaro ... Acomi thello chie affino tu Zorzi apu enethrepsa, igios naturales tu afendi Zuan Giacumo Curino, ton emisso Stirona opu oriso ... Egho dhio ftoghules anathreftes, ti Maria Vladhimeropula chie tin Cornarola Plazzaropula, chie affino catha mias iperpira octo ghiliadhes ...», 8/6/1646, Γ. Μαυρομάτης, «Κι άλλες ελληνικές διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιακώβου Cornaro», *Λοιθή*, Ηράκλειο 1994, σσ. 168-171, αρ. 2.

75. «... ἐγὼ Κοκόλης Μπουλιάστρος κόμης τοῦ ποτὲ κῦρ Θεοδώρου ... Ἔτι δέλω ὅτι ἡ Ἑλένη τὸ παιδίον τῆς ψυχῆς μου εἶναι ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῆς ρηθείσης Μαρούλας καὶ ἐν τῇ ὑποταγῇ αὐτῆς ἕως καιροῦ ὑπανδρείας αὐτῆς ... Ἔτι δέλω ὅ καὶ τὸ εἰρημένον σπιτόπουλον ἀποῦ ἀφίνω τῆς Ἑλένης, τὸ ὁποῖον εἶναι μέσα εἰς τοῦτο τὸ σπίτιον ἀπου τῆς ἀφῆκα, ἀφίνω το διὰ τὴν ψυχὴν μου εἰς γονικὸν αἰωνίως τοῦ Ἰωάννου Μπουλιάστρο, τοῦ ἀναδρεπτοῦ μου ...», 16/6/1514, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 39.

76. «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδῆς τοῦ ποτὲ κῖρ Ἰωάννου ... Ἔτι ἀφίω τῆς Μαρίας, θυγατρὸς τοῦ ποτὲ [...], τῆς ψυχῆς μου παιδίον ἀποῦ ἔχωμεν εἰς τὸ σπίτιν μας, ὑπέρπυρα τριακόσα», 20/5/1524, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 89· «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδᾶς ... Τὰ δὲ εἰρημένα μου ἄρματα ἀφίημι τοῦ Ἀλοῖζε Κορυφιάτου ἀποῦ ἀνέδρεψα διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 13/9/1529, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 135.

77. «... εγὼ Ζαμπία Κορναροπούλα, διγατέρα του καθαροτατου αφεντη Ντζαν Φραντζεσκο Κορναρο καβαλιερο καὶ αρχόντισα του εκλαμπροτατου αφεντη Μαδιω Τζεν ... Αφηνο τζι αναδρεφτις μου τζι Ζαμέτας, απου παντρεψα εδα καὶ πira τζι το μισερ Νικολό το Δοξαρα, δουκατα κορεντε νο ικοσι πέντε για τι ψιχι μου ... Τιν αλι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Η κοινωνική προέλευση των ανάδοχων οικογενειών παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Οικογένειες βενετών και κρητικών ευγενών καθώς επίσης και πλούσιων αστών παρουσιάζονται να φιλοξενούν αναδρεπτά και ψυχοπαίδια με την ίδια περίπου συχνότητα που γίνεται και στους κόλπους των λιγότερων εύπορων αστικών τάξεων. Αντίθετα στο φαινόμενο δεν φαίνεται να μετέχουν ιδιαίτερα οι πληθυσμοί της υπαίδρου, αφού τα σχετικά παραδείγματα είναι περιορισμένα. Στις 850 και πλέον πράξεις του Μανόλη Βαρούχα, νοταρίου της ενδοχώρας του Ρεδύμνου⁷⁸, δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά σε αναδρεπτό, παρ' όλο που μέσα από τις γραμμές των εγγράφων του παρελαύνουν και μέλη της τοπικής αριστοκρατίας. Την εικόνα αυτή επιβεβαιώνει και το κατάστιχο του νοταρίου παπά-Ιωάννη Κατзарά από το Καστέλι της Φουρνής. Όχι μόνο - παρά τον μεγάλο αριθμό των πράξεων - εντοπίστηκαν ελάχιστες αναφορές σε αναδρεπτά⁷⁹, αλλά και μία προσεκτικότερη μελέτη αποδεικνύει ότι στο σύνολο τους σχεδόν πρόκειται για ορφανά παιδιά που ανατρέφονται από τον άμεσο συγγενικό τους κύκλο. Τέλος ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για το πρωτόκολλο του κατά τρεις περίπου αιώνες παλαιότερου Franciscus de Cruce. Το αγροτικό κατά βάση πελατολόγιο του νοταρίου δεν έχει την πολυτέλεια να φιλοξενεί στα οικογενειακά του μυσφώματα αναδρεπτά παιδιά ή ψυχοπαίδια⁸⁰.

Οι εξουσίες των ανάδοχων αυτών γονέων σε πολλές περιπτώσεις προσομοιάζουν με αυτές των πραγματικών. Έχοντας ως βάση την αρχή ότι η ανάληψη της ανατροφής ενός παιδιού σημαίνει και τη μεταβίβαση ενός μέρους τουλάχιστον των εξουσιών του κηδεμονα, οι ανάδοχοι γονείς εμφανίζονται να υπογράφουν τις συμβάσεις μαθητείας και υπηρεσίας των αναδρεπτών παιδιών τους⁸¹, και να συνάπτουν τις γαμήλιες συμφωνίες τους προκίζο-

αναδρεφτι, απου εχο εδα ις το σπιτι μου, ρακομανταρο του γιου μου του Νικολάκι, εστοντας καί να νε νενωπουλα του καί κατεχο πος την αγαπα καί ας τιν ακομονταρι ος δελι ...», 16/11/1620, Μαυρομάτης, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ., σσ. 37-40, αρ. 1.

78. W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), *Μανόλης Βαρούχας, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597 – 1613)*, Ρέθυμνο 1987.

79. Συγκεκριμένα σε ένα σύνολο 750 περίπου πράξεων που καλύπτουν μία περίοδο 27 ετών (1607-1635), οι αναφορές σε αναδρεπτά είναι μόλις δέκα.

80. Χ. Γάσπαρης (εκδ.), *Franciscus de Cruce, Νοτάριος στον Χάνδακα 1338 – 1339*, Βενετία 1999. Ειδικά για την πελατεία του νοταρίου βλ. στο ίδιο, σσ. 18-19.

81. «Manifestum facio ego Bonassida suprascripta ... tibi Ser Iohanni Acontanto pictori ... et tuis heredibus, quia affirmo tecum Antonium filium meum anime, filium suprascripti papatis Vasili presentis ad hec et contenti, hinc ad annos quinque proxime venturos ...», 30/10/1453, Cattapan, Nuovi documenti κτλ., σσ. 44-45, αρ. 8 (Πρβλ. επίσης στο ίδιο 30/10/1453, σ. 44, αρ. 7)· 27/5/1603, Βαρζελιώτη, ό.π., σσ. 280-281, αρ. 7.

ντάς τους ανάλογα⁸². Δεν είναι σπάνιες μάλιστα οι περιπτώσεις που τα ποσά παρόμοιων προικοδοσιών έχουν ήδη προκαθοριστεί από τις ίδιες τις συμβάσεις ανάληψης των παιδιών⁸³. Βέβαια τον καλύτερο καθρέπτη των διαπροσωπικών αυτών σχέσεων αποτελούν οι διαθήκες των ανάδοχων γονέων. Με αυτές καθορίζουν τους κηδεμόνες των αναδρεπτών τους, αναθέτοντας τη φροντίδα και την αποκατάστασή τους σε συγγενικά πρόσωπα⁸⁴. Ο

82. «Ἦλθων ἡ συμβήβασιν ο κυρ Μανουήλ Καραβελας ὁ διδάσκαλος, υἱὸς ποτὲ Φιλοθέου ἱερομονάχου ... με τὸν [[τὸν]] μπαπὰ κυρ Γιόργην τὸν Ταβράδων ... καὶ ἐπαντρέψασιν, ὁ πῖος ἀνοήρημένος Μανουήλ ἔχη τον γαμπρὼν, ὁ πῖος ἔνε τῆς γυνῆς αὐτοῦ ἀνεψηδὸς καὶ αναδρεπτος ... καὶ ὁ ἀνοοίριμένος Μανουήλ τάσετε φανερῶν του λεγομένου Κοσταντίνου, του αναδρεπτου του, πράματα ης ὅ,τι δὲ καὶ ἂν ἔχη, ἥτης μόμπελε ὅσάν καὶ στάμπελε καὶ μασαρία σπιτίου, τὰ ὅπια του διδι αὐτὰ κινητὰ καὶ ἀκίνητα ὅδια ψυχικήν σωτηρίαν ...», 28/1/1525, Ἰωάννης Ολόκαλος, αρ. 39· «... ἐγὼ Μαρία Ἀρκολιάδενα, χῆρα τοῦ ποτὲ κῦρ Παύλου ... Ἔτι ὁμολογῶ ὅκαὶ ἔταξα προικίον τῆς Μαρίας Χίντενας, τῆς ἀναδρεπτῆς μου, τῆς ὁποῖας λέγω καὶ ἔταξα ὅλα ὑπέρπυρα ρν' ...», 6/7/1529, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 134· 3/4/1549, Μιχαήλ Μαρὰς 149 Β', αρ. 12· 18/12/1572, Κ. Μερτίος, «Κρητικά συμβόλαια των χρόνων της Ενετοκρατίας», *Κρητικά Χρονικά* 19 (1965), 114-115, αρ. 616 (σε μετάφραση)· 24/8/1591, *Zorzi Troilo*, αρ. 34· 16/11/1626, Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 37-40, αρ. 1· 1/10/1614, Ἰωάννης Κατάραι, αρ. 229· 30/8/1631, Ἰωάννης Κατάραι, αρ. 59. Πρὸς ἐπίσης Βαρζελιώτη, ὁ.π., σ. 41-42.

83. Βλ. σχετ. Βαρζελιώτη, ὁ.π., σσ. 40-41.

84. «... Idcirco ego Catafigi, monacha, que vocatur Cali de ca' Quirino ... Item volo et ordino quod Maria quam nutriti, sit in manibus suprascripti Iohannis Çancarolo, commissarii mei ...», 27/7/1333, *not. Giovanni Gerardo, McKee, Wills* κτλ, αρ. 106· «... Ἐγὼ Βαρβάρα γυνὴ τοῦ ποτὲ Μοσχολέου Συρίγου ... Ἔτι ἀφήμι τῇ Γενῇ τῇ ἐμῇ ἀναδρέπτῳ ὑπέρπυρα ν', καὶ ὅπως ἐκάτερος τῶν υἱῶν μου δώσῃ αὐτῇ ὑπέρπυρα κε', εἰς καιρὸν ὑπανδρείας αὐτῆς ...», 1/6/1504, Σάδας, ὁ.π., σσ. 691-692, αρ. 24· «... ἐγὼ Ἐργῆνα Κουρτοπούλα, θυγατέρα τοῦ ποτὲ κῦρ Τζουὰν Κούρτη ... Καὶ πρῶτον ἀπάντων θέλων ἵνα εἰσὶν ἐπιμελῖται καὶ κουμεσάριοί μου ὁ κῦρ Μανούσος Μπονασέρις ... τὸ δὲ ῥεζήντουόν μου ὅλον εἴ τι ἄρα εὐρίσκομαι ἔχειν, ἀφήμι τῆς παιδίσκης ἀποῦ ἔχω διὰ τὴν ψυχὴν μου, ἥγουν τῆς Μαρίας Βουργαροπούλας, θυγατρὸς τοῦ Γεωργίου Βούργαρη, νὰ ἔναι εἰς τὴν ὑποταγὴν καὶ θέλημαν τοῦ λεγομένου κυρ Μανούσο ἕως ὥρας ὑπανδρείας αὐτῆς, ἵνα ὑπανδρεύσῃ αὐτήν. Καὶ νὰ τῆς δώσῃ εἴ τι ἄρα αὐτῆς ἀφήμι διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 17/12/1530, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 144· «... ἐγὼ ὁ Ντζὰν Φραντζέσκο Κορνάρους ... Ακομή αφήνο του Νικολò, του μπαστάρδο του μακαρήτι του γιού μου τοῦ Γιακουμί, δουκάτα κορένται κριτικά διακόσα, γιὰτὴ τον ἔχο στο σπήτι μου καὶ ἀναδρέφο τονε' μετὰ τούτο νὰ μὴν ευγῇ ἀποῦ το θέλημα τῆς κεράς του καὶ κομμισαριᾶς μου, καὶ του ἀδελφοῦ του του Μπενέτο, μπαστάρδος καὶ ἐκίνος του ἀνωθεν μου ηγιού του Γιακουμή ...», 7/4/1622, Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 45-58, αρ. 3· «... ἐγὼ Ντιάνα Κορναροπούλα του ποταὶ ἐκλαμπρότατου ἀφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρου καβαλιέρο καὶ ἀρχόντισα χῆρα του ποταὶ ἐκλαμπροτάτου ἀφέντη Νικολò Μουδάτζο ... Αφήνο τῇ ἀναδρευτῇ μου, τῇ Καλῇ Αχλαδοπούλας νὰ παντρευτῇ τρεῖς χηλιάδες ὑπερπυρα καὶ ἡκοσι τολώρα του γαμπροῦ χαρίσματα, τα ὅπια ὑπερπυρα τρεῖς χηλιάδες νὰ

Bartolomeus de Militibus για παράδειγμα καταλείπει με τη διαθήκη του 25 υπέρπυρα στην αναδρεπτή της μητέρας του, η οποία την εποχή εκείνη ζούσε στο δικό του σπίτι⁸⁵, ενώ ο Ανδρέας Καλονάς επιφορτίζει τα παιδιά του με το καθήκον να αποκαταστήσουν και να προικίσουν την ψυχοκόρη της οικογένειας, καθορίζοντας με λεπτομέρειες όχι μόνο το ποσό της προίκας της αλλά ακόμα και το επάγγελμα του γαμπρού⁸⁶. Παράλληλα, παρά την απουσία εκατέρωθεν κληρονομικών δικαιωμάτων, οι ανάδοχοι γονείς κληροδοτούν στους αναδρεπτούς τους από αντικείμενα⁸⁷ και χρηματικά

τῇ δόσουσιν ἀπὸ ρουχα οπού εχο ἀπο δικά μου, στρομάτζα, σεντόνια δύο ζευγάρια, παπλομα, φηστάνια καὶ ποκάμισα καλὰ νὰ τὴν πανδρεψουσι, καλὰ νὰ τῇ παρουσι ἀνδρωπον νὰ τῇ δίδι ψομὴ ...», 1/2/1633 (m.v. 1632), Μαυρομάτης, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ., σσ. 85-90, αρ. 7· «... ego Heleneta, thigatera tu potè ecclabrotatu afendi Vincenzo Cornaro chie ghirta arghondissa apu ton potè ecclambrotaton afendi Marco Foscarini condutieri ... Affino ci Erginas ci anathreftis mu dheca ghiliadhes iperpira pruchia gharismata tu gambru ...», 18/8/1639, Μαυρομάτης, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ., σσ. 11-16, αρ. 11.

85. «... Idcirco ego Bartholomeus de Militibus, habitator burgi Candide ... Inprimis dimitto Herini quam nutriti mater et commissaria mea, que est ad presens in domo mea, yperpera viginti quinque pro suo maritare pro anima mea ...», 9/4/1332, *not. Antonio Rodolfo McKee Wills*, αρ. 453.

86. 25/5/1639 καὶ 18/5/1641, *Ανδρέας Καλονάς*, αρ. 143 καὶ 209 (σε περίληψη).

87. 4/11/1312, *not. Stefano Bono McKee Wills*, αρ. 354· «... Idcirco ego Marudalena, relictā Marci de Bonohomo ... Item dimitto Margarite, filie anime mee, quam nutriti ab infantia in domo mea, unam caselam meam, in qua sunt quatuor camisie, duo façolia et una cultra alba nova, que omnia dimitto dicte Margarite pro anima mea. Item dimitto dicte Margarite lectum meum in quo iaceo ad presens cum sua tabulata ...», 15/3/1341, *not. Marco da Piacenza McKee Wills*, αρ. 308· «... καγὼ Ἐλισάβετ Βαγιάνενα, γυναίκα τοῦ Ἰωάννου ... Εἴτα καὶ ἀφίνω τοῦ παιδίου ἀποῦ ἐνέδρεψα διὰ τὴν ψυχὴν μου τῷ ἐπ' ὀνόματι Μανούσω Ρουκέλη τὴν δραμπόντα μου καὶ μίαν προσκεφαλάδα καὶ δύο προσκεφαλάδια ... Ἀκομὴ ἀφίνω αὐτῷ καὶ τρία δακτυλίδια ἀργυρὰ καὶ τρία πυρούνια ἀργυρά. Ἀκομὴ καὶ μίαν ζυγὴν σενδόνια ... Καὶ ταῦτα ἀφίνω τοῦ εἰρημένου Μανούσω διὰ τὴν ψυχὴν μου. Ἀκομὴ ἀφίνω του καὶ τὴν κασέλαν μου ἀποῦ ἔτονε ἐδική μου, καὶ τὸ πάπλωμά μου ...», 17/7/1509, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 14· «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδὰς ... Τὰ δὲ εἰρημένα μου ἄρματα ἀφίημι τοῦ Ἀλοῖζε Κορυφιάτου ἀποῦ ἀνέδρεψα διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 13/9/1529, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 135· «... ἐγὼ ἡ Μαδιὰ ἡ Μπονοπούλα τοῦ ποταὶ ἀφέντη Μπερναρδὴ καὶ ἀρχόντισα τοῦ ποταὶ ἀφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρο ... Ἀκομὴ δέλο καὶ τοῦ ἀνωδε Τζουαν Φρεντζέσκο τοῦ ἐγγόνου μου νὰ νε το σπήτι μου ἀπου στέκομε ἐπὰ εἰς τὸ Κάστρο, γιὰτὴ τὸνε ἐνέδρεψα καὶ εχο τὸ οσὰν ἡδιό μου πεδὴ οσὰν καὶ τὸ κύριν του, καὶ νὰ νε ἐδικόν του με τὸ κάδρο τὸ μεγάλο τὸ Δίπνο τὸ Μυστικὸ ἀπὸ νε ἀποπανοδιὸ στο σόλο καὶ τὸ φανάρι τὸ χρισὸ ἀποῦ κρέμετε πάντα εἰς τὸ σπήτι στο πότρεγο με τῇ χερες τοῦ σπητιου καὶ ἤνιε πένται ἀποῦ βάνου τῇ τὸρ-τῆς καὶ τα πανιὰ τα σκαρλάτα ἀπου ἐ<στ>ολίζαμε(;) τὸ πόρτεγο καὶ τὴν ταῦλα τὴν μεγάλη τὴν καρένια καὶ τῇ σπαλιέρες τῇ μπρόκας ἀπου στολίζαμε τὴν κάτο κάμερα ...», 8/6/1623, Μαυρομάτης, Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα κτλ., σσ. 71-76, αρ. 5.

ποσά⁸⁸ μέχρι και ακίνητα⁸⁹, επιφορτίζοντάς τους με την τέλεση των μεταθανάτιων τελετουργιών τους⁹⁰, ενώ ενδεικτικό της ένταξής τους στην

88. «... Idcirco ego Catafigi, monacha ... Item volo et ordino quod Maria quam nutriti ... et tunc dentur ei yperpera decem pro anima mea in auxilio sue repromisse ...», 27/7/1333, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 106· «... Idcirco ego Agnes, relicta ser Marci Contareno ... Item dimitto Pothe, quam nutriti in domu mea, pro suo maritare yperpera decem ...», 16/6/1345, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 194· «... Ἐγὼ Νεράτα γυνὴ τοῦ κύρ Κωνσταντίνου Κορωναίου Σαρτούρου ... εἶτα ἀφήμι τῇ Ἄννῃ θυγατρὶ τῆς ψυχῆς μου ὑπέρπυρα σ' μετὰ τὸν ἐμὸν θάνατον ...», 31/7/1502, Σάδας ό.π., σσ. 682-683, αρ. 18· «... Ἐγὼ Βαρβάρα γυνὴ τοῦ ποτὲ Μοσχολέου Συρίγου ... Ἐτι ἀφήμι τῇ Γενῇ τῇ ἐμῇ ἀναδρέπτω ὑπέρπυρα ν', καὶ ὅπως ἐκάτερος τῶν υἱῶν μου δώσῃ αὐτῇ ὑπέρπυρα κε', εἰς καιρὸν ὑπανδρείας αὐτῆς ...», 1/6/1504, Σάδας ό.π., σσ. 691-692, αρ. 24· «... ἐγὼ μαῖιστρο-Νικολὸς Τζηρίγος, σομαρὰς τὴν τέχνην ... Ἐτι ἀφήμι τῆς Μαρίας, ἣν ἀναδρέφω εἰς τὸ σπήτη μου διὰ τὴν ψυχὴν μου, ἥγουν εἰς τὴν ὥραν τῆς ὑπανδρείας αὐτῆς καὶ δουκάτα εἰκοσιπέντε κορέντε διὰ τὴν ψυχὴν μου ...», 10/5/1531, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 148· Ιανουάριος 1642, *Τζώρτζης Πάντιμος*, αρ. 241 (σε περίληψη)· 25/11/1644, *Μαρίνος Αρκολέος*, αρ. 141 (σε περίληψη).

89. «... Idcirco ego Marudalena, relicta Marci de Bonphomo ... Item dimitto Margarite, filie anime mee, quam nutriti ab infanzia in domo mea ... unam meam domum ad pedem planum positam in territorio da qua Cornario cum suo onere ...», 15/3/1344, *not. Marco da Piacenza*, McKee, Wills, αρ. 308· «... καὶ ἐγὼ Ελισάβετ Βαγιάνενα, γυναῖκα τοῦ Ἰωάννου ... Εἶτα καὶ ἀφίνω τοῦ παιδίου ἀποῦ ἐνέδρεψα διὰ τὴν ψυχὴν μου ... τὸ ἀμπέλι μου τὸ κείμενον ἐν τῷ χωρίῳ Κουνάβοι ...», 17/7/1509, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 14· «... διὰ τοῦτο ἐγὼ, παπα-Ἰω(άνν)ης Παπαδόπουλος ... ἀκόμη ἀφίνω καὶ τοῦ ἀναδρευτοῦ μου, τοῦ Μηχαῆλ, μὴαν φυτέαν ἀμπέλι ... ἀκόμη ἀφίνω τοῦ ἑναν σπιτι ὅπου ἔχω εἰς τοῦ Γάζει ...», 29/7/1529, W.F. Bakker – A.F. Van Gemert (εκδ.), «Οἱ διαθήκες τοῦ κρητικῆς νοταρίου Αντώνιου Γιαλέα 1529-1532», *Κρητολογία* 6 (1978), (στο ἐξῆς *Αντώνιος Γιαλέας*), 23-25, αρ. 5-6· 29/7/1589, *Zorzi Troilo*, αρ. 15· «... ἐγὼ ἡ Μαδιὰ ἡ Μπονοπούλα τοῦ ποταὶ αφέντη Μπερναρδὴ καὶ ἀρχόντισσα τοῦ ποταὶ αφέντη Ντζουὰν Φραντζέσκο Κορνάρου τοῦ καβαλιέρο ... Ακομὴ δέλο καὶ τοῦ ἀνωθε Τζουαν Φραντζέσκο τοῦ ἐγγόνου μου νά νε το σπήτι μου ἀπου στέκομε ἐπὰ εἰς τὸ Κάστρο, γιὰτὴ τονε ἐνέδρεψα καὶ ἐχο το οσὰν ἡδιό μου πεδὴ οσὰν καὶ τὸ κύριν του ...», 8/6/1623, *Μαυρομάτης*, *Ανέκδοτα βενετικά ἐγγράφα κτλ.*, σσ. 71-76, αρ. 5· «... Ego Diana Cornaro potte argho afedi Francesco che ghira tu potte arghu afedi Nicolo Muazzo ... Acomi afino tu Migheli tu anathreftu mu to spiti apu ecratie is to ghorio Vathia na mi bori na pleroni para mia ornitha mono ... Acomi afino tu che ena soghoro ...», 30/3/1661, *Ανέκδοτα βενετικά ἐγγράφα κτλ.*, σσ. 102-108, αρ. 10.

90. «... καὶ ἐγὼ Μακαρία μοναχὴ μικρόσχημος, τὸ δὲ ποτέ μου λαϊκὸν Μαρία Γαλόπενα ... Καὶ πρῶτον μὲν πάντων ἀφίνω οἰκονόμους καὶ διορθωτὰς τῶν πτωχιῶν μου, ὅσα μοι εὐρίσκονται, τὴν Μενέγαν τὴν Σκορδὴλενα, τὴν γυναῖκα τοῦ Μάρκου Σκορδίλη, τὴν ἐμὴν ἀναδρεπτὴν ... καὶ αὐτὴ ἔστω κεκρατημένη μνημονεύειν με διὰ τῶν ἐξόδων αὐτῆς καὶ λειτουργίας ποιεῖν ὑπὲρ τῆς ψυχῆς μου κατὰ τὴν τάξιν τῶν μοναχῶν Χριστιανῶν ὅτι ἀφήμι αὐτῆς τὴν ψυχὴν μου ...», 15/9/1511, *Μανουὴλ Γρηγορόπουλος*, αρ. 27· «Ἦλθων ἢ συμβήβασην ὁ κυρ Μανουὴλ Καραβελας ὁ διδάσκαλος ... με τὸν

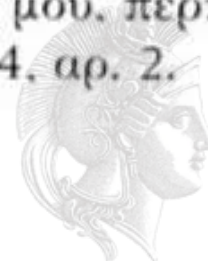
ανάδοχη οικογένεια και της αποδοχής τους από το ευρύτερο περιβάλλον, αποτελεί η κατάλειψη κληροδοτημάτων από πρόσωπα του συγγενικού και κοινωνικού περίγυρου⁹¹. Γενικότερα τα κληροδοτήματα συνιστούν ένα σημαντικό δείγμα για την αξιολόγηση της ποιότητας των αναπτυσσόμενων σχέσεων ανάμεσα στην ανάδοχη οικογένεια και στο αναδρεπτό παιδί. Η μεγάλη αυτή ποικιλία στην κληρονομική μεταχείριση δηλώνει και ως ένα βαθμό την ύπαρξη εσωτερικών κατηγοριοποιήσεων στα παιδιά αυτά, τα οποία άλλοτε εξισώνονται με τους γνησίους κατιόντες και απολαμβάνουν ανάλογης μεταχείρισης, ενώ άλλοτε τείνουν να εξισωθούν με τους υπόλοιπους υπηρέτες της οικογένειας.

Βέβαια οι σχέσεις των παιδιών αυτών με τους ανάδοχους γονείς δεν ήταν πάντοτε ιδανικές. Το παράδειγμα του Γιώργη Σκορδίλη, αναδρεπτού του Μάρκου Ρουσοψίρη, ο οποίος επιχείρησε δύο φορές να επιστρέψει στη φυσική του οικογένεια⁹², είναι ίσως ενδεικτικό για τις αντιξοότητες παρόμοιων σχέσεων. Περιστατικά κακομεταχείρισης ή εκμετάλλευσης δεν πρέπει να ήταν άγνωστα, παρόλο που το είδος των εξεταζόμενων πηγών δεν προσφέρεται για παρόμοιες πληροφορίες. Εν προκειμένω περισσότερο κατατοπιστική είναι η μαρτυρία των λογοτεχνικών κειμένων. Στον Κατέορμπο για παράδειγμα, η Πουλισένα, γυναίκα ελαφρών ηδών, «ρουφίνα και πολιτική» κατά τον ποιητή, ωθεί στην πόρνευα την αναδρεπτή της Κασσανδρά ευελπιστώντας με αυτόν τον

[[τὸν]] μπαπὰ κυρ Γιόργην τὸν Ταβράδον ... καὶ ἐπαντρέψασην, ὁ πῖος ἀνοήρημένος Μανουὴλ ἔχη τον γαμπρὼν, ὁ πῖος ἔνε τῆς γνῆς αὐτοῦ ἀνεψιῶς καὶ αναδρεπτος ... καὶ ἦς τὴν τελευτὴν αὐτῶν να ἔνε ὁ ἀνοοῖρημένος Κοσταντῆς κρατιμένος να τοὺς μνημονέ[[ε]]υι κατὰ τὴν τάξην τῶν χριστιάνων του καθενὸς λητουργίες ρ', χόρια τα μνημόσινα ...», 28/1/1525, *Ιωάννης Ολόκαλος*, αρ. 39· «... ἐγὼ ἡ καλογρέα ἡ Καλὴ Γεράκοματοπούλα ... Ἀκόμη θέλω καὶ ἡ στέρνα ὅπου ἔχω εἰς το Καρίδη ... καὶ νά 'νε τῆς ἀνωεῖρημένης ἀνεψιῶς καὶ να με θαύσι εἰς τὴν λεγώμενην ἐκκλησίαν καὶ να με μνημονεύσι κατὰ τὴν τάξιν τῶν καλογράδ(ων) ...», 22/4/1550, *Πέτρος Πατσιδιώτης*, αρ. 68.

91. «Idcirco ego Thomasina, relictā Iacobi Cornario ... Item dimitto Marchesine, filie Sophye, quam Sophyam nutriti, pro suo maritare yperpera vigintiquatuor ...», 23/3/1348, *not. Giovanni Gerardo*, McKee, Wills, αρ. 220· «... Idcirco ego Mariçoli, filia quondam ser Angeli Secreto ... Item dimitto Marie, quam nutritivit mater mea, yperpera quindecim ...», 6/6/1362, *not. Giovanni de Hugolinis*, McKee, Wills, αρ. 610· «... ἐγὼ Ἀλησάφη Βαγιάδενα ... ἀκομὴ θέλω καὶ ἀφίνω τῆς Ἑλένας, τῆς ἀναδρευτῆς τοῦ Ασπρογίτη, φουστάνην ἓνα καὶ πουκάμησον ἓνα καὶ ἀπὸ τὴν μασαρίαν μου ὅ,τι ἤδελεν δελήσει ὁ ἄνω μου κουμεσάριος ...», 20/12/1530, *Αντώνιος Γιαλέας*, 60-61, αρ. 18-19· «... ἐγὼ ἡ Κατερουτza, διγατέρα ποτε ἐκλαμπροτατοῦ ἀφεντη Βιτζεντζο Κορναρο καὶ κονσορτε τοῦ ἐκλαμπροτατοῦ ἀφεντι Μικελε Ντεμετζο ... Ἀφηνο τzi Κατεργίας, ἀναδρεφτης τzi κερα Λενας τῆς ἀδελφης μου, περπυρα χίλια ...», 17/3/1616, *Μαυρομάτης*, *Ελληνικά έγγραφα κτλ.*, σσ. 219-224, αρ. 2.

92. Βλ. σχετ. Βαρζελιώτη, *ό.π.*, σ. 35.

τρόπο σε μια απόσβεση των εξόδων ανατροφής⁹³. Με την ίδια λογική ασυνήθιστα δεν ήταν ούτε και περιστατικά ερωτικών σχέσεων μεταξύ αναδρεπτών και ατόμων του περιβάλλοντος της ανάδοχης οικογένειας. Χαρακτηριστικότερη ίσως είναι η περίπτωση του Francesco Barozzi, ο οποίος στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, ανάμεσα στα άλλα κατηγορήθηκε ότι διατηρούσε ερωτικές σχέσεις με τον αναδρεπτό του⁹⁴.

Για μεθοδολογικούς λόγους τα ψυχοπαίδια εξετάστηκαν μέχρι στιγμής από κοινού με τα αναδρεπτά παιδιά, αφενός γιατί οι δύο άτυποι δεσμοί παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες και αφετέρου γιατί τα μεταξύ τους διαχωριστικά όρια δεν είναι πάντοτε απόλυτα ευκρινή. Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις είναι εμφανές ότι ο όρος «τῆς ψυχῆς μου παιδίον» περιγράφει μία διαφορετική ομάδα ατόμων, που φαίνεται να κατέχει μέσα στην οικογένεια μία όχι απόλυτα προσδιορίσιμη θέση κατώτερη των αναδρεπτών, εκτελώντας κάποιες φορές και καθήκοντα υπηρέτη. Ο Μάρκος Βλάχος στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, αφήνει με τη διαθήκη του στο ψυχοπαίδι του σπιτιού ένα αμπέλι, με τον όρο να παραμείνει τουλάχιστον πέντε χρόνια στην υπηρεσία της συζύγου του⁹⁵. Η εργασιακή σχέση που συνδέει τον Βλάχο με το ψυχοπαίδι του είναι εμφανής όπως και σε πολλά άλλα παρόμοια περιστατικά, όπου τα μέλη της ανάδοχης οικογένειας χαρακτηρίζονται ως «κυριοί»⁹⁶ ή προσδιορίζεται με ακρίβεια ο λειτουργικός ρόλος των ατόμων αυτών μέσα στην οικογένεια⁹⁷.

93. Πρβλ. σχετ. Βαρζελιώτη, ό.π., σ. 22.

94. «... Che havendo tolto in casa sua detto misser Francesco Michali Margopulo detto Calona per suo relevo, lo negociava come donna ...», 8/5/1594, Γιαλαμά, ό.π., 396-402, αρ. 11/2, στιχ. 114-116. Πρβλ. επίσης Γιαλαμά, ό.π., 339.

95. «... κἀγὼ ... ὁ Μάρκος Βλάχος ... Ἐτι ἀφίνω εἰς τὰς χεῖρας τῆς γυναικός μου καὶ τὸ ζευγάρι μου καὶ τὰ ἕτερα μου κτήματα διὰ νὰ ἀποκρατοῦνται ὁμοῦ μὲ τὸ παιδί μου καὶ μὲ τὸ παιδίον τῆς δούλευσης καὶ νὰ κάμνουν αὐτοὶ καὶ διὰ τὴν ψυχὴν μου ... Ἐτι ἀφίνω τὸν νέον ἄμπελον ... τοῦ παιδίου τῆς ψυχῆς μου ... Ἐτι καὶ τὸ χωράφιν μου κείμενον εἰς τὴν Ἑλαίαν ... Καὶ ταῦτα ἀφίνω αὐτῷ διὰ τὴν ψυχὴν μου καὶ διὰ τὰ καλά, πλὴν ἐὰν κάμει εἰς τὸ σπίτη μου ἑτέρους χρόνους πέντε καλὰ καὶ πεπιστευμένα, εἰ δὲ οὐ δελήσει ποιῆσαι τοὺς εἰρημένους ε' χρόνους ...», 26/8/1509, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 15.

96. «... ἐγὼ Νικολὸς Πηγαδῆς τοῦ ποτὲ κῖρ Ἰωάννου ... Ἐτι ἀφίω τῆς Μαρίας, θυγατρὸς τοῦ ποτὲ [...], τῆς ψυχῆς μου παιδίον ἀποῦ ἔχωμεν εἰς τὸ σπίτην μας, ὑπέρπυρα τριακόσα ... σὺν τούτῳ, ἵνα ἔναι εἰς τὴν ὑποταγὴν καὶ εἰς τὸ δέλημα ἐντίμως καὶ καλῶς μὲ τὴν λεγομένην μου συμβίαν τὴν κυρίαν αὐτῆς ...», 20/5/1524, Μανουήλ Γρηγορόπουλος, αρ. 89· 1/9/1630, Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 85 (σε περίληψη)· «... Questo è il testam(ent)o, et ultima uolontà, et ordinatione di me Andrea Cornaro ... Item lasso a Ergina nostra relieua ... douendo esser obediente à sua mad(on)na fino, che la mariti ...», 10/3/1611, Σπανάκης, ό.π., σ. 433.

97. «Manifestum facio ego Bonassida relictæ q. Ser Iohannis Grimaldo ... tibi papati Vasilio Papadopulo de Chanea ad presens Candide existendi, quia affirmo

Εξάλλου την ύπαρξη διαχωριστικών υποδηλώνει με σαφή τρόπο και το φαινόμενο της παρουσίας στο ίδιο οικογενειακό σχήμα τόσο αναδρεπτών όσο και ψυχοπαιδιών⁹⁸. Από την άλλη πλευρά και τα ίδια τα ψυχοπαίδια συνυπάρχουν με υπηρέτες, από τους οποίους και σαφώς διακρίνονται, γεγονός που αν μη τι άλλο αποδεικνύει την ετερότητα τους.

Αποτελεί εντέλει κάτι παραπάνω από βεβαιότητα η διαπίστωση ότι ο πυρήνας της κρητικής οικογένειας της βενετοκρατίας, πλαισιώνεται από ένα ευρύτερο κύκλο προσώπων, ο οποίος ανάλογα πάντα με την κοινωνική της προέλευση, την οικονομική της επιφάνεια, αλλά και τους αναπτυσσόμενους στο εσωτερικό της συναισθηματικούς δεσμούς, καλείται να διαδραματίσει ένα ιδιαίτερο ρόλο. Οι περιστάσεις που επέβαλλαν αυτή την πραγματικότητα ξεπερνούν σίγουρα τα στενά όρια της ιστορίας του δικαίου και της οργάνωσης των δεσμών μίας κοινωνί-

mecum filium tuum, nomine Antoni, circa etatis annorum XIII, ut eum tenere tamquam filium meum anime. hinc ad annos quinque proxime venturos, ipsi quoque teneor expensas oris et calceamentum in consciencia mea ipse vero Antonius debeat michi servire in rebus necessariis meis iuxta eius posse et scribere et quia intentio tui papatis Vasili est quod dictus filius tuus sit cum Ser Iohanne Acontanto pignore ut comprehendat artem pictoris sum contenta quod dictus filius tuus esse debeat omni die, horis debitis, secum in eius apotheca et domo et hore prandij VII et de nocte esse et redire debeat in domo mea sine ulla conditione. Ad hec autem ego suprascriptus papas sum contentus. Si igitur contra hec aliquibus mensibus ire temptaverit, tunc emendari debeat cum suis successoribus et heredibus. Pro pena autem libre quinque, contractu firmo semper manente. Signum subscriptorum qui hec rogaverunt fieri ...», 30/10/1453, Cattapan, Nuovi documenti κτλ., 44, αρ. 7· «Όμολογῶ ἐγὼ Ἀλέξιος Μαγγαφούρης τοῦ ποτὲ κυρ-Γεώργι, ἀπὸ τὸ χωρίον Ροδαιᾶ, ὅτι ὁμπλεγάρω τὴν θυγατέρα μου τὴν Σοφία, νὰ ᾿ναι δουλεύτρα σοῦ τοῦ κυρ-Πέρ(ο) Μπερνάρδ(ο), ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ ἕως χρόνους ὀκτῶ πρώτους ἐρχόμενους, εἰς ὅ,τι τὴν ὀρήσης ὅπου νὰ δύνασαι, καλῇ, ἐπιστεμένῃ, ἀπιβούλευτῃ καὶ ἄκλευτῃ ὑπὲρ τῶν παραδομένων τῆς πραγμάτων νὰ ᾿μεθάν ἀπιλογιτ(οί) σου καὶ ἐσὺ νὰ τὴν ταγοποτίζεις καὶ ἐνδύνεις καὶ καλικόνεις αὐτὴν κατὰ τὴν κοτεντζιόν τῆς. Καὶ εἰς τὸ κομπλημέντο τῶν λεγομένων χρόνων ὀκτῶ, νὰ τῆς δίδης τόσω ὅ,τι θέλει ἢ προέρεσι<ς> σου, νὰ τήνε πανδρεύεις ὡσὰν παιδῇ τῆς ψυχῆς σοῦ καὶ ἀνὲν καὶ μισεύση νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις τίποτας καὶ νὰ ἐμπορῆς εἰς ἐσένα νὰ τήνε πέρνεις ἀπ' οπου ὑπάγη μὲ τὴν δύναμιν τῆς γραφῆς ταύτης διὰ νὰ σοῦ κάμνει σοστοὺς τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ. Καὶ πάλιν ἀνὲν καὶ γενῇ τοῦ κακοῦ νὰ στέκεται εἰς ἐσένα νὰ μὴν τῆς δίδεις οὔδε πολὺ, οὔδε ὀλίγον. Καὶ πάλιν δουλεύγοντ(ά) σου καλᾶ καὶ τιμιτικᾶ τοὺς λεγομένους χρόνους ὀκτῶ καὶ ἐσὺ δὲν τῆς ἤδελες δώση, νὰ τήνε πανδρεύσης, τότε νὰ ἐμπορῇ αὐτὴ νὰ σκοδέρνει ἀπὸ σένα καὶ ἀπὸ τὰ καλὰ σου ὑπέρπυρα ἑκατὸν διὰ τοῦ γαστάλδω ...», 2/3/1549, Μιχαήλ Μαράς 149 Α', αρ. 228· 1/9/1630, Τζώρτζης Πάντιμος, αρ. 85 (σε περίληψη)· 14/4/1640, Αντρέας Καλλέργης, αρ. 164 (σε περίληψη)· 31/1/1646, Μαρίνος Αρκολέος, αρ. 292 (σε περίληψη).

98. Πρβλ. σχετ. παραπάνω υποσημ. 70-73.

ας, αφού αποτελούν το σημείο σύγκλισης περισσότερων συνισταμένων. Αναμφίβολα τα δικαιοῦκά πρότυπα των βενετών αποίκων, η βυζαντινή νομική παράδοση των ντόπιων πληθυσμών του νησιού, αλλά και οι ιστορικές και κοινωνικές εξελίξεις στο μακρό χρονικό διάστημα της βενετικής κυριαρχίας, αποτέλεσαν κάποιους από τους παράγοντες επηρεασμού. Βέβαια ο συγκεκριμένος κύκλος προσώπων απαρτίζεται αναγκαστικά από υποομάδες με διαφορετική ένταση στη σύνδεσή τους με την οικογένεια αναφοράς. Με πιο χαλαρούς δεσμούς φαίνεται να συνδέονται με αυτήν τα ψυχοπαίδια, ενώ ισχυρότεροι αναδεικνύονται κατά κανόνα οι δεσμοί με τα υιοθετημένα παιδιά και τα αναθρεπτά. Φυσικά εκτός από την υιοθεσία, δεσμό νομικά κατοχυρωμένο με καθορισμένα έννομα αποτελέσματα, οι άλλες δύο κατηγορίες ανάγονται περισσότερο στη σφαίρα του εθιμικού δικαίου. Ίσως μάλιστα αυτός ο άτυπος χαρακτήρας τους να συνέτεινε στην ευρύτερη διάδοσή τους και στη σταδιακή επικάλυψη της υιοθεσίας, δεσμού ούτως ή άλλως με περιορισμένη εφαρμογή στη βενετική νομική πραγματικότητα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

I. CHATZAKIS: *Children adopted and «anathrepta». The legal institution and its practical application in the society of Venetian Crete*

Adoption constitutes a practice not particularly widespread in the Venetian world. It concerns actually almost exclusively the engagement of children belonging in particular groups, such as for example the abandoned children. This tendency naturally also influenced decisively the regions conquered by the Republic of Saint Mark. In Crete, the testimonies from published notarial and administrative material of acts of adoption are minimal. On the contrary a substantially widespread use is noted of a parallel, informal institution, that of “anathrepta” children, which however did not produce legal effects. Moreover the social standing, the status, but also the attitude of the adopting family against these children varies and it appears to be influenced from a plurality of factors. The social and economic situation of the family or the bonds of kinship of the children with the adopting parents constitute data that give rise to large internal divergences. The notarial documents and particularly the wills constitute valuable guides in this effort of interpretation of behaviours. In a lot of cases the adopting parents seem to practise powers onto their “anathrepta” children that are similar to those of real parents, agreeing in their nuptial agreements, giving them a dowry and rendering them their heirs. In other cases, especially when the family core also includes legal children, the “anathrepta” children are limited to the granting of mere bequest. It is worth noting that in a third level another category of children, that of foster-children (psychopaidia) is also included in the Cretan family, such children enjoying a yet more relaxed institutional framework of incorporation, thereby being found at an intermediary situation between “anathrepta” children and servants.

Γιώργος Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Η σύμβαση ναυπήγησης και οι συναφείς μ' αυτή
συμβάσεις για την προμήθεια ξυλείας και άλλων υλικών.

Από την Κέρκυρα στην Ύδρα (τέλη 15^{ου} - μέσα 19^{ου} αι.)*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Η ελληνική ναυπηγική κατά την τουρκοκρατία και γενικά κατά τη
ξενοκρατία είναι ένας τομέας που άρχισε να ερευνάται ουσιαστικά την
τελευταία 35ετία, από τους ιστορικούς της ναυτιλίας στο πλαίσιο της
ναυτιλιακής δραστηριότητας και από τους ναυπηγούς, ως παραδοσιακή
ναυπηγική¹. Αντίθετα, η «σύμβαση ναυπήγησης» κατά την ίδια περίοδο
δεν έχει απασχολήσει τους ιστορικούς του δικαίου. Οι μαρτυρίες για την
ύπαρξη ναυπηγικής δραστηριότητας-ναυπηγείων στον ελλαδικό χώρο εί-
ναι αρκετές και ενδιαφέρουσες και συνεχώς εμπλουτίζονται με νέες ανα-

* Αναπτυγμένη μορφή ανακοίνωσης στην «Η' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου»,
Κομοτηνή, 4-5 Νοεμβρίου 2005.

1. Αναφέρω τα παρακάτω γενικά έργα που θεωρώ ως σημείο αναφοράς, χωρίς να
παραγνωρίζεται η συμβολή ειδικών εργασιών για την κατά τόπους ναυτιλία: Κ. Δαμια-
νίδης, *Ελληνική παραδοσιακή ναυπηγική*, Αθήνα 1998 (ιστορική επισκόπηση, 21 επ.)·
Β. Κρεμμυδάς, *Ελληνική Ναυτιλία 1776-1835*, τ. 2, Αθήνα 1986, 18 επ. (Η ναυπηγική
βιομηχανία), όπου και σχετική βιβλιογραφία. Γ. Λεονταρίτης, *Ελληνική εμπορική ναυ-
τιλία (1453-1850)*, Αθήνα 1981· Αικ. Μπεκιάρογλου-Εξαδακτύλου, *Οθωμανικά ναυπη-
γεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1994· Κ. Σβολόπουλος, *Η κατασκευή
των ελληνικών εμπορικών πλοίων κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Ναυπηγική
ξυλεία και ναυπηγικά εργαστήρια εις το Αιγαίον*, Αθήνα 1974· «Ελληνική Εμπορική
Ναυτιλία 1453-1850», συλλογικός Τόμος (έκδοση ΕΤΕ), 1972.

καλύψεις² και προέρχονται από ποικίλες πηγές, τα στοιχεία όμως που προσκομίζει ο ιστορικός του δικαίου είναι πενιχρά και αβέβαια, επειδή την «απόλυτη» μαρτυρία προσφέρει η έγγραφη σύμβαση.

Οι έγγραφες συμβάσεις ναυπήγησης και οι συναφείς μ' αυτές συμβάσεις για την προμήθεια ξυλείας και άλλων υλικών που απαιτούνται για τη ναυπήγηση και τον εξοπλισμό ενός πλοίου, μολονότι αποτελούν μια ομάδα εγγράφων που πολύ σπάνια τα συναντάμε (ίσως επειδή δεν έχει σημασία η διατήρησή τους εξαιτίας της βραχυδιότητας του ιστιοφόρου), εντοπίζονται από την Κέρκυρα, που μας προσφέρει τις παλαιότερες συμβάσεις (από το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα), μέχρι την Ύδρα (αρχές του 19ου αιώνα)· τις συναντάμε επίσης σε άλλα νησιά και μέρη του Ιόνιου και σε νησιά του Αιγαίου, με τελευταία –όσον αφορά την έρευνα– τη Σύρο (γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα). Τα χρονικά όρια συνεπώς μέσα στα οποία κινείται η έρευνα καλύπτουν τρεις ήμισυ αιώνες: από τα τέλη του 15ου όταν πιά η τούρκικη κατάκτηση του Ελλαδικού χώρου έχει σχεδόν ολοκληρωθεί, με εξαίρεση ελάχιστα νησιά, ενώ όσον αφορά τα Εφτάνησα η βενετοκρατία έχει πια παγιωθεί και φτάνουν μέχρι σχεδόν τα μέσα του 19ου, όταν η Σύρος έχει γίνει πια το νέο ναυτιλιακό και ναυπηγικό κέντρο.

Στη συνέχεια θα γίνει απαρίθμηση (με χρονολογική σειρά) των γνωστών στο γράφοντε αμιγών συμβάσεων ναυπήγησης, συμφωνητικών και άλλων πράξεων που έχουν σχέση με τη ναυπήγηση (και όσων έχουν εκδοθεί και ανέκδοτων που εκδίδονται στο παράρτημα της παρούσας) με περιληπτική έκδοση των κυριότερων στοιχείων τους όπου χρειάζεται και ανάλυση των πληροφοριών που συνάγονται και αφορούν το δίκαιο που εφαρμόζεται στην πράξη. Σε επόμενο κεφάλαιο θα επαναληφθεί η ίδια διαδικασία για τις συμβάσεις προμήθειας ξυλείας και άλλων υλικών που απαιτούνται για τη ναυπήγηση.

I

Η ναυπήγηση:

1. Κέρκυρα, [Ιανουάριος;] 1473³. Ο μαστρο-Δημήτριος Γαρούνης από την Πάργα, συμφώνησε με τον κυρ Γεώργιο Παπιγκινόπουλο να του ναυπηγήσει ένα πλοίο.

2. Βλ. για παράδειγμα: Ε.Κ. Γιαννακοπούλου, *Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη δυτική Ελλάδα (1710-1792)*, Αθήνα 1987, όπου μελετάται το εμπόριο κυρίως του ναυπηγικού ξύλου στη Δυτική Ελλάδα και επισημαίνονται η ύπαρξη ναυπηγικής δραστηριότητας στην περιοχή εκείνη και ο πλούτος του νοταριακού Αρχείου Πρέβεζας.

3. Ι.Μ. Κονιδάρης - Γ.Ε. Ροδολάκης, «Οι πράξεις του νοτάριου Κέρκυρας Ιωάννη Χοντρομάτη (1472-1473)» – (στη συνέχεια: Χοντρομάτης), *ΕΚΕΙΕΔ*, 32 (1996), 186-187 (πράξη αριθ. 78).

2. Κέρκυρα, 14-9-1502⁴, συνυποσχετικό: Ο μαστρο-Γεώργιος ο Τζόρης, караβοκύρης, μαραγκός (όπως αποκαλείται) έχει διαφορά με τον караβοκύρη κυρ Γεώργιο το Μαλακάσα σχετικά με το μήκος του πλοίου του, που το έκαμε 3 ποδάρια περισσότερο από όσο γράφει το συμφωνητικό τους. Τη διαφορά τους αυτή συμφώνησαν να δέσουν σε διαιτησία.
3. Κέρκυρα, 16-9-1502⁵, διαιτητική απόφαση: Οι διαιτητές που ορίστηκαν με το προηγούμενο συνυποσχετικό αποφάσισαν να πληρώσει ο κυρ Γεώργιος ο Μαλακάσας στο μαστρο-Γεώργιο το Τζόρη για τα τρία ποδάρια περισσότερο πέντε δουκάτα παρά ένα τέταρτο και επιπλέον τα δύο μέρη να πληρώσουν τα έξοδα της απόφασης.
4. Κέρκυρα, 3-10-1502⁶. Ο κυρ Γεώργιος ο Μπουλιάρης, συμφώνησε με τον μαστρο-Κωνσταντή το Φωτεινό, μαραγκό, να του τελειώσει το πλοίο του (γρίπο) μέσα σε ένα μήνα.
5. Κέρκυρα, 10-10-1502⁷. Ο μαστρο-Δούκας ο Γαρούνης, μαραγκός συμφώνησε με τον κυρ Νικόλαο το Γεράκη να του ναυπηγήσει ένα πλοίο παρόμοιο με εκείνο που ναυπήγησε του κυρ Εμμανουήλ του Κλαδά.
6. Κέρκυρα, 27-10-1511⁸. Εργασίες σε πλοίο που ναυπηγείται (κόψιμο της ξυλείας).
7. Κέρκυρα, [1]-10-1512⁹. Εξοφλητική απόδειξη για εργασίες σε πλοίο (κόψιμο).
8. Κέρκυρα, [13]-1-1513¹⁰. Πρόσληψη συμπλοιοχτήτη σε πλοίο που ναυπηγείται και συμμετοχή του στα έξοδα.
9. Κέρκυρα, 10-3-1516¹¹. Ο μαστρο-Γεώργιος ο Τζόρας και ο γιός του μαστρο-Ζαχαρίας ο Τζόρας συμφώνησαν με τον караβοκύρη μισέρ Μπένο Καλούτζικο να του ναυπηγήσουν ένα πλοίο (γριπέτο).
10. Ζάκυνθος, 28-8-1665¹². Ο Γεωργάκης Νίκλος του Λιά είναι συμπλοιοχτήτης σε μια γαλιόττα μπάγκωνε 18, με τους Γεωργάκη Νίκλο, Γεώργιο

4. Σοφία-Αικατερίνη Πανταζή, *Εμμανουήλ Τοξότης, Νοτάριος Κέρκυρας, Πράξεις 1500-1503* (στη συνέχεια: Τοξότης), Κέρκυρα 2007, 99 (πράξη αριθ. 120).

5. Τοξότης, ό.π. (4), 101-102 (πράξη αριθ. 123).

6. Τοξότης, ό.π. (4), 132-133 (πράξη αριθ. 154).

7. Τοξότης, ό.π. (4), 163 (πράξη αριθ. 191).

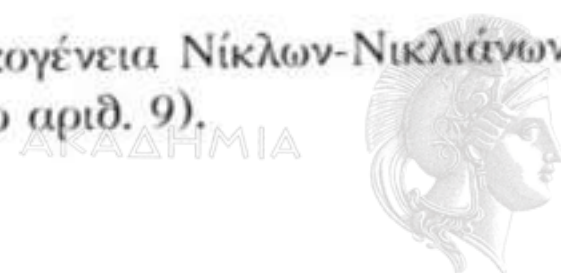
8. Βλ. Παράρτημα (στη συνέχεια: Π.) αριθ. 1.

9. Π. 2.

10. Π. 3.

11. Σ.Χρ. Καρύδης, *Θεοδώρου Βρανιανίτη, δημοσίου νοταρίου πόλεως και νήσου Κερκύρας, οι σωζόμενες πράξεις (1479-1516)* – (στη συνέχεια: Βρανιανίτης), Αθήνα, 2001, 109-110 (πράξη αριθ. 76).

12. Δ. Βαγιακάκος, «Μανιάται εις Ζάκυνθον, Α΄. Η οικογένεια Νίκλων-Νικλιάνων (1554-1859)» *ΕΑΙΕΔ* (=ΕΚΕΙΕΔ), 5(1954), 39-41 (έγγραφο αριθ. 9).

Βαρσαμά, Γρηγόριο Σαβόγια και Αναστάσιο Νερούλη. Επειδή ήθελε να τη «φτιάση ντε νόβο», συμφώνησαν και οι υπόλοιποι και του δίνουν εξουσιοδότηση κ.λπ.

11. Πρέβεζα, 3-10-1783¹³. Ο πρωτομάστορας Αναστάσης Πεταλάς, Θιακός, συμφώνησε με τον Κεφαλονίτη Γεράσιμο Κοντούρη, που ενεργεί και για λογαριασμό του αδελφού του Γεωργάκη και με τον Αθανάσιο Ρέντζο, να ναυπηγήσει ένα μπαστιμέντο με μήκος 52 και ύψος 13 ενετικά πόδια. Ο ναυπηγός υπόσχεται να έχει μαστόρους το λιγότερο 7, «έχουν να δουλεύουν κάνοντας δουλείαν αναπιστεμένη και καλή εις κάθε αληθοσύνην και τιμήν διά το αυτό έργον της φτιάσης».

12. Ικαρία, 5-4-1672¹⁴. Καταγραφή εξόδων κατασκευής πλοίου»: «έχω άσπρα εξοδιασμένα», των μαστόρων, στα καρφιά, στα άρμενα, στα σκοινιά, στην πίσσα, στο σίδερο.

13. Ναύπλιο, 3-6-1803¹⁵. Τρία πρόσωπα συμφώνησαν να ναυπηγήσουν κοινό καράβι με καθορισμένα ποσοστά συμπλοιοκτησίας. Οι δύο από αυτούς προκαταβάλανε στον τρίτο από 500 γρόσια για να αρχίσει η ναυπήγηση και τους έδωσε για ασφάλεια έγγραφη απόδειξη.

14. Ύδρα, 5-2-1804¹⁶. Διαφορά ανάμεσα στο ναυπηγό και τον εργοδότη του από τη μη ναυπήγηση πλοίου και οριστική απόφαση για την τύχη του αραβόνα που είχε δοθεί.

15. Ύδρα, 1-9-1813¹⁷. Ενορκή ομολογία σχετικά με τα κατάρτια πολάκας.

16. Σκόπελος, 17-12-1828¹⁸. Ο ναυπηγός Ευαγγελινός Γεωργίου Μπερτάνης ναυπήγησε στη Σκόπελο ένα πλοίο μαΐστρα στις 24-12-1828 με δαπάνες, μισά-μισά, του ίδιου και του αδελφού του Δημητρίου, εξόφλησαν τους μισθούς και ημερομίσθια των μαστόρων και το πλοίο παραμένει ιδιοκτησία τους, ως συμπλοιοκτήτες.

17. Σύρος, 19-2-1832¹⁹. Ο καπτάν Νικόλαος Ροσόλυμος συμφωνεί με το μαστρο-Μικέ Πουτού, ναυπηγό, να του «κτίσει» ένα καράβι. Όλη η ξυλεία είναι σε βάρος του ναυπηγού. Τα καρφιά, τα σίδερα, οι ξυλοπύροι, τα καλαφατικά είναι σε βάρος του καπετάνιου. Η σύμβαση έχει πολλούς

13. Ν.Στ. Βλασσόπουλος, *Η ναυτιλία των Ιονίων νήσων (1700-1864)*, τ. 2, Αθήνα 1995, 178-180.

14. Α. Τσελίκας, *Ικαριακά έγγραφα του 16 ου και 17ου αιώνα από το Αρχείο της Πανακαριακής Αδελφότητας Αθηνών*, Αθήνα 2000, 45-46 (αριθ. 48).

15. Π. 4.

16. Π. 6.

17. Π. 8.

18. Κ.Ν. Καλλιανός, «Ή γλώσσα της Σκοπέλου. Σελίδες από της ιστορία και την λαογραφία της», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 41, Λάρισα 2002, 70- 71 (πράξη αριθ. 10).

19. Α.Ι. Τζαμτζής, «Μία ναυπήγηση πριν 150 χρόνια», *Ναυτικά Χρονικά*, έτος 56, ΝΣΤ (Περίοδος Β), αρ. τεύχ. 1248/101, 1-6-1987, 28-30.

ειδικότερους όρους και συμφωνίες. Στις 20-8-1832 ο ναυπηγός υπογράφει βεβαίωση ναυπήγησης.

18. Σύρος, 21-1-1841²⁰. Ο Σταμάτιος Ιωάννου Κουφουδάκης, ναυπηγός, συμφώνησε με τον Σταματέλο Δημητρίου παπα Σταματέλου Πολέμη να του ναυπηγήσει στη Σύρο ένα πλοίο, βομβάρδα, μήκος 13 πήχεις ναυπηγικοί, και μία βάρκα για αυτό. Όλη η ξυλεία, «θέλει είναι όλη καλή και κατά την αρέσκειαν του ιδίου Πολέμη», θα τη βάλει και θα την πληρώσει ο ναυπηγός, επίσης και τα καρφιά.

Διαπιστώνουμε ότι οι πράξεις που περιγράφτηκαν παραπάνω δεν περιορίζονται μόνο στις αμιγείς συμβάσεις ναυπήγησης αλλά αφορούν ποικίλα θέματα σχετικά με τη ναυπήγηση, έτσι ώστε να μας επιτρέπεται να τη δούμε με ευρύτερη οπτική γωνιά. Πιο συγκεκριμένα μπορούμε να τις κατατάξουμε σε επί μέρους ομάδες:

α) Αμιγείς συμβάσεις ναυπήγησης (αριθ. 1, 4, 5, 9, 11, 17, 18), συμφωνητικά για την εκτέλεση εργασιών πάνω σε πλοία (αριθ. 6, 7, 10, 15) και διαφορές ανάμεσα στον εργοδότη και το ναυπηγό που προκύπτουν από τη ναυπήγηση (αριθ. 2, 3, 14).

β) Συμπλοιοκτησίες που έχουν άμεση σχέση με τη ναυπήγηση (αριθ. 8, 11, 13),

γ) Βεβαιώσεις ναυπήγησης και ιδιοκτησίας πλοίου (Π.12, Π.13, Π.14, Π.15, Π.16)²¹. Πρόκειται για μία μεγάλη ομάδα πράξεων που μας παρέχει πολλά στοιχεία, ιστορικά κυρίως, όπως ονόματα ναυπηγών και πλοιοκτητών, ονομασίες, είδη, διαστάσεις και μερικές φορές χωρητικότητα των πλοίων, χρονολογίες και τόπους ναυπηγήσεων, αμοιβές ναυπηγών κ.ά. Στην πραγματικότητα αποτελούν έγγραφα ιδιοκτησίας²².

Από τα παραπάνω έγγραφα μας δίνονται πλήθος πληροφορίες για

20. Δ.Ι. Πολέμης, «Περί την ιστορίαν της ναυτιλίας της Άνδρου κατά τον ΙΘαίωνα», *Πέταλον*, 2, Άνδρος 1977, 14-15 (αριθ. 4).

21. Παρόμοιες βεβαιώσεις επίσης συναντάμε αρκετές από τις οποίες σταχυολογούμε: α) μία από την Πρέβεζα, της 14-9-1781, βλ. Ν.Στ. Βλασσόπουλος, ό.π. (13), 178, β) μία από τη Μύκονο, της 15-1-1829, βλ. Ν.Στ. Βλασσόπουλος, ό.π. (13), 182, γ) δύο από τη Σκιάθο, της 27-9-1833 και 7-6-1834, βλ. Ι.Ν. Φραγκούλας, *Σκιαδίτικα, Γ' Μελετήματα και κείμενα, Το βιβλίο του δημόσιου μνήμονα της Σκιάθου και το σκιαδίτικο ναυτικό*, Αθήνα 1982, Α και Β, σ. 36-37), δ) μία από την Άνδρο, της 8-12-1848, βλ. Δ.Ι. Πολέμης, ό.π. (20), 18-19 (αριθ. 7), και ε) δύο από την Ύδρα επίσης, της 5-2-1820 και 16-2-1820, βλ. Γ.Ε. Ροδολάκης, «Δίδει εις ναύλον την πολάκα του η Καλή Ελπίς. Μία ναύλωση, δύο σημαίες, τρία ναυλοσύμφωνα. Ύδρα, 3-6-1807», *ΕΚΕΙΕΔ*, 36 (2002), 203-204 (αριθ. 4 και 5).

22. Οι εν λόγω βεβαιώσεις-πιστοποιητικά έχουν το ανάλογό τους σήμερα στα «Builders certificate». Βλ. Ν.Στ. Βλασσόπουλος, ό.π. (13), 182.

το δίκαιο που εφαρμοζόταν στην πράξη. Ειδικότερα αξίζει να αναλυθούν εκτενέστερα τα εξής:

Α) Η σύμβαση ναυπήγησης καταρτίζεται κατά κανόνα εγγράφως. Η αναγκαιότητα του εγγράφου δικαιολογείται, επειδή πρόκειται για σύμβαση που αφορά ένα οικονομικό μέγεθος σημαντικής αξίας, το καράβι, το φτιάξιμο του οποίου απαιτεί εμπειρία και τεχνική και τη σύμπραξη πολλών επαγγελματιών και είναι στην ουσία «βιομηχανική» παραγωγή για εκείνη την εποχή –όσο επιτρέπεται να την χαρακτηρίσουμε έτσι. Έχουμε λοιπόν, το ναυπηγό με όλους τους βοηθούς του, τους ειδικούς μαραγκούς, τους υλοτόμους, τους προμηθευτές και εμπόρους ξυλείας, τους καλαφάτηδες, τους σιδηρουργούς, τους κατασκευαστές σκοινιών, τους υφαντουργούς και τους ραφτάδες των πανιών. Επιπλέον, οι διαστάσεις του σκάφους και ο τύπος του μπορεί να έχουν τόση ποικιλία που κάνουν απαραίτητη την έγγραφη διατύπωση όσων συμφωνούνται. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι η νομική ρύθμιση όλων όσων σχετίζονται με αυτό τούτο το πλοίο, όπως η έννοια «πλοίο» ως πράγμα, η μεταβίβαση της κυριότητάς του και τα εμπράγματα βάρη του, από πολύ παλιά ακολουθούν παράλληλες ρυθμίσεις με τα ακίνητα, το οποίο ειδικότερα²³. Το ξύλινο ιστιοφόρο, αλήθεια, έχει πολλά κοινά με το χτίσμα, ακόμα και στην ορολογία τη σχετική με την κατασκευή του²⁴. Χρησιμοποιούν και τα δύο –πλοίο και σπίτι– λίγο πολύ το ίδιο υλικό, το ξύλο. Το καράβι όμως το χρησιμοποιεί αποκλειστικά, τουλάχιστον κατά την περίοδο που ερευνάται²⁵. Η μοίρα όμως του ιστιοφόρου είναι γνωστή από τα πριν: Σε μερικές το πολύ δεκαετίες θα έχει γίνει πια άχρηστο για ναυσιπλοΐα και θα σαπίσει παρατημένο στα ρηχά, ενώ το σπίτι μπορεί να κατοικείται για αιώνες. Τούτο ακρι-

23. Περισσότερα για τα θέματα αυτά της σχέσης πλοίου και ακινήτου βλ. επίσης Γ.Ε. Ροδολάκης, «Ζητήματα ναυτικού και εμπορικού δικαίου στη Ναξο κατά το 17ο αιώνα», *Πρακτικά Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, (Ρέθυμνο, 10-12 Μαΐου 2002), «Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα», τ. 2, Αθήνα 2004, 388 επ.

24. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ελληνική κοινή γλώσσα από το Βυζάντιο ακόμα με το ίδιο ρήμα –το «χτίζω»– δηλώνει την κατασκευή και του πλοίου και του σπιτιού· βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινών θίος και πολιτισμός*, 5, Αθήνα 1952, 346 («κτίζουν», «ανακτίζουν», «κατεργοκτισία»). Στο Γαλαξειδί επίσης χρησιμοποιούν το «χτίζω»· βλ. Ε. Γουργουρή, *Το Γαλαξειδί στον καιρό των καραβιών*, Αθήνα 1983, 448. Στην Κέρκυρα συναντάμε τους όρους: «ποιώ», «κάνω», «αυξάνω» κ.ά. Στη Ύδρα, Σπέτσες, Ψαρά και αλλού, χρησιμοποιούν παραπλήσια ορολογία: «φτιάχνω», «κατασκευάζω», «κατασκευή», «ανασκευάζω», «ναυπηγώ», «γίνονται καράβια», «οικοδομούνται», «φραμπρικάρονται».

25. Το μεταλλικό-σιδερένιο πλοίο μόνο προς το τέλος της εν λόγω περιόδου εμφανίζεται. Όπως είναι γνωστό το πρώτο σιδερένιο ιστιοφόρο εμπορικό πλοίο κατασκευάστηκε το 1838.

βώς το γεγονός στοιχειοθετεί και το «εφήμερό» του, σε συνδυασμό με τους πολλαπλάσιους και καταλυτικούς κινδύνους της θάλασσας²⁶.

Ο Δ. Μανίν στο έργο του για τη νομοθεσία των Ενετών αναφέρει ότι η σύμβαση ναυπήγησης απαραίτητα έπρεπε να καταρτίζεται εγγράφως και ήταν άκυρη η προφορική σύμβαση²⁷. Ο Ι. Μανιατόπουλος μελετώντας το Ναυτικό δίκαιο της Ύδρας δέχεται ότι συνήθως γίνεται εγγράφως, και ότι δεν ήταν σπάνια η συμφωνία ότι ο ναυπηγός αντί για την αμοιβή του θα αποχτούσε ποσοστό συμπλοιοκτησίας²⁸. Τέτοια συμφωνία πρέπει να ήταν σπανιότατη, επειδή δεν υπάρχει κανένα έγγραφο ούτε κάποια σχετική νύξη· σε τελευταία ανάλυση ένας ναυπηγός θα μπορούσε να λειτουργήσει όπως ο οποιοσδήποτε κεφαλαιούχος που θα προτιμούσε να επενδύσει σε μερίδια συμπλοιοκτησίας και πιθανόν σε μερικές περιπτώσεις να δεχόταν παρόμοια συμφωνία προς διευκόλυνση του «πελάτη» του. Σε ένα μόνο αποδεικτικό ναυπήγησης από τη Σκόπελο (17-12-1828), συναντήσαμε ναυπήγηση με κοινά έξοδα από το ναυπηγό και τον αδελφό του και τη σύσταση συμπλοιοκτησίας ανάμεσά τους²⁹. Όμως σ' αυτή την περίπτωση δεν πρόκειται για την αμοιβή του ναυπηγού που συμψηφίζεται σε ποσοστό συμπλοιοκτησίας αλλά για συνιδιοκτησία μεταξύ αδελφών. Όσον αφορά το δευτέρω γραπτό δίκαιο της Ύδρας, έμμεσα μόνο υπάρχουν αναφορές για τη ναυπήγηση και τις τυχόν επισκευές των πλοίων³⁰. Ο Γ. Φιλάρετος αναφέρει «συστήμα συνεταιρισμού» ανάμεσα σε ένα πλοίαρχο κεφαλαιούχο και άλλους (ξυλουργούς, κατασκευαστές σκοινιών, ξυλέμπορους και πωλητές υλικού για ναυπήγηση)³¹.

26. Ο Β. Κρεμμυδάς υπολογίζει τη ζωή ενός μεγάλου ιστιοφόρου, κατά τις αρχές του 19ου αιώνα σε μιά εικοσαετία περίπου· βλ. Β. Κρεμμυδάς, ό.π. (1), 43-44. Γενικά, ο μέσος όρος ζωής ενός πλοίου, τότε, συμβάδιζε με το μέσο όρο διάρκειας της ανθρώπινης ζωής.

27. Δ. Μανίν, *Περί της Αστικής, Εμπορικής και ποινικής των Ενετών Νομοθεσίας*, μετάφραση Μ. Σ. Ιδρωμένου, Κέρκυρα 1889, 79-80.

28. Ι. Π. Μανιατόπουλος, *Το ναυτικόν δίκαιον της Ύδρας*, Αθήνα 1939, 27.

29. Κ.Ν. Καλλιανός, ό.π. (18), 70-71 (πράξη αριθ. 10) .

30. Οι Νόμοι και Θεσπίσματα της Ύδρας, τα Θεσπίσματα του 1803, οι Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι (του 1818) και οι Θαλασσοεμπορικοί νόμοι (του 1818), δεν αναφέρουν τίποτε για τη ναυπήγηση. Ορισμένα άρθρα των δύο τελευταίων νόμων περιέχουν εκφράσεις όπως: «να ανασκευάσει το καράβι οπού διοικεί, δηλαδή να ξεφυλιάσει», «ζημία εις την αποσκευήν και το σώμα αυτού», «ανασκευάσει το καράβι ή νέον κατασκευάσει», «αιτία ανασκευής» (Β 35, 37, 48, 53 και αντίστοιχα Γ 2, 3, 4, 14), αλλά σε σχέση με την τύχη των χρημάτων, της σερμαγιάς και των εμπορευμάτων και όχι για την ναυπήγηση. Βλ. Γ.Ε. Ροδολάκης, «Η ναυτική νομοθεσία της Ύδρας (1803-1818). Τα “Θεσπίσματα”, οι “Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι”, οι “Θαλασσο-εμπορικοί νόμοι”», *ΕΚΕΙΕΔ*, 38 (2004), 243-319.

31. Γ.Ι. Φιλάρετος, *Συνεργατικοί συνεταιρισμοί Αμπελακίων Ύδρας-Σπετσών-Ψαρών*

Σύμφωνα με αυτό το σύστημα όλοι μαζί ανάλογα με την ειδικότητά του καθένας κατασκεύαζαν το πλοίο. Όταν τελείωνε η ναυπήγηση η αξία του πλοίου μοιραζόταν σε τέσσερα μερίδια και μεριδούχοι αναγνωρίζονταν οι κυριότεροι προμηθευτές. Τα μεροκάματα των ναυπηγών και των μαστόρων που εργάστηκαν μετατρέπονταν σε ναυτικά δάνεια και ή μετείχαν στα κέρδη του ταξιδιού ή ο καπετάνιος τα εξοφλούσε και έπαιρνε ανάλογο μερίδιο συμπλοιοκτησίας. Αυτός ο «συνεταιρισμός», πιθανότατα είναι ένα ευφάνταστο εφεύρημα επειδή πουθενά αλλού δε συναντάμε κάτι παρόμοιο· δεν αποκλείεται όμως να υπήρξε κάποιο μεμονωμένο συμφωνητικό, που αναγορεύτηκε σε κανόνα και σύστημα που εφαρμοζόταν παντού³²!

Συνεπώς, οι μόνες βέβαιες πληροφορίες παρέχονται από τα συμφωνητικά που δημοσιεύονται και μας οδηγούν στο συμπέρασμα που διατυπώθηκε παραπάνω: στην κατά κανόνα έγγραφη κατάρτιση της σύμβασης ναυπήγησης.

Β) Οι συμβαλλόμενοι αναφέρονται συνήθως με τον επαγγελματικό τους τίτλο ο εργοδότης ως καπετάνιος ενώ ο ναυπηγός ως μάστορας³³, πρωτομάστορας³⁴, μαραγκός³⁵ και ναυπηγός³⁶. Σε ένα ενδιαφέρον μετεπαναστατικό «ιδιοκτησία έγγραφον» από τη Μύκονο (15-1-1818) ο ναυπηγός αναφέρεται ως αρχιναυπηγός και πρωτομάστορας, ενώ οι βοηθοί του ως μάστορες και τέκτονες³⁷.

Στα έγγραφα συνήθως μόνο ένας είναι ο κατασκευαστής-ναυπηγός³⁸. Εξυπακούεται πως ο ναυπηγός αυτός έχει συνεργείο για την ναυπήγηση.

(Η ελληνική ναυτιλία κατά τις παραμονές της επανάστασεως), Αθήνα, 1927, 37. Ο ίδιος παρατηρεί ότι μετάφρασε από τα γαλλικά ένα σημείωμα του Boulanger «το καθ' υπαγόρευσιν υπό του Δρόσου Δροσινού υπό του Βουλανζέ γραφέν ιστορικών σημείωμα», το οποίο και δημοσιεύει. Ο Μανιατόπουλος, δίκαια χαρακτηρίζει το συνεταιρισμό αυτό «περίεργο», αν και δέχεται χωρίς να το αποδεικνύει τη συμπλοιοκτησία ναυπηγού αντί για την αμοιβή του. Βλ. Ι.Π. Μανιατόπουλος, ό.π. (28), 27 και σημ.18.

32. Ο ίδιος στη συνέχεια περιγράφει σύστημα διανομής των κερδών ταξιδιού ενός πλοίου σε 69 μερίδια, επίσης άγνωστο στις πηγές, όσον αφορά τον αριθμό των μεριδίων. Βλ. Γ.Ι. Φιλάρετος, ό.π. (31), σελ. 38. Ο Φιλάρετος και στην περίπτωση αυτή γενικεύει μian εξαίρεση, επειδή η «συντροφία του πλοίου» ποτέ δεν είχε καθορισμένο αριθμό μεριδίων, τα οποία κυμαίνονταν ανάλογα με τον αριθμό των μελών του πληρώματος που ποτέ δεν ήταν καθορισμένος.

33. Π. 12.

34. Π. 6, Π. 14.

35. Τοξότης, ό.π. (4), 99, 131-133, 163 (πράξεις αριθ. 120, 154, 191 αντίστοιχα).

36. Π. 13, Π. 15, Π.16.

37. Ν.Στ. Βλασσόπουλος, ό.π. (13), 182.

38. Συναντάμε όμως και δύο, τον πατέρα και το γυο. Βλ. Βρανιανίτης, ό.π. (11), 109-110 (πράξη αριθ. 76).

πράγμα το οποίο προκύπτει και από τα έγγραφα³⁹. Αν οι ναυπηγοί της Ύδρας ήταν οργανωμένοι σε σινάφια, δεν έχουν σωθεί στοιχεία, μολονότι υπάρχουν δεσπίσματα που αφορούν άλλα σινάφια⁴⁰.

Αντισυμβαλλόμενος με το ναυπηγό εμφανίζεται ένα πρόσωπο, χωρίς να αποκλείεται η ύπαρξη περισσότερων. Σε ένα συμφωνητικό από το Ναύπλιο (3-6-1803)⁴¹, ένας Ύδραϊος καπετάνιος και δύο Τούρκοι συμφώνησαν να ναυπηγήσουν κοινό καράβι με καθορισμένα ποσοστά συμπλοιοχτησίας: ο πρώτος θα κατέχει τα 3/4 και οι άλλοι δύο μαζί το 1/4. Οι δύο Τούρκοι μελλοντικοί συμπλοιοχτήτες προκαταβάλανε στον πρώτο από 500 γρόσια για να αρχίσει η ναυπήγηση και τους έδωσε για ασφάλεια έγγραφη απόδειξη. Δεν γνωρίζουμε όμως αν η σύμβαση ναυπήγησης θα γίνει ανάμεσα στο ναυπηγό και τους τρεις μαζί η μόνο με τον ένα και μεγαλύτερο μεριδούχο. Η πρόσληψη συμπλοιοχτήτη κατά τη διάρκεια της ναυπήγησης με συμμετοχή του στα έξοδα και ποσοστό 50%, δεν αλλάζει τίποτα ως προς τις εργασίες που έχουν γίνει⁴². Η συμφωνία αφορά το μέλλον και τις υπόλοιπες εργασίες μέχρι να τελειώσει το πλοίο. Τέλος μόνο σε ένα έγγραφο του 1828, ο ναυπηγός δηλώνει ότι μοιράστηκε τις δαπάνες με τον αδελφό του και έτσι πορισμένοι συμπλοιοχτήτες με ποσοστό 50% ο καθένας⁴³. Είναι η μοναδική περίπτωση που συναντάμε ναυπηγό-συμπλοιοχτήτη.

Γ) Η σύμβαση ναυπήγησης αδιάστα χαρακτηρίζεται ως «εργολαβία»⁴⁴.

Στην αμφοτεροβαρή αυτή σύμβαση, ο εργολάβος αναλαμβάνει την υπο-

39. «...επληρώθη αυτός ο ναυπηγός και οι δουλεύσαντες εις αυτήν (τη γολέττα)», βλ. Π. 16· «ο άνωθεν πρωτομάστορας να έχει μαστόρους εφτά και οκτώ οπού να είναι περισσότεροι και εφτά να μη λείπουν», βλ. Ν. Στ. Βλασσόπουλος, ό.π. (13), 179.

40. Βλ. Α.Ν. Μανίκης, «Τα σινάφια της προεπαναστατικής Ύδρας», *Το Μέλλον της Ύδρας*, 5 (1937), 189-193, όπου αναφέρει ότι οι διάφοροι επαγγελματίες ήταν οργανωμένοι σε σινάφια ανάμεσά τους και οι καλαφάτηδες. Βλ. επίσης Α. Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, Αθήνα 1946, 1, 247 επ., όπου δημοσιεύονται δεσπίσματα σχετικά με τα εν λόγω σινάφια. Είναι όμως αξιοπαρατήρητο το ότι δεν έχει σωθεί, ούτε αναφέρεται η ύπαρξη κάποιου δεσπίσματος ή κάποιας ρύθμισης για τις δύο πιο σημαντικές ομάδες-συντεχνίες, των ναυπηγών-μαραγκών και των χτιστάδων.

41. Π. 4.

42. Π. 3

43. Βλ. Κ.Ν. Καλλιανός, ό.π. (18), 70- 71 (πράξη αριθ. 10).

44. Ο όρος «εργολαβία» προτιμάται από αυτόν του Ρωμαϊκού Δικαίου «μίσθωση έργου» (*locatio operis faciendi*) και του Αστικού Κώδικα, που στο νέο κείμενό του, το μεταγλωττισμένο στη δημοτική γλώσσα, μεταφέρεται ως «σύμβαση έργου». Περισσότερα για τη σύμβαση βλ. Γ.Ε. Ροδολάκης, «Νέον οσπίτιον εκ δεμελίων. Συμβάσεις για την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών στην Ύδρα (1802-1833)», *ΕΚΕΙΕΔ*, 35 (2001), 17 επ.

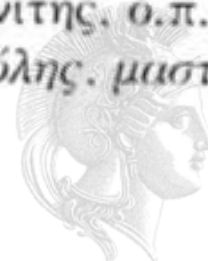
χρέωση να εκτελέσει το συμφωνημένο έργο και ο εργοδότης να καταβάλει τη συμφωνημένη αμοιβή. Τρία είναι τα ουσιώδη στοιχεία της: η συμφωνία, η παροχή του έργου και η αμοιβή.

Η συμφωνία, όπως είπαμε παραπάνω γίνεται συνήθως έγγραφη.

Το αντικείμενο της σύμβασης είναι το αποτέλεσμα που παράγεται από την εργασία και όσον αφορά τη ναυπήγηση η κατασκευή του πλοίου. Αν όμως τα υλικά τα βάσει εξ ολοκλήρου ο κατασκευαστής-εργολάβος, τότε γίνεται δεχτό ότι λογίζεται ως αγοραπωλησία και όχι ως μίσθωση έργου, μολονότι υποστηρίζεται και το αντίθετο⁴⁵. Πρέπει να επισημάνουμε από τα τώρα, ότι στις συμβάσεις που ερευνάμε αναφέρεται πάντοτε πότε βάσει τη ξυλεία και άλλα υλικά ο εργολάβος και πότε ο εργοδότης, ενώ εξυπακούεται ότι στην αμοιβή συνυπολογίζεται και η ξυλεία αν την έβαλε ο εργολάβος (συναντάμε κιόλας ρητή αναφορά τέτοιου συνυπολογισμού)⁴⁶, επομένως στην πράξη το πρόβλημα –αν θεωρείται πρόβλημα– παύει να υπάρχει. Σε τελική ανάλυση, οι συμβαλλόμενοι δεν ενδιαφέρονται για τον ακριβή νομικό χαρακτηρισμό της συμφωνίας τους, αλλά για τη ρύθμιση των σχέσεων τους, καθορίζουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που έχει ο καθένας, προβλέπουν κατά το δυνατό τα τυχόν προβλήματα που μπορούν να παρουσιαστούν, διατυπώνουν ιδιαίτερες συμφωνίες και όρους και προχωρούν στην εκτέλεση του «έργου». Όταν ο εργολάβος θα παραδώσει το έργο και αν έχει γίνει όπως συμφωνήθηκε, θα λάβει την αμοιβή, στην οποία θα έχει συνυπολογίσει την αξία των υλικών αν ήταν δικά του. Δεν έχει συνεπώς για τους συμβαλλόμενους μεγάλη σημασία αν θα πούμε τη σύμβαση εργολαβία, ή πώληση, ιδιαίτερα όταν αυτοί οι ίδιοι συχνά δίνουν το χαρακτηρισμό που θέλουν. Ο νοτάριος πάλι που συντάσσει την πράξη, όπου χρειάζεται δίνει το νομικό χαρακτηρισμό της, αλλά γενικά ακολουθεί την «πεπατημένη» της δουλειάς του και ό,τι είναι κοινώς αποδεχτο κατά την εποχή του. Δεν πρέπει επιπλέον να ξεχνάμε ότι οι διαφορές που τυχόν θα προκύψουν λύνονται με διαιτησία στη συντριπτική τους πλειοψηφία, ιδιαίτερα στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, όπου η απονομή της δικαιοσύνης από τον κατα-

45. Βλ. E. Dernburg, *Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου, Γ' Ενοχικόν Δίκαιον* (μετάφραση Γ. Δυοβουνιώτου), Αθήνα 1909, 440 (σημ. 6), όπου υποστηρίζεται ότι «Η υπαγωγή των συμβάσεων εργολαβίας υπό την αγοραπωλησίαν είναι άσκοπος και οικονομικώς επικίνδυνος». Η γνώμη αυτή είναι συζητήσιμη, αν λάβουμε υπόψη ότι η εργολαβία αποτελεί σύμβαση συχνά με αντικείμενο πολύ σημαντικής αξίας και συνεπώς δεν πρέπει να υποβιβάζεται από την εμμονή μας σε αρχές του ρωμαϊκού δικαίου, πολλές από τις οποίες αποτελούν προϊόν της ερμηνείας των ρωμαϊστών.

46. Βλ.: «διά τον κόπον αυτών και διά πάσαν ξυλήν», Βρανιανίτης, ό.π. (11), 109-110 (πράξη αριθ. 76)· «διά την τιμήν και πληρωμήν της ξυλικής όλης, μαστορικά και λοιπές εκδουλεύσεις», Α.Ι. Τζαμτζής, ό.π. (19), 29.

χτητή δεν είναι από τις καλύτερες. Οι διαιτητές, άνθρωποι που γνωρίζουν τα σχετικά με το επάγγελμα των συμβαλλόμενων, συνάδελφοί τους συνήθως, δεν οχυρώνονται πίσω από νομικές θεωρίες, που τις αγνοούν άλλωστε, αλλά ψάχνουν να βρουν την αλήθεια και την αποδεκτή από τα μέρη δικαιότερη λύση.

Σε διαιτητική απόφαση από 16-9-1502 για τη διαφορά ανάμεσα στο ναυπηγό και τον караβοκύρη σχετικά με το μήκος του πλοίου που ναυπηγήθηκε (3 πόδια περισσότερο), βλέπουμε ότι κρίθηκε να πληρώσει ένα ποσό ο πλοιοκτήτης⁴⁷. Από την περιγραφή της υπόθεσης φαίνεται καθαρά ότι ο ναυπηγός παραβήκε τη συμφωνία όσον αφορά το μήκος του πλοίου. Οι διαιτητές, όμως, δηλώνουν ότι «βουλόμενοι αποδούναι τέλος της αυτών διαφοράς» και δίνουν τελικά σολομώντεια λύση: Να πληρωθεί το επιπλέον μήκος, με το ποσό που εκείνοι καθόρισαν. Μπορούμε μετά από όλα αυτά να υποθέσουμε ότι το ποσό θα ήταν κατώτερο από την αγοραία αξία και έτσι και τα δύο μέρη θα έμειναν ευχαριστημένα!

Δ) Αν έρδουμε τώρα στα επί μέρους έγγραφα, στις περιπτώσεις που έχουμε να κάνουμε με λίγο-πολύ αμιγείς συμβάσεις ναυπήγησης, παρατηρούμε τα ακόλουθα:

1) Στην αρχαιότερη σύμβαση ναυπήγησης του 1473⁴⁸, ή συμφωνία ότι ο ναυπηγός θα πάρει «διά μισθόν αυτού και ρόγαν» πέντε χρυσά φλουριά και 300 καρφιά, παραπέμπει σαφώς σε εργολαβία.

Το ίδιο ισχύει και στη σύμβαση της 3-10-1502⁴⁹, στη οποία η φράση «υπόσχεται αποδούναι προς αυτόν διά τον κόπον της ειρημένης τέχνης αυτού (μαρανγκονικής) και διά πάν έτερον... δουκάτα» παραπέμπει επίσης σε εργολαβία.

Σε άλλο συμφωνητικό της 10-10-1502⁵⁰, ο караβοκύρης θα δώσει «πάσα χρεία και οικονομίαν, ήγουν ξυλήν, κάρφωσιν, πίσσαν και πάν έτερον», ενώ ο ναυπηγός θα βάλει «τον κόπον του και την τέχνην του». Εδώ πρόκειται σαφέστατα για εργολαβία.

Στη σύμβαση από 10-3-1516⁵¹, οι δύο ναυπηγοί (πατέρας και γιός) θα βάλουν και την ξυλεία (άγρια) και καρφιά, ενώ τα περισσότερα καρφιά θα τα βάλει ο караβοκύρης, ο οποίος και θα τους πληρώσει «διά τον κόπον αυτών και δια πάσαν ξυλείαν και καρφιά αυτών». Η λεπτομερής αναφορά των υλικών που συμφωνείται να βάλει το κάθε ένα από τα μέρη και η αμοιβή των ναυπηγών, έτσι όπως ξεχωρίζεται ο «κόπος» τους από

47. Τοξότης, ό.π. (4), 101-102 (πράξη αριθ. 123).

48. Χοντρομάτης, ό.π. (3), 186-187 (πράξη αριθ. 78).

49. Τοξότης, ό.π. (4), 132-133 (πράξη αριθ. 154).

50. Τοξότης, ό.π. (4), 163 (πράξη αριθ. 191).

51. Βρανιανίτης, ό.π. (11), 109-110 (πράξη αριθ. 76).

τα υλικά, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εργολαβία αποτελεί την κύρια σύμβαση με ενσωματωμένη την αγοραπωλησία των υλικών, γιαυτό και δύσκολα τη διακρίνουμε.

Στη ναυπήγηση από την Πρέβεζα, της 3-10-1783⁵², επειδή δε δημοσιεύεται το πλήρες κείμενό της, δεν μπορεί να βγεί συμπέρασμα. Ο Νίκος Βλασσόπουλος χαρακτηρίζει τη ναυπήγηση αυτή ως αγοραπωλησία, όμως το πολύ λεπτομερές συμφωνητικό, η αναφορά «το έργο της φτιάξης», το ότι ο ένας από τους συμπλοιοκτήτες είναι και έμπορος ξυλείας και συνεπώς πιθανόν εκείνος να προμήθευσε στο ναυπηγό την ξυλεία συνηγορούν για το χαρακτηρισμό της σύμβασης ως εργολαβία.

Στη Συριανή ναυπήγηση, της 19-2-1832⁵³, καθορίζονται ότι η ξυλεία και όλη η «μαστορική» θα είναι σε βάρος του ναυπηγού, ενώ το κάρφωμα, όλα τα σίδερα, τα καρφιά και λοιπά, οι ξυλοπύροι και τα καλαφατικά η κατασκευή της κάμαρας θα είναι σε βάρος του καπετάνιου. Ο λεπτομερής αυτός καταμερισμός και η συμφωνία να πληρώσει ο καπετάνιος 26000 γρόσια «διά την τιμήν και πληρωμήν της ξυλικής όλης, μαστορικά και λοιπές εκδουλεύσεις», πάλι μας οδηγούν να δεχτούμε τη σύμβαση ως εργολαβία, με ενσωματωμένη την αγοραπωλησία της ξυλείας.

Στο συμφωνητικό τέλος από την Άνδρο, της 21-1-1841⁵⁴, ο ναυπηγός θα κατασκευάσει μόνο το σκάφος και τη δάρκα του με ξυλεία και καρφιά δικά του, αλλά επιβαρύνεται ο πλοιοκτήτης με ορισμένα άλλα υλικά ανάμεσά τους και τα καλαφατιστικά, πιάσες, στουπί. Η κατασκευή μόνο της σκάφης του πλοίου με μέρος των υλικών, μας επιτρέπει να δεχτούμε και αυτή τη ναυπήγηση ως εργολαβία.

Σε βεβαίωση ναυπήγησης και ιδιοκτησίας πλοίου πάλι από την Άνδρο, της 8-12-1848⁵⁵, που έρχεται χρονολογικά κοντά με τη ναυπήγηση που περιγράφηκε αμέσως προηγούμενα, ο ναυπηγός αμοιβεται ξεχωριστά «διά τους κόπους τους οποίους κατέβαλεν επιστατήσας εις την ναυπηγίαν αυτού του σκάφους», ενώ ο πλοίαρχος πλοιοκτήτης δαπάνησε, εκτός από την αμοιβή του ναυπηγού, και άλλα ποσά για τα έπιπλα και σκεύη του πλοίου και για «τα ημερομίστια των εις την κατασκευήν αυτού του πλοίου εργασθέντων ξυλοκόπων, λεφτουργών, πουργουτζήδων και λοιπών υπηρετών». Και μόνο η ξεχωριστή αμοιβή του ναυπηγού για την αιτία που σημειώνεται ρητά (επιστασία εις την ναυπηγίαν), δηλώνει σύμβαση έργου.

Συνεπώς, όλες οι συμβάσεις ναυπήγησης αποτελούν εργολαβίες με

52. Ν.Στ. Βλασσόπουλος, ό.π. (13), 178-180.

53. Α.Ι. Τζαμτζής, ό.π. (19), 28-30.

54. Δ.Ι. Πολέμης, ό.π. (20), 14-15 (αριθ. 4).

55. Δ.Ι. Πολέμης, ό.π. (20), 18-19 (αριθ. 7). Βλ. επίσης/σελ. 185, σημ. 21. ΑΘΗΝΩΝ

ενσωματωμένη σε ορισμένες από αυτές την πώληση της ξυλείας και τυχόν άλλων υλικών.

2) Ο συμβαλλόμενος εργολάβος-ναυπηγός αναλαμβάνει τις εξής υποχρεώσεις:

α) Να εκτελέσει το έργο, να κατασκευάσει δηλαδή το καράβι. Καλύπτονται όλες οι πιθανές ναυπηγικές εργασίες, δηλαδή αφού πρώτα θα καθοριστεί το είδος του πλοίου και θα συμφωνηθούν οι διαστάσεις του επακριβώς (το μήκος της καρένας, το πλάτος και το ύψος-βάθος), ο ναυπηγός θα κατασκευάσει το σκαρί, και θα επακολουθήσει το κάρφωμα, το πίσσωμα και καλαφάτισμα (δηλαδή το φράξιμο των αρμών και η στεγανοποίηση), η τοποθέτηση των καταρτιών, των αντένων, τα σκοινιά και τα πανιά και το ρίξιμο στη θάλασσα. Αρκετά συμφωνητικά αφορούν μόνο ειδικές εργασίες, όπως το κόψιμο της ξυλείας και το κάρφωμα⁵⁶. Η γενική επισκευή, «ανακατασκευή» όπως αναφέρεται ειδικά στην Ύδρα, γίνεται συχνά σε παλαιό πλοίο⁵⁷.

Η μετασκευή των καταρτιών ενός πλοίου αποτελεί μια ειδική περίπτωση. Στην Ύδρα, φαίνεται ότι κάτι τέτοιο συνηδίζονταν, επειδή έχουμε δύο τουλάχιστον παρόμοιες περιπτώσεις. Στη μία ο καπετάν Δημήτριος Ανδρέου με ένορκη ομολογία του (19-1813) δηλώνει ότι την πολάκα του παρ' ού ναυπηγόντα⁵⁸ «ενομίσε καλόν να καταρτίει (=να βάλει κατάρτια) αυτήν με κόφφας» και ζήτησε τα σχετικά φερμάνια. Φελικά έκρινε ότι θα ήταν ευκολότερο να την κάνει με μονοκόμματα κατάρτια «κατά μίμησιν των πολακών». Όπως είναι γνωστό τα κατάρτια των μεγάλων πλοίων αποτελούνται από περισσότερα από δύο κομμάτια, ενώ η ιδιορρυθμία του πλοίου πολάκα είναι ότι τα κατάρτια της είναι μονοκόμματα. Σε άλλη πράξη από 4-2-1820, οι συμπλοιοχτήτες карабиού, που ναυπηγήθηκε στο Μανδράκι της Ύδρας το 1807 «πρότερον σχηματισμένου με κόφφες, μετά ταύτα πίπλε και ήδη δικατάρτου», προβαίνουν σε δήλωση συμπλοιοχτησίας και διορισμό πλοιάρχου, ενώπιον των συντύχων⁵⁹. Αυτό που μας ενδιαφέρει στην εν λόγω πράξη είναι οι μετασκευές ενός карабиού από το 1807 μέχρι το 1820 με κόφφες, μετά με μονοκόμματα κατάρτια –προφανώς τρικάταρτου– και ύστερα δικάταρτου.

56. Βλ. αντίστοιχα: Π. 1 και Π. 2.

57. Βλ.: «το βριγαντίνον...διά την παλαιότητά του ανεσκευάσθη παρ' εμού», Γ.Ε. Ροδολάκης, ό.π. (21), 204 (αριθ. 5)· «γαλιόττα... να τη φτιάση ντε νόβο», Δ. Βαγιακάκος, ό.π. (12), 109-110 (αριθ. 9). Βλ. επίσης τη νομοθεσία της Ύδρας, όπου συχνά αναφέρονται οι όροι «ανασκευάζω, ανασκευή», Γ.Ε. Ροδολάκης, ό.π. (30).

58. Π. 8.

59. Βλ. ΙΑ-ΜΥ, κώδικας Ν.2, σ. 63 (στίχοι 9-13). Υπόνοια για παρόμοια περίπτωση μετασκευής πολάκας σε βριγαντίνι βλ. Γ.Ε. Ροδολάκης, ό.π. (21), 185, σημ.4.

Ειδικοί όροι συμφωνούνται συχνά και ανάλογα με την περίπτωση και η ποικιλία τους είναι μεγάλη. Οι περισσότεροι βέβαια από αυτούς αφορούν λεπτομέρειες της κατασκευής.

6) Να εκτελέσει το έργο έγκαιρα. Στα συμφωνητικά τίθεται προδεσμία πότε να αρχίσει το έργο αλλά και πότε ακριβώς να το τελειώσει⁶⁰. Σε περίπτωση υπερημερίας του υποχρεώνεται να αποζημιώσει τον εργοδότη⁶¹. Μπορεί να συμφωνηθεί επιπλέον ότι ο εργοδότης έχει δικαίωμα να δώσει σε άλλους να του τελειώσουν το πλοίο με επιβάρυνση του εργολάβου⁶².

γ) Να εκτελέσει το έργο όπως πρέπει⁶³.

3) Ο εργοδότης αναλαμβάνει τις εξής υποχρεώσεις:

α) Να χορηγήσει την απαραίτητη ξυλεία, καρφιά, πίσσα, σχοινιά, πανιά κλπ. – όλα αυτά κυμαίνονται ανάλογα με τη συμφωνία.

β) Να εγκρίνει και να παραλάβει το έργο, δηλαδή το πλοίο.

γ) Ουσιώδες στοιχείο της εργολαβίας όπως είπαμε είναι η αμοιβή που έχει συμφωνηθεί και συνίσταται σε χρήμα. Ένας τελείως ασυνήθιστος τρόπος αμοιβής, πιθανόν αναδοχή χρέους, πρέπει να αποτελεί εξαιρετική περίπτωση⁶⁴. Κατά τα άλλα, η πληρωμή της αμοιβής γίνεται ως εξής:

Με την υπογραφή της συμφωνίας συχνά δίνεται προκαταβολή, που συνυπολογίζεται στην αμοιβή⁶⁵. Η προκαταβολή αυτή δίνεται συνήθως και ως αρραβώνας⁶⁶. Σε διαιτητική απόφαση από την Υδρα για διαφορά από μη ναυπήγηση (5-2-1804) ρητά αναφέρεται ότι ανήκει στο ναυπηγό

60 Βλ.: «απέ την σήμερον και έως την νυν μεγάλην Πασχαλιάν», Χοντρομάτης, ό.π. (3), 187 (πράξη αριθ. 78)· «εις διορθάν από του νυν και εις μήναν έν αρχόμενον», Τοξότης, ό.π. (4), 132-133 (πράξη αριθ. 154)· «να παραδώσουν τον ρηθέν γρίπον δι όλου του μηνός Μαΐου του ερχομένου», Βρανιανίτης, ό.π. (11), 109-110 (πράξη αριθ. 76)· «να έχει έτοιμη την αυτήν σκάφην έως τα τέλη του ερχομένου Ιουνίου του παρόντος έτους», Α.Ι Τζαμτζής, ό.π. (19), 29· «θέλει αρχίσει κατά την 15 του ελευσομένου Φεβρουαρίου», Δ.Ι. Πολέμης, ό.π. (20), 14-15 (αριθ. 4).

61. Βλ.: Τοξότης, ό.π. (4), 132-133 (πράξη αριθ. 154)· Βρανιανίτης, ό.π. (11), 109-110 (πράξη αριθ. 76).

62. Βλ. Τοξότης, ό.π. (4), 132-133 (πράξη αριθ. 154).

63. Βλ.: «και εξοφλήσει αυτόν τελείως από όλην την τέχνην της μαραγκονικής», Τοξότης, ό.π. (4), 132-133 (πράξη αριθ. 154)· «να παραδώσουν αυτόν...τέλειον από πάσαν μαραγκονικήν», Βρανιανίτης, ό.π. (11), 109-110 (πράξη αριθ. 76).

64. «υπόσχεται να ποιήσει προς τον ρηθέντα μάστοραν διά την ειρημένην τέχνην και κόπον την χάριν, ήν έχει χρεία από τινα γραφήν», Τοξότης, ό.π. (4), 163 (πράξη αριθ. 191).

65. Βλ.: «έλαβεν διά μέρος», Π.Ι· «ωμολόγησαν δε οι άνωθεν μαϊστόροι ομού και ινσόλιδο ότι είχαν και έλαβαν εκ τον ειρημένον карабоκύρηην δουκάτα δέκα», Βρανιανίτης, ό.π. (11), 110 (πράξη αριθ. 76).

66. Βλ.: «έλαβεν αρραβώνα και μέρος πληρωμήν», Χοντρομάτης, ό.π. (3), 186-187 (πράξη αριθ. 78)· «είχεν λάβει διά κάπαρον», Π.6· «εκ των οποίων θέλει λάβει όλα καπάρα έμπροσθεν γρόσια», Α.Ι. Τζαμτζής, ό.π. (19), 29.

το ποσό που είχε λάβει ως καπάρο⁶⁷. Συνηθέστερα συμφωνείται η πληρωμή να γίνει σε δόσεις. Εκτός από την προκαταβολή, μπορεί αρχίζοντας η ναυπήγηση να δίνεται ένα ποσό, ενδιάμεσα να καταβάλλονται διάφορα ποσά και η εξόφληση να γίνεται όταν ριχτεί το καράβι στη θάλασσα, ενώ συχνά συμφωνείται ότι θα γίνει με την παράδοση⁶⁸.

4) Η εργολαβία λήγει όπως είναι φυσικό με την αποπεράτωση του έργου, την παράδοση και την έγκρισή του και την εξόφληση του εργολάβου.

Σε πολλά συμφωνητικά έχει σημειωθεί στο τέλος τους η πράξη εξόφλησης⁶⁹. Συναντάμε όμως και πράξεις εξόφλησης που έχουν συνταχθεί ξεχωριστά και ανεξάρτητα από το συμφωνητικό⁷⁰. Επίσης, στις βεβαιώσεις ναυπήγησης και ιδιοκτησίας πλοίου ρητά δηλώνεται η εξόφληση⁷¹.

5) Εξασφαλιστικοί όροι σπάνια μπαίνουν στις συμβάσεις ναυπήγησης. Στην εργολαβία, όπως είναι γνωστό και οι δύο συμβαλλόμενοι ευδύνονται για κάθε πταίσμα (*omnis culpa*) και ίσως τούτο ακριβώς έχει αποβεί κοινή πεποίθηση και έτσι δεν είναι απαραίτητο να συμφωνηθούν άλλοι εξασφαλιστικοί όροι.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Η Ξυλεία:

Μία άλλη ομάδα συμφωνητικών, που τα περισσότερα εκδίδονται στο παράρτημα, έχει σχέση με την ξυλεία (προμήθεια, επεξεργασία, πώληση). Η μελέτη τους κρίνεται απαραίτητη εφόσον το ξύλο αποτελεί την εποχή εκείνη το μοναδικό υλικό για την κατασκευή του πλοίου. Από τα συμφωνητικά αυτά συνάγονται επίσης πλήθος πληροφορίες για το δίκαιο που εφαρμοζόταν στην πράξη και ειδικότερα:

Α) Συμβαλλόμενοι είναι κατά κανόνα ο καπετάνιος-μελλοντικός πλοι-

67. Π. 6.

68. Βλ.: «και τα επίλοιπα να του δώσει ως αν επάρει το ξύλον», Χοντρομάτης, ό.π. (3), 186-187 (πράξη αριθ. 78)· «να του δώσει διά όλην την σήμερον δια μέρος δουκάτα στ. Και φουντώνοντας αυτό τελείως να του δώσει έτερα...τα δε έτερα...παραδίδοντας εξοφλημένον τον ρηθέν γρίπον από πάσα χρεία», Τοξότης, ό.π. (4), 132-133 (πράξη αριθ. 154)· «και αρχινώντας την φτιάσιν του αυτού καραβίου θέλει λαμβάνει ανά μέρος. Γενομένης της ξεπληρωμής ύστερον από την παραλαβήν», Α.Ι. Τζαμτζής, ό.π. (19), 29· «άμα τελειώσει το πλοίον και ριφθεί εις την θάλασσαν, να μετρά ...δραχμάς... εκ των οποίων ωμολόγησεν ο ίδιος ότι έλαβεν σήμερον δραχμάς... τας δε λοιπάς θέλει τας λάβει ...άμα παραδώσει προς αυτόν τοι πλοίον», Δ.Ι. Πολέμης, ό.π. (20), 15 (αριθ. 4)· Ν.Στ. Βλασσόπουλος, ό.π. (13), 180.

69. Α.Ι. Τζαμτζής, ό.π. (19), 29.

70. Π. 2

71. Βλ. Π. 12 μέχρι Π. 16. Βλ. επίσης παραπάνω, σ. 185 και σημ. 21.

οχτήτης για λογαριασμό του οποίου θα γίνει η ναυπήγηση, που αναφέρεται συνήθως ως καπετάν(ιος)⁷² και ένας ή περισσότεροι «μάστορες», «μαραγκοί». Υπάρχουν περιπτώσεις που ο αντισυμβαλλόμενος ασχολείται κατά πάσα πιθανότητα κατ' επάγγελμα με την ξυλεία. Αν πρόκειται για υλοτόμο-ξυλουργό, ή και ξυλέμπορο δεν προκύπτει συνήθως από τη σύμβαση. Ο Αθανάσιος Ρέντζος, που εμφανίζεται ως συμπλοιοκτήτης σε σύμβαση ναυπήγησης από 3-10-1783, ήταν έμπορος ξυλείας και τοκογλύφος⁷³.

Β) Η σύμβαση καταρτίζεται εγγράφως. Το έγγραφο είναι απαραίτητο επειδή πρέπει να καθοριστεί επακριβώς η προέλευση της ξυλείας, η ποσότητα, τα μεγέθη (συνήθως το μήκος) και ο ειδικός προορισμός του κάθε κομματιού.

Γ) Πρόβλημα υπάρχει ως προς το νομικό χαρακτηρισμό της σύμβασης. Η έκφραση «σύμβαση προμήθειας ξυλείας» που τιτλοφορούνται οι περισσότερες, επαρκεί για το γενικό προσδιορισμό τους, αλλά δε λύνει το πρόβλημα. Εύκολα μπορούμε να δεχτούμε ότι πρόκειται για αγοραπωλησία εφόσον εκείνος που προμηθεύει την ξυλεία θα πάρει τελικά το τίμημα των ξύλων που παραδίνει. Όμως στις περισσότερες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με πολλές εργασίες όπως το κόψιμο των δέντρων, τον τεμαχισμό των κομμών, τον τετραγωνισμό των ξύλων και την επεξεργασία της ξυλείας ώστε να έρδει στις συμφωνημένες διαστάσεις, στη συνέχεια τη μεταφορά της κλπ.. Μήπως τότε πρόκειται για σύμβαση έργου – εργολαβία; Και αν ο προμηθευτής-μάστορας αγοράζει σε κάποιο στάδιο επεξεργασίας την ξυλεία και στη συνέχεια τη «φορμάρει» ώστε να έρδει στα μέτρα που συμφώνησε, τότε ποιός χαρακτήρας επικρατεί, της πώλησης ή της σύμβασης έργου; Και αν απλώς ενεργεί ως μισθωτός του αντισυμβαλλόμενου και πληρώνεται ανάλογα με το χρόνο που θα απασχοληθεί, μήπως τότε πρόκειται για μίσθωση εργασίας; Επιπλέον, εφόσον η ξυλεία στις συμβάσεις αυτές ποτέ δεν ανήκει στον αντισυμβαλλόμενο του προμηθευτή, ποιές είναι οι επιπτώσεις στο χαρακτηρισμό της σύμβασης από το σε ποιόν τελικά ανήκει η κυριότητα της ξυλείας; Ο προμηθευτής αγοράζει την ξυλεία από τον ιδιοκτήτη της και τη μεταπουλάει στον αντισυμβαλλόμενό του ή ενεργεί ως αντιπρόσωπος κάποιου ξυλέμπορου ακόμα κι αν εκείνος δεν αναφέρεται στη σύμβαση; Οποσδήποτε, ανάλογα με την περίπτωση και εφόσον βρούμε επαρκή στοιχεία θα μπορούσαμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά και να δώσουμε με ακρίβεια χαρακτηρισμούς. Ειδικότερα:

Για πώληση βέβαια πρόκειται στην περίπτωση που δεν έγινε ναυπή-

72. Π. 9.

73. Βλ. Ν.Στ. Βλασσόπουλος, ό.π. (13), 179-180.

γηση και έτσι συμφωνήθηκε να πουληθεί η ξυλεία κ.λπ. που είχαν οι συμβαλλόμενοι⁷⁴.

Πώληση επίσης αναντίρρητα είναι και η περίπτωση που ο Μεγαρίτης προμηθευτής ξυλείας δεν τήρησε τους όρους της συμφωνίας και ο καπετάνιος δέχτηκε συμβιβαστικά να την αγοράσει με τίμημα κατ' αποκοπή⁷⁵.

Η συμφωνία του μαστρο-Αγγελή, ναυπηγού πιθανότατα, με το Νικόλο ρεΐζη «να του φέρει αντένες» ίδιες με εκείνες που του είχε φέρει προς 80 γρόσια την κάθε μια και όση άλλη ξυλεία (μεγάλου μεγέθους) θα του φέρει προς 350 γρόσια κατ' αποκοπή⁷⁶ είναι αγοραπωλησία, έχοντας όλα τα στοιχεία της. Ο Σκιαδίτης καπετάνιος θα προμηθευτεί (θα αγοράσει) τις αντένες, θα τις μεταφέρει και θα πληρωθεί.

Επίσης πρόκειται για πώληση σε κερκυραϊκό συμφωνητικό από 18-7-1514⁷⁷: Οι μαραγκοί Μαστραντώνης ο Τζόρης από την Πάργα, Μαστραρσένης ο Γλέζης και Μαστραντρέας Βερβιτζιώτης συμφώνησαν με τον κυρ Νικόλαο τον Ραυδόπουλο «να του φέρουν» μαζί και «εις ολόκληρο», μέσα σε ένα μήνα, από τον κόρφο της Άρτας 50 τάβλες δρούινες (της αρεσκείας του) προς 20 τορνέσια τον πήχη· αν όμως ο κυρ Μπενος ο Καλούτζικος θα τους δώσει περισσότερα, τότε και ο κυρ Νικόλαος να τους τις πληρώσει το ίδιο. Προδεσμία να παραδώσουν την ξυλεία μπαίνει ένας μήνας από σήμερα, αν όμως δεν τη φέρουν εμπρόθεσμα, έχει δικαίωμα ο κυρ Νικόλαος να «αγοράσει» άλλη με έξοδα και ζημιά των παραπάνω μαστόρων. Πήραν προκαταβολή και με την παράδοση θα γίνει η αποπληρωμή. Οι τρεις μαραγκοί θα πάνε στον κόρφο της Άρτας θα «κόψουν» και μετά θα «επεξεργαστούν» την ξυλεία για να γίνει τάβλες ή θα βρούν (θα αγοράσουν) από υλοτόμο την ξυλεία και μετά να την κόψουν σε τάβλες; Δεν προκύπτει από το έγγραφο ούτε η μία εκδοχή ούτε η άλλη. Το δικαίωμα του αντισυμβαλλόμενου να «αγοράσει» άλλη ξυλεία σε περίπτωση υπερημερίας των μαραγκών δείχνει και τη βούληση των μερών να είναι πώληση και η κύρια σύμβαση, άσχετα από το έργο. Έτσι κι αλλιώς εφόσον τα υλικά (την ξυλεία) τα βάζουν οι εν λόγω μαραγκοί τότε πρόκειται για αγοραπωλησία.

Το ίδιο μπορούμε να συμπεράνουμε στο κεφαλονήτικο συμφωνητικό από 14-3-1550⁷⁸: Ο Μικέλης Γιαννούλης συμφωνεί με τους Αντρέα και

74. Π. 5.

75. Π. 9.

76. Π. 7.

77. Γ.Δ. Παγκράτης, *Θαλάσσιο εμπόριο στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (1496-1538)*, Διδακτορική διατριβή (ανέκδοτη), Κέρκυρα 2001, 359-360 (έγγραφο αριθ. 30).

78. Χ. Βαγιωνάκη-Ο. Κατσίβελα-Δ. Μιχάλαγα-Β. Μπελαβγένη-Μ. Μπλέτα, επισημονική εποπτεία Ν.Γ. Μοσχονά, *Ανδρέας Αμάραντος. Νοταριακές πράξεις. Αρακλί Κεφαλονιάς (1548-1562)* – (στη συνέχεια: Αμάραντος), Αθήνα 2001, 53-54 (πράξη αριθ. 16).

Φράγκο Καρούσιο να του κατασκευάσουν μέσα σε ορισμένη προθεσμία 100 ελάτινους λούρους «να είναι χοντρός ο αρμός τους εις το μουρέλο οπού τους έδωκα» καθώς επίσης και αντενοκάταρτο (ένα κατάρτια και δύο αντένες), με καθορισμένο τίμημα. Στη συνέχεια, στις 17-3-1550, οι Γεώργης Κόκκινος, Θεόδωρος Ρομπάτος και Κώστας Δεσύλλας συμφώνησαν με τους Αντρέα και Φράγκο Καρούσιο να κατασκευάσουν και οι πέντε τους λούρους του Μικέλη Γιαννούλη, μέσα στην ίδια προθεσμία⁷⁹. Από το κείμενο του συμφωνητικού δεν προκύπτει ότι το υλικό (την ακατέργαστη ξυλεία) τους το παρέχει ο αντισυμβαλλόμενος. Συνεπώς εφόσον το υλικό παρέχεται από τον κατασκευαστή, η σύμβαση και σ' αυτή την περίπτωση λογίζεται ως αγοραπωλησία, η οποία απορροφάει το «έργο» που εκτελέστηκε.

Δύο ακόμα συμφωνητικά αφορούν την προμήθεια ξυλείας:

Στο πρώτο και παλαιότερο, από την Κέρκυρα (16-9-1502)⁸⁰, ο Μπένος ο Καλούτζικος προκειμένου να ναυπηγήσει ένα πλοίο μήκους 12 οργιών, συμφώνησε με τρεις μαστόρους, το μαστρο-Γεώργιο τον Τζώρη, το μαστρο-Νικόλαο το Φωτεινό και το μαστρο-Νικόλαο το Μαρίνο, να πάνε στη Λευκάδα στον Ελλομένο, στα Σιρότα ή στο Μεγανήσι και να του ετοιμάσουν τόση ξυλεία όση θα χρειαστεί το πλοίο μέχρι να τελειώσει. Μόλις ετοιμασθεί να τη φέρουν και να του την παραδώσουν στα γαλόνια στο Σκάλωμα. Η αμοιβή τους θα είναι με το μήνα, αρχινώντας από την ημέρα που θα μπούν στο Λόγγο, θα τους πληρώνει επίσης και τα έξοδα της τροφής τους⁸¹. Πήραν επίσης προκαταβολή ο καθένας τους. Ο τρόπος της πληρωμής παραπέμπει σε μίσθωση εργασίας· συνηγορεί και η πρόσθετη συμφωνία ότι φέρνοντας την ξυλεία στην Κέρκυρα θα προτιμούνται στην πληρωμή τους από από τους ναυπηγούς⁸² και ότι όταν την παραδώσουν θα «ελευθερωθούν» από την υπόσχεσή τους.

Στο δεύτερο, κατά τρεις αιώνες νεότερο (30-8-1820)⁸³, που προέρχεται από την Ύδρα, συμφωνείται η ίδια με το προηγούμενο διαδικασία: ο αντισυμβαλλόμενος συμφώνησε να πάει σε ορισμένο μέρος, να κόψει την

79. Αμάραντος, ό.π. (78), 54-55 (πράξη αριθ. 17).

80. Τοξότης, ό.π. (4), 104 (πράξη αριθ. 126). Ο συμβαλλόμενος Μπένος ο Καλούτζικος λίγο αργότερα, σε πράξη της 1-10-1502 που αφορά πώληση μεριδίου πλοίου, αναφέρεται ως «καραβοκύρης». Βλ. Τοξότης, ό.π. (4), 130 (πράξη αριθ. 151).

81. «υπόσχεται αποδούναι και πληρώσαι προς αυτούς του καθενός τον καθέν μήνα υπέρπυρα κέ' αρχινώντας από την ημέραν όπερ θέλει σεβή εις τόν Λόνγγον, ποιώντας προς αυτούς τους εξόδοις του στόματος».

82. Σύμφωνα με την Ενετική νομοθεσία αυτός που προμήθευσε υλικό για τη ναυπήγηση ήταν προνομιούχος πιστωτής πάνω στο πλοίο αν δεν είχε ακόμα εκπλεύσει. Βλ. Δ. Μανίν, ό.π. (27), 82.

83. Π. 10.

ξυλεία «άγριον, ποιότητος εξαιρέτου» για ένα καράβι μήκους περίπου 30 πήχεων, να είναι σε μήκος, σε πάχος των ξύλων και σε αριθμό τους «σύμφωνος και απαράλλακτος της ξεχωριστής λεπτομεράς καταγραφής, λίστας δηλαδή, ενυπογράφου εξ αμφοτέρων των μερών», να τη μεταφέρει στον ορισμένο τόπο (στην Ύδρα στην τοποδεσία Βλυχός ή Μαντράκι) και να την ξεφορτώσει από το πλοίο (με τη βάρκα του και με ανθρώπους του) και να την φέρει μέχρι την ακτή. Τότε θα λάβει το υπόλοιπο ποσό της αμοιβής του, αφού ήδη θα είχε εισπράξει ποσά και ως καπάρο και κατά την πορεία των εργασιών. Στην εν λόγω σύμβαση το έργο που επιτελείται είναι σύνδετο, αφού περιλαμβάνει και μεγάλη ποσότητα ξυλείας σε ομάδες από διαφορετικά είδη ξύλων κομμένα ανάλογα με τη χρήση τους και τη δέση τους στο πλοίο και τη μεταφορά όλων στον τόπο της ναυπήγησης⁸⁴. Επιπλέον, ειδικοί όροι και συμφωνίες συμπληρώνουν τη σύμβαση. Υποχρέωση του προμηθευτή είναι χωρίς την παραμικρή πρόφαση και αντίρρηση και σύμφωνα με τη λίστα να αλλάξει τα ελαττωματικά ξύλα και να συμπληρώσει όσα λείπουν. Ο προμηθευτής αναλαμβάνει όλους τους κινδύνους και της ξηράς και της θάλασσας, όλα τα έξοδα μέχρι το ξεφόρτωμα στην Ύδρα της ξυλείας και επίσης είναι υποχρεωμένος να επιλύσει ό,τι πρόβλημα και δυσκολία θα προκύψει από οποιανδήποτε αιτία ή Αρχή. Το συμφωνητικό τούτο, όπως βλέπουμε, είναι το περισσότερο σύνδετο από όλα και δεν υστερεί σε τίποτα από ένα σημεινικό, αποδεικνύοντας την εξέλιξη του δικαίου προεπαναστατικά, που έχει φτάσει σε «ευρωπαϊκό», θα λέγαμε, επίπεδο. Η σύμβαση έχει τα στοιχεία της εργολαβίας, όμως η ξυλεία είναι ιδιοκτησία του αντισυμβαλλόμενου προμηθευτή ξυλείας-μάστορα-υλοτόμου και πρέπει και σε αυτή την περίπτωση να δεχτούμε ότι υπερισχύει η πώληση και να τη χαρακτηρίσουμε ως αγοραπωλησία.

Διαπιστώνουμε ότι γενικά στις συμβάσεις προμήθειας ξυλείας υπερισχύει ο χαρακτήρας της πώλησης – ακόμα και όταν ο προμηθευτής εκτελεί έργο, όπως η διαμόρφωση της ξυλείας σύμφωνα με τα σχέδια που του δόθηκαν. Πολύ σπάνια συναντάμε μίσθωση εργασίας.

Δ) Βασική υποχρέωση του συμβαλλόμενου προμηθευτή-πωλητή ξυλείας αποτελεί η ξυλεία να είναι σύμφωνα με το ναυπηγικό υπόδειγμα που του δόθηκε⁸⁵. Σε συμφωνία για την προμήθεια αντένων αρκεί ότι πρέπει

84. Π. 1. Επίσης, σε ανέκδοτο συμφωνητικό από 14 Ιουλίου 1511, που αφορά όμως οικοδομική ξυλεία ακολουθείται η ίδια διαδικασία· βλ. Α.Ν.Κ., νοταριακό αρχείο Εμμανουήλ Τοξότη (Συμβολαιογραφικά Τ 11), φ. 114/115.

85. Βλ.: «ο κερεστές δεν ήτον κατά το χνάρι», Π. 9· «οι λούροι να είναι χοντρός ο αρμός τους εις το μουρέλο οπού τους έδωκα», Αμάραντος, ό.π. (78), 53-54 (πράξη αριθ. 16)· «σύμφωνος και απαράλλακτος της ξεχωριστής λεπτομεράς καταγραφής».

να είναι ίδιες με άλλες που έφερε (στον αντισυμβαλλόμενο του)⁸⁶. Σε άλλα συμφωνητικά απαιτείται η ξυλεία να είναι καλής ποιότητας⁸⁷, ή αυτή που θα αρέσει στο άλλο μέρος⁸⁸.

Ε) Σημαντικό στοιχείο της σύμβασης είναι η προδεσμία που πρέπει να γίνει η προμήθεια της ξυλείας⁸⁹. Η καθυστέρηση είναι πολύ πιθανό να έχει ως συνέπεια την καθυστέρηση τουλάχιστον της ναυπήγησης, ακόμα και την ματαίωσή της. Για τούτο οι συνέπειες είναι σοβαρές. Μπορεί να συμφωνηθεί ότι ο αγοραστής θα αγοράσει άλλη ξυλεία και ο πωλητής θα ευδύνεται για τα έξοδα και για ό,τι ζημιωθεί⁹⁰, ή να συμφωνήσει με άλλους να του φέρουν την ξυλεία με τις ίδιες συνέπειες⁹¹. Γενικότερα συμφωνείται η ευθύνη για αποζημίωση και για όλα τα έξοδα του αντισυμβαλλόμενου⁹². Η ανάγκη των συναλλαγών, η επιείκεια αλλά και το συμφέρον του αγοραστή-καπετάνιου δίνουν τη λύση να αγοράσει την ξυλεία (που ήρθε καθυστερημένα και ήταν ελαττωματική) με ποσό κατ' αποκοπή, δηλαδή μισοτιμής, θα λέγαμε(!)⁹³.

ΣΤ) Ο τρόπος πληρωμής συνήθως γίνεται ως εξής: Δίνεται προκαταβολή κατά την υπογραφή της σύμβασης, η οποία μερικές φορές αναφέρεται ρητά ως καπάρο δηλαδή προαύριος, ενδιάμεσα καταβάλλονται

Π. 10: «να είναι όλη καλή και εις τὸ μισοῦν κατὰ τὸν ἰσασμὸν ἐπὶ χροῖον», Τοξότης, ό.π. (84), φ. 114/115 (ανέκδοτο συμφωνητικό).

86. Π. 7.

87. Βλ.: «να ἐνὶ καλή», Βρανιανίτης, ό.π. (11), 109-110 (πράξη αριθ. 76): «θέλει εἶναι ὅλη καλή και κατὰ τὴν ἀρέσκειαν τοῦ ἰδίου Πολέμη», Δ.Ι. Πολέμης, ό.π. (20), 14-15 (αριθ. 4).

88. Βλ.: «τῆς ἀρεσκείας», Α.Ι. Τζαμτζής, ό.π.(19), 29: «τάβλες ἰδρένιες ἀρεσκούμενες», Γ.Δ. Παγκράτης, ό.π. (77), 360 (έγγραφο αριθ. 30).

89. Βλ.: «να τοὺς δόκουν (τοὺς λούρους) καμωμένους δια ὅλον τον Μάη ...το αἰτενοκάταρτο να το κατεβάσουν δια ὅλον τον Ιούνιον», Αμάραντος, ό.π. (78), 53-54 (πράξη αριθ. 16): «να παραδώσουν ...τὴν ρηδείσαν ξυλὴν εἰς τέρμοναν ἀπὸ τὴν σήμερον ἕως μῆνα ἐν», Γ.Δ. Παγκράτης, ό.π. (77), 360 (έγγραφο αριθ. 30): «εἰς τας 20 του ἀπερασμένου Ἀπριλίου 1820», Π. 9: «να ἐκκόψει περὶ τον ἐλευσόμενον Ιανουάριον του 1821 ...να ἰμθαρκάρεῖ αὐτόν περὶ τὴν ἀνοιξιν του ἰδίου ἔτους και να φέρει αὐτόν ὅλον ὡδε εἰς Ὑδραν ἀπὸ πρώτης Μαΐου μέχρι τέλους αὐτοῦ του ἰδίου μηνός», Π. 10: «ξυλὴν...να τὴν κόψουν ὅλην εἰς το παρόν φενγγάρι... να του τὴν δώσουν ὅλην...διὰ ὅλον τον ἐρχόμενον Αὐγούστον», Τοξότης, ό.π. (84), φ. 114/115 (ανέκδοτο συμφωνητικό).

90. Βλ.: «να αγοράσει ἄλλην ξυλὴν ἀπάνω εἰς τοὺς ἐξόδεις και ζημίας των ρηθέντων μαστόρων», Γ.Δ. Παγκράτης, ό.π. (77), 360 (έγγραφο αριθ. 30).

91. «αλλοτρόπως, διὰ δυνάμεως του παρόντος ἰνστρουμέντου να μπορεῖ να δίδει αλλονών μαστόρων να του τὴν φέρνουν εἰς πάσαν ζημίαν και ἐξοδον των ἀνωθεν μαστόρων», Τοξότης, ό.π. (84), φ. 114/115 (ανέκδοτο συμφωνητικό).

92. «να πλερώσουν τα ττάνο εἰτρέσα και τες ἐξοδες» (danni ed interessi=ζημίες και διάφορα), Αμάραντος, ό.π. (78), 53-54 (πράξη αριθ. 16).

93. Π. 9.

άλλα ποσά και με την παράδοση εξοφλείται το τίμημα⁹⁴. Ενδιαφέρουσα είναι η χρεωστική ομολογία της 5-11-1820 σχετική με τη σύμβαση από 30-8-1820⁹⁵. Η ομολογία αυτή καλύπτει και την προκαταβολή (1000 γρόσια) και ένα σημαντικό ποσό που θα δοθεί σε δύο περίπου μήνες, σύνολο 10000 γρόσια (σε τίμημα 25000 γρόσια). Και το ποσό αυτό ρητά δηλώνεται ότι δόθηκε έναντι της ξυλείας, είναι ελεύθερο από κάθε κίνδυνο και σε περίπτωση παραβίασης της συμφωνίας θα επιστραφεί μαζί με το ποσό της ποινικής ρήτρας και εξασφαλισμένο με ρήτρα για την ικανοποίηση του δανειστή με όλη την περιουσία του οφειλέτη (του προμηθευτή της ξυλείας που έλαβε το άνω ποσό έναντι του τιμήματος)⁹⁶.

Ζ) Εξασφαλιστικές ρήτρες είναι δυνατόν να έχουν συμφωνηθεί για την παράβαση των όρων της σύμβασης όπως ποινική ρήτρα, καθώς και ρήτρα για την ικανοποίηση του δανειστή με όλη την περιουσία του οφειλέτη (του παραβάτη)⁹⁷.

III

Κατά την εποχή που ερευνάμε το δίκαιο, ιδιαίτερα το εμποροναυτικό διαμορφώνεται από τις συνήθειες και τα εμπορικά έθιμα, αφήνοντας μικρό πεδίο στο θετό δίκαιο που κι αυτό τελικά κατά μεγάλο μέρος του αποτελεί γραπτή διατύπωση εθιμικών κανόνων που έχουν πάρει πιά επίσημο μανδύα και «επιβάλλονται» από την όποια κρατική εξουσία. Άλλωστε «θετό» δίκαιο για τους Έλληνες εκείνη την εποχή δεν υπάρχει. Οι Βενετσιάνοι, έχουν αναπτυγμένο θετό δίκαιο αλλά δέχονται την εφαρμογή των τοπικών εθίμων εφόσον δεν αντιπαραβάλλονται ούτε συγκρούονται με την κρατική εξουσία και τα συμφέροντα της γαληνοτάτης. Παράλληλα, η οθωμανική

94. Βλ.: «έλαβον δια μέρος ...και παραδίδοντάς του την ξυλήν ως άνωθεν να τους αποπληρώσει». Γ.Δ. Παγκράτης, ό.π. (77), 360 (έγγραφο αριθ. 30): «δέδωκεν προ ώρας ...εις τίτλον καπάρρας...περί τον πλησιάζοντα Οκτώβριον θέλει προσεπιμετρήσει γρόσια...ομοίως θέλει προσφερθεί...», Π. 10. Στο ανέκδοτο συμφωνητικό (που αναφέρθηκε παραπάνω) πάλι δόθηκε προκαταβολή και η πράξη εξόφλησης έχει γραφτεί στο τέλος του. Βλ. Τοξότης, ό.π. (84), φ 114/115.

95. Π. 11 και Π. 10.

96. Βλ. Π. 11: «επιστηριγμένα επάνω εις τα καλά μου, κινητά και ακίνητα, παρόντα και μέλλοντα, αφανή και φανερά».

97. Βλ. Π. 10 (όρος αριθ. 9): «εις τίτλον ποινής ζημιών προξενηθησομένων και λοιπών γρόσια 6000... υποθέτοντες προς τούτου όλα αυτών τα καλά κινητά και ακίνητα». Οι ρήτρες αυτές αποτελούν στην ουσία επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων όπως πειστικά έχει υποστηριχτεί από το Μ. Τουρτόγλου. Βλ. Μ.Α. Τουρτόγλου, «Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων», *Πρακτικά της Α.Α.*, 71 (1996), 115 επ., και *Μελετήματα ιστορίας ελληνικού δικαίου*, 3, Αθήνα 2000, 33-55.

εξουσία δεν ενδιαφέρεται για το ποιο δίκαιο εφαρμόζουν οι πιστοί της υπόδουλοι, εφόσον δε δίδεται ούτε κάποιο ατομικό μικροσυμφέρον ούτε πολύ περισσότερο το συμφέρον της διοίκησης⁹⁸. Μόνο που στις τουρκοκρατούμενες περιοχές η αυδαιρεσία των όποιων αρχόντων και προσώπων που έχουν κάποια εξουσία είναι κατά πολύ δυσκολότερο να καταπολεμηθεί.

Όσον αφορά τα συμφωνητικά που εξετάσαμε –αφού η έρευνά μας ξεκινάει από τα κείμενα και μέσα από αυτά γίνεται προσπάθεια να εντοπισθούν στοιχεία του δικαίου που εφαρμόζεται– διαπιστώνουμε ότι, χωρίς εξαίρεση, δεν εμφανίζουν καμμία απολύτως διαφορά από την άποψη του δικαίου που εφαρμόζουν, μέσα στους τρεις αιώνες και περισσότερο που καλύπτουν, είτε ενετοκρατία είτε τουρκοκρατία έχουμε. Το μοναδικό στοιχείο που έχει σχέση με κανόνα του ενετικού δικαίου αποτελεί η προτίμηση της αμοιβής των μαστόρων που θα ετοιμάσουν την ξυλεία του Μπένου του Καλούτζικου⁹⁹. Αλλά και αυτή ακόμα η προτίμηση προέρχεται από συμφωνία των μερών, δε γίνεται μνεία νομοθεσίας και δεν την ξανασυναντάμε. Κατά συνέπεια το δίκαιο που διέπει τη σύμβαση ναυπήγησης και τις συμβάσεις προμήθειας ξυλείας παραμένει το ίδιο ακόμα και μετά την απελευθέρωση, χωρίς να εμφανίζεται ουδεμία τροποποίηση. Ο Γαλλικός Εμπορικός Κώδικας που ισχύει πλέον ως δετό δίκαιο από την Επανάσταση και το Διάταγμα του 1835 «περί αρμοδιότητας των εμπορικών δικείων» (άρθρο 3) που δεχεται ως εμπορική πράξη «*πάσαν επιχειρήσιν κατασκευής πλοίων ... πάσαν αγοράν ή πώλησιν αρμένων, εξαρτίων*» δεν επηρεάζουν τις συναλλαγές, αλλάστε δε δέτουν διαφορετικό δίκαιο. Το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο πάλι που ισχύει με το Διάταγμα της 23 Φεβρουαρίου 1835, όπως ισχύει και για όσο θα επιτρέψουν οι ελληνικές καλένδες να ισχύσει, «*μέχρις ου δημοσιευθεί ο πολιτικός Κώδιξ*», δεν έφερε νέο δίκαιο όσον αφορά τις συμβατικές σχέσεις και ειδικά την εργολαβία.

Τελικά, θα καταλήξουμε στα χιλιοειπωμένα για τα δικαιικά υποστρώματα των ξενοκρατούμενων ελληνικών τόπων, δηλαδή για τα δίκαια των κατακτητών Φράγκων, Βενετσιάνων και Τούρκων που συμμειγνύονται με το δίκαιο που κρατά από το βυζαντινό παρελθόν, με τα τοπικά έθιμα και με τις κοινές εμπορικές συνήθειες που λίγο πολύ τηρούν οι εμπορευόμενοι στη Μεσόγειο¹⁰⁰.

98. Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί η γνωστή απαγόρευση να ναυπηγούνται μεγάλα πλοία. Βλ. Α. Λιγνού, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, Ι, Αθήνα 1946, 81 επ.

99. Βλ. Τοξότης, ό.π. (4), 104 (πράξη αριθ.126)· βλ. επίσης παραπάνω, σ. 198, σημ. 82.

100. Βλ. Γ.Ε. Ροδολάκης, «Καράβια “εις ναύλον” και καράβια “σερμαγιελίδικα” στο Αιγαίο (μέσα 17ου-πρώτο τέταρτο 19ου αιώνα)», *ΕΚΕΙΕΔ*, 41 (2008), 235-236, όπου και γίνεται λεπτομερέστερη ανάλυση των εν λόγω θέσεων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ*

1. – ΣΥΜΒΑΣΗ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΕ ΝΑΥΠΗΓΟΥΜΕΝΟ ΠΛΟΙΟ

Κέρκυρα, Α.Ν.Κ. Συμβ/κά Τ II (Εμμ. Τοξότης),
φ. 144/145, 27 Οκτω. 1511

Ο μισέρ Αληβίζης ο [...], του οποίου το πλοίο ναυπηγεί ο μαστρο-Γεώργιος ο Καρτάνος, συμφώνησε με το μαστρο-Ιάκωβο τον Τορνάρη να του κάνει όλο το κόψιμο της ξυλείας του εν λόγω πλοίου του.

|| (ἐβγάλθη) ||

† Ἡμέρα κζ^η τοῦ Ὀκτωβρίου μηνός, ἰνδικτιῶνος ιστ'. Μισέρ Ἀληβίζης ὁ [.....] εὐγενῆς Βενετιῶν, παρὼν ὠμολόγησεν ¹² ὅτι ἐσυμφώνησεν μὲ τὸν παρόντα μαστρο-Ἰάκωβον τὸν Τορνάρη νὰ τοῦ κάμῃ ὅλο τὸ ταγια ¹³ μέντο [[τοῦ]] ἐνὸς ξύλου ὅπερ τοῦ κάνει μαστρο-Γεώργ(ιος) ὁ Καρτάνος, ὁ δὲ ῥηδεῖς μισέρ Ἀληβίζης νὰ χρεωστῇ ¹⁴ νὰ δώ(σῃ) καὶ πληρώ(σῃ) πρὸς τὸν ῥηθέντα μαστρο-Ἰάκ(ωβόν) διὰ ὅλον τὸ ῥηθὲν ταγιαμέν(το) ὅ,τι θέλ(ει) χρειαστῇ ἐκ τῆν ¹⁵ τέχνην αὐτοῦ μετρητὰ ὑπέρ-πυρα σαράντα. Ἔλαβε ὁ ῥηδεῖς μαστρο-Γεώργ(ιος) διὰ μέρους δουκάτον ἓν.

¹⁶ Μάρτυρες Γκίνης ὁ Φοῦναρης λεγόμενος Λάβρος καὶ κυρ Βλάσσης ὁ Δαμίστρος ὁπο[ίων] ¹⁷ ξύλ(ον) γινέ(ται) αλακάρα [[ἐνόντας ὅλο το]] μὴ δίδοντας κανένα καληδέ(ν) παρέδ(ον) τὸ [χσ...] ¹⁸ τῆς κοντραμεντζάνας καὶ τὰ ἄλλα ὅλα ὅσα θέλ(ει) χρειαστῇ ὡς ἄνωθεν, ἀκόμη νὰ δώσῃ καὶ ὅλα τὰ ῥάγια ¹⁹ τῶν χαλκεσῶν.

2. – ΕΞΟΦΛΗΤΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΗ ΓΙΑ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΕ ΠΛΟΙΟ

Κέρκυρα, Α.Ν.Κ. Συμβ/κά Τ II (Εμμ. Τοξότης), φ. 234, [.. Δεκ.] 1512

Ο κυρ Πιέρρος ο Βλάσσης ἔλαβε ἀπὸ τὸν ἀδελφό του κυρ Φράγκο τὴν ἀμοιβή του γιὰ τὸ κάρφωμα τοῦ πλοίου του.

* Οἱ πράξεις ἐκδίδονται σύμφωνα με τοὺς κανόνες τῆς καθιερωμένης διπλωματικῆς μεθόδου (βλ. «Règles à suivre pour l' édition des actes byzantins», R.E.B., 10 1952, 124-128). Ἀλλά, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ιδιωτικὰ ἐγγράφα καὶ γιὰ νὰ εἶναι κατανοητὸ τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ μέσο ἀναγνώστη, προτιμήθηκε νὰ τυπωθεῖ μόνον τὸ βελτιωμένο κείμενο, ἀντὶ γιὰ τὴν παράλληλη ἐκδόσή του μαζί με τὸ βάρβαρο κείμενο τοῦ πρωτότυπου («texte barbare de l' original»), ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεταί σύμφωνα με τὴν ἐν λόγω μέθοδο. Συνεπὺς ἀποκαταστάθηκε πλήρως ἡ ὀρθογραφία στὸ κείμενο (ὄχι στὶς αὐτογράφες υπογραφές), ἐνῶ δε δίχτηκε ἡ γραμματικὴ μορφή καὶ τὸ λεχτικὸ ὕφος του. Στὰ ἐγγράφα ἀριθ. 6, 9, 10 καὶ 11, οἱ φθόγγοι μπ (=b) καὶ ντ (=d), ποὺ γράφονται ὡς π καὶ δ με τελεία ἀπὸ πάνω, ἀποδίδονται ὡς (μπ) καὶ (ντ), ἀντίστοιχα.

|| (ἐβγάλθη) ||

† Τὴν αὐτ(ήν) ἡμέραν. Κὺρ Πιέρρος ὁ Βλάσσης παρὼν ἔλαβε ἀπὸ τον αὐτάδελφον αὐτοῦ κὺρ Φράγγγον τὸν ¹² Βλάσσην διὰ κάρφωσιν τοῦ ξύλου αὐτοῦ ὅπερ κάμνει ἄσπρα σπ'.

Μάρτυρες, Ἰωάννης ὁ Ῥίκης ¹³ καὶ κὺρ Δομένιγος ὁ Ἀνδραφηδινός.

3. – ΣΥΣΤΑΣΗ ΣΥΜΠΛΟΙΟΧΤΗΣΙΑΣ ΣΕ ΝΑΥΠΗΓΟΥΜΕΝΟ ΠΛΟΙΟ Κέρκυρα, Α.Ν.Κ. Συμβ/κά Τ II (Εμμ. Τοξότης), φ. 259, [13] Ιαν. 1513

Ο κυρ Πιέρρος ο Βλάσσης συμφωνεῖ με το θείο του μισέρ Δημήτριο το Βλάσση να γίνει συμπλοιοχτήτης κατά το 1/2 στο πλοίο του που ναυπηγείται, συμμετέχοντας επίσης στα έξοδα κατά το 1/2.

† Τὴν αὐτὴν ἡμέραν. Κὺρ Πιέρρος ὁ Βλάσσης, παρὼν ὡμολόγησεν ὅτι ἐσυμφώ(νησεν) μὲ τὸν παρόν(τα) θείον ¹² αὐτοῦ μισέρ Δημήτρ(ιον) τὸν Βλάσσην καὶ βάνει αὐτὸν συντροφεῖν εἰς τὸ ἥμισον ξύλ(ον) ὅπερ ¹³ κάνει, ὁποῖο ἔχει τὸ σκαφίδι(ι) κατωμένο παρεξ καλαφατική, πίσσωμα ¹⁴ καὶ κάρφωση, διὰ τὰ ὁποῖα ἔχει καὶ τὸν μαστοραν πλερωμένον διὰ τὴν τέχνη ¹⁵ του καὶ διὰ τὴν ξυλὴν. Ἀπὸ δὲ τώρα καὶ ἔμπροσθεν νὰ χρεωστοῦν νὰ ἐξοδιάξουν καὶ ¹⁶ οἱ δύο τόσον ἕως νὰ ἀποτελειωθῇ τὸ ρηδὲν ξύλον, ὅσον πᾶ(σαν) ἄλλην χρεῖαν αὐτοῦ καὶ νὰ ¹⁷ χρεωστοῦν νὰ κάμουν λογαριασμὸν καὶ [[ἂν ἢ]] ὅσας ἤρεθῇ ἀπὸ τοὺς δύο ¹⁸ ὅτι ἔβαλε περισσότ(ερον) νὰ τὸ λαμβάνη μένοντας τὸ ξύλ(ον) ἐφ' ἡμισεία πρὸς αὐτοὺς ¹⁹ ὡς ἄνωθεν, εἰς ὁποῖο ξύλ(ον) ἔχει τὸ καθόλ(ου) ἐξοδιασμένα ἕως τώρ(α) ὁ ρηθ(εῖς) κὺρ Πιέρρος εἰς ξύλα ¹⁰ καὶ μαρανγγουνική δουκάτα λστ' μένοντας χρεῶστες νὰ ξοδιάσουν ἕως νὰ τελει ¹¹ ωθῇ τὸ ρηδὲν ξύλ(ον) ἀπὸ πᾶ(σαν) χρεῖαν ἕως νὰ πάγῃ ἀρμένου πλερώνοντας ὁ καθεὶς τὸ ¹² μερτικόν του, ἔπειτα νὰ κάνουν λογαριασμὸν ὡς ἄνωθεν. Μάρτυρες, κὺρ Γεώργιος ὁ Βοῖ ¹³ βόνδας καὶ κὺρ Παῦλος ὁ Ἀργυρόπουλος.

4. – ΣΥΜΒΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΠΗΓΗΣΗ ΚΟΙΝΟΥ ΠΛΟΙΟΥ ΚΑΙ ΕΓΓΡΑΦΗ ΑΠΟΔΕΙΞΗ ΚΑΤΑΒΟΛΗΣ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΥ ΠΟΣΟΥ Υδρα, ΙΑ-ΜΥ, λυτά έγγραφα, αρ. 106* (κιβώτιο 48), 3 Ιουν. 1803

Ο καπετάν Αναστάσης Μανόλη Μωραΐτης συμφώνησε με τους Σουλεϊμάνα-γα Χατζή Ιμπραήμογλου και Μολά Ιμπραήμη να ναυπηγήσουν κοινό καρά-

* Πρόκειται για ένα από τα πρωτότυπα που παίρνουν τα μέρη. Συνήθως αποτε

βι με ποσοστά συμπλοιοκτησίας $3/4$ ο πρώτος, $1/4$ μαζί οι άλλοι δύο, του έδωσαν από 500 γρόσια καθένας τους και πήραν έγγραφη απόδειξη.

Διὰ τοῦ παρόντος συμφωνητικοῦ γράμματος φανερώνω, ἐγὼ ὁ κάτωθεν ¹² ὑπογεγραμμένος καπετὰν Ἀναστάσης Μανόλη Μωραΐτης ὅτι ἐσυ ¹³ μφωνήσαμεν με τὸν Σουλεϊμάναγα Χ(ατζῆ) Ἰμπραήμογλου καὶ με ¹⁴ Μολὰ Ἰμπραήμη, διὰ νὰ φτιάσωμεν ἓνα καράβι ἀπὲ ¹⁵ πῆχες δέκα ὀκτώ, ἀπὸ τὸ ὁποῖον νὰ ἀγροικῶνται ¹⁶ οἱ ἄνωθεν εἰς ἓνα κουάρτον οἱ δύο τους καὶ διὰ νὰ ¹⁷ μεταχειρισθοῦμεν δουλειὰ κατὰ τὸ παρὸν μοῦ ἔδωσαν χίλια ¹⁸ γρόσια, ἀπὸ πεντακόσια γρόσια ὁ ἓνας τους καὶ διὰ σιγουρη ¹⁹ τὰ τοὺς ἔδωσα τὸ παρὸν ὑπογεγραμμένον διὰ χειρός μου ¹⁰ διὰ σιγουρητὰ τους. ¹¹

1803, Ἰουνίου 3, Ἀνάπλι.

¹² ἀναστάσης μανόλι μοραΐτι ἔλαβα τὰ ἄνωθεν.

φ. 26 (αριστερή στήλη, μισοσέλιδο) υπάρχουν πάνω εγγραφή (στα τούρκικα) με αραβικό αλφάβητο και κάτω (πάλι με αραβικό αλφάβητο-αριθμούς) η πρόσδεση: $50+18+07=75$

5. - ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗΣΗ ΞΥΛΕΙΑΣ

Υδρα, ΙΑ ΜΥ, λυτά έγγραφα, αριθ. ΙΙΙ (κιβώτιο 48), 25 Οκτω. 1803

Οι Νικολός Σοροκόπουλος, Αναστάσης Μανόλη Μωραΐτης και Λιμπέρης Γεώργη Δημητρόπουλου συμφώνησαν την ξυλεία, καρφιά και ὅ,τι ἄλλο είχαν για να ναυπηγήσουν ἓνα καράβι να βρουν πελάτη να του τα πουλήσουν.

Διὰ τοῦ παρόντος δηλοποιεῖται ὅτι ἐπειδὴ οἱ κάτωθεν γεγραμμένοι ¹² τὸν κερεστέν, καρφιά καὶ εἴ τι ἄλλο εἶχον διὰ νὰ κάμουν καράβι ¹³ ἰδία τους βουλῇ καὶ τελείᾳ εὐχαριστήσῃ ἐσυμφώνησαν ὅπου νὰ εὔρουν ¹⁴ μουστερῇ νὰ τὰ πωλήσουν. Οὕτως ἐσυμφώνησαν ἀμφοτέρω ¹⁵ καὶ οὕτως ἔμειναν καὶ εἰς ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν τῶν ἄνωθεν ¹⁶ γέγονε τὸ παρὸν

λείται από ένα φύλλο χαρτί 1ο μέγεθος διπλωμένο στα δύο (δίφυλλο). Το δίφυλλο τούτο γράφεται στην πρώτη και τρίτη σελίδα του. Κατόπιν διπλώνεται πάλι τρείς φορές, ὥστε να αποχτήσῃ πολὺ μικρὸ μέγεθος και ἔτσι να φυλάγεται εὐκόλα. Ο τρόπος που διπλώνεται εἶναι ακριβῶς ὅπως τα τυπογραφικά φύλλα (στην ουσία ἓνα 32σέλιδο ἄκοπο). Στην πρώτη ἢ στην τελευταία σελίδα αὐτοῦ του 16φυλλου, γράφεται συνήθως ὁ χαρακτηρισμὸς της πράξης (ἢ ἀκόμα και των πράξεων που περιέχονται)· ἔτσι, με αὐτὸ τον κατὰ κάποιον τρόπο πίνακα περιεχομένων ἔχει αποχτήσῃ ταυτότητα και δε χρειάζεται κάθε φορά να ξεδιπλώνεται για να εξακριβωθεῖ τὸ περιεχόμενό του.

εἰς τὴν κοινὴν ἡμῶν καντζελλαρίαν ¹⁷ καὶ ἐβεβαιώθη τῇ ἰδίᾳ τοὺς χειρί, ἵνα ἔχῃ τὸ κῦρος καὶ τὴν ἰ ¹⁸ σχὺν ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ καὶ κριτηρίῳ.

¹⁹

Ἕδρα, 25 Ὀκτωβρίου 1803

¹⁰ νικολῶς σοροκόπουλος ἡπόσκομε

¹¹ ἀναστάσις μονόλι μοραῖτι

¹² λίμπερῆς γεώργη διμιτροπουλοῦ ἡποσκομε

φ. 26 (δεξιὰ στήλη, μισοσέλιδο) : «Τὸ ὑποσχετικὸν ὅπου οἱ Σο ¹² ρόκηδες καὶ Ἀναστάσης ¹³ Μανόλη Μωραῖτη ¹⁴ ἔκαμαν διὰ νὰ πωλῇ ¹⁵ σουν τὸν κερεστέν».

6. – ΣΥΝΥΠΟΣΧΕΤΙΚΟ ΓΙΑ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΠΟ ΜΗ ΝΑΥΠΗΓΗΣΗ

Ἕδρα, ΙΑ-ΜΥ, λυτά ἐγγράφα, αριθ. 116 (κιβώτιο 48), 5 Φεβρ. 1804

Οἱ μαστρο-Νικόλας Μαστρογιάννης, ὡς πρωτομάστορας καὶ ὁ Νικολός Σοροκόπουλος εἶχαν συμφωνήσῃ τὴν ναυπήγηση ἐνός πλοίου ἀλλὰ δὲν ἐγένε, παρόλο που συγκέντρωσαν τὴν ξύλιν καὶ ὁ μαστρο-Νικόλας ἔλαβε ὡς ἀρραβῶνα 100 γρόσια καὶ πῆρε ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι τοῦ πράγματα ἀξίας μέχρι 350 γρόσια. Τὴ διαφορά τοὺς αὐτὴ εἰδὼσαν ὡς διαιτησίᾳ καὶ οἱ διαιτητές ἀποφάσισαν ὅτι στο μαστρο-Νικόλα ἀνήκουν μόνον τὰ 100 γρόσια ποὺ εἶχε λάβει ὡς καπάρο καὶ τίποτε ἄλλο.

Διὰ τοῦ παρόντος κο(μπ)ρεζιμιστικῷ γράμματος δηλοποιεῖται ὅτι ἐπειδὴ ¹² οἱ κάτωθεν γεγραμμένοι ὅ τε μαστρο-Νικόλας Μαστρογιάν ¹³ νη καὶ Νικολός Σοροκόπουλος ἔχουν ἀναμεταξύ τοὺς διαφο ¹⁴ ρὰν διὰ νὰ εἶχαν συμφωνίαν νὰ φτιάσουν ἓνα καράβι ¹⁵ ὁ Σοροκόπουλος καὶ ἦτον διὰ πρωτομαῖστορας ὁ ῥηθεῖς μα ¹⁶ στρο-Νικόλας, ἐπειδὴ καὶ τὸ αὐτὸ καράβι δὲν τὸ ἐφαμπρικὰ ¹⁷ ρησαν, ἀλλὰ μόνον τὸν [[.]] κερεστὲ ἔβγαλαν [[μόνον]] ¹⁸ καὶ εἶχεν λάβει διὰ κάπαρον ὁ μαστρο-Νικόλας ἑκατὸν γρόσια ¹⁹ καὶ εἰς τὸ μετέπειτα ἐπῆρεν ἀπὸ τὸ ἀργαστήρι τοῦ πρᾶγμα ὁ /μαστρο- ¹⁰ Νικόλας ἕως τριακοσίων πενήντα γροσίων καὶ μὴν ἢ ¹¹ (μπ)ορώντας εἰς τὸ ἀναμεταξύ τοὺς διὰ νὰ τὰ κομοδάρουν ¹² διὰ τοῦτο κοινῇ γνώμῃ οἱ δύο ἔκλεξαν παρακαλεστί ¹³ κῶς τοὺς τιμιστάτους κυρίους αἰροτοκριτὰς διὰ νὰ θεωρή ¹⁴ σουν τὴν αὐτὴν διαφορὰν, ἀπὸ μὲν τὸ μέρος τοῦ ὁ μαστρο- Νι ¹⁵ κόλας ἔκλεξεν τὸν κύριον μαστρο-Γεώργην Μαστρο ¹⁶ ἀναγνώστη, ἀπὸ δὲ τὸ μέρος τοῦ ὁ Σοροκόπουλος ἔκλεξεν ¹⁷ τὸν κύριον Κωνσταντὴν Χατζηδαμιανοῦ καὶ τοὺς δίδουν ¹⁸ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ὅ,τι κρίνουν εὐλογον καὶ ἀποφασίσουν ¹⁹ νὰ τὴν κάμουν ἐγγράφον. Καὶ εἰς ἔνδειξιν καὶ ἀσφάλειαν ²⁰ τῶν ἄνωθεν γέγονε τὸ παρὸν εἰς τὴν κοινὴν ἡμῶν καν ²¹ τζελλαρίαν καὶ ὑπογράφθη ἰδιοχειρὸς τοὺς.

²²

Ἕδρα, 5 Φεβρουαρίου 1804.

¹²³ νικολώς σορόκοπουλος ηπόσκομαι

¹²⁴ μάστρονηκολαστου μάστρογιάνη ηπόσχητε δια χηρός έμου αναγνωστη

¹²⁵ γκορογιάνης

φ. 1 β (με άλλο χέρι): 'Η όπισθεν διαφορά του μάστρο-Νικόλα Μαστρο-γιάννη μετά ¹² του Νικολού Σοροκόπουλου έκρίθη εύλογον από ήμās τους ¹³ κάτωθεν ως προεκλεγμένοι από τους ιδίους ότι του μάστρο- ¹⁴ Νικόλα άπαρθενεύουν τὰ γρόσια 100 όπου είχεν δια ¹⁵ κάπαρον και όχι άλλο τίποτε μέχρι όβολου.

¹⁶ κοσταντής Χ" δαμιανού και μάστρογεώργης μάστροαναγνώστη.

7. – ΣΥΜΒΑΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑ ΑΝΤΕΝΩΝ

ΥΔΡΑ, ΙΑ-ΜΥ, λυτά έγγραφα, αριθ. 227 (κιβώτιο 49), 22 Ιουλ. 1812

Ο μάστρο-Αγγελής του μάστρο-Θανάση συμφώνησε με το Νικολό ρεΐζη Χανος Σκιαδίτη να του φέρη αντένες ίδιες με κείνες που του είχε φέρει, προς 80 γρόσια η καδεμιά, και όση άλλη ξύλεια που φέρει προς 350 γρόσια συνολικά.

† Διά του παρόντος γράμματος συμφωνήτικούς γίνεται ¹² δήλον ότι έσφραγίσαι έγω ο μάστρο-Αγγελής του μάστρο-Θανά ¹³ σημάς με τον Νικολό ρεΐζη Χανος Σκιαδίτη δια να ¹⁴ μου φέρη αντένες κατά τὰ ίδια όπου μου ήφερε. ¹⁵ Καί είναι ή συμφωνία μας ¹⁶ προς γρόσια όγδοήτα, νούμερο ¹⁶ γρό(σια) 80, ή καδεμιά, και όσα άλλα ήθελε μου φέρει ¹⁷ μεγάλα να είναι τὸ παζάρι τους προς γρό(σια) 350. ¹⁸ Καί δια τὸ βέβαιον τ' αληθείας έγιναν δύο άπαρά ¹⁹ λλαχτα κουτράτα και βαστάγει κάθε είς από ένα ¹⁰ ίνα έχη τὸ κῦρος και τήν ισχύν έμπατι δικαιοσύνη.

¹¹ 1812, Ιουλίου 22, "Υδρα

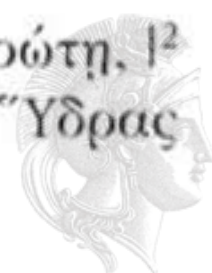
¹² άγγελλής του μάστροδανά βεβεονο

8. – ΕΝΟΡΚΗ ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΑ ΚΑΤΑΡΤΙΑ ΠΟΛΑΚΑΣ

Υδρα, ΙΑ-ΜΥ, λυτά έγγραφα, αριθ. 256 (κιβώτιο 49), 1 Σεπτ. 1813

Ένορκη ομολογία του καπεταν Δημήτριου Ανδρέου ότι, όταν επρόκειτο να ναυπηγήσει την πολάκα του «ο Αλέξανδρος», νόμισε ότι ήταν καλύτερα να κάνει τα κατάρτια της με κόφρες, για τούτο ζήτησε και τα σχετικά φερμάνια. Τελειώνοντας η ναυπήγηση άλλαξε γνώμη κρίνοντας ότι ήταν ευκολότερο να τα κάνει ο πίπλε, όπως γίνονται οι πολάκες.

Τῷ χιλιοστῷ όκτακοσιοστῷ δεκάτῳ τρίτῳ ἔτει, Σεπτεμβρίου πρώτη, ¹² παρεστάθη ἐπὶ τῇ κοινῇ Καγκελλαρίᾳ τῆς νήσου και πόλεως ¹³ "Υδρας

ἔμπροσθεν των τιμι(ωτάτων) συντύχων καὶ ἐμοῦ τοῦ εἰς τὴν ἰταλι ¹⁴ κὴν καὶ ἑλληνικὴν διάλεκτον καγκελλάριου ο καπετὰν Δημήτριος Ἀνδρέου, ¹⁵ ὑπήκοος τῆς ὑψηλῆς Πόρτας καὶ κάτοικος τῇ νήσῳ ταύτῃ, ὅστις ¹⁶ ἐξεφώνησε τὴν ἀκόλουθον:

¹⁷ Ὁμολογεῖ μεθ' ὅρκου αὐτοῦ ὅτι πρὸ τῆς κατασκευῆς τῆς νέας ¹⁸ πολάκας ὅπου ἤδη διοικεῖ, τῆς ιδιότητος ὅλης αὐτοῦ, ὀνομαζο ¹⁹ μένης «ὁ Ἀλέξανδρος», με σημαίαν ὀθωμανικὴν, ἐνόμισε καλὸν ¹⁰ νὰ ματάρη αὐτὴν με τὰς κόφφας, διὰ τοῦτο καὶ ἐζήτησε ἐν καιρῷ ¹¹ ἀπὸ τὸ ὑψηλὸ γραφεῖο τῆς λαμπρᾶς Πόρτας νὰ ἐκδοθῶσι αὐ ¹² τῷ τὰ βασιλικά ἱερὰ ἀσφαλιστήρια φερμάνια ὡς εἰς καράβι ¹³ με τὰς κόφφας. Εἰς τὸ τέλος ὅμως τῆς κατασκευῆς μετεμελήθη ¹⁴ ὁ ῥηθεὶς καπετὰν Δημήτριος Ἀνδρέου, ὅστις καὶ ἐνέκρινε εὐκολώτερον νὰ ¹⁵ μεταχειρίσῃ τὴν πολάκαν αὐτὴν «ὁ Ἀλέξανδρος» ο πίπλε με τὰς ἄνω ¹⁶ μόνον κροτζίάτας κατὰ μίμησιν τῶν πολακῶν, ἥτις καὶ οὕτως ἕξα ¹⁷ κολουδεῖ καὶ κινεῖται εἰς τὸ ταξίδιον τῆς.

¹⁸ Ἐγένετο εἰς Ὑδραν καὶ ἐδόθη αὐτῷ ἐσφράγιστον καὶ ἐνυπόγραφον.

¹⁹ δημήτρις ἀνδρέα

²⁰ διμήτρις μπαρού σίντυχος

²¹ ἀντόνις κουτουλουμὰ σίντυχος

²² (σφραγίδα) ὁ τῆς ἰταλικῆς καὶ ἑλληνικῆς διαλέκτου Καγκελλάριος Γεώργιος Τρίππος

φ. 2α: Με επικεφαλίδα «Traduzione fatta dal recto scritta in ¹² idioma Greco originale» υπάρχει ἰταλική μετάφραση, με αὐτοῦγραφες ἐπίσης υπογραφές καὶ σφραγίδα.

9. – ΠΛΗΜΜΕΛΗΣ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΣΥΜΒΑΣΗΣ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΣ ΞΥΛΕΙΑΣ

Ὑδρα, ΙΑ-ΜΥ, κώδ. Ν. 2 (σ. 115), 7 Ιουν. 1820

Ο Γιάννης Παπαμιχαλάκη, Μεγαρίτης, συμφώνησε εγγράφως με τον καπετὰν Γεώργη Δημήτρη Νέγκα να του φέρει από την περιοχή των Μεγάρων 450 κομμάτια ξύλα, στις 20 Απριλίου 1820, αλλά δεν τήρησε τους όρους της συμφωνίας: έφερε τα ξύλα εκπρόθεσμα, δεν ήταν η συμφωνημένη ποσότητα, ούτε είχαν κοπεί σύμφωνα με το αχνάρι. Τελικά ο καπετάν Γεώργης δέχτηκε συμβιβαστικά να τα αγοράσει με τίμημα κατ' αποκοπή.

Ὁ Γιάννης Παπαμιχαλάκη, Μεγαρίτης, διὰ κονδράτου εἶχεν ¹² συμφωνίαν μετὰ τοῦ καπετὰν Γεώργη Δημήτρη Νέγκα νὰ τοῦ φέρῃ ¹³ ἀπὸ τὰ μέρη Μεγάρων 450 κομμάτια ξύλα κερεστέ, τὸν ὁ ¹⁴ ποῖον νὰ τὸν φέρῃ εἰς τὰς 20 τοῦ ἀπερασμένου Ἀπριλίου 1820. ¹⁵ Ὅθεν αὐτὸς ὁ Γιάννης παρέβη τὴν ὑπόσχεσίν του, πρῶτον μὲν ¹⁶ ἦλθεν εἰς τὰς 5 Ἰουνίου, δεύτερον δὲ δὲν ἤφερεν ὅλα τὰ ξύλα, ἀλλὰ ¹⁷ 367 καὶ τρίτον ὁ κερεστές

δὲν ἦτον κατὰ τὸ χνάρι. Αὐτὸς ὁ κερε ¹⁸ στὲς οὐκ ὀλίγην ζημίαν ἐπρο-
ξένησε τοῦ αὐτοῦ καπετὰν Γεώργη: ἓνα ¹⁹ μὲν ἡ ἄργητα, ἄλλο δὲ ὅπου
ὁ κερεστὲς δὲν ἦτον κατὰ τὴν συμφω ¹⁰ νίαν καὶ ἔμεινεν δὲ ὀπίσω ἀπὸ
τὴν κατασκευὴν τοῦ πλοίου του. ¹¹ Λοιπὸν ὁ Γιάννης προσκλαιόμενος,
λυπηθεὶς ὁ καπετὰν Γεώργης καὶ ¹² συνεφώνησαν μεταξύ των καὶ ἐπώ-
λησεν αὐτὰ τὰ 367 ξύλα πρὸς ¹³ γρόσια 3.30 τὸ καθὲν τοῦ ἰδίου
καπετὰν Γεώργη. Τὴν ποσότητα τῆς σούμ ¹⁴ μας αὐτῶν τῶν ξύλων τὴν
ἔλαβεν ὁ Γιάννης σῶα εἰς τὸν ἀριθμὸν. ¹⁵ Εἰς τὸ ἐξῆς καὶ εἰς αἰῶνας
ἀμφότερα τὰ μέρη μένουν τὸ ἐν ὑπὲρ τοῦ ἄλλου ¹⁶ διὰ τὴν συμφωνίαν
αὐτοῦ τοῦ κονδράτου τῶν 450 ξύλων, γινόμενον ¹⁷ διπλοῦν τῇ 1 Μαρ-
τίου 1820 (τὸ ὅποιον μένει ἄκυρον καὶ ἄπιαστον καὶ οὐ ¹⁸ δεμιᾶς χρή-
σεως ὡσὰν χάρτιν ἄγραφον), ἀνενόχλητα καὶ ἀκαταζή ¹⁹ τητα, ὅτι δὲν
μένει κανένα δικαίωμα νὰ ζητῇ ὁ εἰς ὑπὲρ τοῦ ἐτέρου, ²⁰ ὅτι ἔγιναν
ἰ(μπ)ρά, ἰσκά, ἀμεγδαβα(ντ)ά, εἰς ἀσφάλειαν δὲ ἐγρά ²¹ φη τὸ παρὸν
διπλοῦν ἐπὶ τῇ κοινῇ τοπικῇ ταύτῃ καντζελλα ²² ρία Ὑδρας.

Τῇ 7 Ἰουνίου 1820.

²³ Γιάννης Παπαμιχαλάκη βεβαιώνει διὰ χειρὸς ἐμοῦ Νικό ²⁴ λα Νέγκα
καὶ μαρτυρῶ

²⁵ Γεώργης Δημήτρη Νέγκα

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

10.- ΣΥΜΒΑΣΗ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΣ ΞΥΛΕΙΑΣ

Ὑδρα, ΙΑ-ΜΥ, κώδ. Ν. 2 (σ. 147-148), 30 Αυγ. 1820

Ο Νικόλαος Οικονόμου προκειμένου να ναυπηγηθεῖ ἓνα καράβι, συμφώ-
νησε με τον Κωνσταντὴ Παρινό, τον Κολιμπή, να του φέρει ἀπὸ το Κατά-
κωλο ξυλεία ἀγρία ἐξαιρετικῆς ποιότητος, σε ποσότητα καὶ διαστάσεις
ὅπως φαίνεται σε λεπτομερὴ κατάλογο που συνυπογράφουν καὶ τα δύο
μέρη, καὶ με ἐπιπλέον ἐιδικούς ὁρους καὶ συμφωνίες.

(σ. 147) Σήμερον, 30 Αὐγούστου 1820, ἐν Ὑδρα, συνεφώνησαν διὰ τοῦ
παρόντος γράμ ² ματος ὃ τε κύριος Νικόλαος Οἰκονόμου καὶ ὁ κύριος
Κωνσταντῆς Παρινός, Κολι ³ μπῆς ἐπιλεγόμενος, καὶ ἐστερέωσαν τὸ
ἔξοχον τοῦτο ἐπὶ καγκελλαρίας ἄττον ⁴ μὲ τὰς ἀκολουθούς συνθήκας:

⁵ 1. Ὁ ῥηθεὶς κύριος Παρινὸς ὑπόσχεται τῷ κυρίῳ Νικολάῳ
Οἰκονόμου νὰ ⁶ προβλέψῃ ἀπὸ τὸ Κατάκωλον τοῦ Μωρέως μίαν ποσό-
τητα κερεστὲ ἀγριον ποιό ⁷ τητος ἐξαιρέτου (ξύλῃν δηλαδή), πρὸς
κατασκευὴν ἐνὸς καραβίου πηχῶν τριά ⁸ κοντα τζίρκα, ἡ ὁποία νὰ εἶναι
τόσον εἰς τὸ μάκρος, χόντρος καὶ ἀριθμὸν ⁹ ξύλων σύμφωνος καὶ ἀπα-
ράλλακτος τῆς ξεχωριστῆς λεπτομερᾶς καταγραφῆς (λί ¹⁰ στας δηλαδή)
ἐνυπογράφου ἐξ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, τὸν ὅποιον κερεστὲ εἶναι ¹¹ εἰς

χρέος νὰ ἐκκόψη περὶ τὸν ἐλευσόμενον Ἰανουάριον τοῦ 1821 καὶ μετὰ τὴν ¹² κοπὴν καὶ συναγωγὴν ὅλου αὐτοῦ νὰ ἱμβαρκάρῃ αὐτὸν περὶ τὴν ἄνοιξιν ¹³ τοῦ ἰδίου ἔτους καὶ νὰ φέρῃ αὐτὸν ὅλον ὧδε εἰς Ὑδραν ἀπὸ πρώτης Μαΐου ¹⁴ 1821 μέχρι τέλους αὐτοῦ τοῦ ἰδίου μηνός. Καὶ αὐτὸ οὕτως καὶ οὐχὶ ἄλλως.

¹⁵ 2. Ὁ ῥηδεὶς κύριος Κωνσταντῆς Πατρινὸς ὑπόσχεται νὰ κόψῃ τὸν κερεστὲν αὐτὸν πρῶτον ¹⁶ καὶ μετὰ ταῦτα νὰ ἀκολουθήσῃ ἄλλον ἐὰν θελήσῃ. Καὶ αὐτὸ οὕτως καὶ οὐχὶ ἄλλως.

¹⁷ 3. Ὁ αὐτὸς κύριος Κωνσταντῆς ὑπόσχεται καθὼς καὶ εἰς χρέος ἐστὶ νὰ διορίσῃ νὰ ξεφορ ¹⁸ τωθῇ ὁ κερεστὲς αὐτὸς ὅλος ὅταν κατευοδωθῇ εἰς Ὑδραν ἢ εἰς τὸν καλούμενον ¹⁹ Βλυχὸν ἢ εἰς τὸ Μανδράκιον μὲ τὴν βάρκα του καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους του, τὸν ὁ ²⁰ ποῖον κερεστὲ ξεφορτώνοντας ἀπὸ τὸ καράβι θέλει προσεγγίσωσιν ἕως εἰς τὴν γῆν μόνον.

²¹ 4. Ὁ κύριος Κωνσταντῆς Πατρινὸς εἶναι εἰς χρέος ἐὰν ξύλον τινὰ ἐκ τῶν καταγεγραμμένων ²² ἐν τῇ ῥηδεΐσῃ ἐνυπογράφῃ λίστῃ ἐλλείψῃ ἢ πολλὰ ἢ ὀλίγα ἢ βλάβῃν τινὰ ἔχουσι (σακάτι ²³ κα δηλαδή), νὰ ἐκπληροῦνται καὶ νὰ ἀλλάττωνται τὰ ταῦτα, δηλαδή νὰ βαλδῶσιν εἰς τόπον ²⁴ αὐτῶν τῶν ξύλων ἄλλα ἢ καὶ κατὰ τὴν ἀρμόνιαν τῆς ἐνυπογράφου λίστας ἃ ²⁵ νεν τινὸς ἐναντιότητος καὶ προφάσεως παραι-
κρῆς.

²⁶ 5. Ὅλοι οἱ κίνδυνοι αὐτοῦ τοῦ κερεστὲ, τόσον ἐκεῖνοι τῆς ξηρᾶς, ὅσον καὶ οἱ τῆς θαλάσσης οἵανδήποτε ²⁷ φύσεως ἐπόμενοι θέλουσι εἰσδαί εἰς βάρος καὶ λογαριασμὸν τοῦ κυρίου Κωνσταντίνου Πατρινου, ὁ δὲ ²⁸ κύριος Νικόλαος Οἰκονόμου θέλει εἰσδαί ἐλεύθερος τούτων.

²⁹ 6. Ὅποιαδήποτε συνέβῃ τὰ ἔξοδα τούτου τοῦ κερεστὲ ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, δηλαδή τόσον ³⁰ ἐκεῖνα τοῦ κοψίματος καὶ καταβάσεως αὐτοῦ ὅσον καὶ ὁ ναῦλος ἕως εἰς Ὑδραν, ἢ καὶ τζερεμές ³¹ τινὰς συνέβῃ νόμιμός τε καὶ ἄνομος τόσον εἰς ξηρὰν ὅσον καὶ εἰς θάλασσαν δρομοποιού ³² μενον καὶ ξεφόρτωσιν αὐτοῦ ἕως εἰς Ὑδραν, θέλει εἰσδαί εἰς βάρος καὶ λογαριασμὸν τοῦ κυρίου ³³ Κωνσταντίνου Πατρινου, ὁ δὲ κύριος Νικόλαος Οἰκονόμου μένει ἐλεύθερος δι' ὅλου τούτων.

³⁴ (σ. 148) 7. Ἐὰν καὶ δυσκολία τις συνέβῃ ἢ ἐμπόδιόν τινα τόσον ἀπὸ αὐθεντίαν ὅσον καὶ ἀπὸ οἵανδήποτε ³⁵ ἄλλην αἰτίαν, ὁ κύριος Νικόλαος Οἰκονόμου θέλει εἰσδαί ἐλεύθερος τούτων, εἰς χρέος δὲ εἰς ³⁶ σδαί καὶ θέλει εἶναι ὁ ῥηδεὶς κύριος Κωνσταντῆς Πατρινὸς νὰ ἀπαντήσῃ τὰς τοιαύτας δυσκολίας ³⁷ ἐξ ἰδίων του καὶ μὲ οἵονδήποτε τρόπον τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἐνεκρίνει πρὸς εὐκολίαν καὶ ἐκπλήρωσιν ³⁸ τῆς παρούσης ἀμετατρέπτου καὶ ἀμεταθέτου ὑποσχέσεως αὐτοῦ.

³⁹ 8. Συνεφωνήθη εὐχαρίστως ἐκ τῶν δύο μερῶν ἡ τιμὴ αὐτοῦ

τοῦ κερεστὲ ὅλου κατὰ τὴν λεπ ¹⁴⁰ τομερὰν αὐτοῦ ἐν τῇ ῥηδείᾳ ἐνυπογράφῳ λίστῃ σήμερον φανερώνωσιν εἰς γρόσια 25.000 καὶ οὐδὲν ¹⁴¹ ἄλλο μέχρι ὀβολοῦ, ἢ πληρωμὴ τῶν ὁποίων ὁ κύριος Νικόλαος Οἰκονόμου ὑπόσχεται ¹⁴² νὰ κάμῃ κατὰ τὸν ἀκόλουθον τρόπον: δηλαδὴ δέδωκε πρὸς ὥρας ἐπὶ χεῖρας ἰδίας αὐτοῦ ¹⁴³ τοῦ κυρίου Κωνσταντῆ Πατρινοῦ εἰς τίτλον καπάρας γρόσια 1.000, περὶ δὲ τὸν πλησιάζοντα Ὀκτώβριον ¹⁴⁴ τοῦ ἐνεστῶτος χρόνου (χρόνου) θέλει προσεπιμετρήσει τῷ ἰδίῳ Κωνσταντῆ Πατρινῷ ἄλλα 9.000 γρόσια, ¹⁴⁵ τὰ ὁποῖα ἐνωμένα μὲ τὰ πρῶτα εἶναι εἰς χρέος ὁ κύριος Κωνσταντῆς νὰ δώσῃ μίαν τακτικὴν ¹⁴⁶ χρεωστικὴν ὁμολογίαν διὰ τὰς 10.000 γρόσια τῷ κυρίῳ Νικολάῳ Οἰκονόμου ἐν ἧ ἐν ¹⁴⁷ νοοῦνται αὐτὰ τὰ γρόσια σιγοῦρα τῆς γῆς καὶ ἐπιστηριγμένα ἐπάνω εἰς τὰ καλὰ αὐτοῦ κινητὰ καὶ ἄ ¹⁴⁸ κίνητα· ὁμοίως θέλει προσφερθῇ καὶ εἰς τὰς ἄλλας 2.500, τὰ ὁποῖα θέλει μετρηθῶσιν αὐτῷ τῷ ¹⁴⁹ κυρίῳ Κωνσταντῆ περὶ τὸν Ἰανουάριον μῆνα τοῦ 1821, ἢ ὧτινι διορίσει αὐτὸς καὶ αὕτη ἢ πληρωμὴ συ ¹⁵⁰ ναπτομένη εἰς 12.500 θέλει γίνεαι ἀντιτιζιπάτα, πρὶν δηλαδὴ ἔλθῃ ὁ κερεστὲς εἰς Ὑδραν, ¹⁵¹ ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ πρῶτον καράβι μὲ τὸν κερεστὲν εἰς Ὑδραν, ὁ κύριος Νικόλαος Οἶκο ¹⁵² νόμου θέλει ἐπιμετρήσει τῷ κυρίῳ Κωνσταντῆ ἢ ὧτινι δι' αὐτὸν ἄλλα γρόσια 2.500, τὰ δὲ λοιπὰ ¹⁵³ ἕως τῆς συμπληρώσεως τῆς γενικῆς ποσότητος τῶν γροσίων 25.000 θέλει ἐξαφλήσει μετὰ τὴν ¹⁵⁴ τελευτὰν περιλαβὴν εἰς Ὑδραν τοῦ συμπεφώνημένου κερεστὲ ὅλου. Καὶ αὐτὸ οὕτω καὶ οὐχὶ ἄλλως.

¹⁵⁵ 9. Οὕτω συνεφώνησαν τὰ μέρη, οἱ δ' ὅστις ἐξ αὐτῶν παραβῇ τὴν παροῦσαν συμφωνίαν ἀρχίζου ¹⁵⁶ σαν ἀπὸ τὴν σήμερον εἶναι εἰς χρέος νὰ ἐκπληρώσῃ πρὸς τὸ ἀδικηδὲν μέρος εἰς τίτλον ποινῆς ¹⁵⁷ ζημιῶν προξενηθησομένων καὶ λοιπῶν γρόσια 6.000, ὑποδέτοντες πρὸς τούτου ὅλα αὐτῶν τὰ καλὰ καὶ ¹⁵⁸ νητὰ καὶ ἀκίνητα. Ἐγένετο τὸ ἔσοχον τοῦτο ἄττον ἐπὶ τῇ κοινῇ τοπικῇ καγκελλαρίᾳ τῆς νήσου ¹⁵⁹ καὶ πόλεως Ὑδρας διπλοῦν, ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν κατὰ καιρὸν συνδίκων, τὸ ὁποῖον θέλει ἔχει ¹⁶⁰ ἀναντίρρητον τὸ κῦρος εἰς πᾶσαν δικαιοσύνην.

¹⁶¹ Διὰ Κωνσταντῆν Πατρινὸν Κολι(μπ)ῆ μὴν ἡξεύρων νὰ γράψῃ, βεβαιοῖ δι' ἐμοῦ τοῦ Γεωρ ¹⁶² γίου Τρίππου, αὐτὸς δὲ ποιεῖ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ.

¹⁶³ Νικόλαος Οἰκονόμος βεβαιῶνω

¹⁶⁴ Ἰωάννης Κουτουλουμᾶς, σύντυχος

¹⁶⁵ Νικολὸς Βασίλη Που(ντ)ούρη, σύντυχος

¹⁶⁶ Γεώργιος Τρίππος ¹⁶⁷ Καγκελλάριος κοινός.

II. – ΧΡΕΩΣΤΙΚΗ ΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ύδρα, ΙΑ-ΜΥ, κώδ. Ν. 2 (σ. 172-173), 5 Νοεμβρ. 1820

Ο Κωνσταντής Πατρινός ομολογεί ότι έλαβε από τον Νικόλαο Οικονόμου 10.000 γρόσια έναντι, για την ξυλεία που έχουν συμφωνήσει να του κάνει.

(σ. 172) Έγώ, ό έν τῇ νήσῳ Ικατοικῶν Σπετζῶν Κωνσταντῆς Πατρινός Κιολιμπῆς ἐπιλεγόμενος, ¹² κάτωθεν γεγραμμένος φανερώνω καί ὁμολογῶ διὰ τῆς παρούσης ἀποδείξεως ¹³ καί καθολικῆς φανερώσεως ὅτι κατὰ τὴν ἐνυπόγραφον συμφωνίαν, τὴν ὁποίαν ¹⁴ ἔχω ποιήσει μετὰ τοῦ κυρίου Νικολάου Οἰκονόμου εἰς τὸ νὰ προβλέψω αὐτῷ κε ¹⁵ ρεστὲ πρὸς κατασκευὴν ἑνὸς καραβίου, γεγραμμένην τῇ 30 Αὐγούστου 1820, ¹⁶ ἐν Ύδρᾳ, ἔλαβον σήμερον καί παρέλαβον ἐπὶ χειρας ἐμοῦ ἰδίας εἰς μετρητὰ ¹⁷ παρὰ τοῦ διαληφθέντος κυρίου Νικολάου Οἰκονόμου γρόσια εἰς ἀριθμὸν δέκα χιλιάδας, ¹⁸ Ν. 10.000, τὰ ὁποῖα ἐννοοῦνται ἀκόντο τοῦ εἰρημένου κερεστὲ σιγοῦρα τῆς γῆς ¹⁹ καί ἐλεύθερα παντὸς κινδύνου ἐπιστηριγμένα (ἐὰν παραδῶ τὴν ἀπὸδεῖσαν ¹⁰ τοῦ κερεστὲ ὑπόσχουσιν, διότι τότε εἶμαι εἰς χρεὸς νὰ ἐπιστρέψω αὐτὰ μετὰ τῆς ¹¹ διαλαμβανομένης ποινῆς) ἐπάνω εἰς τὰ καλά μου κινητὰ καί ἀκίνητα, ¹² παρόντα καί μέλλοντα, ἀφανῆ καί φανερὰ. Εἰς ἔνδειξιν ἐγένετο καί ἡ ¹³ παρούσα μου ἀποδείξις ἐπὶ τῇ κοινῇ καγκελλαρίᾳ τῆς νήσου καί ¹⁴ πόλεως Ύδρας, ἣτις ὑπογράφεται ἐξ ἐμοῦ διὰ δευτέρου προσώπου ¹⁵ ὥς μὴ γινώσκειν γραφὴν καί ὑποβεβαιωμένη ἐκ τῶν κατὰ και ἱρὸν ¹⁶ (σ. 173) ρὸν συνδίκων καί μαρτύρων, τὸ ὁποῖον θέλει ἔχει τὸ κῦρος ἐν ¹⁷ παντὶ καιρῷ, τόπῳ καί κριτηρίῳ δικαιοσύνης.

¹⁸

Ύδρα, 5 Νοεμβρίου 1820

¹⁹ Κωνσταντῆς Πατρινός ἔλαβε τὰ ἄνωθεν ἐπὶ χειρας του καί μὴν ²⁰ ἡξεύρων νὰ γράψῃ βεβαιώνει διὰ χειρὸς ἐμοῦ Νικολάου Φαντο ²¹ πούλου, ὅστις καί μαρτυρῶ.

²² Λιμπέρης Γιαννακόπουλος μαρτυρῶ

²³ Βασίλειος Γ. (Μπ)οδούρη μαρτυρῶ

²⁴ Ἰωάννης Κουτουλουμᾶ, σύνδικος

²⁵ Νικόλαος Βασιλείου (Μπ)οδούρη, σύνδικος

²⁶

Γεώργιος Τρίππος ²⁷ Καγκελλάριος κοινός.

12. – ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΠΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΠΛΟΙΟΧΤΗΣΙΑ

Ύδρα, ΙΑ-ΜΥ, Κώδικας Ν. 2 (σ. 12-13), 10 Ιουλ. 1819

Ο μάστορας Νικόλαος Αθανασίου, βεβαιώνει ότι ναυπήγησε τη γολέτα «Η Τερψιχόρη» εφέτος στην Ύδρα από ξύλο πεύκου με έξοδα και για λογαρια-

σμό του Μανουήλ Τομπάζη και είναι ιδιοκτησία του. Τα ίδια επιβεβαιώνουν και οι σύνδικοι Ύδρας.

(σ. 12) Ἐγώ, ὁ ὑπογεγραμμένος μάστωρ Νικόλα(ος) Ἀθανασίου, ὁμολογῶ διὰ τοῦ ¹² ἀποδεικτικοῦ τούτου γράμματος ὅτι ἡ παροῦσα γολέτα ὀνομαζομένη «¹³ Η Τερψιχόρη» κατεσκευάσθη παρ' ἐμοῦ κατὰ τὸν ἐνεστῶτα χρόνον ¹⁴ ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην τῆς Ύδρας ἀπὸ ξύλον πεύκου, δι' ἐξόδων καὶ ¹⁵ λογαριασμὸν τοῦ κυρίου Μανουήλ Τομπάζη, δι' ἣν αἰτίαν ¹⁶ ἡ γολέτα αὐτὴ ἀκαρτερεῖ καὶ εἶναι τῆς ιδιότητος αὐτοῦ. Δι' ὃ ¹⁷ καὶ κατὰ τὴν ζήτησίν του ἔδωκα αὐτῷ τὸ παρὸν ἐνυπόγρα ¹⁸ (σ. 13) φον διὰ νὰ μεταχειρισθῇ ἔνθα ἤθελε τῷ χρειασθῇ.

¹⁹ νικόλαος ἀθανασίου

9 Ἰουλίου

¹⁰ Ἡμεῖς, οἱ ἐκ τοῦ κοινοῦ τῆς νήσου καὶ πόλεως Ύδρας ἐκλελεγμένοι σύν ¹¹ δικοι, μαρτυροῦμεν ὅτι ἡ γολέτα ὀνομαζομένη «¹² Η Τερψιχόρη» κα ¹³ τεσκευάσθη ἐπὶ τὴν νῆσον ταύτην παρὰ τοῦ ἄνω μαστορος ¹⁴ Νικολάου Ἀθανασίου καὶ ὅτι κύριον καὶ νόμιμον ἀπόκτημά ἐστι ¹⁵ τοῦ κυρίου Μανουήλ Τομπάζη, εἰς πίστιν τοῦ ὁποῦ ἀποφαινόμε ¹⁶ θα, ἐκτυποῦντες καὶ τὴν τοῦ κοινοῦ σφραγίδα

10 Ἰουλίου.

¹⁶ (ἡ μεγάλη) ὀνομαστί οἱ σύντυχοι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

13. – ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΠΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΠΛΟΙΟΧΤΗΣΙΑ

Ύδρα, ΙΑ-ΜΥ, Λυτά έγγρ., αριθ. 478 (κεφάλαιο 50), 20 Φεβρ. 1828

Ο Αναγνώστης Παπαμανώλη, δήλωσε ενώπιον του καγκελλάριου Νικολάου Τζέππη ὅτι το Μάιο του 1815 ὁ Ὑδραίος ναυπηγὸς Σταμάτης Λεριώτης ναυπήγησε στὴν Ύδρα τὴ σκούνα «Ο Λεωνίδας», με δαπάνες τοῦ Ὑδραίου Ἰωάννου Θεοδώρου. Το πλοῖο αὐτό ἔχει μήκος ἢ καρίνα του 16 πῆχες, τὸ πλάτος του εἶναι 6 πῆχες καὶ τὸ βάθος του 4.

Ὁ κύριος Ἀναγνώστης Παπαμανώλη ἐπαρουσιάσθη ¹² εἰς τὴν κοινὴν καγκελλαρίαν τῆς νήσου Ύδρας ἐνώ ¹³ πιον ἐμοῦ τοῦ καγκελλάριου Νικολάου Τζέππη, ὅστις ἐ ¹⁴ φανέρωσε καὶ ἐδηλοποίησεν ὅτι τοῦ ἔτους 1815, περὶ ¹⁵ τοῦ Μαΐου, ὁ Σταμάτης Λεριώτης, Ὑδραίος, ναυπηγὸς εἰς ¹⁶ ταύτην τὴν νῆσον ἐναυπήγησε τὸ πλοῖον σκούναν ¹⁷ ὀνομαζομένην «Ὁ Λεωνίδας» διὰ δαπάνης τοῦ Ἰω ¹⁸ άννου Θεοδώρου, Ὑδραίου.

¹⁹ Αὐτὸ τὸ πλοῖον συνίσταται τὸ μὲν μῆκος ἢ κα ¹⁰ ρίνα πηχῶν δεκάξε καὶ ἡμίσεως, τὸ δὲ πλάτος πηχῶν ¹¹ ἕξε, καὶ τὸ βάθος πηχῶν τεσσάρων. ¹² Κατὰ δὲ τὴν μαρτυρίαν τοῦ διαληφθέντος ¹³ κυρίου Παπαμανώλη ἐγίνε τὸ παρὸν ὑπογεγραμμένον ¹⁴ παρ' ἐμοῦ, τὸ ὁποῖον σφραγίζεται καὶ μὲ τὴν καγκελ ¹⁵ λαρικὴν σφραγίδα πρὸς ἀσφάλειαν.

¹⁶

Ύδρα, τῇ 20 Φεβρουαρίου 1828.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

¹⁷ ἀναγνώστις παπαμανόλη

¹⁸ (σφραγίδα)*

Ὁ Καγκελλάριος ¹⁹ Νικόλαος Τζέππης

φ. 1 β: «Ἀπόδειξις περὶ ναυπηγήσε ² ὡς τοῦ Σταμάτη Λεριώτη ³ ναυπηγοῦ ⁴ 20
Φεβρουαρίου 1828».

14. – ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΠΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΠΛΟΙΟΧΤΗΣΙΑ

Ύδρα, ΙΑ-ΜΥ, Λυτά έγγραφα, αριθ. 483 (κιβώτιο 50), 11 Ιουλ. 1828

Ο πρωτομάστορας Δημήτριος Χαλδαῖος δήλωσε στην καγκελλαρία ὅτι ναυπήγησε στην Ύδρα την τράτα «Η Παναγία της Ύδρας» που ανήκει στο Σταύρο Μαστροδημήτρη, με έξοδα του ἰδίου Σταύρου και την ἔρριξε στη θάλασσα στις 22 Ιουνίου. Ἐχει μήκος η καρίνα της 10 πῆχες το πλάτος της εἶναι 3 και το ὕψος της 1 και 1/2 κᾶνα.

Δηλοποιεῖται ὅτι τὴν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Σταύρου Μαστροδημήτρη ² Ύδραίου τράταν, ὀνομαζομένην «Η Παναγία τῆς Ύδρας» ἔκατα ³ σκεύασεν εἰς ταύτην τὴν νῆσον ὁ πρωτομάστορος Δημήτριος ⁴ Χαλδαῖος, αὐτὸν τὸν χρόνον Ιουνίου 22, ἔβαλεν εἰς τὴν θάλασσαν ⁵ δι' ἐξόδων τοῦ ἰδίου ῥηθέντος Σταύρου.

⁶ Συνίσταται δὲ τούτη ἡ ῥηθεῖσα τράτα ἀπὸ πηχῶν καρίνας ⁷ δέκα, τὸ δὲ πλάτος αὐτῆς πηχῶν τριῶν καὶ κᾶννας μιᾶς, καὶ τὸ ὕ ⁸ ψος πῆχης μιᾶς καὶ κᾶννας ἡμίσεως.

⁹ Διὰ αὐτὸ τοῦτο γέγονε τὸ παρὸν αποδεικτικὸν μαρτυ ¹⁰ ρικὸν ἐν τῇ κοινῇ καγκελλαρίᾳ ταύτης τῆς νήσου, ὑπο ¹¹ γεγραμμένον παρὰ τοῦ πρωτομάστορος καὶ ῥηθέντος ἰδιοκτῆτου ¹² αὐτῆς Σταύρου.

¹³ Ύδρα, τῇ 11 Ἰουλίου 1828.

¹⁴ Δίμιτρις χαλδεος βεβεονο δια εμου του λίμπερι διμιτροπούλου

¹⁵ Σταβρος μαστρο διμιτρι

¹⁶ (σφραγίδα)

Ὁ καγκελλάριος ¹⁷ Νικόλαος Τζέππης

12η σελίδα (Το κείμενο εἶναι γραμμένο στην 1 η σελίδα, διπλωμένο ὅμως ὅπως τα πρώτα, σε 12 σέλιδο) : «Ἰδιοκτησία τράτας ² Σταύρου Μαστροδημήτρη ³ αριθ. 9. Ἐδόθη ἀντίγραφον τῷ ἀγορα ⁴ στῇ αὐτῆς. ⁵ Τῇ 17 Μαΐου 1829».

* Η σφραγίδα ἔχει σε τρεῖς γραμμὲς τα γράμματα: «CΓ: ΚΛ | ΥΔ | 1808» (=Σ(φρα)Γ(ίς): Κ(αγκε)Λ(λαρίας) ΥΔ(ρας) 1808). Τὴν ἴδια σφραγίδα ἔχουν καὶ τα ἔγγραφα αριθ. 14, 15 καὶ 16.

15. – ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΠΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΠΛΟΙΟΧΤΗΣΙΑ

Υδρα, ΙΑ-ΜΥ, Αυτά έγγραφα, αριθ. 484 (κιβώτιο 50), 15 Ιουλ. 1828

Ο Δημήτριος Χαλδαῖος Αἰγινήτης, ναυπηγός, δήλωσε ενώπιον του καγκελλάριου Νικολάου Τζέππη ότι στις 18 Απριλίου 1825 ναυπήγησε στην Ύδρα με έξοδα του Δημήτρη Ντρίτζα την τρεχαντήρα που ο ίδιος διοικεί και ταξιδεύει και ότι πληρώθηκε από αυτόν μέχρις οβολού. Έχει μήκος η καρίνα της 7 πήχες και 1/4, πλάτος 3 πήχες και βάθος μία.

Ὁ Δημήτριος Χαλδαῖος Αἰγινήτης, ναυπηγός, ἐπαρουσιάσθη ¹² εἰς τὴν κοινὴν καγκελλαρίαν ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ καγκελλα ¹³ ρίου Νικολάου Τζέππη ἐφάνέρωσε καὶ ἐδηλοποίησεν ὅτι ¹⁴ τοῦ ἔτους 1825, Ἀπριλίου 18, εἰς ταύτην τὴν νῆσον ἐναυ ¹⁵ πήγησεν δι' ἐξόδων τοῦ Δημήτρη Ντρίτζα τὴν τρεχαν ¹⁶ τήραν [[...]] ὁ ἴδιος διοικεῖ καὶ ταξιδεύει.

¹⁷ Συνίσταται αὕτη τὸ μὲν μῆκος ἢ καρίνα πηχῶν ἐ ¹⁸ πτὰ καὶ ἐν τέταρτον, τὸ δὲ πλάτος πηχῶν τριῶν, καὶ τὸ ¹⁹ βάθος πήχης μιᾶς.

¹⁰ Εἰς ἔνδειξιν δὲ ὅτι ἡ ῥηθεῖσα τρεχαντήρα ὁ ¹¹ πάρχουσα ἰδιοκτησία τοῦ ῥηθέντος Δημήτρη ¹² καὶ ὅτι ὁ ῥηθεὶς ναυπηγὸς ἐξ αὐτοῦ ἐπληρώθη μέχρι ὁ ¹³ βολοῦ, δίδει τὴν παρούσαν ταύτην μαρτυρίαν ¹⁴ ἣτις σφραγίζεται καὶ μὲ τὴν καγκελλαρικὴν ¹⁵ σφραγίδα πρὸς ἔνδειξιν.

¹⁶ Υδρα, τῇ 15 Ιουλίου 1828.

¹⁷ διμητρί χαλδεός βεβεόνη [...] ¹⁸ [...] δι' ἐμοῦ τοῦ γιάνι καριτζί κε μαρτίρο

¹⁹ (σφραγίδα)

Ὁ Καγκελλάριος ²⁰

Νικόλαος Τζέππης

16. – ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΑΥΠΗΓΗΣΗ ΚΑΙ ΠΛΟΙΟΧΤΗΣΙΑ

Υδρα, ΙΑ-ΜΥ, Αυτά έγγραφα, αριθ. 485 (κιβώτιο 50), 20 Ιουλ. 1828

Ο Δημήτριος Χαλδαῖος Αἰγινήτης, ναυπηγός, δήλωσε ενώπιον του καγκελλάριου ότι γύρω στο Μαῖο του 1824 ναυπήγησε στην Ύδρα με έξοδα του πλοιάρχου Ελευθερίου Ιωάννου και των συγκυρίων Γεωργίου Χατζηγκιώνη, Γκίκα Γ. Γκιώνη και Χατζηαναγνώστη Ζερβού, Υδραίων, τη γολέτα «Η Παναγία της Υδρας» και ότι πληρώθηκε από αυτούς για τους κόπους και τα ημερομίσθια ο ναυπηγός και οι μάστορες που δούλεψαν μέχρις οβολού. Έχει μήκος η καρίνα 20 πήχες και μισό, πλάτος 7 πήχες και βάθος 4.

Ὁ Δημήτριος Χαλδαῖος Αἰγινήτης, ναυπηγός, ἐπαρουσιάσθη ¹² εἰς τὴν κοινὴν καγκελλαρίαν Ὑδρας ἐνώπιον ἐμοῦ τοῦ ¹³ καγκελλαρίου καὶ ὡμολόγησεν ὅτι τοῦ ἔτους 1824, περὶ τοῦ Μαΐου ¹⁴ ἐναυπήγησεν εἰς ταύτην τὴν νῆσον τὸ πλοῖον γολέτ ¹⁵ ταν ὀνομαζόμενον «Ἡ Παναγία τῆς Ὑδρας» δι' ἐξόδων ¹⁶ ἰδίων τοῦ πλοιάρχου Ἐλευθερίου Ἰωάννου καὶ

τῶν συγκυρίων |⁷ Γεωργίου Χατζηγκιώνη, Γκίκα Γ. Γκιώνη και Χατζηανα-
γνώ |⁸ στη Ζερβοῦ, Ὑδραίων, παρὰ τῶν ὁποίων ἐπληρώθη διὰ |⁹ τοὺς
κόπους καὶ ἡμερομίσθια αὐτὸς[[οῦ]] ὁ[[τοῦ]] ναυπηγὸς[[οῦ]] καὶ
οἱ[[τῶν]] δουλεύ |¹⁰ σάντες[[ων]] εἰς αὐτὴν μαστόροι [[ων]] μέχρι ὀδο-
λοῦ.

|¹¹ Συνίσταται αὕτη τὸ μὲν μῆκος ἡ καρίνα πηχῶν εἴκο |¹² σι καὶ ἡμίσε-
ως, τὸ δὲ πλάτος πηχῶν ἑπτὰ καὶ τὸ βάθος |¹³ πηχῶν τεσσάρων.

|¹⁴ Εἰς ἔνδειξιν δὲ ὅτι ἡ ῥηθεῖσα γολέτα ὑπάρχουσα |¹⁵ ἰδιοκτησίᾳ τῶν ἄ-
νωτέρω τοῦ τε πλοιάρχου καὶ τῶν συγκυ |¹⁶ ρίων καὶ τῆς τελείας ἐξο-
φλήσεως τοῦ ναυπηγοῦ διὰ τὰς ἐκ |¹⁷ δουλεύσεις του εἰς αὐτὴν δίδει τὴν
παροῦσαν ταύτην μαρ |¹⁸ τυρίαν, ἣτις σφραγίζεται καὶ μὲ τὴν καγκελλα-
ρικὴν |¹⁹ σφραγίδα πρὸς ἀσφάλειαν καὶ ὑποφαινόμεθα.

|²⁰ Ἐν Ὑδρᾷ, τῇ 20 Ἰουλίου 1828.

|²¹ Δημήτριος Χαλδαῖος βεβαιοῖ διὰ χειρὸς |²² ἐμοῦ Παντολέων Σ. Φι-
λιππάγκου

|²³ (σφραγίδα) Ὁ Καγκελλάριος |²⁴ Νικόλαος Τζέππης

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΓΛΩΣΣΑΡΙ

- ακόντο (a conto) = σε λογαριασμό, έναντι
αλακάρα (laqueare, laquear: λατιν.) = σανιδωτός, με φάτνωμα
αντένες, οι (antena) = οι κεραίες, οι κάδετες στο κατάρτι σταυρώσεις που δένονται τα πανιά.
αντιτιζιπάτα (anticipato) = προκαταβολικά
απαρθενεύω (appartenere) = ανήκω
άττον, το (atto) = η πράξη
βούλλα, η (bolla) = η σφραγίδα
ζωνάρι, το = εξωτερική ενίσχυση του σκάφους σε όλο το μήκος του
ιδρένιος = δρύινος
ιμβαρκάρω, βαρκάρω (imbarcare) = επιβιβάζομαι σε πλοίο
ιμπρά ισκά αμεγδαβαντά (ibra iskat amme davadan τούρκ.) = εξοφλώ το χρέος μου και παραιτούμαι από τις αγωγές
ιν σόλιδο (in solidum) = εις ολόκληρον
ινστρουμέντο, το (instrumentum) = το δικαιοπρακτικό έγγραφο
καλαφατική, η (calafatura) = η στεγανοποίηση του σκάφους (το φράξιμο των κενών ανάμεσα στις σανίδες, με πίσσα και στουπιά)
καρίνα, η (canna) = μέτρο μήκους
καπάρ(τ)ο, κάπ-, τα, καπάρο(ν) κάπ-, η (caparra) = η προκαταβολή, το καπάρο
καρίνα, η (carena) = η καρίνα, η τροπία
κερεστές, ο (kereste: τούρκ.) = η ξυλεία για ναυπηγηση, για οικοδομή
κομοδάρω (commutare) = μεταλλάσσω [comperare = χρησιδοτώ]
κομπρομεσσικό γράμμα, το (compromesse) = συμβιβασμός, συνυποσχετικό
κοντέντος (contento) = ευχαριστημένος
κοντραμε(ν)τζάνα, η (contrametzana) = το δεύτερο κομμάτι του πρυμνιού καταρτιού
κοντράτο, κουτράτο, το (contratto) = το συμβόλαιο
κόρδες, οι (corda) = τα δοκάρια
κουάρτον, το (quattro) = το τέταρτο
κο(υ)ρζέτα, κρο(υ)ζέτα, τα, κροτζίατες, οι (ενετ. croseta) = τα δίζυγα των επιστηλίων
κόφφα, η (coffa) = θωράκιση, προφυλακτήρας που στερεώνεται στο λαιμό της στήλης καταρτιού
λίστα, η (lista) = ο πίνακας, ο κατάλογος, η λίστα
λούρος, ο = διάζυγο, ζυγοδοκός, κάτω κουρζέτο = μαδέρι που υποβαστάζει τα δοκάρια που υποστηρίζουν την κουβέρτα ενός карабиού, το κεντρικό ξύλο της στέγης (ο καβαλλάρης)
ματάρω (γαλλ. mâter) = βάζω κατάρτι(α)
μουστερής, ο (musteri: τούρκ.) = ο πελάτης, ο αγοραστής
μπιτιρμάς, ο (bitirme τούρκ.) = η διεκπεραίωση, ο τερματισμός

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

νέτα (netto) = καθαρά
 ο πίπλε (a pible) = με κατάρτι μονοκόμματο (albero a pible = επήβολος ιστός)
 παζάρι, το = (pazar: τούρκ.) = η αγορά
 παρμάκια, τα (parmak: τούρκ.) = δάχτυλο, υποδιαίρεση μονάδας μήκους
 ράγια, τα (raggio) = οι ακτίνες (τροχού)
 ρεϊζης, ο (reis: τούρκ.) = ο καπετάνιος
 ρέστο, το (resto) = το υπόλοιπο
 ρίζιγα, τα (rischio) = οι κίνδυνοι, τα ρίσκα
 σιγουρητά, η (sicurtà) = η ασφάλεια, η εγγύηση
 σούμμα (βεν.suma) = το άθροισμα, το ολικό ποσό
 σκαφίδι, το = η σκάφη του πλοίου
 στραβόξυλα, τα = ο εσωτερικός σκελετός του σκάφους
 ταγιαμέντο, το (tagliamento) = το κόψιμο
 τέρμονας, ο (termine) = η προθεσμία, το όριο
 τζερεμές, ο (cereme: τούρκ.) = το πρόστιμο, η ποινή
 τζίρκα (circa) = περίπου
 χαλκέσιο, το = η μύτη, η αιχμή του κατάρτιου
 (α)χνάρι, το = μέτρο μήκους

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

SUMMARY

G. E. RODOLAKIS: *Contracts for ship-building and related contracts for supply of wood and other materials. From Corfu to Hydra (end of 15th century - mid 19th century)*

In this study I examine contracts of ship-building and the associated contracts for supplying wood and other materials, necessary in ship-building and equipping a ship, on the basis of published and unpublished documents from Heptanesa, Hydra and other Aegean islands-nautical centres. These documents are dated in the period between the late 15th century, when the Turkish conquest of the Balkan inland and islands has been completed and the Venetian domination of Heptanesa has been consolidated, and the mid 19th century.

Ship-building contracts are a classic case of hiring services (*locatio operis faciendi*) - only rarely I consider them as sale, while the contract for provisioning wood and other materials can be considered invariably as sale, hire of services and rarely as hiring labour.

In the next section I examine in some detail the particular elements of these contracts, such as the duties of the contractor and employer, the dissolution of the contractual relationship and the clauses safeguarding the performance of the contract.

In the final section I explore the origins of the legal rules applied. The law did not change over time in both the Venetian and the Ottoman dominated areas.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Δημήτρης Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ένας Ἀρμενόπουλος πού ἦταν σὲ ἀφάνεια
Μία, ἀκόμα, ἀδησαύριστη ἀπόδοση τῆς «Ἐξαβίβλου»
στὴ δημώδη (ante 1741).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Μία πληροφορία γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς (ἀκόμα) ἀπόδοσης στὴ δημώδη τῆς «Ἐξαβίβλου» τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενόπουλου, μολονότι ἔγκυρη καὶ διασταυρωμένη, ἔμενε ὥς τώρα (ἐνοχλητικά) μετέωρη καθὼς δὲν εἶχε ἐντοπιστεῖ κάποιο χειρόγραφο πού νὰ τὴν παραδίδει, μὲ ἀποτέλεσμα ἕνας Ἀρμενόπουλος στὴ δημώδη νὰ παραμένει σὲ ἀφάνεια.

Οἱ δύο τελευταῖοι πού εἶδαν, τὸν 18ο αἰῶνα, καὶ δήλωσαν τὴν ὕπαρξη τῆς ἀπόδοσης αὐτῆς ἦταν ὁ μητροπολίτης Ἡρακλείας Γεράσιμος καὶ ὁ Ἀλέξιος Σπανός· καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τους ἐξάγεται πὼς ἡ ἀπόδοση αὐτὴ ἐκπονήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1744¹.

Δύο ἄλλοι διασταυρώθηκαν μαζί της, τὸν 20ο αἰῶνα, χωρὶς νὰ μπορέσουν νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν ταυτότητά της: ὁ Εὐάγγελος Σαβράμης τὸ 1935 καὶ ὁ Ἀθανάσιος Τσερνόγλου τὸ 1991 δημοσίευσαν τὴν περιγραφὴ δύο χειρογράφων πού σώζουν τὴν ἀπόδοση πού μᾶς ἐνδιαφέρει, χωρὶς νὰ μπορέσουν νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν φιλολογικὴ ταυτότητα τοῦ κειμένου τὸ ὁποῖο παρέδιδαν τὰ χειρόγραφα πού καταλογογράφησαν².

1. Βλ. τὴν πλήρη παραπομπὴ ἀμέσως πρὶν κατωτὸ κείμενο.

2. Τὶς παραπομπὲς στὰ δημοσιεύματά τους τὶς ἀναγράφω στὶς σημειώσεις 13 καὶ 14.

Δύο ωστόσο ιστορικοί του δικαίου, μολονότι δὲν μπόρεσαν νὰ μελετήσουν ἀπὸ αὐτοψία τὸ χειρόγραφο ποὺ περιέγραφε ὁ Σαβράμης, διαισθάνθηκαν ἀπὸ τὴν περιγραφή του πὼς κάτι σημαντικό πρέπει νὰ περιέχει: ὁ Δημήτριος Σ. Γκίνης ὑπέδειξε τὸ 1963 πὼς τὸ χειρόγραφο αὐτὸ πρέπει νὰ μικροφωτογραφηθεῖ³ καὶ ὁ Κ. Γ. Πιτσάκης διατύπωσε τὸ 1971 τὴν εἰκασία νὰ περιέχεται ἐνδεχομένως στὸ χειρόγραφο αὐτὸ μιὰ «ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλου μετάφραση»⁴, εἰκασία ποὺ δὲν μπόρεσε οὔτε νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσει οὔτε νὰ τὴν ἀπορρίψει, ἀφοῦ δὲν τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ προσεγγίσει τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ τὸ μελετήσει.

Σήμερα ωστόσο, ποὺ κατορθώσαμε νὰ ἐντοπίσουμε τὸ λανθάνον ὡς πρόσφατα χειρόγραφο ποὺ περιέγραψε ὁ Σαβράμης τὸ 1935, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀκόμα, πληρέστερο ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, γιὰ ἓνα πράγμα μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι: πὼς ἔχουμε στὴ διάθεσή μας μιὰ ἀκόμα, μιὰν ἄλλη ἀπὸ τὶς ὡς τώρα γνωστὲς ἀποδόσεις τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴν δημώδη· καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτὴ ἡ ἄλλη ἀπόδοση νὰ ταυτίζεται μὲ ἐκείνη γιὰ τὴν ὁποία ὁ Ἡρακλεῖος Γεράσιμος καὶ ὁ Ἀλέξιος Σπανός μιλοῦσαν στὴν ἔκδοση τοῦ 1744.

Ἄς πάρουμε ὅμως τὸ νῆμα ἀπὸ τὴ μεταβυζαντινὴ του ἀρχή.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

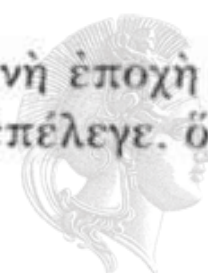
Ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ πρῶτες ἀποδόσεις τμημάτων τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴ δημώδη ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται τὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ σὲ νομοκανονικὲς συλλογές⁵. Πρόκειται βέβαια γιὰ ἀποδόσεις εἴτε κάποιων τμημάτων τῆς εἴτε κάποιων μεμονομένων διατάξεων ποὺ περιεῖχε⁶.

3. *Κείμενα Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας*, Ἀθήνα 1963, σ. 38: πρόκειται γιὰ χειρόγραφο πού, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, εἶχε ἐντοπιστεῖ στὴ Κοινοτικὴ Βιβλιοθήκη Βήσσανης (Πωγωνίου).

4. Τὴν διατύπωσε στὴν Εἰσαγωγὴ τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς «Ἐξαβίβλου» (Ἀθήνα 1971), σ. ογ'.

5. Ἀναφέρομαι στὶς πρῶτες γνωστὲς νομοκανονικὲς συλλογὲς τοῦ Κουνάλη Κριτόπουλου στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα, στὸ «Νόμιμον» τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, στὴ δημώδη βέβαια ἐκδοχὴ του μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰῶνα, καὶ στὸν «Νομοκρίτην» τοῦ Θεοκλήτου γραμμένον τὸ 1671. Βλ. περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὶς συλλογὲς αὐτὲς στὴ μελέτη τοῦ Δ. Σ. Γκίνη, «Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἐξαβίβλου ὑπὸ Ἀλεξίου Σπανοῦ», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345–1945)*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 174–176· γιὰ τὸ «Νόμιμον» τοῦ Μαλαξοῦ βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη μου «Ἡ τρίτη χειρόγραφη “ἐκδοσις” τοῦ Νομίμου τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* [τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν] 38 (2004), 221–242.

6. Τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ὅταν τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ χρησιμοποιοῦσε σὲ πράξεις του κάποια διάταξη ἀπὸ τὴν «Ἐξαβίβλον», ἐπέλεγε, ὅπως ἦταν

Ἡ πρώτη ἀπόδοση στὴ δημώδη ὁλόκληρου τοῦ κειμένου της ἔγινε ἀπὸ τὸν Θεοδόσιο Ζυγομαλὰ στὶς ἀρχὲς πιθανότατα τοῦ 17ου αἰώνα⁷, ἀπόδοση πὺν στηρίχθηκε στὸ κείμενο πὺν παρέδιδε κάποιον, ἀταύτιστον ἀκόμα, χειρόγραφον. Ἡ δεύτερη εἶναι αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία δὲ μιλήσουμε ἐδῶ. Ἡ τρίτη ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Σπανὸ καὶ στηρίχθηκε στὸ κείμενο τὸ ὁποῖον παρέδιδε ἡ πρώτη ἐντυπὴ ἐκδοση τῆς «Ἐξαβίβλου», ἡ ὁποία εἶχε γίνεϊ στὸ Παρίσι τὸ 1540⁸.

Ἡ ἐργασία τοῦ Ζυγομαλὰ δὲν τυπώθηκε ποτέ, γνώρισε ὅμως μιὰ κάποια χειρόγραφη παράδοση⁹, ἐνῶ ἡ ἀπόδοση τοῦ Σπανοῦ δημοσιεύτηκε τὸ 1744 στὴ Βενετία, γιὰ νὰ γνωρίσει ἔκτοτε πολλαπλὲς ἐπανεκδόσεις¹⁰. Ἡ δεύτερη, πὺν ἔμεινε στὴν ἀφάνεια, εἶναι τὸ θέμα μας.

Θυμίζω πὺς τὰ πρῶτα στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἀπόδοσης τῆς «Ἐξαβίβλου» προσφέρονται στὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα τῆς ἐκδοσης τοῦ 1744. Συγκεκριμένα· ὁ Ἡρακλείας Γεράσιμος, χορηγὸς καὶ ἐμπνευστὴς τῆς ἐκδοσης τοῦ 1744, δηλώνει στὸν Πρόλογό του πὺς εἶχε στὰ χέρια του ἕνα ἀντίγραφον ἀπὸ μιὰ «μετάφρασιν» τῆς «Ἐξαβίβλου» «εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον», μετάφραση ἡ ὁποία εἶχε βέβαια ἐκπονηθεῖ πρὶν ὁ Σπανὸς ἐπιχειρήσει τὴν δική του. Ἀντίγραφον

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

φυσικὸν, τὸ κείμενον αὐτὴν ἀρχικὴν διατύπωσιν, σὲ ἕνα γλωσσικὸν δηλαδὴ ἔνδυμα πὺν ταίριαζε καὶ μὲ τὴν γλῶσσαν τῶν πατριαρχικῶν κειμένων· βλ. γιὰ παράδειγμα ὅσα ἀναφέρονται γιὰ τὸν Ἀρμενόπουλον στὸ κείμενον μιᾶς καθαιρέσεως πὺν ἀποφασίστηκε ἐπὶ Ἱερεμίου Β' καὶ σώζεται ἀντιγραμμένο στὸν λεγόμενον «Κώδικα τοῦ Ἱερακος» — τῶρα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος μὲ τὸν ἀρ. 1474—, φ. 21r-v. Γιὰ τὴ δημοσίευσιν καὶ περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν παραπομπὴ στὴν «Ἐξάβιβλον» βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιον καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθῆνα 1999, σ. 166–167.

7. Βλ. St. Perentidis, *Théodose Zygomalas et sa Paraphrase de la Synopsis minor*, Ἀθῆνα 1994, σ. 53–54· τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία, ἡ ὁποία χρονολογοῦσε τὴν ἀπόδοση τοῦ Ζυγομαλὰ γύρω στὸ 1575, τὴν παραθέτει ὁ Δ. Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου*, Ἀθῆνα 1966, σ. 60–61 ἀρ. 83.

8. Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, «Ἀλέξιος Σπανός», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικὰ* 1 (1926), 207 σημ. 3.

9. Στὰ δύο χειρόγραφα πὺν γνωρίζαμε ὡς πρόσφατα πὺς τὴν παραδίδουν ἦρθε νὰ προστεθεῖ ἕνα τρίτον: προερχόμενο ἀπὸ τὴν Χαλδίαν ἐντοπίστηκε πρόσφατα στὴν Ἀθῆνα καὶ βρίσκεται πλέον στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν· βλ. πρόχειρα τὴν ἀνακοίνωσιν τοῦ εὐρήματος σὲ ἄρθρον μου σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα «Ἕνας Ἀρμενόπουλος στὸ εἰκονοστάσι. Ἄγνωστο χειρόγραφον τοῦ 16ου αἰῶνα μὲ τὴν περίφημη “Ἐξάβιβλον” στὴ δημώδη γλῶσσα, σὲ ἀπόδοση τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλὰ», *Ἡ Καθημερινή*, Κυριακὴ 17 Φεβρουαρίου 2008.

10. Τὶς κατέγραψε ὁ Ν. Βέης, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα — Ἐκδόσεις ἐν τῇ κοινῇ τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου 1744–1820», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου...*, σ. 381–395· βλ. καὶ Κ. Γ. Πιτσάκης, ὅ.π. σημ. 4, σ. σέ–ο' καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία.

αὐτῆς, τῆς ἄλλης, ἀπόδοσης ὁ Γεράσιμος ἔδωσε στὸν Σπανὸ μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὴν συμπληρώσει, νὰ συντάξει ἕναν πίνακα τῶν περιεχομένων της καὶ μὲ ἔξοδα τοῦ λόγιου ἱεράρχη νὰ δημοσιευτεῖ¹¹.

Ὁ Ἀλέξιος Σπανὸς ἀκολούθησε, ὅπως εἶναι γνωστό, ἕναν διαφορετικὸ δρόμο· ἀλλὰ ἡ πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης ἀπόδοσης τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴ δημώδη διατηρεῖ τὴ σημασίᾳ της, καθὼς μάλιστα τὴν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος Σπανὸς στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν χορηγὸ τῆς ἔκδοσης, τὸν μητροπολίτη Ἡρακλείας: «ταύτην τὴν βίβλον [τὴν «Ἐξάβιβλον»], οὐκ οἶδα ποῖος ἀπὸ τοὺς ἐδικοὺς μας νῦν Ἑλληνας εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον μεταφράσας, καὶ ἡ δεισιτάτη... πανιερότης [ὁ Ἡρακλείας Γεράσιμος] εὐροῦσα, καὶ ἀντιγράψασα... καὶ δὴ τὴν βίβλον ταύτην δεδωκὼς εἰς ἐμένα... νὰ καταστρώσω εἰς αὐτὴν ἕνα πίνακα κατ' ἀλφάβητον... ἐπρόσταξεν ὅτι καὶ νὰ τὴν στοχαστῶ, ἀνίσως χρειάζεται καὶ ἑτέρας διορθώσεως»¹².

Ὁ Σπανὸς ἐσφαλμένα, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε, θεώρησε πὼς ἡ ἀπόδοσις ἐκείνη δὲν ἦταν ὀρθὴ καὶ ἔπεισε τὸν Ἡρακλείας γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκπονηθεῖ μιὰ νέα, ἔργο τὸ ὁποῖο ἀνέλαβε ὁ ἴδιος· ἡ παλαιότερη δὲν δημοσιεύτηκε ποτέ, πέρασε στὴν ἀφάνεια, καθὼς μάλιστα ἐκείνη τοῦ Σπανοῦ γνώρισε ἐπιτυχία, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπάλληλες ἐκδόσεις της μέσα στὸν 18ο αἰῶνα καὶ τὲς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα.

Τὸ 1935 ὁ Εὐάγγελος Σαβράμης δημοσίευσε στὸν ἐνδέκατο τόμο τῆς *Ἐπετηρίδος Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* τὴν περιγραφὴ ἑξὶ χειρογράφων ποὺ ἐντόπισε στὴ Κοινοτικὴ Βιβλιοθήκη Βήσσανης–Πωγωνίου τῆς Ἡπείρου¹³ Ἀνάμεσά τους καὶ τὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει

11. Βλ. τὰ σχετικὰ στὴ σ. 13 χ.ᾶ. τῆς πρώτης ἔκδοσης (Βενετία 1744).

12. Τὸ χωρίο στὴ σ. 7 χ.ᾶ. τῆς πρώτης ἔκδοσης.

13 «Χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης Βησσάνης–Πωγωνίου», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 11 (1935), 295–300· μὲ τὴν εὐκαιρίᾳ ὁ Σαβράμης περιέγραψε τρία ἀκόμα χειρόγραφα «ἕναν νομοκάνονα καὶ δύο κατάστιχα, τὸ ἐν τῆς Μονῆς Μολυβδοσκεπάστου καὶ τὸ ἕτερον τῆς Μονῆς ἀγίου Νικολάου Σκαμνελίου», χειρόγραφα ποὺ πῆραν στὸν κατάλογό του τοὺς ἀριθμοὺς 7–9 (σ. 300–305). Τὸ χειρόγραφο 5 περιγράφεται στὴ σελίδα 298. Ἕνα ἱστορικὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῶν περιπετειῶν ποὺ γνώρισαν τὰ βιβλία καὶ τὰ χειρόγραφα ποὺ περιεῖχε, ὅπως καὶ γιὰ τὴν διαπίστωση ποὺ ἀναπαράγει πὼς βιβλία καὶ χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης «ἐξηφανίσθησαν» δίνεται στὴ μελέτῃ τοῦ Σπ. Στούπη, *Βήσσανη (Ἱστορικά – Ὀνοματολογικά – Λαογραφικά)*, Κέρκυρα 1972, σ. 137–145. Εἶχα ὥστόσο τὴν τύχη νὰ τὰ ἐντοπίσω καὶ νὰ διαπιστώσω ἀπὸ αὐτοψία πὼς τὸ χειρόγραφο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει σώζεται, ἔχοντας ὅμως ἀπωλέσει στὸ μεταξὺ κάποια ἀπὸ τὰ ἐνδιάμεσα φύλλα

καὶ τὸ ὁποῖο στὸν κατάλογο ἔχει τὸν ἀριθμὸ 5. Ὁ Σαβράμης τὸ περιγράφει μὲ τοὺς ἀκόλουθους ὅρους.

Χαρτ. 0,30X0,21, αἰῶνος ΙΗ' (σελ. 431).

Ἡ γραφὴ καθαρά καὶ εὐανάγνωστος. Ἐν ἀρχῇ εἶναι δύο φύλλα ἄγραφα. Τὰ ἐξώφυλλα εἶναι ἐκ χάρτου χονδροῦ κεκαλυμμένα ὑπὸ δέρματος φαιοῦ χρώματος. Ἐν σελ. 431 σημειοῦται «Γέγραπται ὁ παρὼν νόμος διὰ χειρὸς Παϊσίου Ἱεροδιακόνου Δημητρίου εἰς τοὺς 1741 Ἰουλίου 23 ἡμέρα πέμπτη». Εἶναι τὸ κείμενο γεγραμμένον εἰς γλῶσσα δημῶδη.

Πρόχειρον Νόμων ἢ ἐξάβιβλος τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου

Ἐν φ. 1α σημειοῦται διὰ νεωτέρας χειρὸς τὸ ἐξῆς: «Αὐτὸς ὁ νόμος εἶναι τοῦ Γεννάκη Γραματικοῦ ἀπὸ Φραστανα.....(δυσανάγνωστα).

Ἐν τέλει ἐπίσης ἓν φύλλον ἄγραφον ἐν ᾧ σημειοῦται διὰ νεωτέρας χειρὸς μακρά τις προσθήκη περὶ τὸν «φαλκιδίου, μοιρασμοῦ» κέ.

Πενήντα ἔξι χρόνια ἀργότερα ὁ Ἀθανάσιος Γ. Τσερνόγλου δημοσιεύει ἓναν συμπληρωματικὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Γυμνασίου Μυτιλήνης πού εἶτε ὑπῆρχαν καὶ δὲν τὸ εἶχε συμπεριλάβει στὸν κατάλογό του ὁ Ἄδ. Παπαδόπουλος Κεραμέας εἴτε πρόκειται γιὰ νεότερες προκτήσεις τῆς βιβλιοθήκης. Ἀνάμεσα τοὺς καὶ ἐκεῖνο πού στὸν κατάλογό του πῆρε τὸν ἀριθμὸ 51¹⁴. Ἀναδημοσίεω καὶ ἐδῶ τὴν περιγραφὴ τοῦ καταλογογράφου.

Χειρόγραφον χαρτῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, σχ. 0,31X0,217, αἰῶνος ΙΗ' ἐκ σελίδων ἠριθμημένων 454 καὶ 13 φύλλων ἀγράφων ἐν τέλει. Περιέχει Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου «Πρόχειρον Νόμων τὸ ὀνομαζόμενον Ἐξάβιβλος», μετεγλωττισμένη εἰς τὸ ἀπλοῦν ἰδίωμα.

Ἡ στάχωσις δερματίνη, ἀξιόλογος, μὲ σηκῶματα εἰς τὴν ράχιν, 5 ἐν ὅλῳ.

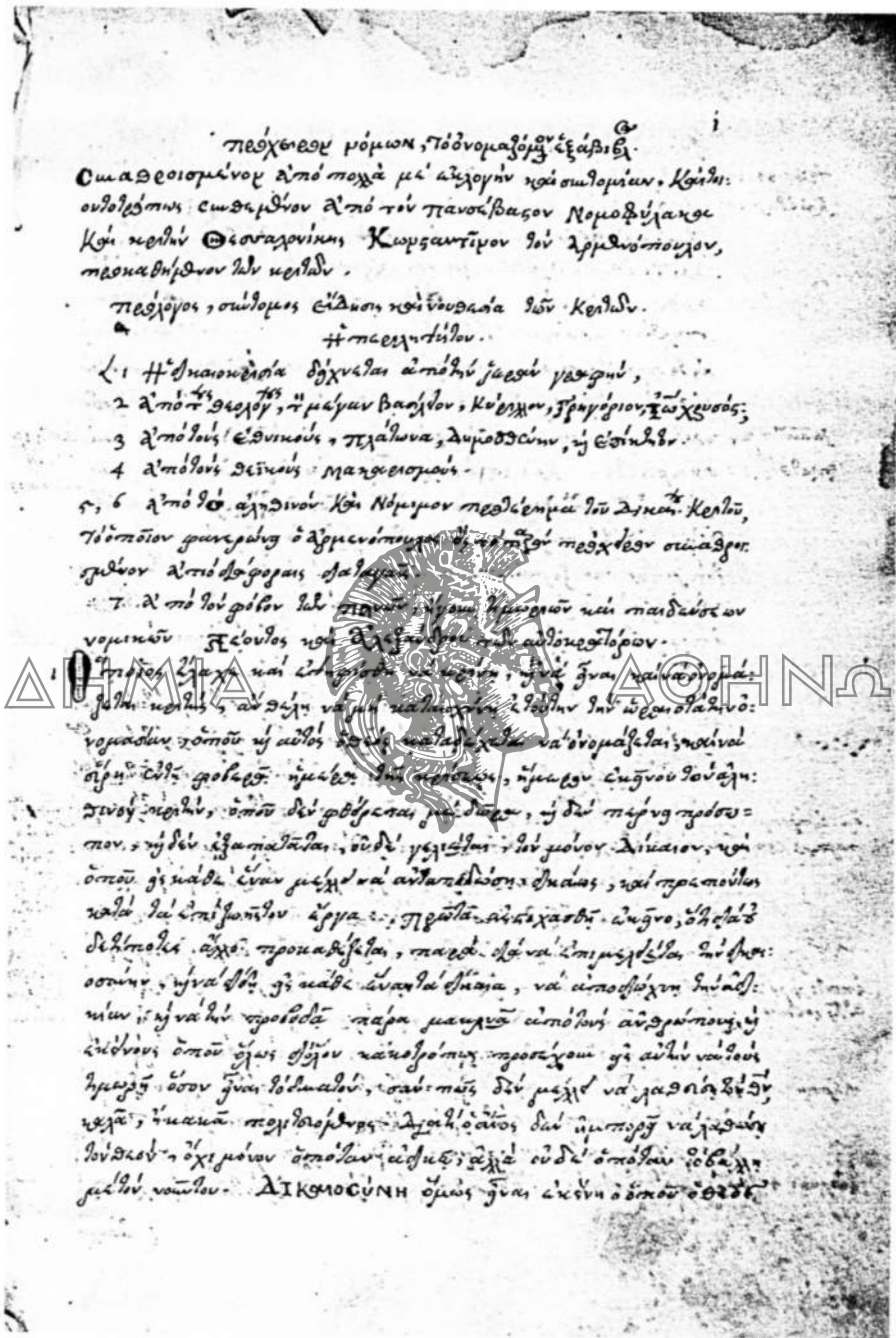
Μὲ ἀναγλύφους ἀνθίνας διακοσμήσεις, τόσον εἰς τὴν ἐμπρόσθιαν ὅσον καὶ εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευράν. Εἰς τὰς τέσσερας γωνίας τῆς ἐμπροσθίας ὀψεως ἀνάγλυφοι παραστάσεις ἀγγέλων.

Χαρακτηριστικὸν τοῦ χάρτου εἶναι ὅτι αἱ ὑδατογραφίαι αὐτοῦ, εἰς τὰ πρῶτα καὶ τὰ τελευταῖα φύλλα, ἐμφανίζονται εἰς τὸ κέντρον τρεῖς ἐπαλλήλας

του —χάσματα πού πιθανότατα προκλήθηκαν μετὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸν Σαβράμη.

14. «Συμπληρωματικὸς κατάλογος χειρογράφων τῆς παλαιᾶς Γυμνασιακῆς Βιβλιοθήκης Μυτιλήνης, νῦν τοῦ Α' Λυκείου Μυτιλήνης», *Λεσβιακά* 13 (1991), 347–391· καὶ ἀνάτυπο στὸ ὁποῖο ἔχουν προστεθεῖ 5 ἀκόμα σελίδες πού δὲν περιέχονται στὴν ἀρχικὴ δημοσίευση τῆς μελέτης. Τὸ χειρόγραφο 51 περιγράφεται στὶς σελίδες 362–363.

ήμισελήνους συνεχῶς μειουμένου μεγέθους. Ἄρα ὁ χάρτης προέρχεται ἐκ τοῦ ὀθωμανικοῦ ἐργαστηρίου χάρτου, τοῦ ἐγκατεστημένου εἰς τὸν Κεατχανέν, εἰς τὸν μυχὸν τοῦ Κερατίου κόλπου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἡ ἀρίθμησης παλαιὰ κατὰ σελίδας.

Ἐν ἀρχῇ τρία ἄγγραφα φύλλα.

Εἰς τὴν σελίδα 1, ἀρχομένην ἀπὸ τοῦ τετάρτου φύλλου:

«Πρόχειρον νόμων τὸ ὀνομαζόμενον ἐξαβιβλος, συναθροισμένον ἀπὸ πολλὰ μὲ ἐκλογὴν καὶ συντομίαν, καὶ τοιουτοτρόπως συνθεμένον ἀπὸ τὸν πανσέβαστον Νομοφύλακα καὶ κριτὴν Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνον τὸν Ἀρμενόπουλον, προκαθήμενον τῶν κριτῶν».

Τὸ κείμενον εἰς γλῶσσαν ἀπλοελληνικὴν.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς σελ. 1 «Ἐκ τῶν τοῦ Γεωργίου Νικολάου Λαζάρου, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τόδε· ἐκ Σιατίστης». Ἐπεται μονογραφή τοῦ ἰδίου.

[Δίνεται μία κεφαλαιώδης περιγραφή τῶν περιεχομένων στὸ χειρόγραφο.]

Συχνάκις εἰς τὴν ὡς ἀναγράφονται δι' ἄλλης χειρὸς σχόλια ἐπὶ τοῦ κειμένου.

Ἐν τέλει φύλλα 13 ἄγγραφα καὶ μὴ φέροντα ἀρίθμησην.

Οἱ πρῶτες διαπιστώσεις ἀπὸ τὴν συγκριτικὴ μελέτη τῶν δύο αὐτῶν χειρῶν εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

α) καὶ τὰ δύο χειρόγραφα παραδίδουν τὸ ἴδιο ἔργο: μιὰν ἀπόδοση τῆς «Ἐξαβιβλου» στὴ δημώδη ποὺ δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ ἐκείνη τοῦ Θεοδόσιου Ζυγομαλᾶ οὔτε μὲ ἐκείνη τοῦ Ἀλέξιου Σπανοῦ.

β) πλήρες εἶναι τὸ κείμενο τὸ ὁποῖο παραδίδει τὸ χειρόγραφο τῆς Μυτιλήνης· στὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης ἐντοπίζονται κάποια χάσματα ποὺ δημιουργήθηκαν μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς γραφῆς τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ ἀνάλογα χάσματα παρουσιάζονται καὶ στὴν ἀρίθμηση τῶν σελίδων του.

γ) σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δύο χειρόγραφα δὲν ἀναγράφεται ρητὰ τὸ ὄνομα ἐκείνου ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση. Στὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης σώζεται ὅμως ἓνα βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὅχι μόνο τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα (Παῖσιος ἱεροδιάκονος Δημητρίου) ἀλλὰ καὶ ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ὀλοκλήρωσε τὴ γραφή του: 23η Ἰουλίου 1741. Μποροῦμε κατὰ συνέπεια νὰ θεωρήσουμε τὴ χρονολογία αὕτὴ ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴ ἐκπόνηση τοῦ ἔργου.

δ) τὰ χειρόγραφα ποὺ σώζουν τὸ ἔργο ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ διαφορετικούς γραφεῖς. Περισσότερο ὅμως ἐπιμελημένο καὶ διακοσμημένο μὲ ἐρυθρογραφίες εἶναι τὸ χειρόγραφο τῆς Μυτιλήνης.

ε) καὶ στὰ δύο χειρόγραφα, μολονότι ὁ Σαβράμης δὲν τὸ δηλώνει γιὰ τὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης, σώζονται παρασελίδια σχόλια καὶ σημειώσεις.

IV

Τὸ ἐπόμενο καὶ ἴσως τὸ σημαντικότερο ζητούμενο εἶναι νὰ ἐντοπίσου-
με τὴ φιλολογικὴ ταυτότητα τοῦ πρωτοτύπου τὸ ὁποῖο χρησιμοποίησε
ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε αὐτὴ τὴν ἀπόδοση· μὲ ἄλλα λόγια, ἀπὸ ποιοῦ χει-
ρόγραφο ἢ ἀπὸ ποιά ἔντυπη ἔκδοση τῆς «Ἐξαβίβλου» ἀντλήσε τὸ κεί-
μενο γιὰ τὸ ἀποδώσει στὴ δημώδη.

Πολλαπλὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια ὁδηγοῦν στὴν δεύτερη ἔντυπη ἔκδο-
ση τῆς «Ἐξαβίβλου», τὴν γραικολατίνα, ποὺ ἔγινε στὴ Γενεύη τὸ 1587.
Ἄς δοῦμε ἐνδεικτικὰ μερικὰ μόνο ἀπὸ αὐτά.

Ὁ Γάλλος οὐμανιστὴς Denis Godefroy, ὁ δεύτερος ἐκδότης τῆς
«Ἐξαβίβλου», ἐνσωμάτωσε στὴν ἔκδοσή του τὴ λατινικὴ μετάφραση
τοῦ ἔργου ποὺ εἶχε ἐκπονήσει καὶ δημοσιεύσει λίγα χρόνια νωρίτερα ὁ
Jean Mercier, γεγονὸς ποὺ δηλώνεται καὶ στὴν προμετωπίδα τῆς ἔκδο-
σης¹⁵. Κατὰ συνέπεια στὴν ἔκδοση τοῦ 1587 συνυπάρχει τὸ ἐλληνικὸ
κείμενο τῆς «Ἐξαβίβλου», ἡ λατινικὴ του μετάφραση καὶ ἀκόμα κά-
ποια ἐπιπλέον στοιχεῖα: μιὰ σύντομη περίληψη τῶν περιεχομένων κάθε
«Τίτλου» στὰ λατινικά, ποὺ δὲν ὑπάρχει στὸ ἐλληνικὸ κείμενο, ἀρίθ-
μηση μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς τῶν παραγράφων ποὺ περιέχονται σὲ
κάθε «Τίτλον» καὶ «Βιβλίον» καὶ παράτιτλα μὲ παραπομπὲς στὶς
πηγὲς μαζί μὲ κάποια σχόλια.

Ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη τῆς «Ἐξαβίβλου»
ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἔχει ἐνσωματώσει κατ'ἀρχὴν ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα
στὸ ἔργο του δίνοντάς μας ἓνα ἰσχυρὸ τεκμήριο γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ
πρωτοτύπου ποὺ χρησιμοποίησε: ἔχει ἀποδώσει τὴν περίληψη τῶν πε-
ριεχομένων κάθε «Τίτλου», τὴν λατινικὰ γραμμένη, στὴ δημώδη καὶ τὴν
ἔχει ἐνσωματώσει στὸ ἐλληνικὸ κείμενο· ἔχει ἀριθμήσει καὶ αὐτὸς ὅλες
τὶς παραγράφους μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς καὶ ἔχει ἀποδώσει ἓνα μεγά-
λο μέρος ἀπὸ τὰ παράτιτλα καὶ κάποια ἀπὸ τὰ σχόλια¹⁶.

15. *Πρόχειρον νόμων Κωνσταντίνου τοῦ Ἀρμενοπούλου. Promptuarium iuris. Con-
stantino Harmenopoulo authore. Interprete Ioanne Mercero. Dionysii Gothofredi
J.C. Paratitla ad singulos Constantini Harmenopuli titulos. Variarum lectionum
libellus ad eundem authorem. Nomenciator græcarum dictionum Iyris, ad eundem
Harmenopulum. Apud Guillelmum Læmarium. M.D.LXXXVII.* Γιὰ τὸν Denis
Godefroy καὶ τὶς νομικὲς ἐνασχολήσεις του βλ. ἀπὸ τὴ σχετικὰ πρόσφατη βιβλιο-
γραφία τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Vincenzo Piano–Mortari «L'Humanisme juridique à
Genève des origines jusqu'à Jacques Godefroy», *Jacques Godefroy (1587–1652) et
l'Humanisme juridique à Genève. Actes du colloque Jacques Godefroy édités par
Bruno Schmidlin et Alfred Dufour*, Βασιλεία 1991, σ. 39–41.

16. Στὴ σελίδα 232 δίνω σὲ πανομοιότυπο τὴν πρώτη σελίδα τοῦ κειμένου τῆς
ἔκδοσης τοῦ 1587 καὶ στὶς σελίδες 226 καὶ 227, τὶς ἀντίστοιχες σελίδες τῶν δύο χει-
ρογράφων ποὺ ἐντοπίσαμε· μποροῦμε λοιπὸν εὐκόλα νὰ διακρίνουμε τὴ λατινικὴ

“Όλα αυτά αποτελούν ένδειξεις ικανές, κατά τή γνώμη μου, για να δεχθούμε πώς εκείνος που εκπόνησε τήν απόδοση που μελετούμε χρησιμοποίησε τήν γραικολατίνα έκδοση τής «Έξαβίβλου» του 1587.

V

Έχοντας εντοπίσει τήν έκδοση του κειμένου που χρησιμοποίησε μπορούμε να προσδιορίσουμε καταρχάς τὸ terminus post quem για τὸ χρόνο

Προμετωπίδα τής δεύτερης εκδόσεως τής Έξαβίβλου (Denis Godefroy, [Γενεύη] 1587)

έκπόνησης του έργου: ἂν terminus ante quem θεωρήσαμε τὸ δέρος του 1741, ἀφοῦ στὸν Ἰούλιο του ἔτους αὐτοῦ γράφτηκε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πὸ τή σώζουν, πρέπει νὰ δεχθούμε πὸς τὸ ὅριο μετὰ τὸ ὁποῖο δημιουργήθηκε ἡ απόδοση στὴ δημόδη εἶναι τὸ ἔτος έκδοσης του κειμένου πὸ χρησιμοποίησε, δηλαδὴ τὸ 1587. Τὸ εὐρὺ ὥστόσο αὐτὸ χρονικὸ διάστημα μπορεῖ νὰ μειωθεῖ, ἐν μέρει τουλάχιστον. ἂν λάβουμε ὑπόψη μας πὸς καὶ τὰ δύο χειρόγραφα πὸ παραδίδουν τὸ ἔργο δὲ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ χαρτὶ καὶ τὴ γραφὴ τους στὸν 18ο αἰῶνα.

Ἐπειτα μπορούμε, συγκρίνοντας τὸ κείμενο πὸ εἶχε στὰ χέρια του καὶ τήν απόδοση πὸ εκπόνησε, νὰ διακρίνουμε κάποιους τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς στόχους πὸ ἔδωσε, ἀφοῦ δὲν σώζεται κάποιος πρόλογός του στὸν

ὁποῖο νὰ εξαγγέλλει, νὰ ἐκθέτει τὶς ἀρχές πὸ ἤθελε νὰ ἀκολουθήσει.

Ἐκδηλὴ νομίζω εἶναι ἡ τάση του νὰ εἶναι καὶ πιστὸς στὸ πρωτότυ-

περίληψη ὅπως παρουσιάζεται στὴν έκδοση καὶ τὴν ἀντίστοιχη μετάφρασή της στὴ δημόδη, ἐνσωματωμένη στὸ ἐλληνικὸ κείμενο· μπορούμε νὰ διακρίνουμε τὴν ἀρίθμηση τής πρώτης παραγράφου καὶ στὰ δύο κείμενα· δὲν μπορούμε στὸ συγκεκριμένο παράδειγμα νὰ ἐντοπίσουμε τὴν ἐνσωμάτωση τῶν παρατίτλων ἀλλὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. πὸ κάτω στὸ κείμενο. Τὰ πανομοιότυπα ἀποδίδουν τὸ πρῶτο μέρος τοῦ Προλόγου τοῦ έργου, τὴν «Κριτῶν προκατάστασιν ἢ περὶ δικαιοσύνης», ἀλλὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο (τὴν περίληψη καὶ τὴν ἀρίθμηση μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς τῶν παραγράφων) τὸ συναντοῦμε καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους «Τίτλους» τῶν «Βιβλίων» τής «Έξαβίβλου».

πο αλλά και να ἐμπλουτίσει τὴν ἀπόδοσή του εἴτε μὲ λέξεις στὴ δημώδη, λέξεις μὲ τὶς ὁποῖες ὁ μεταβυζαντινὸς ἀναγνώστης του ἦταν περισσότερο ἐξοικειωμένος, εἴτε μὲ ἔννοιες γιὰ τὶς ὁποῖες εἶχε προσλαμβάνουσες παραστάσεις. Δύο μόνο παράδειγμα· τὸν νομικὸ ὅρο τοῦ «δόλου» ποὺ ἔχει τὸ πρωτότυπο τὸν ἀποδίδει μὲ τὴν ἴδια λέξη· προσθέτει ὅμως σὲ μερικὲς περιπτώσεις καὶ τὸν δημώδη ὅρο «μαργιολιά» γιὰ νὰ κάνει τὸ νομικὸ ὅρο κατανοητὸ σὲ ἓνα εὐρύτερο κοινό: ὅσοι κληρονόμοι «ἀπὸ δόλον καὶ μαργιολιάν»... κάνουν αὐτὸ ἐνάγονται... (ἡ διάταξη ἀπὸ τὴν πέμπτη παράγραφο τοῦ «Τίτλος δ΄» τοῦ Γ΄ «Βιβλίου»). Τὸ δεύτερο παράδειγμα τὸ ἀντλῶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο τμήμα τῆς «Ἐξαβίβλου» ποὺ τιτλοφορεῖται «Νόμοι διάφοροι» καὶ στὸν πρῶτο «Τίτλον» πραγματεύεται «Περὶ ἀξιωμαίων». Ἐκεῖ, στὴν πρώτη παράγραφο ὁ Ἀρμενόπουλος ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: «Ἀπὸ πατρικίων ἕως ἰλλουστρίων εἰσὶν οἱ συγκλητικοί»¹⁷. Τί ἄραγε δὲ σήμαινε ἡ διατύπωση αὐτὴ γιὰ τὸν μεταβυζαντινὸ ἀναγνώστη; Στὰ χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὴν ἀπόδοση ποὺ ἐντοπίσαμε διαβάζουμε: «Οἱ συγκλητικοί, ὅπου φράγκικα λέγονται σενατόροι καὶ τοῦρκικα κομπὲ βεζιράδες, εἶναι ἀπὸ τοὺς πατρικίους ἕως εἰς τοὺς ἰλλουστρίους»¹⁸. ἀπόδοση τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου μὲ μιὰ παρενθετικὴ πρόταση ποὺ μπορούσε ἀπὸ τὶς προσλαμβάνουσες παραστάσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ νὰ βοηθήσει τὸν ἀναγνώστη νὰ κατανοήσει τὸ περιεχόμενο.

Ἡ τρίτη διαπίστωση ἀφορᾷ τὴ φροντίδα ἐκείνου ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη νὰ παρακολουθεῖ ὅσα λατινικὰ σχόλια ὑπῆρχαν στὰ παράτιτλα, νὰ τὰ μεταφράζει καὶ νὰ τὰ μεταφέρει στὸ ἐλληνικὸ κείμενο. Δύο καὶ πάλι παραδείγματα· στὴν πέμπτη παράγραφο τοῦ «Τίτλου δ΄» τοῦ Γ΄ «Βιβλίου» ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσαμε τοὺς ἐπάλληλους ὅρους «δόλος καὶ μαργιολιά» ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο σχόλιο γραμμένο στὸ περιθώριο: «Σημάδεψε ὅτι εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν εὐρίσκεται ἀλλοιῶς...»¹⁹. Ἡ διαπίστωση δὲν εἶναι δική του, ἀφοῦ στὴν ἔκδοση τοῦ Godefroy ὑπάρχει ἀνάλογο σχόλιο στὰ λατινικὰ διατυπωμένο²⁰. δική του εἶναι ἡ ἔγνοια νὰ μεταφράσει τὴν πληροφορία στὰ ἐλληνικὰ καὶ νὰ τὴν ἐνσωματώσει στὸ κείμενό του γιὰ νὰ ἐνημερώσει τὸν ἀναγνώστη του πὼς ὑπάρχει διαφοροποίηση μεταξὺ τῶν δύο κειμένων. Τὸ δεύτερο παράδειγμα τὸ ἀντλῶ ἀπὸ ἓνα παρόμοιο σχόλιο ποὺ εἶναι γραμμένο στὴ

17. Τὸ χωρίο στὴ σ. 477 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1587.

18. Τὸ χωρίο στὴ σ. 433 τοῦ χειρογράφου τῆς Μυτιλήνης καὶ στὴ σ. 411 τοῦ χειρογράφου τῆς Βήσσανης.

19. Ἡ σημείωση στὸ χειρόγραφο τῆς Μυτιλήνης βρίσκεται στὸ περιθώριο τῆς σελίδας 252 καὶ στὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης στὴ σελίδα 239.

20. Βλ. τὸ σχόλιο στὴ σελίδα 273 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1587.

ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ ΝΟΜΩΝ,
ΤΟ ΛΕΓΟΜΕΝΟΝ Η ΕΞ ΑΒΙ-
ΒΛΟΣ, ΣΥΝΑΘΡΟΙΣ ΘΕΝ ΠΑΝΤΟ-
θεν κατ' ἐκλογὴν καὶ κατ' ἐπιτομὴν, ἔπερ σιωπεθὲν, ὡς καὶ
τῷ πανσεβάσῳ νομοφύλακτι καὶ κριτῇ Θεσσαλονί-
κης, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Τῷ Ἀρμόδουπου-
λου, κριτῇ προκατάρχοντι.

ΠΡΟΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ Εἰσηγήσεις
τῶν κριτῶν.

LEGVM PROMPTVARIVM

QVÆ ET
HEXABIBLVS, SELECTIM VNDI-
QVÆ ET COMPENDIARIE COLLECTVM,
itaque confectum à venerando in primis Legum
præfide & iudice Theſſalonicenſi Con-
ſtantino Harmenopulo.

PRÆVIA COGNITIO ATQVE
exhortatio ad Iudices.

¶ 1 Iuſtè iudicandum eſſe probat authoritate ſacra Scriptura. 2 Theologorum Baſilij magni,
Cyrilli, Gregorij Niſſeni, Ioannis Chryſoſtomi. 3 Gentilium ſeu Platonis, Demoſthenis, & Epi-
ſteti. 4 à præmijs diuinis. 5 6 à vero ac legitimo munere iuſti iudicis, cui hoc manuale Har-
menopulus ex varijs conſtitutionibus collectum præmiſit. 7 à metu pœnarum legalium Leonis &

a Iudices for-
titò nò emptio-
ne fieri debent.
Sic Alexander
Seuerus apud
Lampridiũ ſan-
ctè loquitur, Ne
ceſſe eſt, inquit,
vt qui emat, ven-
dat. Non patiar
mercatores po-
teſtatum: quos
ſi patiar, dam-
nare non poſ-
ſim. Erubeſco e-
nim punire il-
lum hominem
qui emit & ven-
dit. adde quæ
ſcripſi ad leg. 3.
Cod. ad l. lu-
liam repetun-
darum. b Deus Iudex
omnium, Iudi-
cis appellatio-
nem non repu-
diat. c Terentius He
auctonim. Tu
es iudex, ne
quid accuſau-
duſ ſis, vide.

ΚΡΙΝΕΙΝ
λαχὼν, καὶ κρι-
τὴς εἶναι καὶ ὀνο-
μαζέσθαι, εἴ γε
βούλοίτο τὴν,
καλλίστην ταύ-
την προσηγορίαν μὴ καταχύναν,
ὡς καὶ θεὸς αὐτὸς καλεῖται προσιέ-
ται, ὅτι τὸν ὄντως ὄντα κριτὴν ἱλαίων
ἐν τῇ φοβερᾷ τῇ κρίσειως δύνειν ἡ-

VI SORTI-
tò, a iudican-
di facultas ac
munus no-
ménque ob-
tigit, si quidẽ
in eo studium
curamq. collo-
care voluerit, vt pulcherrimã hanc,
quam b nec Deus ipse repudiat, ap-
pellationem non c dehonestet, vt-
que verum illum iudicem, qui &

A

σελίδα 346 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1587, στὸ περιθώριο τῆς τετάρτης παραγράφου τοῦ «Τίτλου ιβ΄» τοῦ Δ΄ «Βιβλίου» στὸν ὁποῖο γίνεται διαπραγμάτευση τοῦ ζητήματος «Περὶ λύσεως γάμου καὶ τῶν αἰτιῶν αὐτῆς». Ἐκεῖ ἀναφέρεται μιὰ διάταξη ἀπὸ κάποια νεαρὰ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ. Ὁ Ἀρμενόπουλος ἀντλώντας τὸ κείμενο τῶν νεαρῶν ἀπὸ τὴν «Μεγάλη Σύνοψη τῶν Βασιλικῶν» τὴν ἀριθμεῖ ὡς εἰκοστή²¹. ἔτσι παρουσιάζεται στὴν ἔκδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Godefroy, ἔτσι ἀποδίδεται, ὡς «vicesima», καὶ στὴ λατινικὴ ἀπόδοση τοῦ κειμένου· στὸ περιθώριο ὅμως ἀναγράφεται ἓνα σχόλιο στὰ λατινικὰ ποὺ τὴν ἐμφανίζει ὡς «τριακοστὴ τρίτη». Ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη τὴν ἀριθμεῖ στὸ κείμενο ὡς «κ^η», σημειώνει ὅμως καὶ στὸ δικό του ἀντίστοιχο περιθώριο: «λγ^η ὡς θέλει ὁ Ἰωάννης ὁ Μέρτζερος»²². Ἡ ὑπαρξὴ τῶν δύο σημειώσεων ποὺ πήραμε ὡς παράδειγμα καὶ στὰ δύο χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη, σημειώσεων γραμμένων ἀπὸ τὸ χέρι τῶν γραφέων τῶν χειρογράφων, δηλώνει πὺς ὑπῆρχαν οἱ σημειώσεις αὐτὲς στὸ ἀρχικὸ κείμενο καὶ ἀπὸ ἐκεῖνο πέρασαν στὰ σωζόμενα δύο χειρόγραφα ἀντίγραφά του.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

VI

ΑΘΗΝΩΝ

Ποῖος ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἐκπόνησε αὐτὴ τὴν ἀπόδοση στὴ δημώδη; Τὸ ὄνομά του δὲν ἔχει σημειωθεῖ σὲ κανένα ἀπὸ τὰ δύο χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο του. Τὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια ὑποδεικνύουν ἓναν ἄνθρωπο ποὺ γνώριζε καλὰ ὅχι μόνο τὴν λόγια καὶ τὴ δημώδη ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀλλὰ καὶ τὴ λατινική. Κάποιες μάλιστα ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε πὺς διέδτε καὶ νομικὴ παιδεία, ἥ τουλάχιστον εἶχε τὴ φιλολογικὴ ἐγρήγορη νὰ προστρέχει στὶς πηγὲς καὶ νὰ ἐλέγχει τὸ κείμενο.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ γλωσσικὰ τεκμήρια ποὺ παρέχει ἡ ἀπόδοση, δὲν νομίζω πὺς εἶναι ἱκανὰ νὰ μᾶς ἀποκαλύψουν, μόνον αὐτά, τὴν ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ. Εἶναι πάντως ἐκδηλο πὺς ὁ πολιτικὸς χῶρος μέσα

21. Βλ. τὴν ἐρμηνεία γιὰ τὴν διαφορετικὴ ἀρίθμηση ποὺ παρουσιάζουν οἱ νεαρὲς στὴν «Ἐξάβιβλο» στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ Πιτσάκη, ὅ.π., σημ. 4, σ. λε΄–λζ΄.

22. Δὲν ἔχω κατορθώσει νὰ ἐντοπίσω ἀντίτυπο ἀπὸ τὴ λατινικὴ μετάφραση τῆς «Ἐξάβιβλου» ποὺ ἐκπόνησε ὁ Jean Mercier καὶ δὲν μπορῶ κατὰ συνέπεια νὰ εἶμαι βέβαιος ἂν ἡ σημείωση γιὰ τὴ διαφορετικὴ ἀρίθμηση τῆς νεαρᾶς ὀφείλεται στὸ μεταφραστὴ ἢ στὸν ἐκδότη τοῦ 1587. Σημασία ἔχει πὺς ἡ διαφορὰ στὴν ἀρίθμηση ἐντοπίστηκε καὶ ἐπισημάνθηκε μὲ ἓνα παρασελίδια σημείωμα. «Ἰωάννης ὁ Μέρτζερος» εἶναι βέβαια ὁ Jean Mercier, ὁ Ioannes Mercerus ὅπως ἀναγραφόταν τὸ ὄνομά του στὴν προμετωπίδα τῆς ἔκδοσης τοῦ Godefroy, ποὺ ἐδῶ παρουσιάζεται στὴν ἐξελληνισμένη του μορφή. Ἡ σημείωση στὸ χειρόγραφο τῆς Μυτιλήνης βρίσκεται στὸ περιθώριο τῆς σελίδας 317 καὶ στὸ χειρόγραφο τῆς Βήσσανης στὴ σελίδα 299.

στον οποίο ζει ο δημιουργός είναι εκείνος της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ ο πολιτισμικός του κύκλος ήταν ευρύτερος, αφού στο κείμενό του υπάρχουν λέξεις που ανάγουν την καταγωγή τους στα βενετοκρατούμενα εδάφη. Παράδειγμα, μια λέξη που την χρησιμοποιήσαμε ήδη στην ως τώρα ανάπτυξή μας, η λέξη «μαργιολιά» που την παραδέτει ως συνώνυμη του όρου δόλος. Η λέξη σύμφωνα με το Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100–1669 του Κριαρά, βενετικής καταγωγής, έχει αποδαντιστεί στο Λεξικό του Γεράσιμου Βλάχου που εκδόθηκε στη Βενετία το 1659²³ και με τον τύπο «μαριολιά» εντοπίζεται σε έργα της κρητικής λογοτεχνίας, για παράδειγμα στον *Ερωτόκριτο* του Κρητικού Βικέντιου Κορνάρου που «άρχισε να γράφεται το 1646 και τέλειωσε πριν από το 1669»²⁴ για να γνωρίσει την πρώτη έντυπη έκδοσή του στη Βενετία το 1713.

Έτσι, το όνομα του δημιουργού της απόδοσης που εντοπίσαμε είναι για την ώρα άδηλο. Θυμίζω πως άδηλος ήταν και ο δημιουργός εκείνης της απόδοσης που έφτασε μέσω του Ηρακλείας Γερασίμου στα χέρια του Αλέξιου Σπανού: «ταύτην την βίβλον [την «Έξαβιβλον»], οὐκ οἶδα ποῖος ἀπὸ τοῦς ἐδικούς μας νῦν Ἑλλήνας εἰς τὴν κοινὴν διάλεκτον μεταφράσας», γράφει ο Σπανός το 1744²⁵. Αν σημειωνόταν κάπου το όνομά του ασφαλώς θα το σημείωνε.

Η εξωτερική αυτή ομοιότητα είναι άραγε επαρκές στοιχείο ώστε να υποθέσουμε πως η απόδοση που εντοπίσαμε είναι εκείνη στην οποία αναφέρονταν και ο Γεράσιμος Ηρακλείας και ο Αλέξιος Σπανός; Ασφαλώς όχι. Ωστόσο μοιάζει απίθανο να υπήρξε και μια άλλη απόδοση ολόκληρου του κειμένου της «Έξαβιβλου», που δημιουργήθηκε πριν από την εποχή που ο Σπανός εκπόνησε τη δική του απόδοση, για την οποία να μην έχει σωθεί καμία άλλη μαρτυρία.

Αν λοιπόν πρόκειται για εκείνη την απόδοση, τα προσόντα της οποίας μας δόθηκε ή ευκαιρία έστω και από τα λίγα παραδείγματα που δώσαμε να τα εκτιμήσουμε, πως είναι δυνατόν ο Σπανός να θεώρησε πως είναι «εἰς πολλὰ διεφθαρμένη» και πρότεινε στον Ηρακλείας Γεράσιμο να μην την δημοσιεύσουν και να αναλάβει να εκπονήσει ο ίδιος μια άλλη;

23. Θησαυρός της ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετράγλωσσος, Βενετία 1659, σ. 386. Βλ. περισσότερα στοιχεία στον τ. Θ' του Λεξικού του Κριαρά (Αθήνα 1985) σ. 343.

24. Για το χρονό συγγραφῆς του «Ερωτόκριτου» βλ. πρόχειρα Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας, Αθήνα 2000, σ. 104· στο Λεξικό του Κριαρά βλ. τη σχετική παραπομπή στο ποίημα.

25. Βλ. την πλήρη παραπομπή στη σημ. 11.

Είναι νομίζω δυνατό. Διότι ο Σπανός δεν πρέπει να ήταν ενήμερος ούτε για τη χειρόγραφη παράδοση ούτε για τις έντυπες εκδόσεις που είχε γνωρίσει το έργο του Ἀρμενόπουλου, δεν ήταν δηλαδή σε θέση να εκτιμήσει ότι η απόδοση που είχε στα χέρια του στηριζόταν στη δεύτερη έκδοση της «Ἐξαβίβλου», που ήταν καλύτερη από την πρώτη. Την πρώτη έντυπη έκδοση του έργου εντόπισε σε βιβλιοθήκη της Ἀδριανούπολης, αυτήν συνέκρινε με το κείμενο της απόδοσης που του ἔδωσε ο Ἡρακλείας Γεράσιμος, διαπίστωσε πώς δεν «ἀκολουθοῦσε» κατὰ γράμμα αὐτὸ που ἐκεῖνος θεωροῦσε ὡς ὑπόδειγμα καὶ ἔτσι ἀποφάνθηκε πὼς ἦταν «εἰς πολλὰ διεφθαρμένη».

Κάτω ἀπὸ μιὰ τέτοια συγκυρία εἶναι πιθανὸ ἡ νεότερη ἐλληνικὴ νομικὴ ἐπιστῆμη νὰ στερήθηκε ἓνα θαυμαστὸ τεκμήριο γιὰ τὴν παιδεΐα καὶ γιὰ τὴ δημῶδη νομικὴ γλῶσσα.

VII

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐλκυστικὴ ὑπόθεση νὰ ταυτίζεται ἡ ἀπόδοση ποὺ ἐντοπίσαμε μετὰ τὴ λανθάνουσα, μετὰ ἐκείνη δηλαδή στὴν ὁποία ἀναφέρονταν τόσο ὁ Γεράσιμος Ἡρακλείας ὅσο καὶ ὁ Ἀλέξιος Σπανός λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1744, γεγονὸς παραμένει πὼς ἔχουμε μὴν ἀλλὰ ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἀποδόσεις τῆς «Ἐξαβίβλου» στὴ δημῶδη, ποὺ ἐκπονήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1741.

Καὶ ἡ σημασία τοῦ εὐρήματος ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς πὼς, ὅπως δείχνουν τὰ παρασελίδια σχόλια καὶ οἱ σωζόμενες σημειώσεις ποὺ ὑπάρχουν καὶ στὰ δύο χειρόγραφα, τὸ ἔργο χρησιμοποιήθηκε στὴν πράξη, δὲν ἔμεινε δηλαδή μιὰ ἀπόδοση ποὺ ἔχει μόνο φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον.

Τέλος, ἀπὸ τὰ ὀνόματα τῶν κτητόρων τῶν δύο χειρογράφων ποὺ ἐντοπίσαμε συνάγεται πὼς καὶ τὰ δύο χειρόγραφα κυκλοφόρησαν στὸν βόρειο ἐλλαδικὸ χῶρο (Ἡπειρος καὶ Μακεδονία), καθὼς κτήτορας τοῦ χειρογράφου τῆς Βήσσανης ὑπῆρξε ἓνας γραμματικὸς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὁ Γιαννάκης Γραμματικὸς ἀπὸ τὰ Φραστανὰ (ἡ σημερινὴ Κάτω Μερόπη), καὶ τοῦ χειρογράφου τῆς Μυτιλήνης ὁ ἔμπορος Γεώργιος Λαζάρου ἀπὸ τὴ Σιάτιστα.

Μὲ ἄλλα λόγια, εἴτε ἡ ἀπόδοση ποὺ ἐντοπίσαμε ταυτίζεται μετὰ ἐκείνη ποὺ ἀνέφεραν ὁ Γεράσιμος καὶ ὁ Σπανός εἴτε πρόκειται γιὰ μιὰ διαφορετικὴ, ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ, νὰ γίνουν περαιτέρω ἔρευνες γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ της καὶ τελικὰ νὰ δημοσιευτεῖ σχολιασμένη. Εἶναι ἓνα ἔργο ποὺ νομίζω πὼς πρέπει νὰ τὸ ἀναλάβει εἴτε τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν εἴτε τὸ Κέντρο Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ποὺ εἶναι ἴσως καὶ τὸ ἀρμοδιότερο.

RÉSUMÉ

D. G. APOSTOLOPOULOS, *Un Armenopoulos tiré de l'oubli.*

Une traduction de l'Exabiblos en langue grecque vernaculaire (ante 1741) demeurée inexploitée

Deux manuscrits nous livrent une traduction inconnue et inexploitée de l'*Exabiblos* d'Armenopoulos en langue grecque vernaculaire. Le premier est conservé à Lesbos, dans la Bibliothèque du Gymnase, sous le n° 51, l'autre en Épire, dans la Bibliothèque communale de Vissani, sous le n° 5.

Aucun des deux manuscrits ne révèle le nom de l'auteur de la traduction, ni l'année de sa réalisation. Mais le fait qu'elle ait utilisé, comme le prouvent des indices internes, l'édition gréco-latine de l'*Exabiblos* de Godefroy (Genève 1587) et que l'un des manuscrits qui nous la transmet porte 1741 comme date d'écriture érige, pour l'instant, ces deux dates en terminus possibles délimitant la période au cours de laquelle elle fut réalisée.

Son auteur connaissait bien la langue grecque, savante et vernaculaire, mais aussi le latin, puisqu'il se sert d'éléments que contient la traduction latine pour les transposer en grec. L'espace politique dans lequel il vivait doit être l'Empire ottoman, mais son cercle culturel était plus large, car nous trouvons dans son texte des mots originaux des régions occupées par Venise.

Dans le prologue de sa «traduction» de l'*Exabiblos* publiée à Venise en 1744, Alexios Spanos évoque une traduction en langue vernaculaire qu'il connaissait et qui avait été réalisée par un Grec inconnu. Il est probable qu'il s'agit de la traduction que nous avons repérée, qui serait tombée dans l'oubli pendant plus de deux siècles et demi.

Αναστασία Γ. ΠΑΛΗΟΥ

Παράλληλη δικαιοδοσία δικαστικών οργάνων επί γαμικών διαφορών στην Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 19^{ου} αι.*

Α. Τον 19^ο αιώνα, με τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, γνωστές ως Tanzi-
mat, δρομολογήθηκαν δεσμοί, που ευαγγελίζονταν εγγυήσεις για την
ασφάλεια της ζωής και της περιουσίας όλων των οθωμανών υπηκόων
ανεξαρτήτως θρησκείας. Ανάμεσα στα άλλα, αναγνωρίστηκε και η
συμμετοχή των λαϊκών στη διοίκηση των θρησκευτικών κοινοτήτων¹.

* Σε μια συνοπτικότερη μορφή, η παρούσα εργασία ανακοινώθηκε στην 18^η Συ-
νάντηση Ιστορικών του Δικαίου που οργάνωσε η Ελληνική Εταιρεία Ιστορίας του
Δικαίου στη Νομική Σχολή του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης (Κομοτηνή 22-
24.10.2009).

1. Οι μεταρρυθμίσεις στην παρακμάζουσα οθωμανική αυτοκρατορία στόχευαν
στην αλλαγή του δεσποτικού συστήματος και στη δημιουργία ενός σύγχρονου (για
την εποχή) κράτους. Εγκαινιάστηκαν το 1839 με το διάταγμα Hatt-i Serif (Χάττ-ι
Σερίφ), που είχε ως κατευθυντήρια γραμμή το σεβασμό της ζωής, της τιμής και της
περιουσίας όλων γενικά των υπηκόων του Σουλτάνου καθώς και την ισότητά τους
απέναντι στο νόμο ανεξάρτητα από θρήσκευμα. Τις αρχές αυτές αποσαφήνισε το
Hatt-i Humayun (Χάττ-ι Χουμαγιούν) στα 1856, με το οποίο, μεταξύ άλλων, αναδι-
οργανώθηκαν και τα millet, δηλ. οι θρησκευτικές κοινότητες των οθωμανών υπηκόων
υπό την ηγεσία του θρησκευτικού τους ηγέτη. Μέσω αυτών ενισχύθηκε και η συμμε-

Με τους Γενικούς Κανονισμούς του 1860² και τις μετέπειτα πατριαρχικές και συνοδικές εγκυκλίους που εκδόθηκαν υπό το καθεστώς αυτό, εισήχθη σταδιακά μια ενιαία οργάνωση του ορθόδοξου Κοινού, στην αυτοδιοίκηση του οποίου ανήκε, μεταξύ άλλων, και η επίλυση διαφορών οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου. Η δικανική αντιμετώπιση αυτού του είδους των διαφορών ανατέθηκε για μεν το πνευματικό

τοχή των λαϊκών στην απονομή της δικαιοσύνης και στη διοίκηση της δρησκευτικής κοινότητας. Το millet των Ορθοδόξων είχε ως επικεφαλής τον εκάστοτε Οικουμενικό Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης. Για την περίοδο του Τανζιμάτ βλ. ενδεικτικά Ed. Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Réformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu' à nos jours*, Paris 1882, σελ. 35 επ., Ε.Χ. Εμμανουηλίδου, *Τα τελευταία έτη της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, Αθήναι 1924, σελ. 45 επ., Χ.Κ. Παπαστάδης (έκδ.- επιμ.), *Οι Κανονισμοί των Ορθοδόξων Ελληνικών Κοινοτήτων του Οθωμανικού Κράτους και της Διασποράς*, τόμ. 1^{ος}, Νομοθετικές πηγές - Κανονισμοί Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 9-11 (εφεξής: Παπαστάδης, *Οι Κανονισμοί*), Ν.Ι. Πανταζόπουλου, «Τά “προνόμια” ως πολιτιστικός παράγων εις τας σχέσεις Χριστιανών-Μουσουλμάνων, Συμβολή εις το Εθνικόν Κοινοδικαίον της Εγγύς Ανατολής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης» (εφεξής: Πανταζόπουλου, *Προνόμια*), *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* (ΕΕΣΝΟΕ ΑΠΘ) τόμ. 10, τεύχ. Γ, *Αντιχάρισμα στον Ν.Ι. Πανταζόπουλο*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 14 επ. (εφεξής: *Αντιχάρισμα Γ*), Κ. Κωστή, «Κοινότητες, Εκκλησία και Μιλλέτ στις “Ελληνικές” περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων», *Μνήμων* 13, 1991, 57 επ., Π. Κονόρτα, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, Βεράτια για τους προκαδήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17^{ος} - αρχές 20^{ού} αιώνα)*, Αθήνα 1998, σελ. 148 επ., 299 επ. Για το κείμενο των Χάττ-ι Σερίφ και Χάττ-ι Χουμαγιούν, βλ. Δ. Νικολαΐδου, *Οθωμανικοί Κώδικες, ήτοι Συλλογή των εν ενεργεία Νόμων, Κανονισμών, Διαταγμάτων και Οδηγιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1869, σελ. 13-17, 21-39 (εφεξής: *Οθωμανικοί κώδικες*).

2. Οι «Γενικοί Κανονισμοί περί διευθετήσεως των Εκκλησιαστικών και Εθνικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν Θρόνον διατελούντων Ορθοδόξων Χριστιανών, υπηκόων της Α. Α. Μεγαλειότητος του Σουλτάνου» ψηφίστηκαν το 1860 από τα μέλη (κληρικούς και λαϊκούς) του Εθνικού Προσωρινού Συμβουλίου και επικυρώθηκαν από το Σουλτάνο το 1862. Διήρκεσαν μέχρι το 1923, οπότε και καταργήθηκαν από τη Συνθήκη της Λωζάννης. Περιορίσαν τις αρμοδιότητες του Πατριάρχη και των Μητροπολιτών και ενίσχυσαν τη συμμετοχή των λαϊκών στις υποθέσεις του ορθόδοξου Κοινού της αυτοκρατορίας. Με αυτούς επιδιώχθηκε μια ομοιομορφία στο καθεστώς των κατά τόπους κοινοτήτων. Μέχρι το 1870, εκτός από τον Αρχιερέα που ήταν ex officio ο εκπρόσωπος των Ορθοδόξων της επαρχίας του αλλά και υπεύθυνος για τη νομιμοφροσύνη τους, τα λοιπά κοινοτικά όργανα, η δομή και η λειτουργία τους, αλλά και ο βαθμός συμμετοχής του λαϊκού στοιχείου στα κοινά διέφεραν από τόπο σε τόπο. Βλ. ενδεικτικά Σ. Αντιόχου, *Τα προνόμια της Ορθοδόξου του Χριστού Εκκλησίας και περί εκλογής των Πατριαρχών αυτής επί τη βάσει αυτών*, Εν Αθήναις 1901, σελ. 47 επ., Παπαστάδης, *Οι Κανονισμοί*, σελ. 11-13, 69 επ., Π. Κονόρτα, ό.π., σελ. 99-101, 303 επ.

μέρος στη δικαιοδοσία αμιγώς εκκλησιαστικών δικαστηρίων «ἐξ ἱερέων καταλλήλων», για δε το υλικό μέρος στη δικαιοδοσία μικτών εκκλησιαστικών δικαστηρίων «ἐκ πολιτῶν τιμίων, εὐὐπολήπτων καί διακεκριμένων ἐπὶ ἀκεραιότητι χαρακτῆρος», με πρόεδρο και στις δύο περιπτώσεις τον επιτόπιο Αρχιερέα. Λίγα χρόνια αργότερα, άρχισε σταδιακά και η σύνταξη των κατά τόπους Κανονισμών³.

3. Με βάση τους Γενικούς Κανονισμούς (Γ.Κ.) και τις πατριαρχικές εγκυκλίους που εκδόθηκαν σε εφαρμογή τους, τα δικαστήρια του ορθόδοξου Κοινού διακρίθηκαν σε πνευματικά και μικτά. Τα πνευματικά δικαστήρια ασχολούνταν με τις λεγόμενες «πνευματικές» υποθέσεις της μνηστείας, του γάμου, της διατροφής συνεστώτος του γάμου και τις συναφείς με αυτές. Τα μικτά δικαστήρια δίκαζαν τις λεγόμενες «υλικές» διαφορές από διαθήκες και αφιερώματα, από διατροφή μετά το διαζύγιο, τράχωμα και προίκα, από τη λύση του γάμου και της μνηστείας και τις κληρονομικές εξ αδιαδέτου διαφορές. Περαιτέρω, τα εκκλησιαστικά δικαστήρια διακρίθηκαν: 1) σε Επισκοπικά (μικτά και πνευματικά) ανά Επισκοπή, τα οποία δίκαζαν πρωτοδίκως, 2) σε Μητροπολιτικά (μικτά και πνευματικά) στην έδρα του Μητροπολίτη, που δίκαζαν πρωτοδίκως τις διαφορές των ορθόδοξων χριστιανών του τόπου αρμοδιότητάς του και κατ' έφεση τις υποθέσεις των Επισκοπών που υπάγονται στην κάθε Μητρόπολη και 3) σε Πατριαρχικά, και ειδικότερα: α) στο Πνευματικό Δικαστήριο, το οποίο δίκασε πρωτοδίκως τις πνευματικές υποθέσεις στην περιοχή της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολης, β) στην Ιερά Σύνοδο, που λειτουργούσε ως Εφετείο για τις αποφάσεις των Μητροπολιτικών Πνευματικών Δικαστηρίων και ως ακυρωτικό δικαστήριο για τις πρωτόδικες αποφάσεις των Επισκοπικών Πνευματικών Δικαστηρίων και τις κατ' έφεση αποφάσεις των Μητροπολιτικών Πνευματικών Δικαστηρίων, και γ) στο Διαρκές Μικτό Συμβούλιο, το οποίο λειτουργούσε ως πρωτοβάθμιο δικαστήριο για τις υλικές διαφορές της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινούπολης, ως δευτεροβάθμιο για τις αποφάσεις των Μικτών Μητροπολιτικών Δικαστηρίων και κατ' αναίρεση για τις κατ' έφεση αποφάσεις των Μικτών Μητροπολιτικών Δικαστηρίων και τις πρωτόδικες αποφάσεις των Μικτών Επισκοπικών Δικαστηρίων. Βλ. Μ.Γ.Μ. Καραβοκυρού, *Κλείς της συνήθους οθωμανικής νομοθεσίας*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1882, σελ. 176-179, 113 επ., Ε.Γ. Ταπεινού (έκδ. Κ. Βοσνάκου), *Δικονομικός οδηγός ή ερμηνεία της εν τοις Πατριαρχείοις καί τω κλίματι του Οικουμενικού Θρόνου ισχύουσας οθωμανικής εμπορικής δικονομίας*, τεύχ. Β', Κωνσταντινούπολις 1896, σελ. 177 επ., Μ.Γ. Θεοτοκά, *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου ήτοι της Ι. Συνόδου και του Δ.Ε.Μ. Συμβουλίου επί του Αστικού, Κανονικού και Δικονομικού δικαίου από του έτους 1800 μέχρι του 1896 μετά σημειώσεων*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1897, σελ. 7 επ., Γ.Π. Νάκου, «Περί του δεσμού του "πατρικού δικαιώματος" (baba-hakki) εις το εθιμικόν δίκαιον Θράκης», *Αρμενόπουλος* ΛΒ' / 1978, 401-402 [8-10], Χ Κ. Παπαστάδης, «Ο κοινοτισμός στην Μακεδονία υπό το καθεστώς των "Εθνικών Κανονισμών"», *Συμπόσιο: Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 137 επ. (εφεξής: Παπαστάδης, *Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία*). Ορισμένες από τις πατριαρχικές εγκυκλίους που εκδόθηκαν στο πλαίσιο των Γ.Κ. ήταν και αυτές της 27.1.1881 «Περί συστάσεως πρωτοδίκων εκκλησιαστικών δικαστηρίων και Εφετείων» και της 31.1.1891 «Περί συστάσεως Πνευματικών και Μικτών Δικαστηρίων», για τις οποίες βλ. Ι. Σταυρίδου, *Συλλογή Πατριαρχικών και Συνοδικών Εγκυκλίων, Πατριαρχικών αποδείξεων και Εγκυκλίων της*

Παράλληλα, στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων, με το νόμο που ρύθμιζε τη διαίρεση της αυτοκρατορίας σε γενικές διοικήσεις (1864), η κοινότητα αναγνωρίστηκε ως ο πυρήνας του διοικητικού συστήματος της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το συμβούλιο δημογερόντων, που προβλεπόταν στην ηγεσία της κοινότητας, είχε διοικητικές, φορολογικές και δικαστικές αρμοδιότητες. Οι τελευταίες περιορίζονταν κυρίως στη συμβιβαστική επίλυση των ιδιωτικών διαφορών, που ανέκυπταν μεταξύ των μελών της κοινότητας⁴.

Μ. Πρωτοσυγκελλίας, εν Κωνσταντινουπόλει 1900, σελ. 55-56, 48-49, ενώ για τις πατριαρχικές οδηγίες του 1900 «Περί του πως δει διεξάγεσθαι τας εκάστοτε εμπιπτούσας διαφοράς εν τοις εκκλησιαστικοίς και μικτοίς εκκλησιαστικοίς δικαστηρίοις του Κλίματος του Οικουμενικού Θρόνου» βλ. την ομώνυμη μελέτη του Α.Γ. Κουτσουράδη στην *Ελληνική Δικαιοσύνη* 34 (1993), 988 επ.

4. Σύμφωνα με το νόμο «Περί της νέας διαιρέσεως της Αυτοκρατορίας εις γενικάς διοικήσεις υπό την επωνυμίαν Βιλαγιέτ (Νομαρχίας)» (1864) (βλ. *Οθωμανικοί κώδικες*, σελ. 72 επ.), ο νομός (vilayet) διαιρούνταν σε διοικήσεις (sancak), αυτές σε υποδιοικήσεις (kaza) και αυτές σε «χωρία και κοινότητες» με ιδιαίτερη δημαρχία, η οποία αποτελούσε αποκεντρωμένη κρατική αρχή γενικής αρμοδιότητας ανεξάρτητη από δρήσκευμα. Βλ. Παπαστάθη, *Ο κοινοτισμός στη Μακεδονία*, σελ. 141. Στο άρθρο 58 του παραπάνω νόμου προβλεπόταν η συγκρότηση σε κάθε χωρίο δημογεροντίας με 3-12 μέλη, στην οποία μετείχε ως μέλος και ο δρησκευτικός αρχηγός, ενώ κατά το άρθρο 59 οι δημογέροντες είχαν αποστολή, μεταξύ άλλων, να επιλύουν «εἰρηνικῶς πᾶσαν διαφοράν δυναμένην νά περαιωθῇ διὰ τῆς συνδιαλλαγῆς τῶν διαφερομένων». Ακόμη, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 107 του «Νόμου περί διοικήσεως των νομών» (1870) οι δημογέροντες είχαν αρμοδιότητα να «θεωροῦσι συμβιβαστικῶς τὰς μεταξύ τῶν κατοίκων ἐνός χωρίου ἀναφυομένας ιδιωτικὰς δίκας», χωρίς αυτή να επεκτείνεται και σε ποινικές υποθέσεις, αφού κατά το άρθρο 110 του ίδιου νόμου «δέν ἐπιτρέπεται αὐτοῖς νά ἀποφασίζωσι περί οἵαςδήποτε ποινικῆς πράξεως». Ομοίως, στο νόμο «Περί οργανισμού των τακτικῶν δικαστηρίων» (1869) «πᾶσα κώμη ἢ προσάυξημα (ναχιγιές) ἔχει ἓν συμβούλιον δημογερόντων ἐκπληροῦν ἔργα εἰρηνοδικείου εἰς τὰς μεταξύ ἰδιωτῶν διαφοράς» (προκαταρκτικές διατάξεις). Τα δημογεροντικά συμβούλια «χρεωστοῦσι νά προσπαθῶσι πρὸς συμβιβασμόν τῶν διαδίκων εἰς τὰς νομίμους καὶ ἐπιδεκτικὰς συμβιβασμοῦ διαφοράς...» (άρθρο 1). Βλ. *Οθωμανικοί κώδικες*, σελ. 104 επ. Γενικότερα για τις κοινότητες και την ανάπτυξη του κοινοτισμού την περίοδο της τουρκοκρατίας, βλ. ενδεικτικά Ν.Γ. Μοσχοβάκη, *Το ἐν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Εν Αθήναις 1882, σελ. 68 επ., Κ. Λαμέρα, «Περί του δεσμού των ἐπὶ τουρκοκρατίας Δημογεροντιῶν», *Μικρασιατικά Χρονικά* τόμ. 3^{ος}, Αθήναι 1940, σελ. 1 επ., Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Ελλήνων συσσωματώσεις κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήναι 1958, σελ. 14 επ. (εφεξής: Πανταζόπουλου, *Ελλήνων συσσωματώσεις*), Κ. Παπαδόπουλου, «Εἰδήσεις περί της Κοινότητος και της Δημογεροντίας Σμύρνης προ της Επανάστασεως του 1821 και η τότε κατά τόπους ἀνάπτυξις του κοινοτισμοῦ και χειραφέτησις αὐτοῦ ἀπὸ της Εκκλησίας», *Μικρασιατικά Χρονικά* τόμ. 9^{ος}, Αθήναι 1961, σελ. 1 επ., Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Κοινοτικός βίος εις την Θεσσαλομαγνησίαν ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1967, σελ. 41 επ. (εφεξής: Πανταζόπουλου, *Κοινοτικός βίος*), Ελένης Ε. Κούκκου, *Οι κοινοτικοὶ δεσμοὶ στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρα-*

Με αφορμή πάντως τα δρησκευτικά «προνόμια» που είχαν παραχωρηθεί από τους Οθωμανούς⁵, αλλά και την επίδραση παραγόντων όπως για παράδειγμα την οικονομική ευρωστία της κοινότητας, η δικαιοδοσία αυτή διευρύνθηκε, με συνέπεια σε κάποιες περιπτώσεις τα κοινοτικά δικαστήρια να κερδίσουν έδαφος σε σχέση με τα εκκλησιαστικά στην επίλυση των ιδιωτικών διαφορών⁶.

τία, Αθήναι 1980, σελ. 55 επ., Γ.Δ. Κοντογιώργη, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση - Οι ελληνικές Κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982, σελ. 29 επ., Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Ο ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση* (ανάτυπο), Θεσσαλονίκη 1985 (εφεξής: Πανταζόπουλου, *Ελληνικός κοινοτισμός*), του ιδίου, «Community Laws and Customs of Western Macedonia under Ottoman Rule» στον τόμο *Αντιχάρισμα Γ'*, σελ. 463 επ. (εφεξής: Πανταζόπουλου, *Community Laws*), Ι.Τ. Βισβίτη, *Η κοινοτική διοίκηση των Ελλήνων κατά την τουρκοκρατία*, στον τόμο *Η ιδιοπροσωπία του νέου ελληνισμού*, τόμ. Α', Αθήνα 1999, σελ. 93 επ.

5. Πρόκειται για τα γνωστά «προνόμια» του Σουλτάνου Μωάμεθ Β' προς τον Γεννάδιο Σχολάριο, ο οποίος αναγνωρίστηκε ως πρώτος Πατριάρχης μετά την Άλωση. Δύο τουλάχιστον αιώνες πριν την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η Εκκλησία είχε αποκτήσει αυξημένες πολιτικές, νομοθετικές και δικαστικές εξουσίες, τις οποίες διατήρησαν οι Οθωμανοί για δρησκευτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους. Έτσι, ο Πατριάρχης, με την ιδιότητα του Εθνάρχη (millet basi), κατέστη ύπατος αρχηγός της Ορθόδοξης, ανώτατη πολιτική αρχή και ρυθμιστής του δικαίου όλων των φέρου υπόχρεων (ραγιάδων) Χριστιανών υποτελών στην οθωμανική αυτοκρατορία, συνεχίζοντας την επίσημη δικαιοδοσία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Με την πάροδο του χρόνου η δικαστική δικαιοδοσία της Εκκλησίας διευρύνθηκε σταδιακά με την επίλυση όχι μόνο των διαφορών οικογενειακού δικαίου, που της είχε αναγνωριστεί αρχικά, αλλά και όλων των έννομων σχέσεων του ιδιωτικού δικαίου. Περισσότερα για τα «προνόμια», βλ. ενδεικτικά Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκόν δίκαιον εν διαλεκτική συναρτήσει προς το ελληνικόν, Πανεπιστημιακαί παραδόσεις*, τεύχ. Γ', Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 217 επ. (εφεξής: Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκόν δίκαιον*), Σ. Τρωιάνου, *Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή²1984, σελ. 61-63, Πανταζόπουλου, *Προνόμια*, σελ. 58 επ., του ιδίου, «Εκκλησία και δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας» στον τόμο *Αντιχάρισμα Γ'*, σελ. 149 επ. (εφεξής: Πανταζόπουλου, *Εκκλησία και δίκαιον*), Ελένης Ε. Κούκκου, *Θεσμοί και προνόμια του Ελληνισμού μετά την Άλωση, Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα - Κομοτηνή²1988, σελ. 67 επ., Γ.Π. Νάκου, «Η λειτουργία του δικαίου στη Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία, Ενδεικτικά στοιχεία», *ΝΟΜΟΣ (ΕΕΣΝΟΕ)*, 4 Αφιέρωμα στον Ν.Σ. Παπαντωνίου, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 482 επ. (εφεξής: Νάκου, *Η λειτουργία του δικαίου*).

6. Ανάπτυξη των κοινοτικών δικαστηρίων παρατηρήθηκε κυρίως στις νησιωτικές περιοχές, σε περιοχές απομακρυσμένες από την κεντρική διοίκηση και σε περιοχές με ιδιαίτερες συνθήκες. Βλ. ενδεικτικά Πανταζόπουλου, *Ελλήνων συσσωματώσεις*, σελ. 14-16, του ιδίου, *Κοινοτικός θίος*, σελ. 49 επ., όπου επισημαίνεται ότι η ανάπτυξη της πολιτικής συσσωμάτωσης (κοινότητας), όπου αυτή παρατηρήθηκε, συνδεόταν άμεσα με τη σύγχυση των διοικητικών, δικαστικών και φορολογικών αρμοδιοτήτων των κοινοτήτων, Μ.Α. Τουρτόγλου, «Η νομολογία των κριτηρίων της Μυκόνου (17^{ος}-19^{ος} αι.)», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου Ακαδημίας Αθηνών*

Β. Η κοινότητα της Κοζάνης φέρεται ότι οικίστηκε περί τον 14^ο αι. από ηπειρώτες άποικους και κατοίκους οικισμών από τη γύρω περιοχή⁷. Αναπτύχθηκε ιδιαίτερα κατά τον 18^ο αι. και, εξ όσων είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, απέκτησε Κανονισμό το 1895⁸. Η Εκκλησία, βασικό ση-

(ΕΚΕΙΕΔ) 27-28 (1980-1981), σελ. 3 επ., Ι.Τ. Βισβίτζη, ό.π., σελ. 110 επ., Δ.Θ. Σιάτρα, *Ελληνικά κοινοτικά δικαστήρια κατά την τουρκοκρατία*, Βόλος 1997, σελ. 28 επ. Για τη δικαστική δικαιοδοσία των κοινοτικών οργάνων και κατά πόσο αυτή αφορούσε σε γνήσια και αυτοτελή απονομή της δικαιοσύνης και όχι στη συνήδη συμμετοχική εμφάνιση κοινοτικών στοιχείων στα μικτά εκκλησιαστικά δικαστήρια, βλ. Γ.Π. Νάκου, «Μια μορφή κοινοτικής-δικαστικής δικαιοδοσίας στο εθιμικό δίκαιο της Θάσου», *Θασιακά* 7 (1992), 5 επ. (εφεξής: Νάκου, Κοινοτική δικαιοδοσία).

7. Η εμφάνιση του οικισμού της Κοζάνης τοποθετείται προς τα τέλη του 14^{ου} αι., όταν κυνηγημένοι άποικοι από την Ήπειρο εγκαταστάθηκαν περί τα 1392 στα δυτικά της σημερινής πόλης. Την ίδια περίοδο οι Οθωμανοί κατακτούσαν την ευρύτερη περιοχή, καταλάμβαναν τα πεδινά και εύφορα κτήματά της και εξανάγκαζαν τους εκεί χριστιανικούς πληθυσμούς να καταφύγουν στα ορεινά. Οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του 1528 με αναφορά στην ύπαρξη 91 οικιών καθώς και 54 αφιερωματικές εγγραφές πιστών του «χωρίου Κοζάνης» το 1534 στον Κώδικα Ζάβορδας, υποδηλώνουν την ύπαρξη συγκροτημένου οικισμού κατά τον 16^ο αι. Η τοπική ιστοριογραφία υποστηρίζει ότι τον 17^ο αι. μετά από ενέργειες του Χ.Τράντα η Κοζάνη τέθηκε υπό την προστασία της μητέρας του Σουλτάνου με συνέπεια απαλλαγές από έκτακτους φόρους, ελεύθερη άσκηση δραστηριοτήτων τελείων και απαγόρευση μόνιμης εγκατάστασης Οθωμανών στα όριά της, στοιχεία που συνέβαλαν στην ανάπτυξή της. Η Κοζάνη γνώρισε άγριες επιδρομές, λεηλασίες και εσωτερικές (ενδοκοινοτικές) διαμάχες. Μέχρι και τον 17^ο αι. η οικονομία της ήταν αμιγώς γεωργοκτηνοτροφική. Κατά τον 18^ο -19^ο αι. αναδείχθηκε σε πνευματικό, εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο της περιοχής, καθώς αποτελούσε συγκοινωνιακό και διαμετακομιστικό κόμβο μεταξύ Ιωαννίνων, Θεσσαλονίκης και Μοναστηρίου. Απελευθερώθηκε στις 11.10.1912. Για την ιστορία της Κοζάνης, βλ. Α.Κ. Γουναρόπουλου, «Κοζανικά», *Πανδώρα* 22 (1872), φυλ. 525, σελ. 488 επ., Π.Ν. Λιούφη, *Ιστορία της Κοζάνης*, Εν Αθήναις 1924, σελ. 45 επ. Μ.Α. Καλινδέρη, *Γραπτά μνημεία από τη Δυτ.Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας*, Πτολεμαΐς 1940, σελ. 3 επ. (εφεξής: Καλινδέρη, *Γραπτά μνημεία*), του ιδίου, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σελ. 8 επ., Μ. Παπακωνσταντίνου, *Μια βορειοελλαδική πόλη στην τουρκοκρατία, Ιστορία της Κοζάνης (1440-1912)*, Αθήνα 1998, Μαρίας Χριστίνας Χατζηϊωάννου, *Η ιστορική εξέλιξη των οικισμών στην περιοχή του Αλιάκμονα κατά την τουρκοκρατία - Ο κώδικας αρ. 201 της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ζάβορδας*, Αθήνα 2000, σελ. 30 επ.

8. Μέχρι σήμερα είναι γνωστοί δύο Κανονισμοί της κοινότητας Κοζάνης, εκείνος της 17.4.1895 επί Μητροπολίτη Κωνστάντιου, 15ετούς διάρκειας και εκείνος της 19.6.1911 επί Μητροπολίτη Φωτίου, 12ετούς διάρκειας. Τους Κανονισμούς δημοσίευσε ο Παπαστάδης, *Οι Κανονισμοί*, σελ. 355 επ. Ο Κανονισμός του 1895 όριζε τον εκάστοτε Μητροπολίτη πρόεδρο «παντός σωματείου υπό της κοινότητος εκλεγομένου» ενώ ο Κανονισμός του 1911, πρόεδρο της κοινότητας. Βασικό όργανο της κοινότητας οριζόταν και στους δύο Κανονισμούς η Γενική Αντιπροσωπεία, 16μελής στον Κανονισμό του 1895 και 10μελής στον Κανονισμό του 1911. Στους Κανονισμούς δεν προβλέπονταν όργανα και τρόποι επίλυσης των διαφορών μεταξύ των μελών της κοινότητας.

μείο αναφοράς της οργάνωσης και λειτουργίας της κοινότητας, ασκούσε δικαιοδοτικές εξουσίες στο πλαίσιο των γενικότερων «προνομίων» που της είχαν παραχωρηθεί⁹. Αντίθετα, δεν είχε επισημανθεί μέχρι σήμερα αν εκτός από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια υπήρχαν και κοινοτικά όργανα με εξουσία απονομής δικαιοσύνης.

Πολύτιμες πληροφορίες πάνω στο ζήτημα αυτό προσφέρει ένας αδημοσίευτος κώδικας πρακτικών της Δημογεροντίας Κοζάνης, που καλύπτει τα έτη 1889-1916. Ειδικότερα, σε δύο καταχωρισμένα στον παραπάνω κώδικα πρακτικά γίνεται λόγος για μια δικαστική διένεξη μεταξύ συζύγων¹⁰. Στη μαρτυρία αυτή, που –αν μη τι άλλο– καταδεικνύει την

9. Η Επισκοπή Σερβίων και Κοζάνης φέρεται ότι λειτούργησε αρχικά περί τον 4^ο αι. ως Καισαρεία, με έδρα την αρχαία Καισάρεια, έδρα του «Κοινού» των Ελιμειωτών, στην αριστερή όχθη του ποταμού Αλιάκμονα. Τον 7^ο αι. μεταφέρθηκε στα Σέρβια και το 1745 στην Κοζάνη, στο κέντρο της οποίας ανεγέρθηκε Επισκοπείο με ενέργειες του Επισκόπου Μελετίου. Το 1882 αναβαθμίστηκε σε Μητρόπολη και υπήχθη απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Από το 1928 και εφεξής υπάγεται στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδας, ως μία των εκκλησιαστικών επαρχιών που αποτελούν τη λεγόμενη Εκκλησία των Νέων Χώρων. Τον 19^ο αι. λειτουργούσε στην Κοζάνη Επισκοπικό Δικαστήριο, συγκροτούμενο από κληρικούς ή κληρικούς και λαϊκούς και με Πρόεδρο τον εκάστοτε Επισκοπ. Διακρίση του εκκλησιαστικού δικαστηρίου σε πνευματικό και μικτό μαρτυρείται από το 1891 και μετά. Το δικαστήριο επέλυε διαφορές που αφορούσαν όλες σχεδόν τις έννομες σχέσεις ιδιωτικού δικαίου. Βλ. Καλινδέρη, Γραπτά μνημεία, σελ. 66 επ., Δ.Σ. Γκίνη, «Πέντε επισκοπικά αποφάσεις διαζυγίου της Δυτ. Μακεδονίας του 14^{ου} αιώνα», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (ΕΕΒΣ)*, έτος ΚΓ', Αθήναι 1953, σελ. 348 επ., Βασιλικής Θ. Διάφα-Καμπουρίδου, *Ο Κώδιξ της Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1849-1868*, Κοζάνη 2006, σελ. 53 επ.

10. Πρόκειται για τα πρακτικά της 10^{ης} Ιανουαρίου 1892 και της 19^{ης} Ιανουαρίου 1892 που είναι καταχωρισμένα στα φύλλα 25^ο και 26^ο του κώδικα με αριθμ. 42 «Πρακτικά Δημογεροντίας 1889-1916 / Σιγ. 42», όπως αυτός έχει ταξινομηθεί από τον Α. Σιγάλα, *Από την πνευματική ζωή των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας, Α' Αρχεία και βιβλιοθήκη Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, σελ. 101. Ο κώδικας, ο οποίος φυλάσσεται στην Κοβεντάρειο Δημοτική Βιβλιοθήκη Κοζάνης, πρόκειται να εκδοθεί από την γράφουσα. Το κείμενο όλων των πρακτικών (τεσσάρων) που ερευνώνται στην εργασία αυτή παρατίθεται μεταγραμμένο στις υποσημειώσεις με αριθμ. 14, 15, 24 και 32, ενώ μετά το τέλος της εργασίας παρατίθενται και πανομοιότυπα των εγγραφών. Κατά τη μεταγραφή τηρήθηκε ο συλλαβισμός, η σύνταξη, η ορθογραφία, ο τονισμός και η στίξη του κάθε πρωτότυπου χειρόγραφου κειμένου. Ανάμεσα στα κριτικά σημεία, που χρησιμοποιήθηκαν στη μεταγραφή είναι: 1) /l: στίχος και αριθμός στίχου του εγγράφου και 2) (αβγδ): ανάλυση βραχυγραφιών. Για τη μεταγραφή μεταβυζαντινών εγγράφων, βλ. Ν.Ι. Πανταζόπουλου [συνεργασία Δεσποίνης Τσούρκα – Παπαστάδη], *Κώδιξ Μητροπόλεως Σισανίου και Σιατίστης, ιζ' -ιδ' αι.*, τεύχ. Α', Θεσσαλονίκη 1974, σελ. κη', ιζ' επ., κς' επ., Δέσποινας-Ειρήνης Τσούρκα-Παπαστάδη, «Σκέψεις γύρω από την διπλωματική έκδοση μεταβυζαντινών χειρογράφων με νομικό περιεχόμενο», *Σεμινάριο Εργασίας του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών*

άσκηση δικαστικής δικαιοδοσίας εκ μέρους των οργάνων της κοινότητας, θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στις γραμμές που ακολουθούν, καθώς μέσα από αυτή συνάγει κανείς ενδιαφέροντα συμπεράσματα γενικότερα για την απονομή της δικαιοσύνης στην Κοζάνη κατά τα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.

Η υπόθεση αφορά την επιστροφή «τραχώματος» συνεστώτος του γάμου. Όπως είναι γνωστό, το «τράχωμα», ως παροχή κυρίως χρημάτων αλλά και ακινήτων, που προσέφεραν οι γονείς της μελλόνυμφης κόρης προς το μέλλοντα γαμπρό ενόψει του γάμου και προς «ενίσχυση» της προίκας προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συγκατάθεσή του για αποκατάσταση της θυγατέρας τους, εξελίχθηκε από απλή συνήθεια σε δεσμό. Δημιούργησε πλείστα προβλήματα και διενέξεις και υποχρέωσε το Οικουμενικό Πατριαρχείο να εκδώσει το διάστημα 1700-1844 περί τις δεκατέσσερις εγκυκλίους με μέτρα για τον περιορισμό του¹¹.

και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Μεθοδολογία έκδοσης, κατάσταση και προοπτικές της έρευνας των μεταβυζαντινών αρχείων, 1. Προβλήματα έκδοσης πηγών», Βενετία 2001, σελ. 101 επ.

11. Ο Πανταζόπουλος, *Εκκλησία και Δίκαιο*, σελ. 185 επ., μνημονεύει το «τράχωμα» ως (προγαμιαία) δωρεά της γυναίκας προς τον άνδρα ενόψει του γάμου, η οποία σε αντίθεση με την προίκα δεν εκπνέονταν σε περίπτωση λύσης του γάμου. Αναφέρει ακόμη ότι ο δεσμός εμφανίστηκε από τα μέσα του 17^{ου} αι. με τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των «ραγιάδων» και αποτελούσε μια προσπάθεια των γονέων να εξασφαλίσουν την κατά προτίμηση συγκατάθεση του υποψήφιου συζύγου για αποκατάσταση της θυγατέρας τους δια του γάμου. Στην Κανονική Διάταξη του Καλλίνικου (1803) η έννοια του «τραχώματος» περιλάμβανε «μετρητά τε καί ἄσπρα, ἢ ὀσπῆτιον, ἢ ἐργαστήριον, ἢ καὶ ἄλλον τι τῶν ἀκινήτων κτημάτων». Βλ. σχετικά: Μ.Ι. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις – Επιστολαί, λύσεις, δεσπίσματα των αγιωτάτων Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μέχρι Διονυσίου τοῦ ἀπὸ Ἀνδριανουπόλεως*, τόμ. 2^{ος}, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1889, σελ. 82. Η Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικῶν δικαστηρίων της βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς περιόδου σε θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, II Οικογενειακό δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνή 1997, σελ. 76, εκτιμά ότι η παρακράτηση του «τραχώματος» από το σύζυγο αποτελούσε μάλλον την εξαίρεση παρά τον κανόνα. Αντίθετη με τις διατάξεις περί προίκας του Αρμενόπουλου θεωρεί την οικειοποίηση του «τραχώματος» η Ελένη Κύρτση-Νάκου, *Αἱ περί προικοδοσιῶν «νομοθετικά» ρυθμίσεις βάσει των Κανονικῶν Διατάξεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1701 -1844)*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 51-52, όπου και ενδιαφέρουσα διερεύνηση του συγκεκριμένου δεσμού σε σχέση με την προίκα και τις λοιπές παροχές ενόψει του γάμου. Η ίδια (σελ. 44) συσχετίζει τη γενίκευση της παροχής του «τραχώματος», ιδιαίτερα από τον 18^ο αι. και μετά, με την προσπάθεια να παρακαμφθούν οι κανόνες για τα ανώτατα όρια της προίκας που έδετο το Πατριαρχείο προκειμένου να περιοριστούν τα πλείστα προβλήματα που προκαλούσε η προικοδότηση. Έτσι, ενώ το «τράχωμα» εμφανίστηκε ως δωρεά, κατέληξε «χρέος ἄφευκτον» και «λοιμώδης τίς νόσος» με αποτελέσματα δυσβάστακτα, δυσάρεστα αλλά και ανήθικα, τα οποία δεν περιορίστηκαν παρά τις σχετικές διατάξεις που

Το ιστορικό της συγκεκριμένης διένεξης έχει εν συντομία ως εξής: Μετά την αποπομπή της από τη συζυγική οικία λόγω επιληψίας η Αικατερίνη Κουτσουσίμου υπέβαλε στη Δημογεροντία Κοζάνης «άναφορά» (αγωγή)¹² με ημερομηνία 2 Ιανουαρίου 1892. Με αυτή ζητούσε να εξασφαλιστεί η προίκα της, που παρακρατούσε ο σύζυγός της, με κατάσχεση της ιδιόκτητης οικίας του ώστε αυτός να μην τη μεταβιβάσει στη μητέρα του. Κατά τη συνεδρίαση της 10^{ης} Ιανουαρίου 1892 η Δημογεροντία δέχτηκε ότι οι αξιώσεις της Αικατερίνης Κουτσουσίμου είναι και εύλογες και σύννομες και ενέκρινε τη χορήγηση «τακριρίου» για τη διενέργεια συντηρητικής κατάσχεσης από την «πολιτική αρχή» ώστε να εξασφαλιστεί η προίκα της¹³. Η απόφαση αυτή αποτελεί το περιεχόμενο της πρώτης εγγραφής που εξετάζεται εδώ¹⁴.

εξέδωσε το Πατριαρχείο για περιστολή του. Βλ. Ελένης Κύρτση-Νάκου, ό.π., σελ. 32, 64 επ., της ίδιας, «Διερεύνηση των δεσμών “ξενίου”, “τραχώματος”, “νάχτι”», *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (ΕΜΣ), Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης (ΔΣΘ) «Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκην Α΄»*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 235 επ., Πανταζόπουλου, Εκκλησία και Δίκαιον, σελ. 185-186, 192.

12. Στο άρθρο 15 της οθωμανικής Πολιτικής Δικονομίας (1879) οριζόταν ότι «*πάσα αγωγή δέον να διατυπώνται δι' αναφοράς*». Επομένως με τον όρο «αναφορά» νοείται η αγωγή στο δικαστήριο. Βλ. *Οθωμανικοί δικαστικοί νόμοι κατά μεταφράσιν υπό της δυνάμει του Νόμου 297 καταρτισθείσης Επιτροπής*, τεύχ. 1^{ον}, Πολιτική Δικονομία μετά του παραρτήματος αυτής και Νόμος περί εκτελέσεως (εκδ. Υπουργείου Δικαιοσύνης), Εν Αθήναις 1915, σελ. 10, 15, 20 (εφεξής: *Οθωμανικοί δικαστικοί νόμοι*).

13. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο η εξασφάλιση των προικίων ακινήτων απασχόλησε το Πατριαρχείο, το οποίο με εγκυκλίους του σύστηνε, ανάμεσα στα άλλα, γνωστοποίηση των στοιχείων του ακινήτου, που επρόκειτο να δοθεί ως προίκα, στους αρμόδιους υπαλλήλους του (οθωμανικού) κτηματολογίου ώστε να είναι γνωστή η ιδιότητα του ακινήτου ως προικίου και να μην «*αναφύωνται δυσχέρειαι*» εφόσον ανακύψει θέμα επιστροφής της προίκας. Βλ. ενδεικτικά εγκύκλιο Διονυσίου (1.5.1888) (Ι. Σταυρίδου, ό.π., σελ. 58 επ.). Περισσότερα για το οθωμανικό κτηματολόγιο, βλ. Σοφίας Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου, «Οθωμανικό Κτηματολόγιο και τίτλοι ιδιοκτησίας», *Επιστημονική Επετηρίδα Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης (ΕΕΔΣΘ)* 3 (1992), σελ. 31 επ. Για τη συντηρητική κατάσχεση – μια πρακτική που στη συγκεκριμένη περίπτωση βλέπουμε ότι εφαρμόστηκε από τη Δημογεροντία Κοζάνης για εξασφάλιση της προίκας – και για τη δικαστική δικαιοδοσία που διαφαίνεται ότι υποκρύπτεται πίσω από αυτή, βλ. παρακάτω στη σημ. 16.

14. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο (πρώτο) πρακτικό της 10.1.1892 του κώδικα Δημογεροντίας (κώδ. 42): «*Εν Κοζάνη σήμερον τήν δεκάτην τοῦ μηνός Ιανουαρίου τοῦ χιλιοστοῦ /1 ὀκτακοσιοστοῦ ἑνενηκοστοῦ δευτέρου ἔτους ἡμέραν δέ τῆς ἐβδομάδος παρασκευ-/2 ἦν καί ὥραν πέμπτην πρό μεσημβρίας συνῆλθεν ἡ δημογεροντία ὑπό τήν /3 προεδρίαν τῆς Α. Σεβασμιότητος τοῦ Μητροπολίτου Σερβίων καί Κοζάνης /4 κυρίου Κωνσταντίου εἰς τακτικήν συνεδρίαν ἐν τῇ ἐπὶ τούτῳ αἰδούσῃ τῆς Γε-/5 ρᾶς Μητροπόλεως· καί πρῶτον μεν ἀνεγνώσθησαν καί ἐπεκυρώθησαν /6 τά πρακτικά τῆς προηγουμένης συνεδρίας, εἶτα δέ ἀνεγνώσθη ἀναφορά /7 τῆς Αἰκατερίνης Ἀδ. Κουτσουσίμου*

Λίγες μέρες αργότερα η ίδια ενάγουσα επανήλθε με νέα αγωγή στη Δημογεροντία (δεύτερη εγγραφή) ζητώντας να υποχρεωθεί ο σύζυγός της στην απόδοση της πρόγαμης δωρεάς και του «τραχώματος», ως πρόσθετη εξασφάλιση της προίκας της που αυτός εξακολουθούσε να παρακρατεί. Κατά τη συζήτηση στις 19 Ιανουαρίου 1892 ο εναγόμενος σύζυγος ισχυρίστηκε ότι η σύζυγός του έπασχε από επιληψία πριν από το γάμο, γεγονός που δολίως του απέκρυψαν οι γονείς της. Ωστόσο, παρόλο που αρχικά αρνήθηκε, στη συνέχεια δέχτηκε να αποδώσει το «τράχωμα» ποσού 38 οθωμανικών λιρών¹⁵.

ὑπό ἡμερομηνίαν 2 Ἰανουαρίου /8 καὶ ἀριθ. πρωτ. 1 δι' ἧς ἐξαιτεῖται καὶ αὐδὶς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς /9 προίκας τῆς εὐρισκομένης εἰσέτι εἰς χεῖρας τοῦ συζύγου τῆς Κώτσιου Σμή-/10 λίου μόνην ἀσφαλῆ περιουσίαν κεκτημένου τὴν ἐν Σαρῇ Πάσχου μαχαλᾶ /11 ιδιόκτητον οἰκίαν του, τὴν ὁποίαν ἐνδεχόμενον μέχρι τῆς ἀποπερα-/12 τώσεως τῆς διαδικασίας αὐτῶν ἵνα ἐκποιήσῃ καὶ καταχρασθῇ τὴν /13 προῖκα τῆς, ἐφ' ᾧ καὶ κηρύττει κατὰσχέσιν ἐπ' αὐτῆς παρακαλοῦσα /14 σύναμα, ἵνα αὕτη διαβιβασθῇ τῇ ἐπιτοπίῳ πολιτικῇ ἀρχῇ διὰ τὰ /15 περαιτέρω. Ἰκανῆς δὲ συζητήσεως γενομένης ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου /16 καὶ τῶν ἀξιώσεων αὐτῆς συμφώνως τῷ νόμῳ εὐλόγων θεωρηθησῶν, ἐνε-/17 κρίθη, ἵνα δοθῇ τακρίριον καὶ διενεργηθῇ παρὰ τῇ πολιτικῇ ἀρ-/18 χῇ συντηρητικῇ κατάσχέσεις πρὸς ἐξασφάλισιν τῆς προίκας τῆς ὥσαύτως /19 ἀνεγνώσθῃ ἀναφορὰ τῆς.../20 .../21... /22.../23... μεθ' ὅ καὶ διαλύεται ἡ συνεδρία. 24 Ὁ Σερβίων καὶ Κοζάνης Κωνσταντῖος, Παναγιώτης Δ. Ρεπανᾶ/25 Χριστόδουλος Τηλέων/26 Ἰωάννης Αργ. Βούρκα Γεωργίος Ν. Τσιμηνάκη/27 Ἐμμ. Στεργίου Χαρίσιος Γ. Καφοκούλου/28 Δημήτριος Καραγκούνη Κωτούλης Πολυζούλη/29».

15. Στο (δεύτερο) πρακτικό της 19.1.1892 του κώδ. 42 αναφέρεται: «Ἐν Κοζάνῃ σήμερον τὴν δεκάτην ἐνάτην τοῦ μηνός Ἰανουαρίου/1 τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἐνενηκοστοῦ δευτέρου ἔτους ἡμέραν δὲ τῆς ἐβδό-/2 μάδος Κυριακὴν καὶ ὥραν δεκάτην μετὰ μεσημβρίαν συνήλθεν ἡ δη-/3 μογεροντία ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς Α. Σεβασμιότητος τοῦ Μητροπολίτου/4 Σερβίων καὶ Κοζάνης Κυρίου Κωνσταντίου εἰς ἑκτακτον συνεδρίαν ἐν τῇ/5 ἐπὶ τούτῳ ὠρισμένη αἰθούσῃ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως καὶ πρῶτον μεν/6 ἀνεγνώσθησαν καὶ ἐπεκυρώθησαν τὰ πρακτικά τῆς προηγουμένης συνε-/7 δρίας, εἶτα δὲ παρέστη καὶ αὐδὶς ὁ Ἀθανάσιος Κουτσουσίμος, /8 ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς θυγατρὸς του δυνάμει τακτικοῦ πληρεξουσίου /9 ἐγγράφου ὑπὸ ἡμερομηνίαν 17 Ἰανουαρίου καὶ ἀριθ. πρωτ. 253 κ(αί) δι' /10 ἀναφορᾶς αὐτοῦ ἐξέδθηκεν ὅτι τῆς διενεργηθείσης προσωρινῆς κατα-/11 σχέσεως μὴ ἐπαρκούσης, ἅτε ἐπίτυνας μόνον ἡμέρας ἰσχύουσας /12 τοῦ δὲ γαμβροῦ αὐτοῦ ἐκ παντός τρόπου καταγινομένου ἵνα ἡ ιδιό-/13 κτητος αὐτοῦ οἰκία κ(αί) μόνη ἀσφαλῆς περιουσία του μεταγραφῇ ἐπ' /14 ὀνόματι τῆς μητρὸς του δέον ἵνα συμφώνως τῷ νόμῳ ἐκδοθῇ ἀπό-/15 φασις καταδικάζουσα τὸν γαμβρόν αὐτοῦ Κώτσιον Σμήλιον εἰς /16 τὴν ἀπότισιν τοῦ τραχώματος καὶ τῆς πρό γάμου δωρεᾶς πα-/17 ραστάς δε καὶ ὁ ἐναγόμενος ἔλεξεν ὅτι τῆς συζύγου του καὶ πρό τοῦ γά-/18 μου πασχούσης ἐκ τοῦ πάθους τῆς ἐπιληψίας οἱ γονεῖς αὐτῆς προ-/19 γνωρίζοντες τὴν ἐμπαθῇ αὐτῆς κατὰστάσιν ἔπρεπεν ἵνα μὴ ἐκ-/20 δώσωσιν αὐτὴν εἰς γάμον, διό κατ' ἀρχὰς ἠρνήθη τὴν ἀπότισιν ὅλο-/21 κλήρου τοῦ τραχώματος ἀνερχομένου εἰς τριάκοντα καὶ ὀκτὼ λίρας /22 ὀθωμ. εἶτα δὲ παρεδέξατο, ἵνα ἀποδώσῃ τοῦτο παρουσιάζων ἀξιόχρεον /23 ἐγγυητὴν διὰ τοῦτο ὥσαύτως ἀνεγνώσθῃ ἀναφορὰ τοῦ.../24.../25... 33 Ὁ Σερβίων καὶ Κοζάνης Κωνσταντῖος/ 34 Ἰωάννης Αργ. Βούρκα/35 Παναγιώτης Δ. Ρεπανᾶ/36 Χαρίσιος Γ.

Από τις δύο παραπάνω εγγραφές είναι προφανές ότι το 1892 λειτουργούσε στην κοινότητα Κοζάνης Δημογεροντία με αρμοδιότητες δικαστικής φύσης¹⁶ και ειδικότερα επίλυσης «υλικών διαφορών»¹⁷ οικογενειακού δικαίου. Δεν είναι γνωστό από πότε ακριβώς το κοινοτικό αυτό όργανο άρχισε να ασκεί τέτοιες δικαιοδοσίες. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι ο Κανονισμός της κοινότητας, ο οποίος θεωρητικά τουλάχιστον θα ρύθμιζε τέτοιου είδους ζητήματα, συντάχθηκε τρία χρόνια αργότερα (1895), εύλογα ανακύπτει ένα βασικό ερώτημα: Πού δεμελιωνόταν αυτή η αρμοδιότητα της Δημογεροντίας; Η μνεία στο πρώτο πρακτικό ότι το όργανο αυτό χορήγησε βεβαίωση για τη διενέργεια συντηρητικής

Καφοκούλου /37 Έμμ. Στεργίου/38 Γεώργιος Ν. Τσιμηνάκη/39 Δημήτριος Α. Χασάπη /40 Κωτούλης Πολυζούλη/41 ».

16. Οι αρμοδιότητες αυτές διαφαίνονται από την έγκριση της Δημογεροντίας να διενεργηθεί συντηρητική κατάσχεση και τη χορήγηση της αναγκαίας βεβαίωσης στην ενάγουσα σύζυγο (βλ. στο πρώτο πρακτικό, παραπάνω σημ. 14). Η συντηρητική κατάσχεση προβλεπόταν στα άρθρα 271 επ. της οθωμανικής Πολιτικής Δικονομίας (1879) και διακρινόταν από την αναγκαστική εκτέλεση των αποφάσεων είτε με προσωπική κράτηση του οφειλέτη είτε με κατάσχεση και εκποίηση (πλειστηριασμό) της κινητής ή ακίνητης περιουσίας του, ρυθμιζόμενη από το νόμο «περί εκτελέσεως» (1879) (βλ. *Οθωμανικοί δικαστικοί νόμοι*, σελ. 98 επ., 143 επ.). Από τις ελάχιστες πληροφορίες που μας παρέχει το πρώτο πρακτικό της 10.1.1892 προκύπτει ότι η συντηρητική κατάσχεση επιβλήθηκε από τη Δημογεροντία ως ασφαλιστικό μέτρο με σκοπό να δεσμευτεί η οικία του συζύγου, να αποτραπεί ο κίνδυνος μελλοντικής αφερεγγυότητάς του ως προς την επιστροφή της προίκας και να εξασφαλιστεί ενδεχόμενη μελλοντική ικανοποίηση της αξίωσης της ενάγουσας με αναγκαστική κατάσχεση. Το «τακρίριον» (βεβαίωση) που χορήγησε η Δημογεροντία φαίνεται ότι αποτελούσε το αναγκαίο τυπικό στοιχείο για να προχωρήσει η συντηρητική κατάσχεση, με προσκόμισή του στον αρμόδιο υπάλληλο του (οθωμανικού) κτηματολογίου και σχετική σημείωση στα οικεία βιβλία, προφανώς για λόγους απογραφής, δημοσιότητας και εξασφάλισης των συναλλαγών καθώς αφορούσε σε ακίνητο. Η υποβολή του σχετικού αιτήματος στη Δημογεροντία με «αναφορά» (αγωγή) και η μνεία στο πρακτικό περί «ικανής δέ συζητήσεως γενομένης επί του αντικειμένου τούτου καί των αξιώσεων αυτής συμφώνως τῷ νόμῳ εὐλόγων θεωρηθησῶν» μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε ότι προηγήθηκε μια κατ' ουσίαν έρευνα για το σύννομο της αξίωσης της συζύγου. Το στοιχείο αυτό συνηγορεί στην υπόθεση ότι η επιβολή της συντηρητικής κατάσχεσης προϋπέθετε την έκδοση σχετικής απόφασης από αρμόδιο δικαιοδοτικό όργανο και ότι η έγκριση της Δημογεροντίας για διενέργειά της αποτελεί ένδειξη άσκησης εξουσίας δικαστικής φύσης. Πρβλ. Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Η αναγκαστική εκτέλεση για την ικανοποίηση ιδιωτικών χρηματικών απαιτήσεων - Περιπτώσεις από τα μεταβυζαντινά έγγραφα του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου (1600-1821)», *ΕΚΕΙΕΔ* 34 (1998), σελ. 133-137, 147 (68), 174-175. Για τον όρο «τακρίριον», ως νομικό όρο, σχετιζόμενο με τις «περί ιδιωτικών απαιτήσεων εγγράφους διακοινώσεις... και των πνευματικών αρχηγών των διαφόρων δρυσκευμάτων», βλ. *Οθωμανικοί δικαστικοί νόμοι*, σελ. 16, 17 [1].

17. Για τον όρο «υλικές διαφορές», βλ. Μ.Γ. Θεοτοκά, ό.π., σελ. 6, καθώς και παραπάνω σημ. 3.

κατάσχεσης επιτρέπει μόνον την υπόθεση –ελλείπει και περισσότερων πληροφοριών– ότι ο φορέας αυτός ασκούσε εξουσίες ως δεσμοδετημένο όργανο μέσα στο πλαίσιο της ευρύτερης αναδιοργάνωσης του οθωμανικού κράτους πριν την ισχύ του Κανονισμού της κοινότητας¹⁸.

Ένα δεύτερο ερώτημα αφορά τη φύση της δικαιοδοσίας της Δημογεροντίας: πρόκειται για αμιγώς δικαστική δικαιοδοσία ή μήπως για συμβιβαστική;

Η αποδοχή του αιτήματος της ενάγουσας συζύγου και η έγκριση διενέργειας συντηρητικής κατάσχεσης της οικίας του συζύγου της, που αναφέρονται στο πρώτο πρακτικό, συνιστά ένδειξη για μια αμιγώς δικαστική δικαιοδοσία, καθώς διαφαίνεται μια «αντίληψη» ή «συνείδηση» ουσιαστικής απονομής δικαιοσύνης και υποχρεωτικότητας εφαρμογής δικαίων κανόνων, τόσο στο όργανο που δικάζει όσο και στους διαδίκους¹⁹.

Ενδιαφέρουσα όμως είναι και η έκβαση της υπόθεσης κατά την επόμενη συνεδρία της Δημογεροντίας, όπου η όλη διαδικασία, όπως αυτή παρατίθεται στο δεύτερο πρακτικό, έχει μάλλον το χαρακτήρα συμβιβαστικής διευθέτησης της διαφοράς, που οδηγεί στην επιστροφή του «τραχώματος»: ο σύζυγος «παρεδέξατο» να αποδώσει το «τράχωμα», όπως διαβάζουμε, πείστηκε με άλλα λόγια να το επιστρέψει οικειοθελώς²⁰.

18. Η συγκρότηση της Δημογεροντίας και οι αρμοδιότητές της προβλέπονταν απευθείας από το νόμο για τη διαίρεση της αυτοκρατορίας σε διοικήσεις (1864). Βλ. παραπάνω σημ. 4.

19. Πρβλ. Νάκου, Κοινοτική δικαιοδοσία, σελ. 75,76. Βλ. επίσης παραπάνω σημ. 16. Πάντως, «αντίληψη» ή «συνείδηση» άσκησης δικαστικής εξουσίας από τη Δημογεροντία συνάγεται άμεσα και από τη διατύπωση «συνήλθεν ή δημογεροντία ίνα ... δικάση τας έν τη ήμερησίά διατάξει περιεχομένας ύποθέσεις» στο τελευταίο από τα πρακτικά που ερευνώνται στην εργασία αυτή (βλ. παρακάτω σημ. 32).

20. Για το κείμενο, βλ. παραπάνω σημ. 15. Από τις πληροφορίες που μας δίνει το συγκεκριμένο (δεύτερο) πρακτικό δεν προκύπτει με σαφήνεια αν συνέτρεχαν οι επιμέρους όροι του συμβιβασμού, όπως λ.χ. αμοιβαίες υποχωρήσεις. Ούτε προκύπτει ότι πρόκειται για διαιτησία (ή αιρετοκρισία) αφού δεν αναφέρεται συνυποσχετικό, δηλ. ορισμός διαιτητή με συμφωνία των διαδίκων και εκ των προτέρων δέσμευσή τους ότι θα εμμένουν στην απόφαση που θα εκδοθεί. Η παραδοχή πάντως του εναγόμενου συζύγου να επιστρέψει το τράχωμα συνιστά ομολογία της βασιμότητας της αξίωσης της συζύγου, στοιχείο που μας οδηγεί στην εκτίμηση ότι η διαφορά έληξε με την παραδοχή αυτή μετά από συζήτηση και προσπάθεια συμβιβαστικής επίλυσης της διαφοράς («κατ' αρχάς ήρνήθη την απότισιν ολοκλήρου του τραχώματος...είτα δέ παρεδέξατο, ίνα αποδώση τουτο»). Ζητούμενο είναι αν η συγκεκριμένη απόφαση παρήγαγε δεδικασμένο και αν αποτελούσε αυτή καθαυτή εκτελεστό τίτλο για ικανοποίηση της αξίωσης της ενάγουσας. Βλ. και Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, ό.π., σελ. 138-139, 143-144. Περισσότερα για τη συμβιβαστική

Από τα παραπάνω δεδομένα συνάγεται ότι η Δημογεροντία Κοζάνης πράγματι ασκούσε δικαστική δικαιοδοσία επί ιδιωτικών διαφορών και ειδικότερα οικογενειακού δικαίου, δικαιοδοσία που πάντως δεν περιοριζόταν στη συμβιβαστική επίλυση τέτοιου είδους διαφορών, όπως προβλεπόταν στη νομοθεσία των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων²¹.

Το ερώτημα που ανακύπτει μετά την παραπάνω διαπίστωση είναι το εξής: δεδομένου ότι για τέτοιου είδους διαφορές (δηλαδή οικογενειακού δικαίου) αρμοδιότητα είχαν μόνον τα εκκλησιαστικά δικαστήρια (βάσει των «προνομίων» που είχαν απονεμηθεί) η εν λόγω δικαιοδοσία του οργάνου της κοινότητας Κοζάνης (δηλαδή της Δημογεροντίας) υποκατέστησε στη λειτουργία αυτή τα εκκλησιαστικά δικαστήρια; Ή μήπως εμφανίζεται ως όργανο που –την εποχή αυτή τουλάχιστον– ασκούσε και αυτό στην πράξη ίδιες δικαιοδοσίες με εκείνες που ασκούσαν τα εκκλησιαστικά δικαστήρια;

Μια απάντηση υπέρ της εκδοχής ότι η αρμοδιότητα αυτή της Δημογεροντίας δεν ήταν «αποκλειστική» αλλά παράλληλη με εκείνη των εκκλησιαστικών δικαστηρίων προσφέρει μια άλλη εγγραφή, πιθανότατα μεταγενέστερη, που εντοπίζουμε στον κώδικα πρακτικών του Μικτού Δικαστηρίου της Μητρόπολης Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1890-1899. Από ένα πρακτικό συνεδρίασης του εν λόγω δικαστηρίου που χρονολογείται 19 Ιανουαρίου 1892, διαπιστώνουμε ότι η ίδια αυτή σύζυγος, η Αικατερίνη Κουτσουσίμου, είχε προσφέρει και στο εκκλησιαστικό δικαστήριο με το ίδιο αίτημα που είχε υποβάλει προηγουμένως στη Δημογεροντία. Αφού λοιπόν εξιστόρησε και εκεί την αποπομπή της από τη συζυγική οικία και την παρακράτηση από το σύζυγο του «τραχώματος», που του είχε παραχωρηθεί με προικοσύμφωνο, ζήτησε και πάλι την εξασφάλιση της προίκας της και την επιστροφή του «τραχώματος». Ο σύζυγος ακολουθώντας αυτή τη φορά διαφορετική αμυντική γραμμή, αφού επικαλέστηκε και πάλι δόλο στην απόκρυψη της πάθησής της, ζήτησε να επιδικαστεί σε αυτόν το «τράχωμα» ως αντιστάθμισμα των δαπανών στις οποίες είχε υποβληθεί για τη θεραπεία της. Το Δικαστήριο κάνοντας χρήση των σχετικών με την προίκα διατάξεων της *Εξαβίβλου* του

επίλυση των διαφορών βλ. Δάφνης Κ. Παπαδάτου, *Η συμβιβαστική επίλυση ιδιωτικών διαφορών κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, σελ. 15 επ., 72-74. Για την αιρετοκρισία ως διαλεκτικό τρόπο επίλυσης των διαφορών χωρίς τους επιβαλλόμενους από το γραπτό δίκαιο τύπους, βλ. Πανταζόπουλου, *Ρωμαϊκόν δίκαιον*, σελ. 261 -265.

21. Βλ. παραπάνω σημείωση 4.

Αρμενόπουλου²² και του Νομικού του Θεόφιλου Καμπανίας²³, αναγνώρισε στην ενάγουσα το δικαίωμα ανάληψης της προίκας της, καταδίκασε το σύζυγο στην απόδοση ολόκληρου του «τραχώματος» και ανέδωσε την εκτέλεση της απόφασης στο «ένταῦθα ἀρμόδιον ἐκτελεστικόν τμήμα τῆς σεβαστῆς αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως»²⁴.

22. Στο πρακτικό (βλ. παρακάτω σημ. 24) αναφέρονται οι διατάξεις 4.8 της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου («*Αρμεν. βιβλίον Δ τίτλος Η*»), που εκτιμάται ότι αντιστοιχούν στην έκδοση του 1835 της Γραμματείας της Δικαιοσύνης της Αντιβασιλείας με επιμέλεια των Κωνσταντίνου Προβελέγγιου και Δημήτριου Ραζή (*Πρόχειρον Νόμων το λεγόμενον η Εξαβίβλος, συναδραιοθέν πάντοθεν κατ' εκλογήν και κατ' επιτομήν ούτω συντεθέν παρά του πανσεβάστου νομοφύλακος και κριτού Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου του Αρμενοπούλου*, Εν Αθήναις 1835, σελ. 362 επ.). Στη σύγχρονη έκδοση της Εξαβίβλου (κείμενο Heimbach) σχετικές είναι οι διατάξεις 4.11.11,18, για τις οποίες βλ. Κ. Αρμενόπουλου, *Πρόχειρον Νόμων ή Εξαβίβλος*, επιμ: Κ.Γ. Πιτσάκης, Αθήνα 1971, σελ. 262 επ. και για την έκδοση του 1835 (κείμενο Reitz), βλ. σελ. ξε'. Για την Εξαβίβλο που επέδρασε σε όλα τα συλλεκτικά έργα της περιόδου του μεταβυζαντινού δικαίου και αποτελούσε το ισχύον αστικό δίκαιο στη νεότερη Ελλάδα μέχρι την εισαγωγή του Αστικού Κώδικα (23.2.1946), βλ. ενδεικτικά Κ. Αρμενόπουλου, ό.π., σελ. λ' επ., Κ. Πιτσάκη, «Κριτικές παρατηρήσεις στο κείμενο της Εξαβίβλου», *ΕΚΕΙΕΔ* 18 (1971), Εν Αθήναις 1973, σελ. 249 επ., Γ.Π. Νάκου, «Η λειτουργική διατήρηση του βυζαντινού δικαίου στη Μακεδονία, διαμορφωτικό στοιχείο των Ευρωπαϊκών δικαίων», *Βυζαντινά τόμ.* 16^α, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 173 επ., του ιδίου, *Η λειτουργία του δικαίου*, σελ. 473 επ.

23. Οι μνημονευόμενες στο κείμενο διατάξεις του «Νομικού» του Θεόφιλου Καμπανίας («*Θεοφ. Καμ. περί προικός ζωής γυναικός σελ. 111, 115, 119*») αντιστοιχούν πιθανότατα στην έκδοση Ε.Γ. Ταπεινού και Κ. Βασιλειάδου, *Πρόχειρον Νομικόν Θεοφίλου Επισκόπου Καμπανίας, νυν το πρώτον τύποις εκδιδόμενον εκ χειρογράφου επιμελώς κεκαθαρμένου μετά προσθήκης διαφόρων παραπομπών και σημειώσεων ερμηνευτικών του κειμένου*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1887, σελ. 110 επ. Ο Δ.Σ. Γκίνης, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών τόμ.* 26, Εν Αθήναις 1966, σελ. 229 (485) θεωρεί τη συγκεκριμένη έκδοση αποσπασματική και με αυθαίρετες προσδαιρέσεις. Στην κριτική έκδοση του Δ.Σ. Γκίνη, *Νομικόν ποιηθέν και συνταχθέν εις απλήν φράσιν υπό επισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου του εξ Ιωαννίνων*, *ΕΕΣΝΟΕ* [παράρτημα], Θεσσαλονίκη 1960, σχετικές με την υπόθεση είναι οι διατάξεις 4.7, 29, 83. Στο σχολιαζόμενο πρακτικό γίνεται επίσης αναφορά για χρήση των διατάξεων «*Ν. Σερουΐου οίκογενειακ. δίκαιον περί ἀναλήψεως προικός σελ. 136, 140*», οι οποίες εκτιμάται ότι περιλαμβάνονται στην εγκεκριμένη από την Εκκλησία χρηστική έκδοση του Ν. Σερουΐου, *Επιτομή του εν τοις Εκκλησιαστικοίς Δικαστηρίοις του Οικουμενικού Θρόνου εν ισχύι Ρωμαϊκού και Βυζαντινού Νόμου*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1886, σελ. 134-142.

24. Το συγκεκριμένο (τρίτο) πρακτικό είναι καταχωρισμένο με αριθμό 38 στα φύλλα 7^ο-9^ο του (αδημοσίευτου) «Κώδικα αποφάσεων Μητροπολιτικού Δικαστηρίου Σ. και Κ. 1890-1899», που έχει ταξινομηθεί με αριθμό 43 από τον Α. Σιγάλα, ό.π. σελ. 79. Ειδικότερα, αναφέρεται στο πρακτικό της 19.1.1892: «*Τό δικαστήριον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κοζάνης συγκείμε/1 νον ἀπό τόν πρόεδρον Μητροπολίτην Σερβίων καί Κοζάνης /2 κ.Κωνστάντιον τούς παρέδρους δημογέροντας κυρίους Νικόλα-/3 ον Ρώ-*

μπαπαν, Έμμανουήλ Στεργίου Δαρδούφαν, Χαρίσιον Καψό-/4 κουλόν, Δημήτριον Καραγκούννην, Μήκαν Χασάπην, Κωτούλην/5 Πολυζούλην, Γεώργιον Τσιμηνάκην, Παναγιώτην Ρεπανᾶν καί /6 Νάννον Ἀργ. Βούρκαν παρουσία καί τοῦ Γραμματέως Ἀστε-/7 ρίου Παπαργυρούδη συνῆλθεν δημοσία ἐν τῇ ἐπὶ τοῦτω αἰδούσῃ /8 τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως σήμερον τὴν δεκάτην ἐννάτην τοῦ μη-/ 9 νός Ἰανουαρίου τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ ἐνενηκοστοῦ /10 δευτέρου ἔτους, ὅπως δικάσῃ ἐπὶ τῆς ἐξῆς ὑποδέσως ./11 Ἡ Αἰκατερίνη Ἀθ. Κουτσουσίμου κάτοικος τῆς ἐνορίας Γκιου-/12 λέρ δι' ἀναφορᾶς αὐτῆς καί του πατρός της ὡς ἀντιπροσώπου /13 της δυνάμει τακτικοῦ πληρεξουσίου ἐγγράφου ὑπὸ ἡμερομηνίαν/14 16 Μαρτίου καί ἀριθ. πρωτ. 253 τοῦ παρελθόντος ἔτους 1891 καί ὑπό/15 ἡμερομ. 2 Ἰανουαρίου 1892 καί 16 Ἰανουαρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους / 16 καί ἀριθ. πρωτ. 1 καί 19 ἐξέδετο ὅτι τὴν δεκάτην πέμπτην τοῦ μη-/17 νός Μαΐου τοῦ ἔτους 1890 συνεζεύχθη τὸν Κώτσιον Σμήλιον κάτοι-/18 κον τῆς ἐνορίας Σαρῆ Πάσχου, ὅστις μετὰ μόλις δεκάμηνον μετ' /19 αὐτῆς συμβίωσιν ἀπέπεμψεν αὐτὴν ἔνεκα τῆς ἐσχάτως ἐπισυμβά-/20 σης αὐτῇ νευρικῆς νόσου, ὅτι οὗτος ἀπομακρύνας αὐτὴν ἐκ τῆς /21 οἰκίας του κατακρατῶν τό τράχωμα, ὅπερ ἐμετρήθη αὐτῷ /22 κατὰ τό ὑπὸ ἡμερομηνίαν 14 Μαΐου ἐπίσημον προικοσύμ-/23 φωνον μεταξύ αὐτοῦ καί τοῦ πατρός της, διό ἐξαιτεῖται τὴν /24 ἐξασφάλισιν αὐτοῦ δι' ἀξιοχρεων ἐγγυητῶν, καθ' ὅσον αὐτός /25 μόνην ἀσφαλῆ περιουσίαν κεκτημένος τὴν ιδιόκτητον αὐτοῦ /26 οἰκίαν ἐνδέχεται, ἵνα ἐκποιήσῃ ἢ μεταγράψῃ ταύτην οἰκο-/27 νομικῶς ἐπ' ὀνόματι ἄλλου προσώπου καί οὕτως ἀποφύγῃ τὴν /28 ἀπόδοσιν τῆς προικός, ἢ ἄλλως διενεργηθῇ προσωρινὴ κατάσχε-/29 σις τῆς ἐν Σαρῇ Πάσχου μαχαλᾷ εὐρισκαμένης οἰκίας του /30 ὑπ' ἀριθ. 33-4 παρὰ τῇ πολιτικῇ ἀρχῇ, μέχρι οὗ ἀποπερα-/31 τωθῇ ἢ μεταξὺ αὐτῆς καί τοῦ συζύγου της ὑφισταμένη δίκη /32 ἀλλὰ καί τῆς κατασχέσεως ταύτης ἀνεπαρκοῦς θεωρηθείσης /33 ὑπ' αὐτῆς, ἅτε ἐπὶ τυνας μόνον ἡμέρας ἰσχυούσης / 34 συνωδὰ τῷ νόμῳ, τοῦ δὲ συζύγου αὐτῆς ἐκ παντός τρό-/35 που διενεργοῦντος τὴν μεταγραφὴν ταύτης ἐπ' ὀνόματι /36 τῆς μητρός του πρὸς καθυστέρησιν τῆς προικός της, διὰ /37 ταῦτα παρακαλεῖ, ἵνα κατὰ νόμον ἐκδοθῇ ἀπόφασις / 38 καταδικάζουσα αὐτόν εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ τραχώ-/39 ματος, δι' ἧς δυνήσεται ἵνα διενεργήσῃ ἐντελῇ κατὰ-/40 σχεσιν τῆς εἰρημένης οἰκίας του./41 Τῆς αἰτήσεως ταύτης παραπεμφθείσης ἀρμοδίως ἐνώ-/42 πιον τοῦ δικαστηρίου τούτου καί τῆς ὑποδέσεως εἰση-/43 χθείσης ὑπὸ συζήτησιν κατὰ τὴν σήμερον συνεδρίαν /44 παρέστη ἀντ' αὐτῆς ὁ πατήρ της Ἀθανάσιος Κουτσουσί-/45 μου ὡς ἐπίτροπος δυνάμει τακτικοῦ πληρεξουσίου ἐγγρά-/46 φου ὑπὸ ἡμερομ. 17 Μαρτίου καί ἀριθ. πρωτ. 253· ἀνα-/47 πτύξας δὲ καί προφορικῶς τὰ ἐν ταῖς ρηθείσαις ἀναφο-/48 ραῖς τῆς θυγατρὸς του καί αὐτοῦ ἐξητήσατο τὴν παρα-/49 δοχὴν τῆς αἰτήσεώς της. ὁ δ' ἐπίσης παραστάς γαμβρός /50 αὐτοῦ Κώτσιος Σμίλιος ἔλεξεν ὅτι τῆς συζύγου του καί /51 πρό τοῦ γάμου αὐτῆς πασχούσης ἐκ τοῦ πάδους τῆς / 52 ἐπιληψίας, ἣν δύναται ἵνα ἀποδείξῃ τοῦτο ἐν ἀνάγκῃ / 53 καί δι' ἀξιοπίστων μαρτύρων, οἱ γονεῖς αὐτῆς προγνω-/54 ρίζοντες τὴν ἐμπαθεῖν κατάστασιν τῆς θυγατρὸς των / 55 ἔπρεπε νὰ μὴ ὑπανδρεύωσιν αὐτὴν καί καταστή-/56 σωσιν οὕτω καί αὐτόν δυστυχῇ, καί ἐξητήσατο τὴν ἀ-/ 57 πόρριψιν τῆς αἰτήσεως τοῦ πενθεροῦ του καί τὴν ἐπιδίκα-/58 σιν τοῦ τραχώματος εἰς αὐτόν, ὅτε ὑποστάντα πολλά / 59 ἔξοδα πρὸς θεραπείαν αὐτῆς. / 60. Ἀκοῦσαν τὴν προφορικὴν ἀνάπτυξιν τῶν προ-/61 τάσεων τούτων./ 62 Διελθὼν τὴν δικογραφίαν /63 Σκεφθὲν κατὰ νόμον / 64 Ἐπειδὴ ἡ γυνὴ καί συνεστῶτος τοῦ γάμου δύναται/65 νὰ κρατήσῃ τὸν βίον του διὰ τὴν προῖκα, τὴν προ γάμου /66 δωρεάν καί τὰ ἐξώπροικα. / 67 Ἐπειδὴ καί ἂν ὁ ἀνὴρ πτωχεύσῃ, ἢ μὲ ἄλλον τρόπον/68 φθείρῃ τὴν προῖκα ἢ ὅλη ἢ μέρος, δύναται ἡ γυνὴ νὰ /69 κρατήσῃ ὑπὲρ τῆς προικός αὐτῆς καί προγαμιαίας /70 δωρεᾶς καί ἐξωπροίκων, πράγματα τοῦ ἀνδρός διὰ

Οι πληροφορίες που αντλεί κανείς από όλες τις εγγραφές που προαναφέρθηκαν είναι και ποικίλες και ενδιαφέρουσες, όπως πολλά είναι και τα ερωτήματα που ανακύπτουν. Στο πλαίσιο όμως της εργασίας αυτής θα περιοριστούμε σε ορισμένες μόνο επισημάνσεις:

1) Όσον αφορά το αντικείμενο της διαφοράς, αυτό καθαυτό, εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς από την απλή και μόνον ανάγνωση των εγγραφών ότι ο δεσμός του «τραχώματος», που είχε αποτελέσει αντικείμενο διενέξεων²⁵, εξακολουθούσε να βρίσκει εφαρμογή στην Κοζάνη περί τα τέλη του 19^{ου} αι.²⁶ Μάλιστα και τα δύο όργανα τόσο δηλαδή η Δημογεροντία όσο και το Μικτό Εκκλησιαστικό Δικαστήριο που έκριναν την ίδια διαφορά, οδηγήθηκαν στη λήψη της ίδιας απόφασης, την επιστροφή δηλαδή του «τραχώματος» στη σύζυγο πριν τη λύση του γάμου.

2) Ως προς το εφαρμοζόμενο δίκαιο, στα πρακτικά της Δημογεροντίας δε γίνεται επίκληση κάποιων συγκεκριμένων διατάξεων στις οποίες στηρίχτηκε η απόφαση. Αντίθετα η απόφαση του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου δεμελιώνεται, όπως είδαμε, στις διατάξεις του Αρμενόπουλου και του Θεόφιλου Καμπανίτς.

τήν / 71 ιδίαν της προίκα, ἥτις προτιμάται πάντος δανειστοῦ. / 72 καὶ ἐπειδὴ ἡ προίξ δὲν χάνεται, ἀλλὰ πάντατε ζητεῖται καὶ / 73 ὕστερον ἀπὸ τεσσαράκοντα χρόνους. / 74 καὶ ἐπειδὴ διὰ πέντε μόνο αἰτίας κερδαίνεται ἡ προίξ ὑπὸ / 75 τοῦ ἀνδρός, μεταξύ δέ τῶν περιπτώσεων τούτων δὲν συγκαταλέγεται καὶ ἡ προσάτιομένη αὐτῇ κατηγορία. / 77 Διὰ ταῦτα / 78 Ἰδὸν καὶ τίς διατάξεις Ἀρμεν.βιβλίου Δ τίτλος Η Θεοφ. Καμ. περί προικός ζώσης γυναικός, σελ. 111, 115, 119 Ν. / 80 Σερουΐου οἰκογενειακ. δίκαιον περί ἀναλήψεως προικός / 81 σελ. 136, 140. / 82 πρωτοδίκως ἀποφασίζει παμψηφεί / 83 Ἀποδέχεται τὴν ὑπὸ ἡμερομηνίαν 16 Ἰανουαρίου αἴτη- / 84 σιν τοῦ Ἀθ. Κουτσουσίμου ἀντιπροσώπου τῆς θυγατρὸς του / 85 ὡς νόμιμον καὶ δικαίαν. / 86 Ἀπορρίπτει τὴν αἴτησιν τοῦ Κώτσιου Σμήλιου περί ἀπορ- / 87 ρίψεως τῆς αἰτήσεως τοῦ ρηθέντος πενθεροῦ του καὶ ἐπιδι- / 88 κάσεως εἰς αὐτόν τοῦ περί οὗ ὁ λόγος τραχώματος. / 89 Κηρύττει τὴν Αἰκατερίνην Ἀθ. Κουτσουσίμου ὡς ἔχουσιν / 90 πληρέστατον δικαίωμα, ἵνα λάβῃ τὴν αὐτῇ ἀνήκουσαν / 91 προίκα της. / 92. Καταδικάζει τὸν Κώτσιον Σμήλιον εἰς τὴν ἀπότισιν / 93 τοῦ εἰρημένου τραχώματος ἀνερχομένου εἰς τριάκον- / 94 τα καὶ ὀκτὼ λίρας ὀδωμ; (38) / 95 Ἀναθέτει τὴν ἐκτέλεσιν τῆς παρούσας ἀποφάσεως / 96 εἰς τὸ ἐνταῦθα ἀρμόδιον ἐκτελεστικόν τμήμα / 97 τῆς σεβαστῆς αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως. / 98 Ἐγένετο ἀπεφασίσθη καὶ αὐθημερόν ἐδημοσιεύ- / 99 θη. / 100 Ὁ Πρόεδρος Τά μέλη / 101 Ὁ Σερβίων καὶ Κοζάνης Κων- / 102 στάντιος Παναγιώτης Δ. Ρεπανᾶ / 103 Γεώργιος Ν. Τσιμηνάκης / 104 Χαρίσιος Καφοκούλος / 105 Ἐμμ. Δαρδούφα / 106 Δημήτριος Α. χασάπη / 107 Κωτούλης Πολυζούλη / 108 Ἰωάννης Ἀργ. Βούρκα / 109»

25. Βλ. παραπάνω σημ. 11.

26. Στοιχείο που συνιστά ένδειξη ότι ο δεσμός του «τραχώματος» εξακολουθούσε να εφαρμόζεται στην πράξη και μετά το 1844 παρά τις περιοριστικές διατάξεις του Πατριαρχείου που είχαν εκδοθεί (σημ. 11). Βλ. και Πανταζόπουλου, Εκκλησία και δίκαιον, σελ. 185, όπου επισημαίνεται ότι μετά το 1844 δε γίνεται λόγος για το τράχωμα στις «πατριαρχικές» πηγές και ότι απουσιάζουν σχετικές πληροφορίες από «ιδιωτικές» πηγές για την εφαρμογή και εξέλιξη του δεσμού στην πράξη.

3) Καταδεικνύεται μια παράλληλη δικαστική δικαιοδοσία κοινοτικών και εκκλησιαστικών οργάνων σε διαφορές οικογενειακού δικαίου. Βέβαια, το γιατί και τα δύο αυτά όργανα επιλήφθηκαν της ίδιας διαφοράς είναι ένα ζητούμενο. Μήπως, η συμβιβαστική διευθέτηση από τη Δημογεροντία για την επιστροφή του τραχώματος δεν ικανοποιούσε ή δεν παρείχε τη δέουσα ασφάλεια στη σύζυγο, γι' αυτό κατέφυγε και στο εκκλησιαστικό δικαστήριο; Μήπως η απόφαση του εκκλησιαστικού δικαστηρίου είχε στη συνείδηση της αιτούσας, των διαδίκων, ίσως και των ίδιων των μελών των δύο οργάνων μεγαλύτερη βαρύτητα; Μήπως, με άλλα λόγια, αυτό μαρτυρά μια υπεροχή του εκκλησιαστικού δικαστηρίου έναντι του κοινοτικού; Ή μήπως, αντίθετα, θα μπορούσε κανείς να διακρίνει μια συνεργασία, ίσως και αλληλοσυμπλήρωση των δύο αυτών οργάνων;²⁷ Και αν κάτι τέτοιο συμβαίνει, υπήρχε κάποιο διακριτό διαχωριστικό όριο στις δικαιοδοσίες τους;

Η έλλειψη περισσότερων στοιχείων από τις συγκεκριμένες μαρτυρίες καθιστά παρακινδυνευμένη τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Μια ένδειξη ωστόσο που θα μπορούσε ίσως –ως ένα βαθμό τουλάχιστον– να διαφωτίσει κάπως το παραπάνω ζήτημα προσφέρει ένα άλλο στοιχείο.

Συγκεκριμένα: Αν κανείς αντιπαραβάλλει τα τρία πρακτικά, θα διαπιστώσει ότι τόσο στο δικαστήριο της Δημογεροντίας όσο και στο Μητροπολιτικό προήδρευε αυτοπροσώπως το ίδιο πρόσωπο: ο Μητροπολίτης Κωνστάντιος²⁸. Θα διαπιστώσει επίσης ότι τα πρόσωπα που

27. Θα μπορούσε κανείς να υποδέσει ότι η σύζυγος αποτάθηκε πρώτα στη Δημογεροντία σε μια προσπάθεια συμβιβαστικής επίλυσης της μεταξύ τους διαφοράς, που όμως απέβη άκαρπη στην πράξη. Ενδέχεται πάλι η συντηρητική κατάσχεση που είχε επιβληθεί από τη Δημογεροντία να μην της παρείχε επαρκή εξασφάλιση, οπότε και προσέφυγε στο εκκλησιαστικό δικαστήριο πιστεύοντας ότι με το κύρος της απόφασής του θα διασφάλιζε καλύτερα τα συμφέροντά της. Πάντως, η προσφυγή της ίδιας ενάγουσας και στο εκκλησιαστικό δικαστήριο αποτελεί ένδειξη ότι η απόφαση της Δημογεροντίας δεν παρήγαγε δεδικασμένο. Επιπλέον, η απόφαση του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου διέλαβε στο διατακτικό της καταψηφιστική διάταξη («καταδικάζει τόν Κώτσιον Σμήλιον εἰς τήν ἀπότισιν τοῦ εἰρημένου τραχώματος»), σε αντίθεση με τα αναφερόμενα στις αποφάσεις της Δημογεροντίας. Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε ότι η απόφαση του εκκλησιαστικού δικαστηρίου επείχε και δέση εκτελεστού τίτλου για αναγκαστική εκτέλεση σε βάρος του επίμαχου ακινήτου του συζύγου της. Πρβλ. Λυδίας Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, ό.π., σελ. 136 [28], 147 επ.

28. Ο Κωνστάντιος (Κωνσταντίνος) Ματουλόπουλος γεννήθηκε στην Κοζάνη το 1841. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διατέλεσε αρχιδιάκονος στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης και το 1875 χειροτονήθηκε Επίσκοπος Αρδαμερίου (κωμόπολη της επαρχίας Λαγκαδά Θεσσαλονίκης). Προήχθη σε Μη-

συγκροτούσαν και τα δύο αυτά όργανα ήταν σχεδόν τα ίδια και στις δύο περιπτώσεις. Τα μέλη δηλαδή της Δημογεροντίας που υπέγραψαν τα πρακτικά μνημονεύονται και στη σύνδεση του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου που έκρινε την ίδια υπόθεση²⁹.

Το στοιχείο αυτό μας οδηγεί σε δύο διαπιστώσεις: πρώτον, ότι η Δημογεροντία δε λειτουργούσε ως αμιγώς κοσμικό δικαστήριο· δεύτερο, ότι δεν υπήρχαν σαφείς διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο κοινοτικό και στο εκκλησιαστικό δικαστήριο. Η τελευταία αυτή διαπίστωση είναι κατά την γνώμη μου χαρακτηριστική για την απονομή της δικαιοσύνης στην Κοζάνη του 19^{ου} αιώνα. Όπως μάλιστα φαίνεται και από μια τέταρτη εγγραφή, τα δύο αυτά όργανα αλληλοσυμπληρώνονταν ή –ακριβέστερα– αλληλοκαλύπτονταν.

τροπολίτη Σερβίων και Κοζάνης το 1889 όπου και παρέμεινε επί 3ετία. Μετατέθηκε στη Μητρόπολη Δρυινουπόλεως (από τις αρχαιότερες της Ηπείρου) και επανήλθε στην Κοζάνη το 1894 όπου και παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του το 1910. Δραστήριος και ιδιαίτερα αγαπητός Μητροπολίτης, μερίμνησε κυρίως για τα σχολεία της πόλης, την επίλυση ενδοκοινοτικών διαφορών μεταξύ διαφόρων ομάδων και πρωτοστάτησε για τη σύνταξη του Κανονισμού της Κοινότητας του 1895. Βλ. σχετικά, Π.Ν. Λιούφη, ό.π., σελ. 117 επ., Η.Κ. Λαμπρέτσα, *Ο Μητροπολίτης Σερβίων και Κοζάνης Κωνσταντίνος Ματουλάπουλος 1841-1910*, Κοζάνη 1997, σελ. 3 επ.

29. Στις συνεδριάσεις της Δημογεροντίας στις 10.1.1892 και 19.1.1892 μετείχαν, εκτός του Μητροπολίτη Κωνσταντίνου, οι Παναγιώτης Ρεπανάς, Ιωάννης Βούρκας, Γεώργιος Τσιμηνάκης, Εμμανουήλ Στεργίου (Δαρδούφας), Χαρίσιος Καψόκουλος, Κωτούλης Πολυζούλης, Δημήτριος Καραγκούνης και Χριστόδουλος Τιτέλης, οι οποίοι, πλην των δύο τελευταίων, μετείχαν και στη συνεδρίαση του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου στις 19.1.1892. Στο τελευταίο μετείχαν επιπλέον οι Δημήτριος Χασάπης και Δημήτριος Ρόμπαπας (για τα πρακτικά βλ. παραπάνω σημ. 14, 15, 24). Όλοι ήταν επιφανείς πολίτες της Κοζάνης, έμποροι και κτηματίες. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι πρόκειται για ένα και το αυτό όργανο, καθώς ήταν σύνηθες να συγκροτείται το Μικτό Εκκλησιαστικό Δικαστήριο με μέλη της Δημογεροντίας. Βλ. και Μ.Γ. Θεοτοκά, ό.π., σελ. 216-219. Ωστόσο, από το περιεχόμενο των ίδιων των σχολιαζόμενων πρακτικών, που είναι καταχωρισμένα σε δύο διαφορετικούς κώδικες, είναι σαφές ότι πρόκειται για δύο διαφορετικά όργανα. Συγκεκριμένα, στα πρακτικά των συνεδριάσεων της Δημογεροντίας στις 10 και 19.1.1892 (βλ. παραπάνω σημ. 14, 15) με σαφήνεια αναφέρεται ότι πρόκειται για συνεδριάσεις του κοινοτικού οργάνου της Δημογεροντίας («συνήλθεν ή δημογεροντία»). Ομοίως και από το πρακτικό του Μητροπολιτικού Δικαστηρίου στις 19.1.1892 (βλ. παραπάνω σημ. 24) ξεκάθαρα προκύπτει ότι πρόκειται για άλλο δικαιοδοτικό όργανο («Το δικαστήριο της Έερās Μητροπόλεως Κοζάνης ...συνήλθεν δημοσία... όπως δικάση επί της έξης ύποδέσως...»). Επιπλέον είναι χαρακτηριστική η λιτότητα του κειμένου των πρακτικών της Δημογεροντίας, όπου παρατίθενται συνοπτικά το αντικείμενο της διαφοράς και η απόφαση, σε αντίθεση με το πρακτικό του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου όπου αναπτύσσονται το ιστορικό της υπόθεσης, οι ισχυρισμοί των διαδίκων, το σκεπτικό του δικαστηρίου, οι διατάξεις που χρησιμοποιήθηκαν και το διατακτικό.

Συγκεκριμένα, σε μια άλλη εγγραφή του κώδικα Δημογεροντίας διαβάζουμε τα εξής: Στη συνεδρίαση της 12^{ης} Ιανουαρίου 1890, στην οποία προήδρευε ο Μητροπολίτης Κωνσταντίας, παρουσιάστηκε ο Παρασκευάς Λαδούς και ζήτησε άδεια να συνάψει δεύτερο γάμο. Την άδεια αυτή του την είχε αρνηθεί προηγουμένως η Μητρόπολη με το αιτιολογικό ότι είχε καταχραστεί την προίκα της πρώην συζύγου του.

Είναι γνωστή η αποδοκιμασία της Εκκλησίας στους διαδοχικούς γάμους και η ανοχή της στη σύναψη δεύτερου γάμου³⁰. Σύμφωνα δε με το Κανονικό δίκαιο αρμόδιος για χορήγηση άδειας γάμου ήταν ο οικείος Αρχιερέας³¹. Όμως ο Παρασκευάς Λαδούς, που δεν έλαβε την άδεια που επεδίωκε, κατέφυγε και στη Δημογεροντία με το ίδιο αίτημα. Διαπιστώνοντας η Δημογεροντία ιδίοις όμμασι την ένδειά του, την «έλεεινή» —όπως αναφέρεται στο πρακτικό— κατάστασή του, του χορήγησε τελικά την άδεια³².

Τέτοια δικαιοδοσία όμως της Δημογεροντίας δε δεμελιωνόταν πουνενά. Παρόλα αυτά διαπιστώνουμε χορήγηση της άδειας από ένα κοινοτικό όργανο με το επιχείρημα της επιείκειας και ουσιαστικά μια πα-

30. Η Εκκλησία ανέχεται το δεύτερο γάμο, ενίοτε δε επέβαλε και επιτίμια, όπως απαγόρευση προσευχής και νηστείας για ορισμένο χρόνο και αποδοχή μετά από συγγνώμη, απαγόρευση εκκλησιαστικής σύμπραξης στις πανηγυρικές διατυπώσεις κ.α. Βλ. ενδεικτικά J. Zhishman, *Το δίκαιον του γάμου της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας*, μτφρ: Μ. Αποστολόπουλος, τόμ. 2^{ος}, Εν Αθήναις 1913, σελ. 54 επ.

31. Από αρχαιοτάτων χριστιανικών χρόνων η τέλεση του γάμου ήταν δικαίωμα του Επισκόπου, γι' αυτό και η ιερολογία γινόταν από αυτόν ή από εντεταλμένο του (εφημέριο ενορίας). Η γραπτή άδεια από την αρμόδια επισκοπική αρχή για ιερολογία του γάμου ήταν άγνωστη αρχικά, αργότερα όμως θεωρήθηκε αναγκαίος όρος για το κύρος του γάμου. Η έλλειψή της δε συνιστούσε ανατρεπτικό κώλυμα γάμου και μάλιστα από το 1893 και μετά πολλοί γάμοι που έγιναν χωρίς ειδική επισκοπική άδεια αναγνωρίστηκαν δικαστικά ως έγκυροι από το Πατριαρχείο. Βλ. Μ.Γ. Θεοτοκά, ό.π., σελ. 153, 177, J. Zhishman, ό.π., σελ. 630 επ.

32. Ειδικότερα, αναφέρεται στο (τέταρτο) πρακτικό της 12.1.1890, στο 6^ο φύλλο του (κοινοτικού) κώδ. 42 : «Εν Κοζάνη σήμερον τήν δωδεκάτην τοῦ μηνός Ιανουαρίου τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσι-/1 οστοῦ ἐνενηκοστοῦ ἔτους, ἡμέραν δέ τῆς ἐβδομάδος Παρασκευῆν καί ὥραν πρό/2 μεσημβρίας τετάρτην συνῆλθεν εἰς τακτικὴν συνεδρίαν ἡ δημογεροντία ὑπὸ τὴν /3 προεδρίαν τῆς Α. Πανιερότητος τοῦ ἁγίου Σερβίων καὶ Κοζάνης κυρίου Κωνσταν-/4 τίου ἵνα θεωρήσῃ καὶ δικάσῃ τὰς ἐν τῇ ἡμερησίᾳ διατάξει περιεχομένας ὑποθέσεις κ(αί)/5 περί διαφορῶν ἀντικειμένων συσχεφθῇ ἀφορώντων το κοινόν τῆς πόλεως. Τῆς δε ὥρας/6 ἐπεκτάσεως ἐκηρύχθη ἡ ἑναρξίς κ(αί) πρῶτον μὲν ἐγένετο λόγος ὅτι ὁ διορισθεὶς Γεώργιος/7... /8... /50... ὁ δὲ Παρασκευᾶς Ἄννης Λαδοῦς ἐμφανισθεὶς δι-/51 ἡ προφορικῆς αἰτήσεως ἐζήτησεν ἄδειαν δευτέρου γάμου, διότι ἐμποδί-/52 ζεται ὑπὸ τῆς Ι. Μητροπόλεως, ἐπειδὴ καταχρᾶται τὴν προῖκαν τῆς πρώην αὐ-/53 τοῦ συζύγου συνισταμένην ἐκ 33 λιρῶν ἀνεχειᾶς ἔνεκα; ληφθεῖσης δὲ ὑπ' ὅψιν τῆς /54 ἐλεεινῆς αὐτοῦ καταστάσεως ἐνεκρίθη νὰ παραχωρηθῇ αὐτῷ ἡ ἄδεια...».

ρέκταση της αποκλειστικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας. Η παρουσία του Μητροπολίτη στην προεδρία του κοινοτικού οργάνου φαίνεται ότι κάλυπτε την αναρμοδιότητα της Δημογεροντίας να επιλαμβάνεται τέτοιων υποθέσεων. Αλλά και από την άλλη η προσφυγή του αιτούντος σε αναρμόδιο όργανο –το κοινοτικό δικαστήριο– υπό την προεδρία όμως του Μητροπολίτη φαίνεται ότι του εξασφάλισε τελικά την άδεια εκείνη, που η Μητρόπολη για λόγους ηθικούς του είχε αρνηθεί: μια άδεια που βλέπουμε να παρέχεται από ένα όργανο, η αναρμοδιότητα του οποίου μοιάζει να θεραπεύεται μέσα από τη συμμετοχή στη σύνθεσή του εκείνου του προσώπου που προΐστατο στο αρμόδιο πάνω στα ζητήματα αυτά εκκλησιαστικό δικαστήριο³³.

Γ. Συνοψίζοντας, όσο αυτό είναι δυνατό, τα παραπάνω δεδομένα, μπορούμε να καταλήξουμε στην εξής διαπίστωση: Περί τα τέλη του 19^{ου} αι. στην κοινότητα Κοζάνης λειτουργούσαν τουλάχιστον δύο όργανα, η Δημογεροντία και το Μικτό Εκκλησιαστικό Δικαστήριο, τα οποία ασκούσαν μια *de facto* παράλληλη δικαστική δικαιοδοσία σε διαφορές οικογενειακού δικαίου. Η δικαιοδοσία αυτή δε φαίνεται να ήταν ευκαιριακή, αφού στον κώδικα Δημογεροντίας συναντάμε και άλλες περιπτώσεις όπου βλέπουμε το όργανο αυτό να επιλαμβάνεται τέτοιων υποθέσεων³⁴.

Δεν είμαστε σε θέση, προς το παρόν τουλάχιστον, να συμπεράνουμε σε ποια έκταση λειτουργούσε αυτή η παράλληλη δικαιοδοσία, ούτε αν επεκτεινόταν και σε άλλους κλάδους του ιδιωτικού δικαίου. Τέτοιου είδους ερωτήματα παρουσιάζουν γενικότερο ενδιαφέρον αλλά δεν μπορούν να απαντηθούν παρά μόνο μέσα από τη διερεύνηση και άλλων παρόμοιων μαρτυριών, κάτι που σίγουρα ξεπερνά τα όρια αυτής της μελέτης.

33. Βλ. και Πανταζόπουλου, *Community Laws*, σελ. 484, όπου σημειώνεται ότι στη Δ. Μακεδονία υπήρχε στενή συνεργασία και αλληλεξάρτηση μεταξύ των κοινοτικών οργάνων και της Εκκλησίας στη διευθέτηση των υποθέσεων της κοινότητας.

34. Τελείως ενδεικτικά μνημονεύουμε πρακτικό της 6.10.1889 όπου καταγράφεται υπόθεση απόδοσης προίκας από την πεθερά στην ενάγουσα χήρα σύζυγο, πρακτικό της 20.10.1889 με υπόθεση διαζυγίου λόγω μοιχείας και πρακτικό της 12.2.1891 με υπόθεση διαζυγίου και επιστροφής πρόγαμης δωρεάς στον ενάγοντα σύζυγο.

SUMMARY

ANASTASIA PALIOU: *Parallel jurisdiction of courts over marital disputes in Kozani towards the close of the 19th century*

In the 19th century, alongside the so-called Tanzimat reforms, Ottoman state officials advanced the reorganization of the administrative system of the non-Muslim communities. The reforms in the structure of the Greek Orthodox Community and Church were introduced in 1860 through a set of regulations known as the «General Regulations». Among other things, there was an expansion of the attendance of the laity in the administration of the religious communities. Particularly, with the «Vilayet Law» (1864) the village (and its community) was recognized as the nucleus of the administrative system of Ottoman Empire. The council of elders («Dimogerontia») of the village that was forecasted in the law had tax, administrative and juridical authorities. On the occasion of the «privileges» that had been granted by the Ottomans to the Patriarchate the above mentioned juridical authority was extended, so that, at certain times, the community courts gained territory concerning ecclesiastical in the resolution of private disputes.

The community of Kozani (in Western Macedonia), that is said that had been settled the 14th century, knew a growth during the 18th century and acquired a «Regulation» at 1895. It was not acquaintance up to today if apart from the ecclesiastical courts existed also community bodies with power of handing-over of justice. Information on this question offers an unpublished community code with records of the «Dimogerontia» of Kozani which covers the period 1889-1916. With the present work are searched, among others, two records that are registered in this code. They deal with a conflict between two spouses for return of «trachoma» at the duration of marriage, from where it is shown the exercise of juridical power from this community council. The «trachoma» was a donation of money or even real estates from the parents of the bride to the in future groom in order to ensure their daughter's marriage. It was evolved by simple habit in institution. It created a lot of problems and it compelled the Patriarchate to publish 14 circulars on its restriction during 1700-1844.

The background of the conflict is in a few words as follows: Afterwards her dismissal from the marital residence because of epilepsy the (spouse) Ekaterina Koutsousimou sued her husband to the «Dimogerontia» and she asked for her dowry that he possessed to be ensured. Specifically, she demanded an attachment of his own residence so that he does not transfer it to his mother. «Dimogerontia» accepted her claim as legal and provided her with a «tahrir» (confirmation) in order to impose attachment through the (ottoman) political authority (*1st record, 10.1.1892*). The same plaintiff came back little later with a new (law) suit to «Dimogerontia» and asked the return of «trachoma» of 38 Ottoman pounds as a better hedge against losing her dowry. The defendant spouse invoked that her parents had hidden that she suffered from epilepsy before the marriage. In any case, even if he denied initially, afterwards he accepted to return the «trachoma» (*2nd record, 19.1.1892*). The above records give us a sign that in 1892 the «Dimogerontia» of community of Kozani was invested with judicial powers over «material disputes» of marital law, even if the «Regulation» of the community that perhaps regulated such subjects was drawn up later (1895). So, we could suppose that this judicial power was grounded to the above-mentioned «Vilayet law» (article 59).

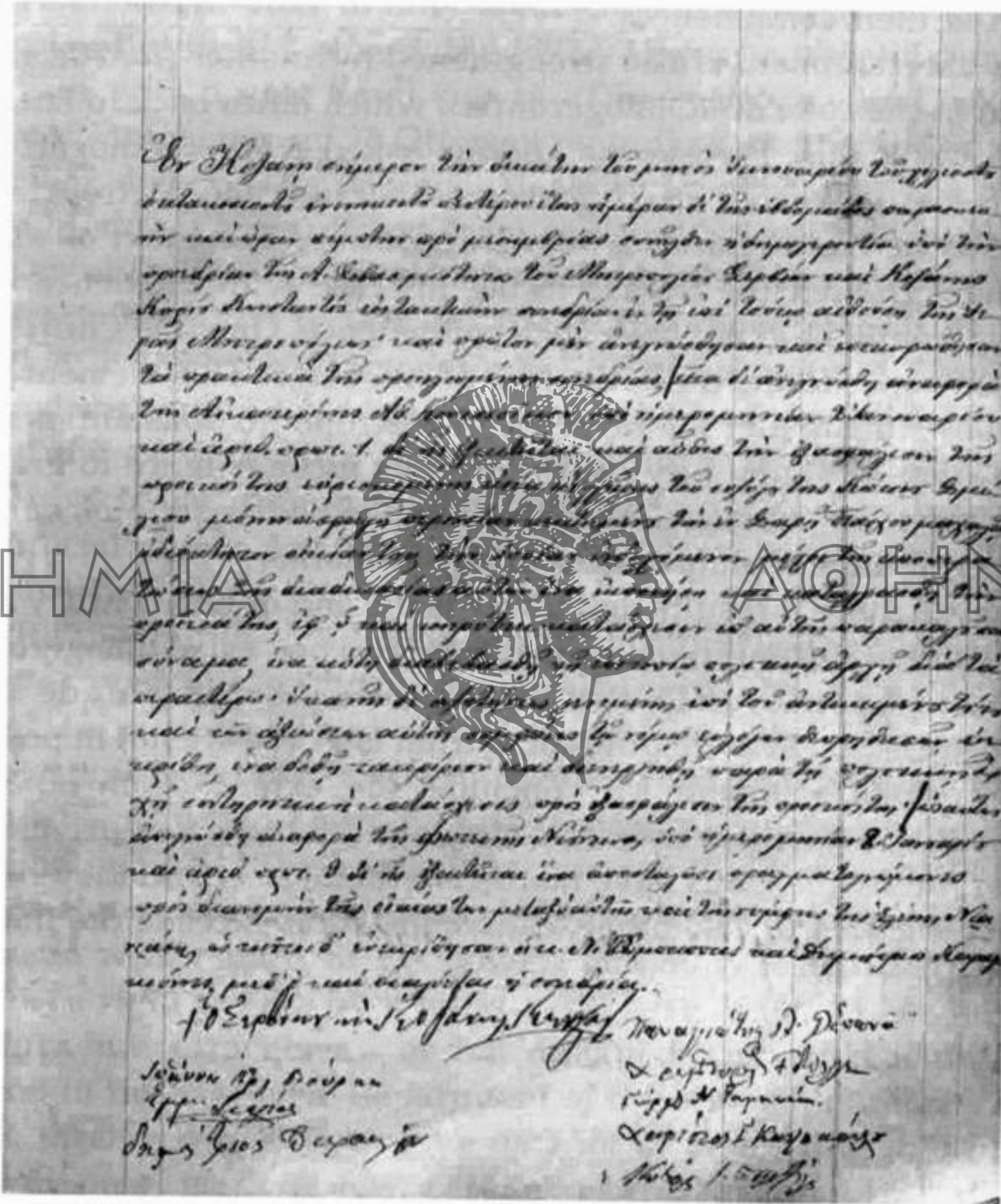
As it appears, this jurisdiction was also juridical and accommodating. However, was she exclusive or parallel with that of ecclesiastical courts? In another record (*the 3rd one*) from the Code of Mixed Ecclesiastical Court of years 1890-1899 we read that the same plaintiff had sued her husband also in the ecclesiastical court with the exactly the same demand. The particular court, at the session of 19.1.1892, applied the provisions of Armenopoulos and Theofilos Bishop of Campania with regard to the dowry, and so it recognized that the wife has a right to take back her dowry. Also, it forced her husband to return the «trachoma» and it assigned the implementation of decision in the executive department of the ottoman authority.

The three records above give us a lot of interesting information. We will only mark a few certain ascertainments: 1) institution of «trachoma» which was a subject of a lot of disputes had still application in Kozani towards the close of the 19th century. Both courts (Community and Mixed Ecclesiastical) judged the same affair and they led to the same decision, the return of «trachoma» to the spouse while the marriage was in force, 2) we do not know which provisions of the law «Dimogerontia» applied because nothing is mentioned in the proceedings. Contrary, the ecclesiastical court

founded its decision in the provisions of Armenopoulos and Theofilos of Campania, 3) it is shown a parallel jurisdiction of both courts in the same marital disputes. Because of minimal information we cannot conclude with safety if there was some kind of distinguishable limit in their jurisdiction. However, as the Metropolite of Kozani Constantios was in the chair of both courts and the laity that constituted them were almost the same, we could say that no explicit bisector lines existed in their competences.

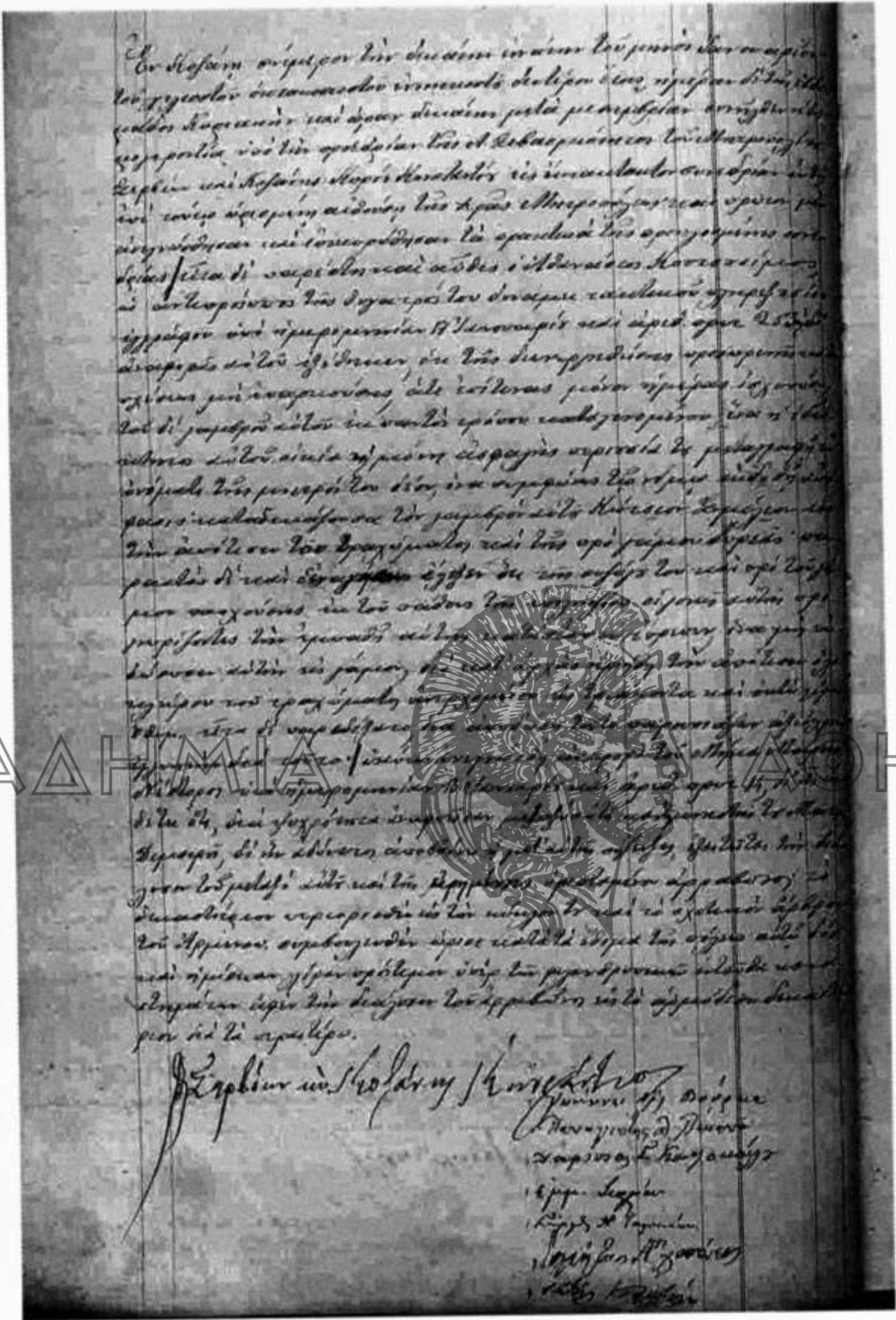
This ascertainment is also strengthened by another (*fourth*) record we find in the code of «Dimogerontia» which dates back to 12.1.1890. According to this, Paraskevas Ladous asked from «Dimogerontia» to give him a second marriage license because the Metropolis had denied as he had defalcated his wife's dowry. The court of «Dimogerontia» granted the license facing his case with «lenience». But «Dimogerontia» did not have such competence. Only the Church was qualified to issue the authorization of marriage. This element leads us to the estimate that the presence of Metropolite Constantios in the composition of community court cured its incompetence to grant an authorization of marriage. Also, that the two bodies supplemented or even covered their competences of one and other.

From all more it results that towards the end of 19th century in the community of Kozani functioned at least two bodies, «Dimogerontia» and Mixed Ecclesiastical Court, which were practicing a «de facto» parallel jurisdiction in disputes of marital law. We are not in position, at the present moment, to conclude the extent of this parallel jurisdiction neither if it extended also in other branch of private law. Besides, these questions have more general interest and they require the investigation of also other testimonies, that exceeds the limits of this work.-

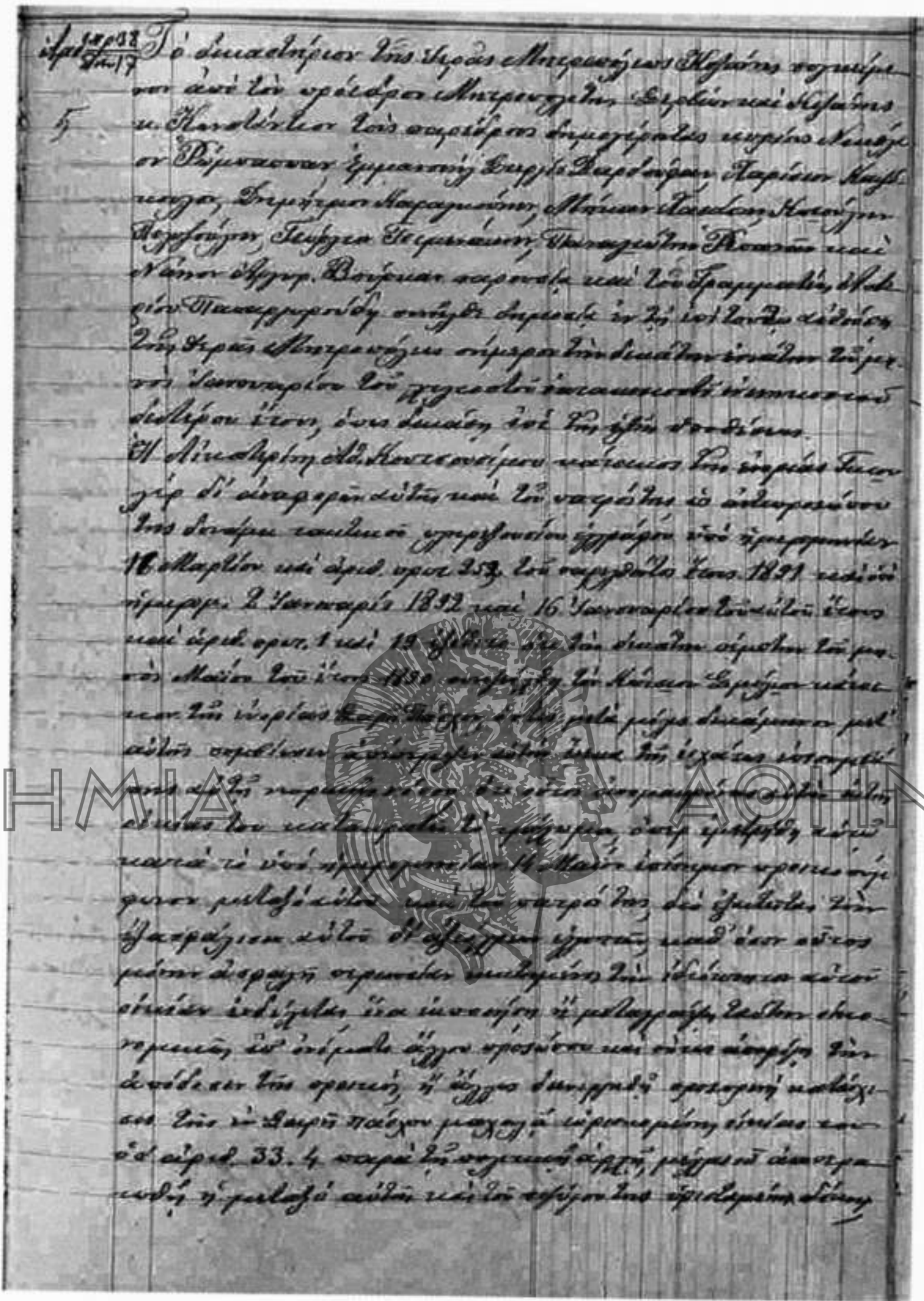
Πανομοιότυπο τυ πρακτικού (10.1.1892)
του κώδ. 42 Δημογεροντίας Κοζάνης

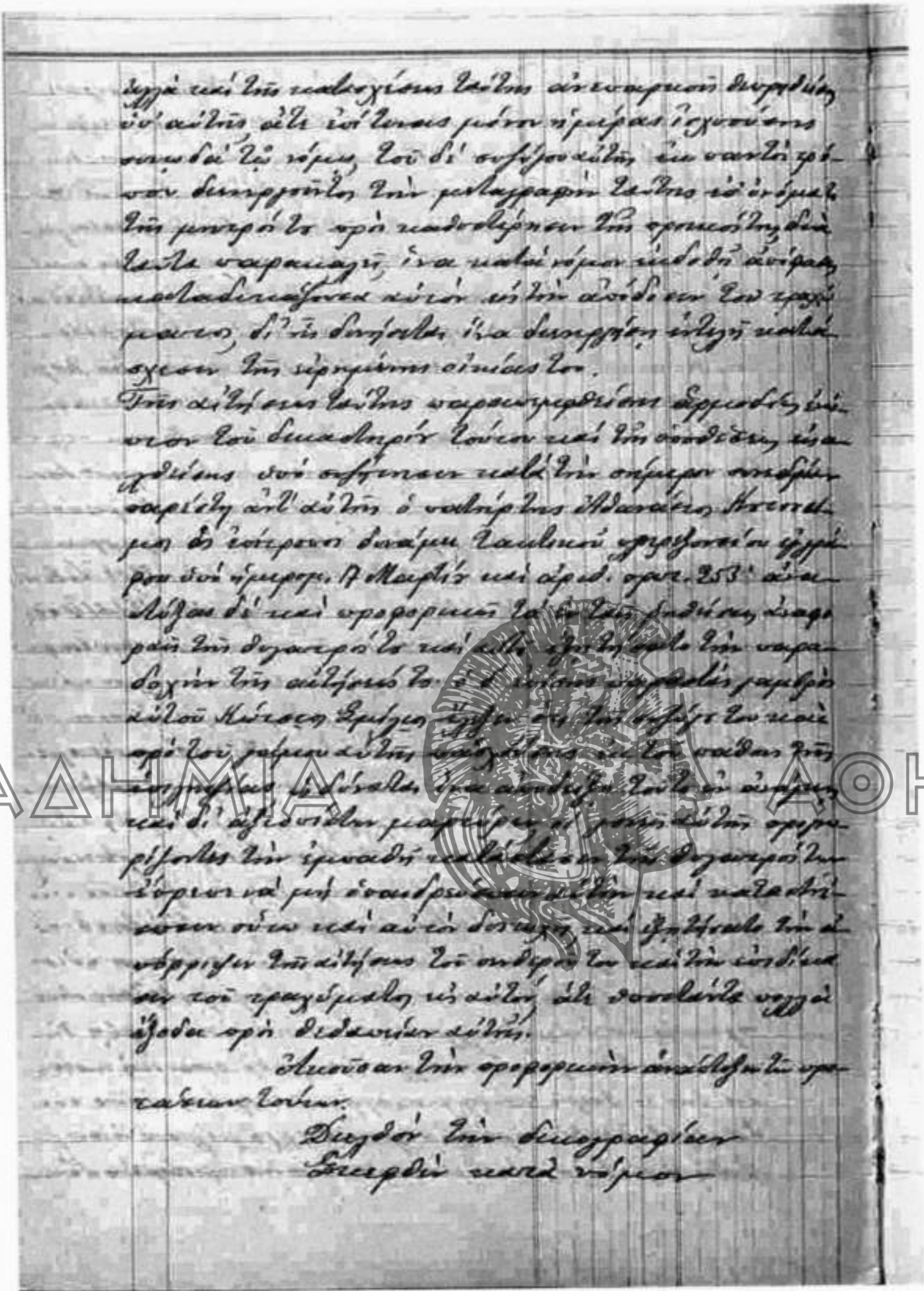
Πανομοιότυπο 2ου πρακτικού (19.1.1892)
του κώδ. 42 Δημογεροντίας Κοζάνης

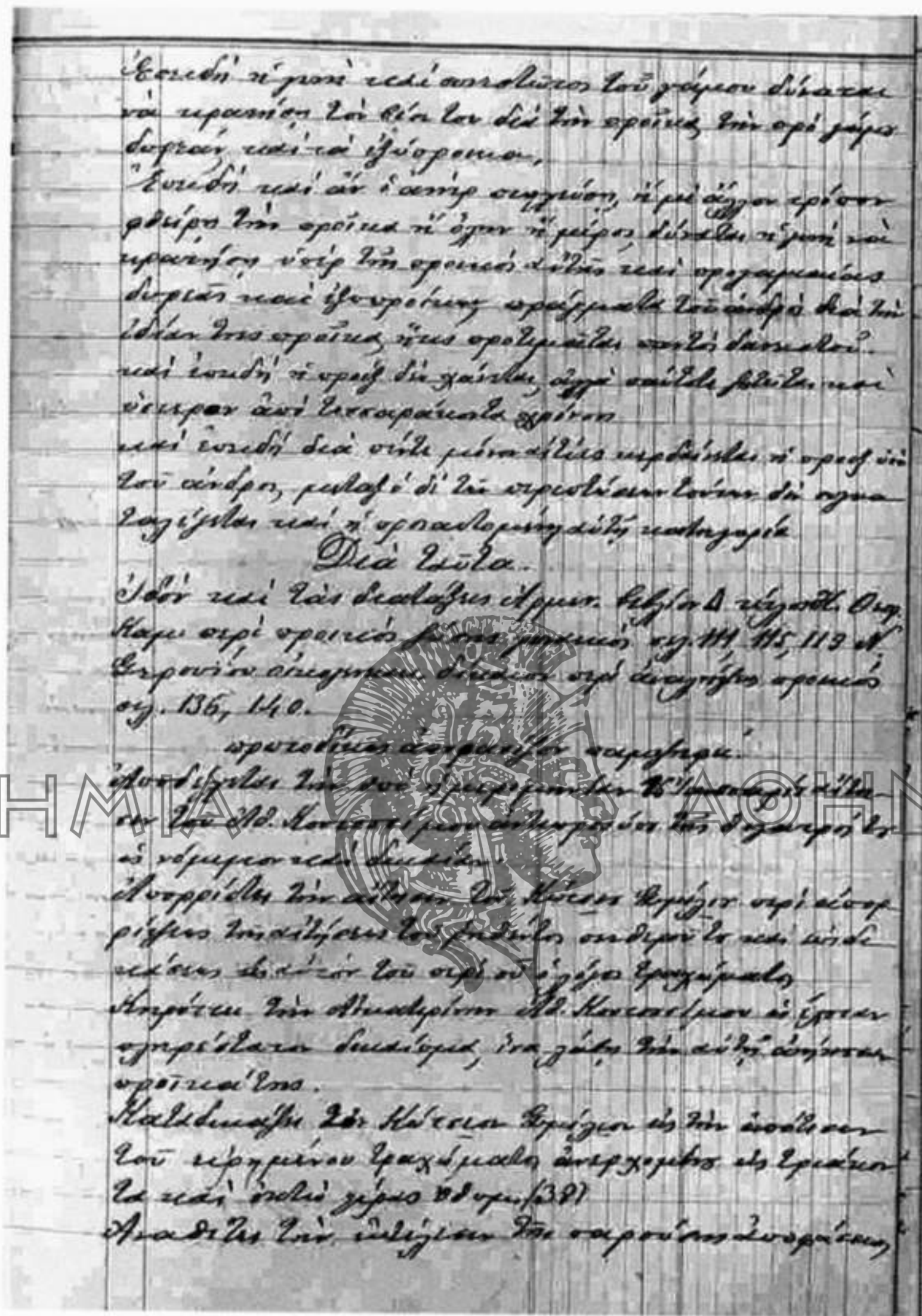

Πανομοιότυπο 3ου πρακτικού (19.1.1892) του κώδ. 43
Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης (φύλλο Ι)

Πανομοιότυπο 3ου πρακτικού (19.1.1892) του κώδ. 43
Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης (φύλλο 2)

Πανομοιότυπο 3ου πρακτικού (19.1.1892) του κώδ. 43
Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης (φύλλο 3)

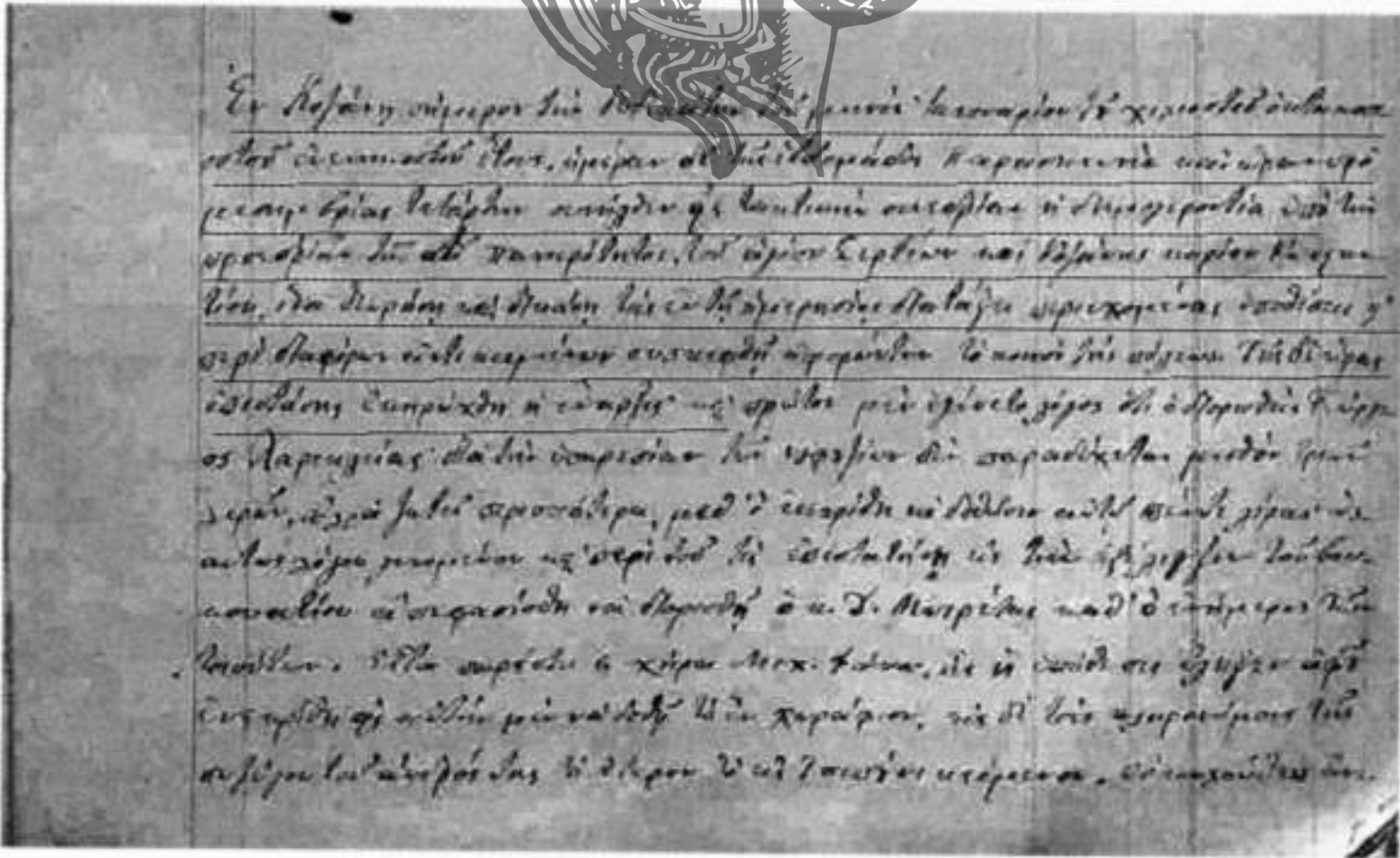
Πανομοιότυπο 3ου πρακτικού (19.1.1892) του κώδ. 43
Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης (φύλλο 4)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

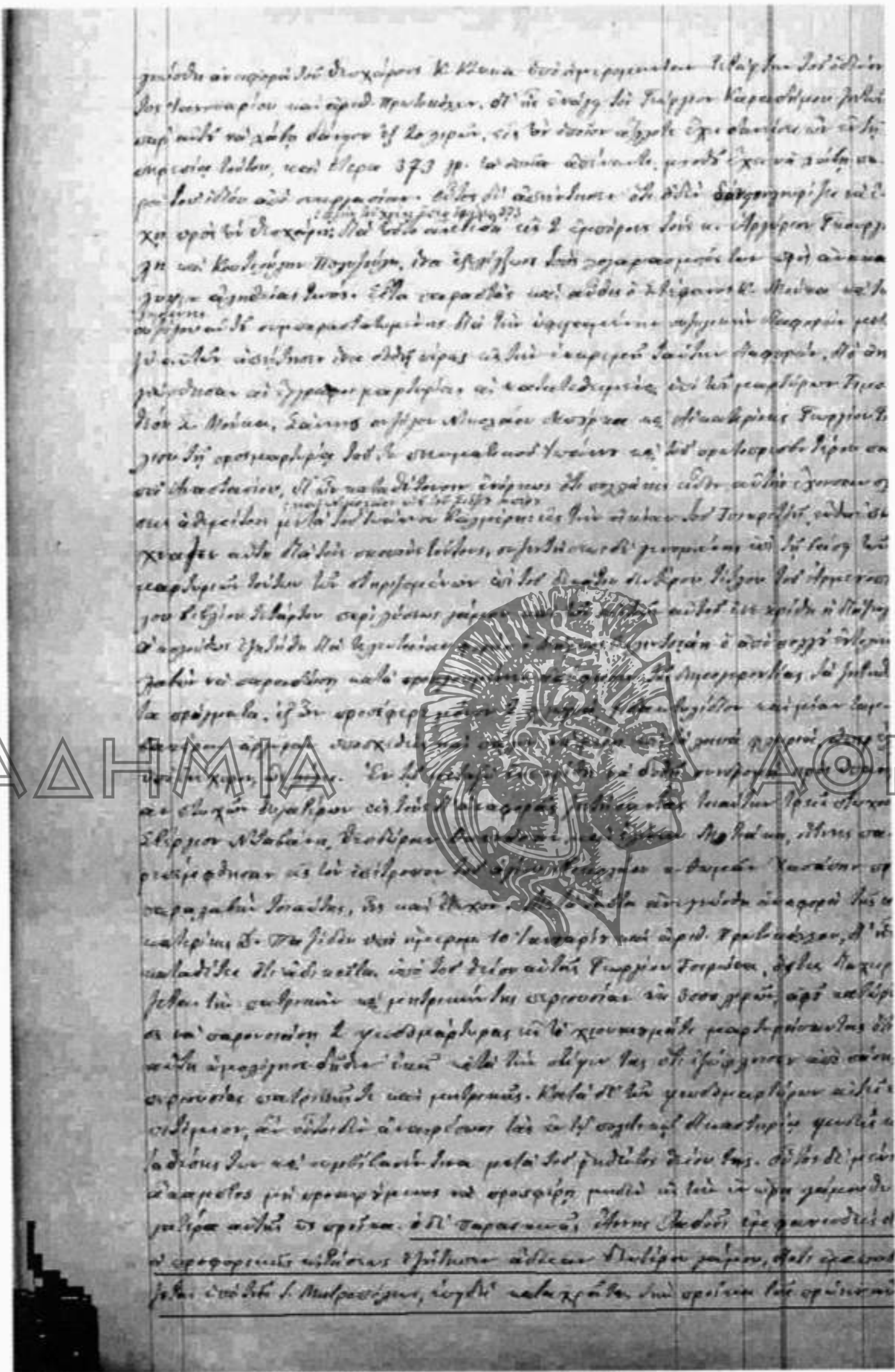

ΑΘΗΝΩΝ

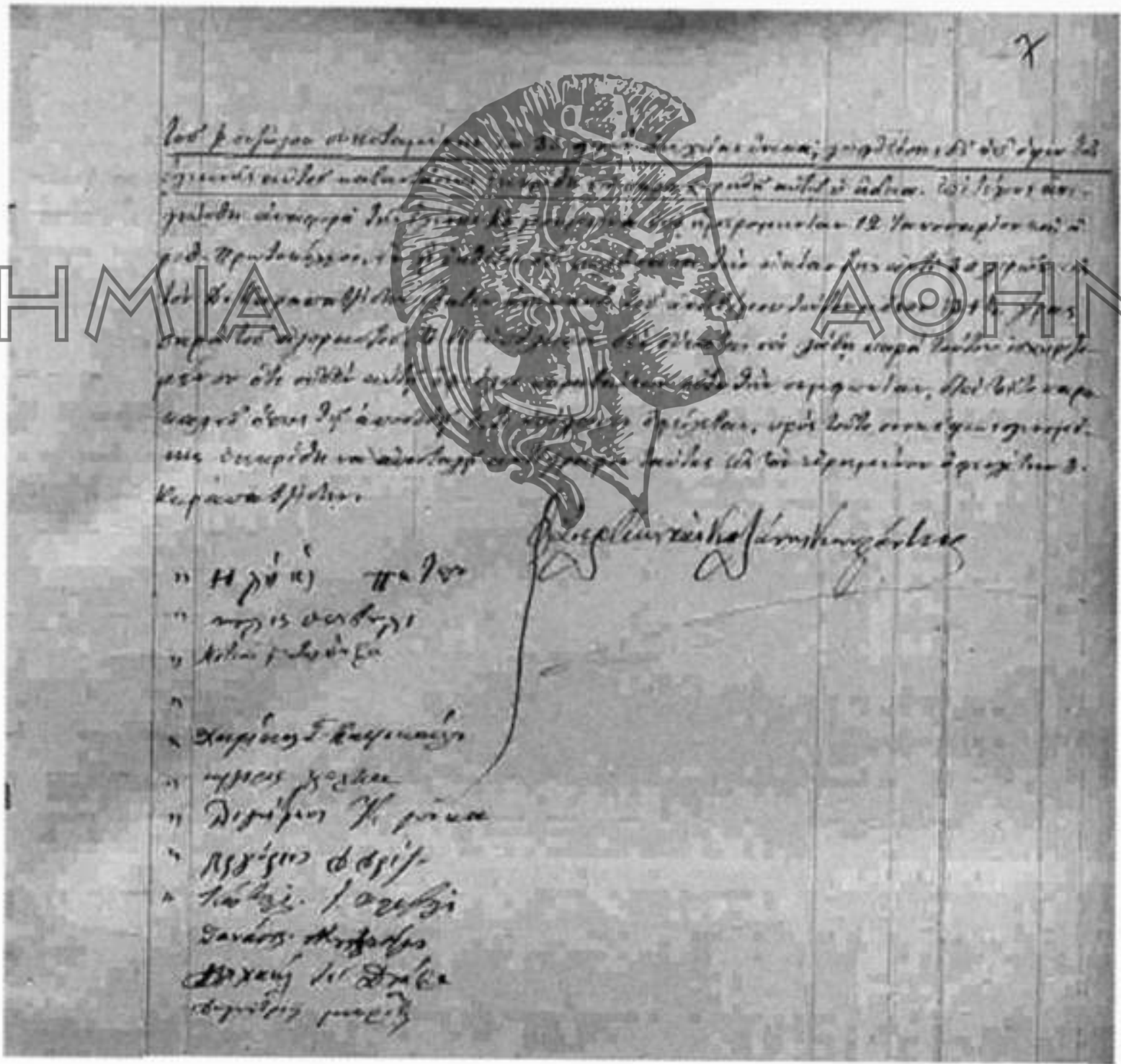

Πανομοιότυπο 4ου πρακτικού (12.1.1890)
του κώδ. 42 Δημογεροντίας Κοζάνης (φύλλο Ι)

Πανομοιότυπο 4ου πρακτικού (12.1.1890)
του κώδ. 42 Δημογεροντίας Κοζάνης (φύλλο 2)

Πανομοιότυπο 4ου πρακτικού (12.1.1890)
του κώδ. 42 Δημογεροντίας Κοζάνης (φύλλο 3)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

Ο ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΗΣ *ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ*
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ «Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.»
ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 2010

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Έπετηρίς του Κέντρου Έρεύνης τῆς Ἱστορίας
του Ἑλληνικοῦ Δικαίου, τόμος 42 (2010)

Παράρτημα Χ: Δέσποινα-Ειρήνη ΤΣΟΥΡ-
ΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Η νομολογία του Κριτη-
ρίου της ελληνικής «Κομπανίας» του Σιμπί-
ου Τρανσυλβανίας (17^{ος}-18^{ος} αι.). Πηγές
του δικαίου και των θεσμών του απόδημου
ελληνισμού.

Παράρτημα ΧΙ: Ηλίας ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ,
David MIRHADY, Mark SUNDAHL, A new
working bibliography of ancient Greek Laws
(6th-4th centuries BC).

ΑΘΗΝΩΝ

